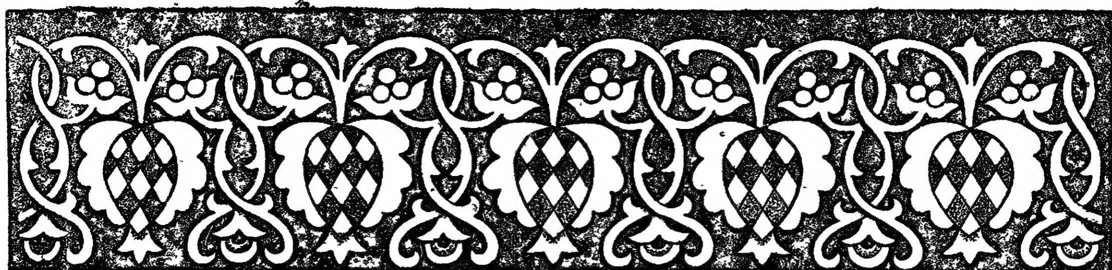

Проф. Євген Онацький

Українська мала енциклопедія

Книжка XVI Літери Уш. - Я.

Накладом Адміністратури УАПЦеркви в Аргентіні

Буенос Айрес - 1967

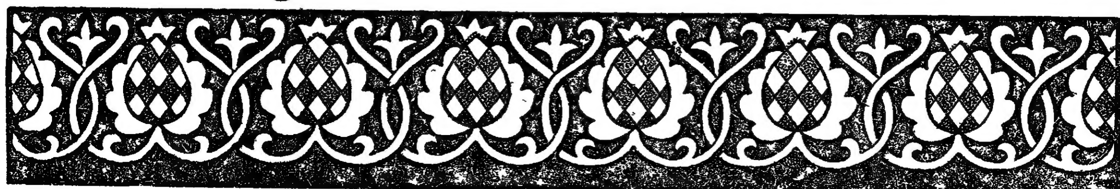

УШК-

УШКАЛ — річний та степовий розбійник. Ними часто бували татари. В давній думі про Хведора Безрідного оповідається: «То не верби лугової зашуміли, як безбожнії ушкали налетіли, Хведора Безрідного, отамана курінного, постріляли, порубали . . . »

УЯВА — здібність людини витворювати образи без подразнення змислів. Розріжняємо уяву ВІДТВОРЧУ, коли відтворюємо перед нашими духовими очима дійсно колись пережиті події, — на цій здібності ґрунтується вся наша ПАМ'ЯТЬ, і уяву ТВОРЧУ, коли злучуємо перв ні нашої свідомости, а часто й підсвідомости, в нові образи, яких ніколи перед тим не було в дійсності: на цій здібності ґрунтується не тільки все мистецтво, але і ввесь поступ науки.

Творчу уяву треба відріжняти від безплідного ФАНТАЗУВАННЯ. В своїх «Розмовах з Екерманом», В. Ґете, говорячи про уяву, завважив, що без неї не може бути ні один великий вчений. Я не думаю, — додав він, — про фантазію, що блукає в порожнечі і творить образи речей, що не існують; я думаю про ту уяву, що не покидає земного терену і скеровується до речей, що їх заінтуйовано й передчуто на підставі того, шо дійсно існує і відоме». Сила уяви служить власне для того, щоб не залишитися на вже здобутих позиціях, а здобувати дальші, що їх люди без відповідної сили уяви не знаходять. Скільки мільйонів разів люди бачили, як падає яблуко. Але треба було Ньютона з його силою уяви, щоб із спостереження яблука, що падає, уявити собі причину цього падіння і побудувати на тому закон всесвітнього тяжіння. Тепер ми користуємося літаками, гелікоптерами, підводними човнами, але треба було Жюля Верна з його незвичайною уявою, щоб спонукати винахідників піти шляхом цих винаходів. Без людей з уявою не був би можливий величезний розвиток знання і техніки. Але без людей з уявою не було б можливе навіть співчуття до ближнього, бо тут потрібна значна участь уяви, щоб зрозуміти потреби інших. Відомий приклад пані, яка, коли їй сказали, що бідні люди не мають хліба, запитала здивовано: «Чому ж вони не їдять булки?»

Проте, якщо творча уява Ньютона відкриває нові обрії світовій науці, то безладна уява Дон Кіхота кидає його в бій із вітряками. Якщо творча уява Шекспіра, Бетховена, Моцарта, Рафаеля, Леонарда да Вінчі, Шевченка, Лесі Українки, Лисенка витворюють нові багатства ідей, несмертельних мелодій, світ ідеальної краси й образи небувалих людей, що мов живі стають перед очима, то творчість багатьох поетів та мистців, що відбиває хаотичний стан їх уяви, що не піддається дисципліні інтелекту й логіки, викликає лише іронічне знизування плечима. Мистецька уява тільки тоді дійсно творча й плідна, коли організує свої образи в якомусь стилі і хаотичний їх біг перетворює в гармонійну рапсодію. Мистецтво ніколи не може бути пасивною передачею невпорядкованого й безплідного фантазування. Уява творча не тому, що втікає від дійсности, але тому, що збагачує і відновляє її знання й розуміння. Калейдоскоп образів і думок часто зустрічається в божевільних, але не сказано, що саме з божевілень виходять великі мистці, вчені й філософи.

ФАВСТ — леґендарний німецький чарівник XV ст., що ніби запродав в старості свою душу чортові Мефістофелеві за можливість насолоджуватися знову всім тим, що дає людям актив на молодість. Його постать послужила сюжетом для численних літературних і мистецьких творів, з котрих найславніша поема «Фавст» Ґете, що її найкращий переклад (першої частини) на українську мову дав Дмитро ЗАГУЛ в 1920 р. В 1955 р. вийшов у Києві переклад обох частин М. Лукаша. В свойому «Фавсті» Ґете представив історію людства, що, гнане жадобою щастя й пізнання світу, рветься в невідоме, поривається безнастанно все вперед . . . Д-р Фавст у Ґете, як каже Хвильовий у «Думках проти течії», це «допитливий людський дух» що особливо виявився в европейській динаміч-

ній цивілізації. (ЛЕВ. 1926 р., X. ст. 174) «Фавст» Ґете породив три чудові опери — «Фавст» Ґуно, «Мафістотеля» Боіто і «Засудження Фавста» Берліоза.

ФАКТ — дійсна подія, довершене діло, існування чогось, незалежне від нашого бажання, і що обмежує нашу волю: на бігунах землі існує великий холод, а на екваторі — велика спека, і це факти, з якими кожний мусить рахуватися. Забувати, що ми обмежені фактами, прикмета хворобливої меґаломанії, на яку терпів, напр., Сталін, коли відмовлявся вірити, що спадковість може дозволити собі відмовитися слухатися декретів партії, або Ксеркс, що наказував збичувати море за те, що воно насмілилося поруйнувати його фльоту.

З другого боку знаходяться люди, що надають надто велике значення фактам, забуваючи про людський розум та волю, що мають ті факти належно насвітлювати й розуміти. Наприклад, чимало людей твердить, що історики мусять зважати головно на факти. Але виникає питання — які факти? Очевидно, ніхто з істориків не міг би зібрати всіх фактів, отже мусить обмежуватися на деякі, ним самим вибрані. Щоб робити той чи інший вибір, треба мати якесь мірило, згідно з яким вибирається, і таким чином найбільш об'єктивні історики пишуть не одну якусь «об'єктивну» і спільну всім історію, а кожний свою, відмінну від інших, в залежності від вибору тих чи інших фактів Саме тому італійський історик Ґ. Ферреро писав:

«В наше століття спостережень і досвідних наук, факти набрали важливости, якої вони ніколи перед тим не мали. Але не треба перебільшувати їхньої важливости, бо ці факти, які б вони не були важливі, все ж не мають власної вартости і завдячують свою важливість теоріям, для яких вони служать підставою. З певної точки погляду факти — ніщо, а теорія — все. Протягом століть, напр., люди могли спостерігати, що від смугастих коней можуть народжуватися цілком гладкі лошата. Всі конюхи і всі полководці, мабуть, добре знали цей факт, і все ж наука не мала з того жадної користи. Але коли прийшли теорії про спадковість і про атавізм, важливість цього факту набрала великих розмірів і послужила, разом із іншими, до обґрунтовання наукового руху . . . Саме тому це власне теорія, що надає вартости фактам, навіть коли вона спочатку буває частинно хибна . . . » («Психологічні закони символізму». 1895, передм. ст. VIII).

Кайзерлінґ теж зазначив з приводу «факту» доконаного вбивства: «Ніхто не надає імення убивці судді, що видає присуд смерти, згідно з законами, ані воякові, що забив у бою стільки ворогів скільки зміг. Обов'язок надає речам відмінного змислу. І те саме треба сказати про духову атмосферу, в якій відбувається той чи інший факт: це духова атмосфера, що вирішує про значення факту . . . » («Подорож філософа . . . » фр. вид. І, 339).

Тому й Ісаак Мазепа зазначав: «Велика заслуга Грушевського, що він перший зібрав і опрацював у своїй 10-томовій «Історії України - Руси» надзвичайно обширний матеріял з історії українського народу, аж до доби гетьмана Виговського включно. Але поза тим він не дав систематичного освітлення історії України, не вказав, на які історичні традиції має нав'язувати наш народ свої визвольні змагання; де. в якій- добі свого минулого шукати провідної точки для боротьби за свою національну волю Словом Грушевський , що заслужено придбав собі ім'я вченого світової слави, фактично залишив українського читача без відповіді на найпекучіші запити нашого національного життя». («Підстави нашого відродження», 1946.I. ст. 10).

Пітірим Сорокін, американський соціолог московського походження, констатував: «Ми накопичили величезну масу фактів, але незначних і безплідних. Ці факти не дали нам ніякої нової теорії чи важливої гіпотези, ані важливих в чомусь висновків. В нашу добу вони скорше наш пасив, а не актив, бо ми в них губимося і не знаємо, котрі з них варті довір'я, а котрі ні. Поза тим вони заступають нам перспективу і не дають можливости добре бачити . . . » (Криза нашої доби» Б Айрес, 1948, 213).

Проф. В Москаленко розріжняє два роди фактів — історичний і науковий.

ІСТОРИЧНИЙ факт знов таки може бути суб'єктивний і об'єктивний. СУБ'ЄКТИВНИЙ він тоді, коли його спостерігала лише одна особа і в такому вигляді передала його наступним поколінням. Такий факт все буде видаватися ненадійним, бо людське спостереження часто неточне. Апостол Павло по дорозі до Дамаску бачив світло і чув голос «Павле, Павле, за що мене гониш?». І хоч ніхто інший, крім апост. Павла того світла не бачив і того голосу не чув і все ж для ап. Павла і те світло, і той голос були таким переконливим фактом, що він навернувся на християнство, став одним із діяльніших апостолів і примусив цілі покоління- людей приймати те світло і той голос за безперечний факт, що мав величезне значення для всього християнського світу.

НАУКОВИЙ факт — продукт правильного й точного спостереження. Якщо якесь спостереження фальшиве, то і висновки з нього, гіпотези, теорії скорше чи пізніше виявляться неправдивими. Якщо спостереження правильне, воно відкриває науці, а з нею й людям нові обрії. Птоломей учив, що земля плоска, неру-

хома планета. Тепер його теорія видається дитячою фантазією.

Галілей відкрив сфероїдну форму землі і її рух орбітою навкруги сонця. І хоч його катувала інквізиція, він відкрив людству шлях у міжплянетний простір («Укр. Думка» 2. IV. 1961).

ФАЛЬКІВСЬКИЙ ДМИТРО (1898 - 1935) — письменник і поет з Полісся, яке оспівував у численних творах. Комуніст, працював в ЧеКа в рр. 1920 - 23. Жахливі переживання чекіста відбилися в його поезіях: дивлячись на жнива, він пригадував, що й сам мусів косити, та не жита, а людські істоти:

Добро дівчатам із серпами:
Їх жертви плакати не вміють.
Снопи кладуться за снопами,
Лише серпи блищать, як змії.
А я? Я теж косити мушу
В ім'я майбутнього врожаю,
І жах один, що жертви душу —
Подумать тільки! — душу мають . . .
І стане гірко - гірко в серці.
А може й тут волошки сині?
Де винуваті, де невинні?

І хоч Фальківський давно вже був покинув ЧеКа, воно його не покинуло, а йшло за ним страшною примарою спогадів, з яких виростали поеми, повні надлюдського болю і одночасно наповнені спокійним трагізмом:

А так — усе до болю просто.
Рука пером сім раз чиркне,
І вийде слово просте: Р О З С Т Р І Л .
(Папір німий . . . мовчить . . не крикне)
А потім прийде сіра північ,
І в камері задзвонить тиша . . .
А там... наган розбудить північ.
Земля в крові . . і «він» не дише . . .

Треба ствердити, що такі рядки не міг писати справжній чекіст. Їх писала людина, що дивилася на світ зі становища розстрілюваного, а не розстрілювачів. Тому вона й відійшла від ЧеКа. Але ЧеКа цього йому не простило і розстріляло разом із Влизьком, Косинкою та іншими представниками української інтеліґенції, що хотіли йти зі своїм народом і каялися, як Фальківський, в довершеній зраді:

Поклонюся я низько житам:
«Ви простіть мене, блудного сина,
Що я вас проміняв,прогадав
На сирени, на брук, на машини. . . »
Проспіваю я пісню весні:
«Гей, ти весно! Розплатана весно!
Заплету в твої коси пісні,
Пов'яжу із квіток перевесло . . . »
Проспіваю про гамір машин,
Пригадаю минуле із болем,
Розкажу, що в селянській душі
Не умруть ні волошки, ні поле . . .

Після Фальківського залишилися збірки поезій: «Обрій», «На пожарищі», «Полісся», поеми «Чабан», «Чекіст».

ФАМІЛЬЯРНІСТЬ — занадто зухвале «панібратське» поводження, що звичайно буває наслідком браку виховання й такту. «З прикмет що входять в обсяг рабської психіки, можна б назвати в придніпрянців хіба завелику фамільярність зараз по першому знайомстві. Це, мабуть, спадщина по москалях, що, по півгодинній знайомості з чужими, поводяться, немов знають їх уже двадцять літ та починають відкривати свою «душу» так, як пристойна людина не відкриває її навіть перед близькими. Нема в них панської стриманости, панської недоступности, а багато з того — ах, як короткотривалого (на чарку горілки)!— поверховного «братерства» черні, голоти. Ця риса є також у галичан, хоча в них фамільярністсь не приходить в такому головокружному темпі, як у наших братів зі сходу» (Д. Віконська «За силу й перемогу» Львів 1938, 153 - 54). Цікаво, що й Л. Троцький протестував проти московської фамільярности:

«Фамільярність зовсім не виявляє внутрішньої близькости, дуже часто вона — просто прикмета політичного або морального нехлюйства . . . Внутрішньо опрацьований зв'язок із революцією виключав би фамільярний тон, висуваючи те, що німці називають — патос династії . . . » (Л. Троцький «Маяковскій» в «Русск. Совр. Критика» Ленінґрад, 1925, 14).

ФАНАРІОТИ — визначні грецькі роди, що після здобуття турками Царгороду, продовжували жити коло ФАНАРІЯ — царгородського маяка (звідти й назва), постачаючи турецькому урядові високих урядовців, перекладачів, дипломатів, кредиторів, і одержуючи за це певні поступки для своїх родин, або свого народу. Це були грецькі «малороси», «землячки з цинковими ґудзиками» за виразом Т. Шевченка.

ФАНАТИЗМ — вияв крайнього ЕГОТИЗМУ (див), себто сліпої впевнености у власній непомильності, спарованого з звіринною жорстокістю, що намагається винищувати всіх, хто насмілюється ставити спротив. Етимологічно слово ФАНАТИЗМ походить від ФАНУМ — святиня, бо перші фанатики вийшли з поганської святині, а саме із святині римської богині Белльони. Жерці цієї богині справляли на її шану ріжні танки, що супроводилися піснями, які переходили в безладні вигуки і закінчувалися взаємним кривавим бичуванням, після чого жерці впадали в ЕКСТАЗУ (див.) і в ній провадили розмови з богами, від яких ніби довідувалися якісь невідомі перед тим правди, які мали осягнути виконування «божих» наказів намовою й пропаґандою, вживали підступів і обма-

ну. Слідами жерців Белльони пішли також жерці Цібели, а за ними всякі інші віщуни, знахорі та чарівники. А що їм усім була притаманна НЕПЕРЕБІРЛИВІСТЬ У ЗАСОБАХ, безоглядність, сліпа впертість, незломне переконання у власній непомильності, то їх усіх і почали звати ФАНАТИКАМИ — людьми із святині. Психіятри зачислюють фанатиків до своєї клієнтелі, бо це все люди психічно хворі, параноїки, яких уперті ідеї зроджуються на ґрунті меґаломанії, егоцентризму, деспотизму чи якогось Месіянізму (див.). (о. Р. Головацький в «Світлі», 1956, IV, 17).

Фанатизм і пізніше був часто зв'язаний з релігією: фанатиками були ті жиди, що домагалися розп'яття Ісуса Христа; фанатиком був той жид, що не жалував своїх сил, бичуючи нашого Спасителя; фанатичкою була та бабуся, що підкинула й своє полінце, коли палили живцем Івана Гуса; фанатиками були, як засвідчує о. Головацький (там же ст. 18) ті католики, що навертали силою на католицтво не-католиків, а в тому й українців; фанатиками були жорстокі інквізитори, що огнем і ріжними тортурами навертали грішників та еретиків на путь праведний . . . І тому саме слово ФАНАТИК набрало в культурному світі неприємного посмаку.

ФАРИСЕЇ — члени жидівської релігійно - політичної секти від І полов. ІІ ст. до Хр., завзяті вороги поганських культур. З великою точністю хоч часто лиш поверховно й лицемірно, заховували вони обрядовий Мойсеїв закон, пояснюючи його та доповнюючи «переказами батьків». Себе уважали з найкращих, а на інших дивилися з погордою. Навіть Бога вони не прославляли, лише себе намагалися звеличувати. Фарисеї були саме такі, як той евангельський фарисей, що говорив у святині: «Боже, дякую Тобі, що я не такий, як інші люди, або цей митар . . .» (Лук. XVIII 14). Він вихваляв себе, як побожного, а Бог відкинув його. Фарисеї очікували Месії, як могутнього царя, що поверне їм політичну свободу і запанує над усім світом. Христос дуже не любив фарисеїв за їх лицемірство, і говорив народові:

«На Мойсейовім сідалищі засіли книжники й фарисеї. Все отже, що тільки скажуть вам, робіть і заховуйте; та по ділах їх не робіть, бо говорять, а не роблять. Бо в'яжуть важкі тягарі і кладуть людям на плечі, а самі й пальцем своїм не хочуть рушити. А всі діла роблять, щоб їх бачили люди . . . І люблять перші місця при бенкетах і перші сидження в божницях і поздоровлення на торговиці, щоб звали їх люди: учителю . . .»

А самим фарисеям говорив Христос відверто в вічі:

«Горе вам книжники й фарисеї лицеміри, що зачиняєте царство небесне перед людьми; бо і ви не входите, ані тих, що входять, не допускаєте ввійти. Горе вам книжники й фарисеї, лицеміри, що даєте десятину з м'яти, кропу й кміну, а залишили, що важливіше в законі: суд, милосердя й віру. Це належить робити, і того не залишати. Проводирі сліпі, що проціджуєте комара, а проковтуєте верблюда. Горе вам книжники й фарисеї, що очищуєте зверху чашу й миску, а всередині повні здирства й погані. Фарисею сліпий, очисти перше середину чаші й миски, щоб і зверху стати чистими. Горе вам, книжники й фарисеї, лицеміри, подібні ви до побілених гробів, які зверху видаються людям гарними, а всередині повні мертвих костей і всякої нечистоти. Так і ви видаєтеся людям праведними, а всередині повні лицемірства й беззаконня . . . Змії, плоде гадючий, як утечете від суду пекла?..» (Мат. 23, 1—35).

Фарисеїв і тепер багато в житті. Див. ЛИЦЕМІРСТВО. Наше прислів'я каже про сучасних фарисеїв, що все мають на устах Боже ім'я та моральні засади, а самі живуть брехнею та людською кривдою: «Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває» (Франко «Припов.» Іє в. П. 549). Знає наш нарід і фарисейську молитву: «Не дай Боже нікому, як мені самому» (там же. 524).

ФАРІНА НІКОЛЬО д-р (1916 - 1943) — урядовець спеціяльної служби при Голові італійського уряду, поручник, перекладач української мови при італійському Альпійському Корпусі в другій світовій війні в Україні, ентузіяст українського визвольного руху. Студіював українську мову і літературу в Вищому Східньому Інституті в Неаполі, а потім у римському університеті. З допомогою Я. Барановського тодішнього голови ЦЕСУСУ, побував в 1937 р. в Галичині, щоб на місці пізнати польсько - українські відносини і був там гостем студентських гуртків ОУН. Закінчивши старшинську школу, блискуче витримав іспит на офіційного перекладача української мови і зголосився на антимосковський фронт. Поляг 21. І. 1943 р. на полі бою. Залишив по собі, видруковані переклади «Інтермеццо» Коцюбинського та «Партизани» Крезуба.

ФАРМБОРО ФЛЬОРЕНС — англійський письменник і подорожник. У восьмитомовому збірникові «Народи старих націй» (Лондон, 1822) він умістив розвідку про Україну, «історично докладну й навіть захоплюючу», як схарактеризував її Гр. Лужницький в «Америці» (8. VIII. 1959). У ній знаходимо точні пояснення термінів «Малоросія» і «Рутенія», згадується про поділ віровизнання, постійні війни з Москвою, початки Київської Держави (IX ст.), знаходимо опис Києва, «місто дистинкції», колиска пізнішої московської імперії», яке то

місто дуже далеке від «московського фаталізму чи московської мелянхолії». Автор захоплюється українськими народніми піснями (шумки, думки, кобзарі), підмічує «прекрасне літо України» та «магічну красу природи». Дуже багато місця присвячує автор українській жінці, якої світлина (до речі, дуже вродливої Українки в народньому строї) започатковує розвідку. «З українського народнього строю — пише автор — часто беруть зразки лондонські й паризькі сальони мод». Підмічуючи «закоханість української жінки до кольорів, квітів, бинд і вишиков» (стор. 5041) автор зве Українку «чистою Слов'янкою», представницею типової слов'янської жіночої краси».

ФАТАЛІЗМ — віра, що події відбуваються незалежно від людських бажань, змагань і діяльности людини, згідно з наперед призначеною кожній людині ДОЛЕЮ (див.). «Гляди, не гляди, не минеш біди», — кажуть українські ФАТАЛІСТИ, що походять простою лінією від давнього фаталізму «Слова о Полку Ігор.», де знаходимо характерний вираз:

«Ні хитру, ні горазду, ні птичью горазду суда Божого не минути». Сюди ж відноситься і друга приповідка: « Кому втонути, тому води не минути» (Франко, т. І. II, 344, 290).

ФЕВДАЛІЗМ — середньовічний суспільний устрій, що грунтувався на особистій системі землеволодіння: землевласник віддавав землю свойому ВАСАЛЕВІ в дідичне володіння, заховуючи для себе т. зв. ВЕРХОВНУ ВЛАСНІСТЬ. а за те васал повинен був бути вірним землевласникові, як свойому СУВЕРЕНОВІ. А що васал міг теж давати одержану від землевласника землю в ЛЕННО. себто в заміну за сповнювання певних обов'язків, головно військовсї служби, то витворилася певна система суспільного ладу, де найнижчою верствою були селяни, кріпаки, що безпосередньо обробляли землю і сиділи на ній. В Польщі та в Литовсько-Руській державі, коли рід вимирав, маєтки, одержані за ленним правом, переходили до держави, та й за свого життя землевласник не міг розпоряджатися ними вповні за своєю волею. Питання, чи в Україні був федеральний лад, залишається в науці спірним.

В нашій політичній літературі словом ФЕВДАЛ часто визначають просто пана — кріпосника.

ФЕДАК СТЕПАН (1861 - 1937) — адвокат. директор «Дністра» у Львові, в рр. 1913-18 — віцепрезидент Краєвого Банку у Львові, співосновник багатьох галицько - українських економічних установ, в 1915 р. вивезений москалями до Києва разом із іншими визначними українськими громадянами — «закладниками». Повернувся до Львова в 1916 р. В рр. 1919-23 був головою Українського Громадянського Комітету у Львові і мав спеціяльне завдання допомагати українським політичним в'язням.

Його син, теж СТЕПАН, поручник УССів і УГА, був членом УВО і виконавцем замаху на Пілсудського в 1921 р. Загинув від большевиків в 1946 р. Його доня Ольга вийшла заміж за полк. Є. Коновальця, а Софія за полк. А. Мельника.

ФЕДЕЦЬКИЙ А. К. — харківський фотограф - мистець, засновник українського кіномистецтва. В 1896 р. він створив перший фільм української продукції « Джиґітовка козаків». Слідували інші короткометражні фільми: «Відхід потяга від харківської станції», «Хресний хід із Куряжа у Харків». В 1897 р. він випустив останню стрічку « Народні гуляння на Кінній площі». Увесь прибуток від демонстрації стрічок А. Федецький призначив на користь бідних м. Харкова. (Б. Берест — «Іст. у. кіна». 1962 ст. 22).

ФЕДІВ ІГОР (1896 - 1962) — культурний діяч зі Львова. Український Січовий Стрілець, попавши в бою під Конюхами 1916 р. в російський полон, в 1917 р. тікає з табору полонених і бере участь в українських визвольних змаганнях. Був стенографом української делеґації в Берестї, і в такому характері включений в Делеґацію на Мирову Конференцію в Парижі. Працював у видавництві « Вернигора» і пізніше переробив і випустив під своїм ім'ям пригодницьку повість Златопольця (В. Отамановського) « Син України». Одержав у Празі докторат географії, був директором Українського В-ва в Кракові і професором Високої Економічної Школи в Мюнхені Викладав екномічну географію і статистику України на слов'янському відділі Монтреальського католицького університету.

ФЕДІР КОРІЯТОВИЧ — син Коріята Гедиміновича. брата вел. кн. литовського Ольґерда, — литовсько - український князь. Сини Коріята дістали від Ольверда Поділля. По смерті старших Коріятовичів, залишився князем Поділля найменший Федір. Коли ж, Вітовт почав касувати українсько - литовські князівства. прийшла черга й на Поділля. Федір пробував боронитися з допомогою волохів та угрів, але Вітовт напав на Поділля в відсутності Федора, захопив там міста і понасаджував у них своїх намісників (р. 1394). Кн. Федір удався по допомогу до угорського короля. але військової помочі не дістав. З наказу короля Сігізмунда, було прийнято його з військовою дружиною на Закарпатську Україну, де він дістав в свою державу князівство Мукачів і Маковицю, якими і володів до смерти. Був він Бережським наджу-

паном, але не переставав називатися «князем Поділля». Тоді, завдяки кн. Федорові, переселилися, втікаючи від розрухи з причини польсько - литовської війни. за Карпати до 40.000 українців, чим значно була посилена українська людність Закарпаття. Федір Коріятович відновив манастир на Чернечій горі біля Мукачева, подарував манастиреві села Бобовище та Лавку і дав йому постійне забезпечення, підтверджене королями; дружина ж його, княгиня Домініка заснувала жіночий манастир на горі Сороки. Поховано кн. Федора в Мукачівському манастирі, який довго залишався в руках православних. (Ів. Власовський « Нарис історії . » 1957, т. III, ст. 321).

ФЕДОРОВИЧ ВОЛОДИСЛАВ (1845 - 1917) — в рр. 1873 - 76 голова «Просвіти», потім її почесний член, в рр. 1879 - 82 посол до австрійського парляменту, член палати панів. Був меценатом — дав « Просвіті» 12.000 ґульденів.

ФЕДОРОВИЧ ІВАН († 1583) — друкар, що в 1564 р. видав першу на Московщині книжку — « Апостол». В р. 1565 мусів тікати з Москви, рятуючи своє життя. після знищення його друкарні переписувачами, що боялися його конкуренції. Він знайшов притулок у гетьмана Ходкевича в Заблудові, де видрукував 1569 р. « Євангеліє учительное», а 1579 р. «Псалтир». Від 1573 р. працював у Львові («Буквар» і «Апостол» 1574 р.), від 1575 р. в Острозі («Біблія» 1581).

В. Лукомський, відомий знавець геральдики відкрив, що друкарський знак Івана Федоровича відомий у львівських і острозьких виданнях, це герб XVI. ст. білоруського роду «Раґоза», і що серед представників цього роду були два київські (отже українські!) митрополити Місаїл 1474 - 1577 р. і Михаїл 1589 - 1593 р.

ФЕДОРОВИЧ ІВАННА, ЛІНА, замуж. МАЛИЦЬКА (1893 - 1945) — донька Володислава. письменниця: псевдонім ДАРІЯ ВІКОНСЬКА. Збірка «Райська Яблінка», 1931 р., нариси «За силу й перемогу» Львів 1938 р., статті по часописах, головно про мистецтво.

ФЕДОРЧУК ЯРОСЛАВ (1878 - 1916) — еміґрант із Галичини. ініціятор і секретар. а з 1912 р. і голова Української Громади в Парижі, створеної в 1909 р. Провадив дуже активну публіцистичну діяльність. друкуючи статті і брошури про Україну в французькій та англійській мовах. Видав книжку у франц. мові про «Українське національне відродження». Похований в Швайцарії, в Веве (біля Льозанни).

ФЕДЮШКА МИКОЛА (1889 - 1919) — талановитий літературний критик, що писав під псевдонімом ЄВШАН; співробітник ЛНВісника і «Укр. Хати», родом із Станиславівщини. Залишив збірку «Під прапором мистецтва» (1910). працю «Т. Шевченко» та інш. В першій світовій війні був старшиною в австрійській армії, а потім в УГА. Помер від тифу у Вінниці.

ФЕДЬКОВИЧ ЙОСИП (1834 - 87) — «буковинський соловій», пробудник буковинських українців, поет і письменник. Поезії почав писати, служачи в австрійському війську в Італії: перша «Нічліг» в 1859 р. Перша повість «Люба — згуба» в 1862 р. В 1876 р. вийшла в Києві збірка його оповідань. Він займає в українській літературі окреме становище, як співець шумливих гуцульських борів, запашних полонин, буйного зеленого Черемошу, мрійливої трембіти та кривавої гуцульської слави . . .» (В. Радзикевич).

Він був одним із перших, що виступив проти московського імперіялізму, що, мовляв, прокладає собі шлях уже й на Карпати. Цю статтю видруковано в Збірнику «Буковина» 1956 р. ст. 270 - 72.

ФЕЛОНЬ — широка. спереду коротша риза священика. Вона покриває все тіло (без рукавів) на знак Промислу Божого, який підтримує і охороняє нас. Вона символізує чистоту, святиню й сяйво Божої слави. Вона нагадує також те вретище, що в нього був одягнений Христос під час знущань над ним (о. П. Калинович «Літурґіка» 1947. ст. 25).

ФЕЛЬСКІ ЕРІКА — німецька письменниця, заарештована большевиками в 1950 р. і заслана в Сибір після засудження її на роки примусової праці. Її обвинуватили в «антисоветській пропаґанді», тому. що співпрацювала з американською радіовисильнею в Зах. Берліні. Звільнена потім із ув'язнення, вона оселилася в Мюнхені. де написала роман «Клава, дівчина з Харкова», героїнею якого зробила свою подругу на Воркуті Клавдію Маєвську, дочку професора Технічного Інституту в Харкові. 29. III. 1962 р. вона виступила в Мюнхені в Німецько Українському Т-ві з доповіддю «Мої зустрічі з українками в Воркуті», в якій повідомила, що працює над другим романом із українською тематикою. з якого відчитала деякі уривки і оповіла, що найбільше в'язнів у Воркуті та інших таборах і в'язницях, де вона перебувала, походили з України. У таборі «Кірпіч 2», у Воркуті нараховувано постійно 2 000 жінок: 1.400 з них були українки, а решта належала до інших 30 націй. Українки відзначалися особливою побожністю, були незвичайно чисті і сильні фізично. Остання властивість давала їм можливість виконува-

ти найтяжчі норми, чим вони. на жаль, наражувалися на антипатії в інших в'язнів, що не могли собі дати ради з тою нормою. Також мораль но українські дівчата і жінки стояли найвище. Українських в'язнів давали большевики до найтяжчих команд і бригад, де вони часто мали нещасливі випадки. Найбільше привілеїв мали росіянки, хоча їх було найменше.

ФЕНІКС — казковий птах із золото-пурпуровим пір'ям і з тілом орла. Кожних 500 років він ніби прилітав зі сходу, з Аравії до Єгипту. робив собі гніздо в святині Сонця в Геліополісі, згорав на нім, як на кострищі, і опісля знову відроджувався з попелу. Для Лисяка - Рудницького Фенікс — символ України, яку двічі вже (після Люблинської унії і в XVIII - XIX ст.) вбивали, а вона знову відроджувалася з власного попелу.

В катакомбах та інших давніх християнських пам'ятках і в деяких отців Церкви Фенікс - символ несмертельности. А що він на всьому світі один, то знаменує також надзвичайно рідку річ. У київських стародруках фенікс фігурує у літері П на початку тексту панегірика А. Мігури архимандритові Єлісеєві Плетенецькому «Візерунок цнот» 1618 р.. на сторінці 5-тій Номоканону 1620 р. й на ст. 15 «Беседи Іоанна Златоустого на 14 посланій ап. Павла» 1623 р.: усюди тут намальований птах, а під ним полум'я. (М. Новицький в ЗНТШ. т. 144. ст. 147).

ФЕРЕЗІЯ — плащ із широкими рукавами з ґудзиками й петлями, без пояса, що його зверху накидали на ЖУПАН (див.) в козацькій Україні.

ФЕРІОЛЬ, МАРКІЗ (1664 - 1729) — французький посол у Істамбулі часів Мазепи. Він розвинув був блискучу акцію, коли Москва вимагала від Порти видачі Мазепи та інших українських еміґрантів - мазепинців. «Можна з певністю сказати, що коли Порта відмовила в цім домаганні, то цьому більш за все сприяв версальський кабінет, бо як писав Феріоль, «козаки не є природними підданцями царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, і ніхто не може їх обвинувачувати за те, що. бачучи, як нищать їх вільності, вони підняли повстання». (І. Борщак в «Нова Україна» 1923, III, ст. 135 - 36).

ФЕРРАРЕЗЕ ДЖУЗЕППЕ — італійський журналіст, що був під час другої світової війни в Україні з італійськими військами. 12. V. 1943 він написав до «Брешанського Народу»: «У нас занадто шириться русофільство. Русскі, мовляв, добрі люди. Наші вояки знаходили у русского населення гостинні прийняття. Часто італійські вояки знаходили в русских родинах таку гостинність, що вони їм відступали ліжка зовсім задурно, не приймаючи за них ніякої заплати. Крім того, русскі - релігійні. Вони дуже радо приймали наші образки та релігійні медальони і завжди за них дякували. Отже, треба зазначити, що «русскі» України. що з ними стикалися наші вояки, ніяк не можуть уважатися за представників большевицької Росії. Україна — частина Росії, найменше «русска». Це властиво та частина Росії що жадає власної незалежности і складається головно з селян, що залишилися досі фізично й морально найбільш здорові і найменш перейнялися теоріями большевицьких верховодів . . . Було б занадто односторонньо й небезпечно судити про Росію на підставі досвіду, шо дала Україна . . . Бо справжня Росія залишається варварською, комуністичною, атеїстичною Росією, що має дуже мало спільного з Україною . . . »

ФЕСТЕР Й. Б. д-р — чеський композитор і голова чехо-словацької Академії Наук та Мистецтва. Він був також головою празького «Т-ва Прихильників Української Пісні», що виникло внаслідок виступів у Празі в 1922 р. славного хору Ол. Кошиця, та ентузіязму, який викликала українська пісня в його виконанні.

ФЕТИШ — обожувана нежива річ. якій приписують чародійну силу. Звідси ФЕТИШИЗМ — віра в фетиші багатьох примітивних народів Африки, Америки й Австралії. АМУЛЕТИ І ТАЛІЗМАНИ (див.) цивілізованих народів, це ті ж самі фетиші, хоча і в ослабленій формі. Як тільки, який амулет, чи фетиш, втрачає свою чарівну здатність усувати небезпеки і забезпечувати успіх, він перестає бути фетишем і робиться звичайною річчю. Тому фетиші — тимчасові ідоли, всемогутні сьогодні і цілком безсилі завтра, залежно від віри, що в них вкладається. Об'єктами фетишизму в сучасному світі стають, зрештою, не тільки неживі речі. а й живі люди, що породжують «культ особи». Фетишизм завжди шукає і все знаходить нові ідоли, яких потребує обожувати. В кожному ФАНАТИЗМІ (див.) знаходиться своя частина фетишизму, себто примітивної релігійности, що трактує речі і особи, як чародійних богів.

ФЕЩЕНКО - ЧОПІВСЬКИЙ ІВАН (1884 - - 1952) — міністер торгівлі за Центр. Ради і фінансів за Директорії; дійсний член НТШ, професор гірничої Академії в Кракові. В 1921 р. був головою Ради Республіки. Помер у концентраку в советській Карелії.

ФИЛИМОНОВИЧ МАКСИМ — ніженський протопоп. На Переяславській Раді 1659 р., за Хмельницького він очолював українське духовенство

і не протестував, коли кн. А. Трубецкой, що орудував на цій Раді, вставив у сфальшовану копію переяславських статтей 1654 р. фразу про Українську Церкву, якою започато процес її уярмлення Москвою: «А Митрополиту Київському, також і іншим духовним Малої Росії, бути під благословенням святійшого патріярха московського і всея Великої і Малої і Білої Росії; а в права духовні святіший патріярх вступати не буде».

Протопоп Филимонович за цю важливу для Москви прислугу дістав щедру нагороду: соболів на 500 рублів і 500 золотих червоних (Ів. Власовський «Нарис історії . . .» 1956, I, ст. 309).

Филимоновича в Москві добре знали: він побував тут ще в 1653 р.; 23. I. 1654 р. вітав царського посла Бутурліна; 27. IX. 1654 р. тримав промову перед царем у ставці під Смоленськом і висловив тоді надію, що під крилами московського царя будуть зібрані не тільки Київ, Чернігів, але й землі львівська, подільська, покутська, підгірська і білоруська, розсіяні «злохитріем польським»; в 1657 р. агітував за обсадження більших міст Лівобережжя московськими воєводами... Кращого прислужника Москви трудно було знайти. І тому, коли Максим Филимонович, прийняв чернечий постриг з ім'ям Методія, його 4. V. 1661 р. було безправно висвячено в Москві на єпископа Мстиславського на Білорусі, що залежало ще правно від Царгороду. Зрештою, до своєї єпархії Филимонович так і не поїхав, а діставши від Москви призначення на блюстителя Київської митрополії, відбув на Лівобережну Україну «в характері московського політичного аґента» (там же, ст. 312). За неправне висвячення Методія на нього кинув клятву не тільки Царгородський патріярх, а й патріярх Нікон, що в неділю Православія 1662 р. викляв Пітірима, митрополита Сарського, що діяв, зрештою, з наказу царя, за хиротонію в єпископи до «чужої церковної области». Анатемі патріярха Нікона в Москві не надали значення, бо він, покинувши Москву, тим самим ніби зрікся катедри, до того ж сам учинив був точнісенько те саме в р. 1657, коли, з наказу царя, висвятив в єпископи полоцького ігумена Каліста: в обох випадках і Пітірим і Нікон зневажали канони на підставі царських указів. Але перед царгородським патріярхом треба було виправдуватися. В тій цілі було вислано йому грамоту, що являє зразок того, «як політиканство в загарбницьких цілях прикривається високими релігійними ідеями, не застановляючись при цьому перед всякими наклепами і неправдою» (тамже, ст. 313). «Треба тут відмітити також, що цією грамотою до патріярха Царгородського в оправдання рукоположення єп. Мефодія Москва била сама себе, признаючи, що Київська митрополія — паства Царгородського патріярха, перед яким треба оправдатися за втручання в його митрополію, а значить не мали сили й Переяславські статті 1659 р. про церковне приєднання Києва до Москви. . .» (там же, ст. 313—14). Чотири місяці не відповідав патріярх на царську грамоту, але, на друге прохання царя, пішов йому назустріч, і зняв клятьбу з Методія (там же, ст. 315), і той почав правити київською митрополією, не визнаючи правного митрополита Тукальського, що підтримував гетьмана П. Дорошенка в його боротьбі за незалежність України, та підтримуючи Брюховецького. Зрештою, конкуруючи один із одним в залицянні до Москви, вони почали доносити Москві один на одного. Дотого ж, щоб зменшити впливи духовества в Україні, Брюховецький почав настирливо радити Москві призначити до Києва митрополитом москаля. Проти цього повстало не тільки все київське духовенство, але й єп. Методій, що вважав себе кандидатом на митрополита. «У всьому цьому епізоді, — як завважив Ів. Власовський, — не можна не бачити різниці між мотивами виступлення Методія... і мотивами київських настоятелів, які дійсно щиро противились плянам підбити Київську митрополію під московського патріярха, тоді як Методія концепція Брюховецькогос заводила, видно, в його задумах здобути київську катедру для себе...» (ст. 318).

Коли, зрештою, П. Дорошенко став гетьманом обох половин України, а Митрополит Тукальський, одержавши грамоту від царгородського патріярха 6. III. 1668, митрополитом всієї України, він наказав заперестати поминати царя Олексія, як завів був місцеблюститель Методій, а поминати гетьмана Петра Дорошенка. З Методія ж він наказав зняти мантію й панагію й заточити його в уманський манастир; від ставлеників Методія митрополит відібрав ставлені грамоти і вимагав другого посвячення. З Уманського манастиря єп. Методія повезли в Москву, де його обвинуватили в зраді разом із Брюховецьким. Суд над ним відбувся в кінці 1669 р. Його присудили на постійне перебування, без позбавлення сану, в Новоспаскому манастирі, де він і помер десь у кінці 1689 р. чи в початку 1690. (Там же, стор. 323).

ФИЛИПОВИЧ АТАНАСІЙ (†1648) — ігумен берестейський, ворог унії, убитий її прихильниками. Православна Церква зачислила його до святих. Залишив по собі «Діяріуш» (щоденник) за рр. 1638—1648, цікавий для пізнання побуту і відносин того часу.

ФИЛИПОВИЧ ІВАН († б. 1770) — львівський ґравер. Перша датована його ґравюра з 1742 р. Залишив портрети Атанасія і Льва

Шептицьких, ілюстрації до книжок і коло 150 ґравюр.

ФЛИПОВИЧ ЛАВРЕНТІЙ (ЛАВРИШ) — львівський ґравер другої полов. XVI в., виховав цілий ряд українських малярів і ґраверів, брав участь в острозьких виданнях.

ФИЛИПОВИЧ ЛАВРЕНТІЙ (ЛАВРИШ) — неоклясик, літературний критик та літературознавець, професор київського ІНО. Заарештований в 1935 р. ніби за приналежність до «Терористично - націоналістичної групи М. Зерова», був присуджений, як і М. Зеров, до розстрілу, який було заступлено 10-літньою каторгою. В 1937 р. був ще живий на Соловках.

Залишив Филипович збірки поезій «Земля і вітер» 1922 та «Простір» 1925, а також збірку праць з української літератури «З новітнього українського письменства». 1929 р., крім тих, що розкидані по ріжних журналах. В 1957 р. в Мюнхені видруковано «Поезії» П. Филиповича під редакцією М. Ореста.

П. Филипович зробив помітний вплив на Ольжича своїм динамічним і беззастережно активним розумінням життя й творчости, а також відчуттям єдности людини з космосом: «Єдина воля володіє світом, веде в майбутнє нас єдиний шлях. . . Віки летять, а в неозорім морі едине сонце для землі горить, і всі колись з'єднаються в просторі — людина, звір, і квітка, і блакить...» Див. ФІЛІСТРИ.

Нав'язуючи до давньо - українського «плачу Ярославни» в «Слові о Полку. .» поет зумів метафорично передати становище українця в підсоветській Україні:

Минула ніч тривожно і безславно,
І скрізь степи, і всюди вороги.
Коли ж ти вийдеш, ніжна Ярославно,
На темний вал одчаю і жаги?
Невпинний вітер мече гострі стріли,
Високе сонце п'яну спеку ллє.
А я не бачу, де ті руки милі,
Що захистить могли б життя моє.
Лише Кончак дочку свою вродливу
Причарувати бранця намовля,
І чорну пристрасть, вільну і зрадливу,
В чужих піснях вже почуваю я.

Про П. Филиповича, як літературознавця В. Державин писав: «Павло Филипович. . . офіційно присвятився науковому літературознавству, точніше — історії української літератури, і його праці в цій галузі (зокрема ті, що об'єднані під заголовком «З новітнього українського письменства», Київ 1929 року), поза своєю високою науковою об'єктивністю й ерудицією, визначаються тією самою основною рисою, що й літературознавчі праці Зерова — — трактуванням українського письменства як повноцінної европейської літератури, а не як додаткового прояву сентиментального «народолюбства», яким українське письменство виглядало за народницькими шабльонами Драгоманова і Єфремова».

ФІҐУРИ — дерев'яні піраміди - маяки із сторожею на них в козацькій Україні, щоб заздалегідь довідуватися про наближення татар. В 1723 р. Військова Колеґія наказала ставити такі фіґури по всій Україні на віддалі 100—-150 сажнів одну від одної. Побачивши татар сторожа запалювала смоляні бочки, що давали багато диму.

ФІҐУРИ — високі дерев'яні хрести, що їх українське населення всієї Правобережної України та Галичини мало звичай ставити на полях, при дорогах, переважно на роздоріжжях. На Лівобережжю цього звичаю не було. На Чернігівщині, правда, ставили хрести на роздоріжжях, а в Харківщині над колодязями та криницями, але ці хрести відріжнялися від правобережних фіґур своїми розмірами, правобережні фіґури височенні. В народній уяві фіґура мала нагадувати справжній хрест Голготи, а голготський хрест ніби був дуже великий, адже ж в одній псальмі, що оспівує муки Христові, зазначається, що той хрест був зроблений із «слупів», які вбито в землю (ЗНТШ, т. 82, ст, 26).

Фіґури з розп'яттям на ньому ставили з ріжних нагод, в Галичині ставили фіґури на пам'ятку про знесення панщини (Драгоманов «Рзвідки. . .» т. II ст. 38). Часто вони були також пофарбовані, і за кольором хреста можна було іноді визначити, чому їх поставлено. Хрест, поставлений в наслідок якоїсь обітниці, фарбували синьою або зеленою фарбою. Хрест, пофарбований червоною або чорною фарбою, вказував, що на тому місці було когось вбито.

Тому, що фіґури ставилися головно на роздоріжжях, де, за українськими віруваннями, завжди товчеться нечиста сила, фіґури, хоч мали форму хреста і несли на собі розп'яття і всі прилади мук Христових, оточувалися забобонним страхом. Уважалося, що чорти й відьми збиралися коло фіґур і намагалися шкодити людям і самим фіґурам. Літом ночі короткі і теплі, і навіть чорти живуть тоді досить тихо, побігають трохи по степу та й заснуть десь на межі. Але в довгі зимові ночі і чорти зляться, вони ж звикли до пекельного вогню, і тому тепер чіпляються до людей. Ніде немає такого страху, як у того хреста на розпутті під лісом. Ввечері невідмінно з'явиться там щось незвичайне: то сова пролетить, то пугач закричить, то заяць перебіжить дорогу. Воли на тому місці ні з того ні з цього починають ревіти, копати землю копитами, наставляти роги проти невидимого ворога. Якщо, проїхавши фіґуру, озирнутися назад, побачиш, як ззаду котиться за

возом чорна копа, ніби віз сіна. Нечиста сила боїться волів і дає їм дорогу, але коням по ночах просто проходу не дає. Відьми ж знущаються над фіґурами. Вони по ночах лазять на них догори ногами і висять униз головою. Подібне вірування було й у поляків, які говорилє, що чарівники, щоб викликати посуху, лазили на фіґури і злазили з них униз головою. (С. Сумцов в К. Ст. 1890, І, УІІ, 64—66).

На Московщині нема фіґур, і саму форму великих подовгастих хрестів там уважають за латинську. Коли митрополит Ісідор вертався з Фльоренції, йому в Москві поставили в особливу провину, що він мав із собою такого подовгастого хреста. Замість хрестів, ставили на Московщині на розпуттях каплиці Параскеви - П'ятниці, себто просто стовпи із іконою св. Параскеви. Тут дівчата вимолювали собі суджених. В Західній Европі натомість майже кожне село мало біля дороги, чи придорожньої криниці, свій хрест. В Україні цей звичай був дуже давній: маємо вістку ще з XI ст., що печерського ченця Єврастія було розп'ято в степу на хресті. Цар Петро I указом 1722 р. заборонив різьбити з дерева статуї святих. а тим самим і розп'яття на хрестах, а вже вирізьблені статуї наказав усунути з церков та з розстайних шляхів України. Тому й нема фіґур на Лівобережжі. Але після польського повстання 1863 р. московський уряд заборонив ставити фіґури і на Правобережжі.

ФІКЦІЯ — службова ідея, незгідна з дійсністю, в якій їй нема ніякого реального відповідника. В звичайній розмові часто змішують УЯВЛЕННЯ і ФІКЦІЮ. Чорній троянді нічого не відповідає в дійсності: бачити чорну троянду ми не можемо, але все ж добре її собі уявляємо. Але саме тому, хоча в реальній дійсності чорна троянда не існує, вона все ж існує в нашій уяві, в нашій душі. Натомість фікція ніде не існує. «Людини взагалі», себто людини, яка б не була ані велика, ані маленька, ані чорнява, ані білява, ані волосата, ані лиса, ніде не існує — ні в об'єктивній дійсності, ані в нашій уяві, тому вона — фікція, а не уявлення. Наукові поняття — це фікції, не можна уявити собі «дерева взагалі», «тварини взагалі» і т. д. Що більш розвинена яка наука, то більше вона працює абстрактними поняттями, себто службовими фікціями, що їх трудно й помислити, не то що уявити. Якщо ж поняття - - фікція, то й наукове речення, що тими фікціями орудує, також фікція. Коли, напр., атому ми не можемо ані бачити, ані собі уявити, то, очевидно й речення: «молекуля води складається з двох атомів водня й одного атома кисня» — також фікція. Наука вживає фікцій, бо має з того велику користь; фікція води взагалі, висловлена знаком H_2O, завжди й повсюду залишається незмінна, тоді як вода в житті, в конкретній дійсності, має ріжні кольори, ріжний смак. Крім того, фікція дозволяє охоплювати велике число одним значком: поняття «людина взагалі» охоплює мільйони осіб.

«Якщо наукова система — це тільки штучна сітка, мапа дійсности, тоді нічого пручатися проти того, що ця мапа бліда, що вона не віддає кольорів і запаху зеленого степу, синього моря, сніжних верхів. Ділом мапи є бути корисним справочником і більш нічого. . . Нехай фізика предсталяє світ, як велику машину; нехай атомістичний матеріялізм уявляє собі, що ввесь наш чарівний стокольоровий, співучий, запашний Божий світ — тільки купа клецків - атомів, — нехай! Це ж тільки мапа світу, а не він сам. Матеріялізм, як метода. зовсім виправданий, настільки він корисний (службовий) (Є. О.).. Але коли він заявляє, що ця мапа, що цей образ світу — це й є дійсний світ, то це так неначе б хто показав мапу України і сказав: — Ось вам ваша Батьківщина, поза цим папером нічого іншого нема. Такий матафізичний матеріялізм, офіційна фалософія Совєтської Росії — велике непорозуміння. . . Світ такий, яким ми його переживаємо, а не описуєм штучними науковими поняттями. . . Атоми й їх коловорот — це тільки знаряддя науки, а не елемент дійсности. Вважати їх за дійсність це так, як сказати, що нумерих з театральної ґардероби — це моє пальто». (М. Іванейко в ЛНВ, 1926, Х, ст. 147).

ФІЛАРЕТ московський патріярх (1619—1633) — батько царя Михайла Романова, фактичний правитель московської держави. Ненавидів українців і не вважав їх за правдивих християн, казав про них, що вони «наріцаются убо христіяне», але справжньої християнської суті не мають.

ФІЛАРЕТ (у світі Дмитро ҐУМІЛЕВСЬКИЙ (1805—66) — архиєпископ чернігівський, визначний богослов і історик Церкви, основник «Чер. Єпарх. Ізвестій», автор «Історії русской Церкви», історико - статистичного опису Чернігівської та Харківської єпархій і видрукованого в українській мові «Слова проти враждебників, хтивих до доносів».

ФІЛЕТИЗМ — племінна настава; так грецька (візантійська) теологія назвала намагання окремих націй мати свою національну Церкву, суворо таке намагання засуджуючи, як «сепаратизм». Посилаючись на це вчення візантійської теології, греки пізніше, під тінню Високої Порти, скасували національно - сербський патріярхат в дієцезії Ірек-Печ (1766), а рік пізніш болгарський патріярхат в Хріді (1767), з одночасним підпорядкуванням обох

іних національних Церков вселенському, тобто фактично грецькому царгородському патріярхові. Так само діяв, по перемозі 1945 р., поновлений московський патріярхат, в характері церковного виконавця ялтинських і потсдамських постанов аліянтів. Отак упали першими за чергою, щоб лише показати просторість цієї амплітуди — менші Церкви східної діяспори в Естонії, Карпатській Україні, в Харбіні на Далекому Сході і в Празі; услід за ними пішли деякі еміґрантські парафії, від Парижу до Відня, і манастир св. Валаама у Фінляндії. Потім надійшла уніфікація досі автокефальних національних Церков Сербії, Болгарії, Румунії й Альбанії. До деяких із них надіслано російських (за національністю) (себто московських. Є. О.) епископів, інші мусіли визнати нову зверхність Москви, підпорядкувавшись на письмі, або очоливши себе русофільськими ієрархами, або ж зрікшись дотогочасних церковних зв'язків із Царгородом чи вселенським рухом. (Др. Ганс Кох. Теорія III Риму»... 1953, ст. 27).

ФІЛІҐРАН — мистецька прикраса з тоненьких золотих, срібних або мідяних дротиків і дрібних зернят. Техніка філіґрану як засвідчує Морґан («Передісторична людність» фр. вид. ст. 194), була звичайною вже за 3.000 літ до Хр. в Халдеї і в долині Нілю. З тих країн вона перейшла до еґейців, які, через Грецію, передали її західній і центральній Европі. Що торкається України, то хоча техніка філіґрану була дуже розвинена вже і в Візантії, проте, Украіна стояла так близько, за виразом М. Грушевського, до орієнтальної культури. («Іст. УР.» III, 449, 451), що могла перейняти її просто зі сходу. Звуть ФІЛІҐРАНОМ і водяний знак на папері.

ФІЛІСТРИ — люди, що в наслідок обмеженої і ледве вистачальної кількости своїх інтелектуальних сил, не мають духових потреб і турбуються лише про свій матеріяльний добробут. Шопенгауер так писав про них («Мудрість життя» італ. вид. 1923 р. ст. 57): «Філістри, позбавлені інтелектуальних потреб і обмежені лише на потреби матеріяльні, шукають людей, які можуть задовольняти лише ці останні. Тому, певно, їх не приваблюють високі інтелектуальні прикмети. Навпаки, коли їм доводиться зустрічатися з подібними людьми, вони викликають у філістрах антипатію і навіть ненависть, бо в їх присутності вони відчувають свою нижчість, і темну й таємну заздрість, яку пильно ховають навіть від самих себе, але яка саме тому зростає до скаженини. Філістри ніколи не вимірюють своєї пошани відповідно до духових якостей, а лише відповідно до багатства, титулів, влади чи впливів — речей, що в їх очах єдино вартісні».

М. Грушевський писав у 1911 р.: «Галицьке життя вражає людину з України своїм, так би сказати, філістерським характером — дрібноміщанським прив'язанням до всякої, хоч би маленької матеріяльної вигоди, страхом перед рискованням, відразою просто фізичною до всякого жертвовання інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілі чи справ публічних або національних. Є карність (дисципліна, Є. О.) національна, якої не знає інша Україна; є певне декорум національне. виховане віками оборони свого національного існування, і воно держить у своїй власті суспільність і людину. Але заразом є непереможний нахил якнайменше поступитися для своїх національних вимог із свого матеріяльного добра — обійтися по можливості язиком, викрутитися голосними фразами і скінчити на них». («Наша політика» ст. 101).

Як бачимо, характеристика філістрів у Шопенгауера і М. Грушевського більш-менш однакова. Натомість Д. Донцов називає філістрами немилих йому наївних ідеалістів, що «не переконуються фактами», бо «для філістрів світ фактів не існує (ставляє для їх розуму й волі затяжкі вимоги), існують власні менше або більші солодкі фантазії» («Вісник, 1934, УІ, ст. 458, 459). І знову: «Характеристичне для філістрів: вони ніколи не дивляться на факти, лише на програмові декларації» (там же, ст. ст. 460). «Ніщо з рівноваги філістрів не виводить, опріч одної речі. А саме, коли запропонувати їм витягти для себе логічні висновки з фактичного устрою світу і відповідно до того достроїти свою етику. Тоді мораліністи попадають у скаженину. Тоді зачинається бунт філістрів в обороні їх найсвятішого добра — душевного спокою...» (там же). Таким чином для філістрів, на думку Д. Донцова, «найсвятіше добро» не матеріяльний добробут. позбавлений всяких духових і інтелектуальних інтересів, а «душевний спокій»! А тим часом душевний спокій найдорожча річ власне для людей високої культури і великих духових і інтелектуальних інтересів, що ніяк не можуть бути задоволені, наприклад, в революційному розгардіяші, коли він до того приправлений, як в Україні під Советами, ще й кривавим терором. Тому навіть такі люди, як П. Филипович і М. Зеров, що ніяк не були філістрами, мріяли про душевний спокій. Коли хтось у присутності П. Филиповича зацитував в інтимному товаристві — з іронічним наміром, — відомий вірш Тютчева: «Блажен, кто посетил сей мір в его мінути роковие. . .» то Филипович із властивою йому коректною зосередженістю попередив: «А хто це ще раз скаже, тому я дам по морді. . .» (В. Державин в «Орлик» 1948, III ,ст. 16).

Зеров узяв ті самі рядки Тютчева за епіграф до свого саркастичного сонетоїда:

Як хочу я щасливих днів
Філістерства і супокою,
Квіток, і страви, і огнів,
Візитного нового строю. . .
. . . .
Блажен, хто рокові часи
Не відчував на власній шкурі,
Хто бачив явища понурі
В аспекті втіхи і краси —
Знав революцію з фасаду,
Не відав трусу, ані гладу.

ФІЛЯНСЬКИЙ МИКОЛА (н. 1873) — архітект і поет з Миргородщини, безпосередній попередник київських неоклясиків. Заарештований в 1937 р. загинув десь у таборах примусової праці на московській півночі. Залишив збірки поезії «Лірика» 1906 р., «Календаріюм» 1909 р., «Цілую землю» і поему «Бузковий кущ».

ФІЛЬВАРОК — за ковацьких часів господарство на панщизняній праці. В пізніших часах поміщицький маєток.

ФІЛЬМ — целюльоїдна стрічка, покрита світлочулою верствою, як неґатив для фотографічних знимок. і як позитив для висвітлювання в проєкційній лямпі. Звуковий фільм супроводиться звуками, узгідненими з дією на екрані. Висвітлювання фільму в широких маштабах породило т. зв. КІНЕМАТОГРАФІЧНЕ МИСТЕЦТВО. або ФІЛЬМОВЕ МИСТЕЦТВО.

Початки українського фільму датують з відродженням Української Державности, коли в Києві було засновано українську фільмову державну індустрію. Але політичні події не дали змоги їй розвинутися. Пізніше, в часи «українізації», совєтська влада використала інсталяції й приміщення на Звіринці (частина Києва, коло Лаври), де якийсь час існував «УФК». Деякий час (у двадцятих роках) український совєтський фільм розвивав свою діяльність і можна згадати такі фільми як «Сорочинський ярмарок» (під досвідченим оформленням В. Кричевського), «Тарас Трясило», «Проданий апетит», «Земля» Довженка і ін. Але з поступом «дезукраїнізації», коли знову «на всіх язиках все замовкло», український фільм опинився цілком у московських лабетах і став одною з галузів московської пропаґанди. Тому і фільми з українською тематикою (напр., про Шевченка) стали оруддям хвалення Москви. або фальшуванням постатей наших великих героїв. Москві йдеться передусім про те, щоб показати самим українцям, що їх прагнення на протязі історії були не національного, а соціяльного чи бунтарського характеру проти «панських утисків» польських панів з часів кріпацтва, тощо.

По цей бік залізної завіси і поза досягненням московських примусових форм мистецтва, український фільм вкоротці повторив розвиток українського театру останнього століття. Як і український театр, який волею чи неволею мусів протягом минулого століття задовольнятися головно сюжетом народнього кольориту (не зважаючи на історично - героїчні п'єси) наш фільм за кордоном теж почав з віддавання побуту, так би мовити, висвітлюючи вияви нашого життя за кордоном, ріжні маніфестації, збори, здвиги. спортові гри тощо, зняті без сценічного оформлення, а просто з натури.

В. Авраменко розпочав українську фільмову акцію в Америці і зреалізував п'єси «Запорожець за Дунаєм» і «Наталку Полтавку». Цим він поклав початок українському фільмові по цей бік океану. (Ю. Русов).

ФІОЛЬ ШВАЙПОЛЬТ (СВЯТОПОЛК) († к. 1525) — друкар та інженер родом із Німеччини, перший друкар кирилицьких книжок у Кракові («Октоїх», «Часослов», «Тріодь»), за які був суджений польською інквізицією в 1491 р. Звільнений, мусів підписати присягу, що більше книжок не друкуватиме, а надруковане було спалене. Від 1492 р. проживав в Лєвочі на Сх. Словаччині.

ФІРМІНІ МАРІО — італійський журналіст, що був в Україні з італійським військом у другій світовій війні. Він видрукував в мілянському тижневику «Іль Темпо» 20. У. 1942 р. довжелезний допис «Оце Україна. . .» аж із сорок одною світлиною, і з цікавими спостереженнями: «Українці, — писав він, — зовсім не люди, вони скорше янголи. Янгольський характер мають у них перш за все очі, прегарного барвінково - блакитного кольору, дуже ясні й чисті (по дитячому — невинно-чисті); янгольський характер мають їх голоси, що розмовляють так тихо й ніжно, що, здається, належать скоріше якомусь музичному інструментові. ніж людській мові; янгольська в них несмілива делікатність, що сполучена з отією ніжністю мови, з отим кришталево - чистим кольором їх очей, з отою русявістю чи підкресленою чорнотою їх волосся, що врешті робить несміливим і чужинецького гостя цих янголів. До янгольських їх рис належить також ощадність їх рухів та дискретність їх відрухів, скромність та невибагливість їх бажань. І ще додамо терпеливість, що, як всі знають, належать до найбільш небесних прикмет. . .» Бо зрештою, подумайте, до чого — в більшій чи меншій мірі — звелися всі оті їх села, міста і містечка: — «До трагічної купи руїн. І по цих купах руїн блукають мешканці. І знаходять ще силу мило

усміхнутися. освітлюючи м'яким світлом кутики гірких, зголоднілих уст».

І автор продовжує:

«Привітливі, догідливі, охочі допомогти, гостинні, мов черці, несміливі, мов дівчата, вони думають тільки про те, якби навчитися чогось цікавого. Ви не знайдете в усьому світі селянина, що був би такий пожадливий до знання, як український селянин. Український селянин хоче знати причину всіх загальних явищ. Над ним панують вічні проблеми духа: Душа, Бог. Потустороннє життя і подібні. Я сам бачив, як ввечорі українські селяни засідають за читання Шевченка і зворушуються до сліз в очах. Всі вечори українські селяни, які б не були жахливі їх матеріяльні умовини, читають своїх національних поетів. Це так, як би по наших селах, селянин, відклавши у вечорі на бік своє знаряддя, сідав читати сторінки з Данте!.

В їх житті, невважаючи на недавній режим, панує патріярхальний звичай. Командує дід, баба господарює, а сини, невістки, внуки слухають рухаючись в домі родини з таким мовчазним спокоєм, що ми просто дивуємось. Вони кохаються в рослинах і як це не дивно для людей, що живуть серед моря рослинности — плекають хатні рослини. Вони дуже побожні. Було б помилкою думати, що советському режимові вдалося прогнати з їх душевного світу любов до Бога. Перше, ніж починають їсти, вони хрестяться. Невважаючи на величезні витрати, яких вимагало тут охрещення дітей (коштувало ощадність цілого року!), українські селяни намагалися все хрестити дітей. Вони дуже гарно і сумно співають, і коли б часи не були такі жалібні, вони б напевно дуже гарно й бадьоро танцювали б. Але часи тепер не для танців. Невеселі тепер часи. Я не знаю. яка в них національна страва. бо страв вони тепер покищо не їдять. Якщо базуватися на особистому досвіді, цією національною стравою мало б бути соняшникове насіння, страва безнадійників. І все ж таки в кожній українській хаті. де мене приймали. єдиний глечик молока. що був у хаті, призначено гостеві, і останній шматок хліба, і останню, єдину головку цибулі. Чи мушу говорити. що така чисто християнська добрість викликала в моїй душі одночасно сум і ніжність? Так. мушу це сказати: вона викликала в мене сум і ніжність. . .»

Але якщо українці видаються італійському журналістові янголами, то Україна — після большевицького господарювання — нагадує йому тропікальну Етіопію. в якій йому приходилось побувати: — «Оті солом'яні стріхи. вкриті шаром землі, на якому ростуть трави і квіти; оті безладні городці; оті корови, що вільно блукають поміж хатами; оті обідрані діти, що на їх очах купи мух, ота брудна мішанина трави, гнюю й хліборобських приладів, — і особливо ота атмосфера величезної комашні. — всі оці елементи нагадували мені села й міста тропікальної Етіопії...»

Внутрішня будова хати нагадує італійському журналістові троглодитну печеру. В сінях. порозкидано хліборобське знаряддя; в кухні величезна піч і два чи три ліжка. Отже, сіни, кухня і світличка, розділені тоненькими глиняними стінами. У світлиці святі ікони. Тут же і ліжка батьків, тут, розкладені з помітною любов'ю, шкільні зшитки дітвори, і тут обов'язково радієві голосники.

В кожній хаті залишали большевики після себе ці радієві голосники. Крім того залишилися ще по них величезні цвинтарища машин, величезні цвинтарища людей, (з могилками без хрестів, але з червоними зірками) школи схожі на в'язниці, незугарні будинки партійних організацій, та гіпсові статуї Леніна і Сталіна з піднятою рукою, яким італійські вояки залюбки відтинали голову.

ФІРОВЩИНА — похресне, що його куми та хресні батько й мати на Гуцульщині давали хресникові під час КОЛАЧИН (див.), — були це вівця. корова, теля, сорочка, курка, залежно від того, хто що міг дати. Іноді й не давали, а тільки заповідали, що дадуть пізніше. і давали іноді, аж на весілля, але мусіли таки дати. (МУЕ НТШ, V, ст. 8).

ФІШЕР ДЖОН — урядовець УННРА, що в 1946 р. був в Україні, кореспондент «Гарперс Маґазін». Написав низку статтей і видав в 1947 р. книжку «Чому вони поводяться, як росіяни». Особливих симпатій до українців не виявив, бо, як сам признав, знаходився під впливом московської історичної науки та большевицької пропаґанди. Описуючи суворе життя українського населення під Советами. він підкреслював, що в боротьбі за життя особливий героїзм виявляли українські жінки, і це він спостерігав на власні очі.

З приводу включення України й Білоруси в Об'єднані Нації. Дж. Фішер писав. «Я переконаний, що багато важливих причин вплинули на намагання Політбюра обдарувати ці дві понівечені, гордовиті й непокірні республіки нагородою, розрахованою на ефект. Вони, ці республіки, прийняли найголовніший удар німецького наступу. Вони зазнали найболючіших втрат людьми й майном. Крім того, українці особливо протягом поколінь плекають сильні національні почуття».

Повертаючись до цього питання, він запитує: «В якій мірі кремлівський подарунок незалежности (себто включення в ОН, Є. О.) виправдав сподіванки? Що реального дав він українцям?» І відповідає:

«Більшість українців. що їх я зустрічав, були горді з приводу нового державного становища своєї країни і сприймали з вдячністю та щиросердечною дитячою радістю офіційний одяг суверенности. Коли, напр., наша місія УННРА прибула до Киева, серед делегації, що нас зустріла, був блискучий у сірому однострої, що туго охоплював стан, із срібними наплечними відзнаками та в шапці з сірого смушку, помічник міністра молодого українського міністерства зак. справ. Він евфемістично вітав нас, як перших чужинецьких послів в Україні. (Ми, звичайно, мали якусь там відміку дипломатичного статусу. але ми ледве чи були такі важливі, як він казав). Інший урядовець, що супроводив нас трохи пізніше до нашого бюра — комфортабельного, охайно переустаткованого семикімнатного приміщення — пояснив, що воно приготовлене не тільки для нашого вжитку». Після вашого приїзду,— сказав він. — багато дипломатів приїздитиме до Киева. і це приміщення, без сумніву, служитиме не одній місії».

Видно, дехто робив собі ілюзії, але дійсність скоро їх розвіяла. як констатував той же Фішер:

«Чистка 1946 р. найбільш переконливо показала дійсний ступінь незалежности України. Вона зробила ясним факт — якщо хтонебудь будь коли в цьому сумнівався — що українська республіка все ще перебуває під абсолютним політичним пануванням Москви. Одного слова Політбюра ВКП(б) досить, щоб скинути будьякого урядовця з його становища в Україні і спрямувати його до якогось малопомітного сільського тракторного управління». (Д. Соловей «Україна в системі сов. колоніялізму», 1959. ст. 118, 120).

ФІЯЛКА — мала зелиста рослина з дуже запашними квітами У нас відвар з цвіту фіялок давали пити породіллі, щоб усунути породовий біль та кровотечу (МУЕ НТШ, VIII. 41).

Фіялковий кольор — кольор жалоби і покути. і католицька Церква вживає його у відповідних моментах. Греки і кельти прикрашали фіялками домовини дівчат. У нас фіялки, як символ жалоби фігурують на весіллі дівчини, якщо батько її вже не живе. Коли така молода йшла на посад. їй співали: «Знати Марисейку, знати сиротойку, що на посад засідає; а їй віночок все з фіялочок порошком перепадає. А їй батенько перед милим Богом служить, ясною свічечков горить милому ся Богу служить...» (Чуб. 283).

ФЛЬОРЕС Ф. — італійський журналіст, що був за другої світової війни в Україні з італійським військом. Він умістив 10. XI. 1942 р. в больонському щоденнику «Іль Ресто дель Карліно» довгу статтю про українське народнє мистецтво. Автор насамперед зазначив, що сорок років тому кожний селянин просторої України був умілим ремісником, що, працюючи переважно для своєї родини, виробляв дуже гарні речі. Комунізм, як своїм спеціяльним наставленням, так і культом машини, а головно політикою спролетаризування українського селянства спричинився до збіднення українського народнього мистецтва, але все ж не зміг убити в душі українського селянина естетичних почувань, таких характерних для людей української раси. Він тільки їх приспав, обмежуючи до нулі всякий прояв людської особистости й атрофіруючи в цього народу духову енергію. Автор не сумнівається, що зі зникненням московського панування людська особистість віднайде знову можливість вільного розвитку своїх сил, і тоді українське народнє мистцтво осягне знову вершків краси.

ФЛЬОТА — всі кораблі якоїсь держави: воєнні складають воєнну фльоту, а інші — торговельну. Центральна Рада в Києві ухвалила 14. І. 1918 р. тимчасовий закон про фльоту, що його було проголошено аж 1. III. 1918 р. У цьому законі стоїть:

Точка 1.: «Російська Чорноморська Фльота воєнна і транспортова (себто торговельна) проголошується фльотою Української Народньої Республіки і виконує обов'язки охорони побережжя і торгівлі на Чорному і Озівському морях».

Точка 4.: «Українська Народня Республіка переймає на себе всі зобов'язання російського уряду щодо Чорноморської Фльоти і щодо утримання фльоти та портів».

Точка 5.: «З часу проголошення цього Закону всі російські воєнні кораблі на Чорному і Озівському морі підносять український прапор».

Вся колишня російська воєнна фльота в Севастополі піднесла українські прапори 29. IV. 1918 р. і законом з квітня 1919 р. Морське Міністерство встановило призначити день 29 квітня за день «Свята Української Державної Фльоти». За ініціятовою Свят. Шрамченка, капітан - лейтенанта фльоти. українське громадянство на еміґрації прийняло день 29 квітня як День Свята Українського Моря.

На чолі українських морських справ від 3. V. 1918 р. стояв контрадмірал Мик. Максимів. а від 12. XI. адмірал Ю. Покровський. Українська воєнна Чорноморська фльота у Севастополі була під командою контрадмірала М. Остроградського, а по його уступленні 10. VI. 1918 під командою контрадмірала В'ячеслава Ключковського. В часі організації Української Воєнної Фльоти надано кол. російським ко-

раблям українські назви: крейсерам —«Гетьман Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко», «Гетьман Петро Дорошенко», «Гетьман Петро Сагайдачний»; ескадренним міноносцям — «Київ», «Львів», «Чигирин», «Батурин», «Гетьман Іван Виговський», «Іван Сірко», «Пилип Орлик», «Кость Гордієнко», «Іван Котляревський», «Мартин Небаба», «Іван Підкова», «Петро Мошна»; лінійному кораблеві— «Соборна Україна» і т. д.

ФОЛИС ОСИП (1862—1917) — галицький священик, від 1907 р. посол до австрійського парляменту. Записав свій маєток на українські національні цілі.

ФОЛЮШ — сукновальня, велика ступа збивати, пресувати сукно. Їх ставили звичайно при млинах і то в місцевостях, де ткали суконні (вовняні) матерії. Фолюш у Сокалі згадується вже в XV ст. (В. Січинський». Нариси з іст. укр. промисловости» 1938, ст. 61).

ФОЛКЛЬОР — поетична народня творчість, обряди, пісні. думи, казки, приповідки, тощо. Термін фолкльор, що означає в англійській мові НАРОДНЯ МУДРІСТЬ, увів 1841 р. Томс Вільям, вмістивши в лондонському «Атенеумі» під псевдонімом Амвросія Мертона заклик збирати й опубліковувати матеріяли з старовинної поезії, обряди та вірування. Оброблюванням цих матеріялів займається спеціяльна наука — ФОЛКЛЬОРИСТИКА. Треба розріжнити фолкльористику від ЕТНОГРАФІЇ: етнографія студіює вірування й життя примітивних народів в усіх його виявах, а фолкльористика звертає головну увагу тільки на усну творчість нижчих верств вже цивілізованих народів, використовуючи для цього також і етнографію в порівняльних студіях. Збираючи фолкльорні матеріяли, звертається в них велику увагу на ПЕРЕЖИТКИ (див.) первісного світогляду, що залишає несподівані сліди в найбільш культурних суспільствах. Старі погляди й перекази відбиваються на творчості носіїв вищої культури, а з другого боку й діяльність вищих культурних чинників просякає в народну гущу і відбивається в фолкльорі. Це явище особливо помітно в мітології, де примітивну, нижчу верству буває дуже тяжко відріжнити від вищої, та в народніх піснях, де дуже часто відбиваються явища загальної культури та історії.

В романтично - народницькій фолкльористиці твори усної словесности. як писав В. Петров в ЕУ (ст. 252), «розглядались як продукт нерозчленованої колективно - народньої творчости»; в новішій фолкльористиці цьому поглядові була протиставлена теза про індивідуальні джерала усної словесности. «Твори усної словесности так само, як і твори письменства, випливають із джерела індивідуальної творчости; наслідком усної передачі, вони вдержуються в незакріпленій, пливкій формі, дають широке поле для імпровізації та приймають подекуди ознаки збірної, колективної творчости». (Ф. Колесса «Укр. усна словесність» 1933, ст. 3).

Це завваження відноситься й до найновішого українського фолкльору, що твориться під московсько - советським延 пануванням. Тут народні приповідки, анекдоти, сатиричні вірші. пісні, народившись в індивідуальній творчості окремої особи, швидко поширюються і стають всенародньою власністю, виявляючи різко негативне відношення українського народу до московської советської влади.

Ось деякі зразки, записані на Криворіжжі: Бог карає холодом, Сталін нищить голодом. На хаті серп і молот, а в хаті смерть і голод. Серп і молот несуть смерть і голод.

Кремлівська звізда забрала й квочку з гнізда. Ні корови, ні свині, зате Сталін на стіні.

Спасибі Сталіну грузину, що одяг нас в парусину та резину.

Батько в СОЗ'і (спільна обробка землі, перший етап колгоспу), мати в СОЗ'і, діти плачуть на дорозі. Нема хліба, нема сала, бо радвлада все забрала.

Цибулини наминає — п'ятилітку «виповнює». У колгоспі жито косять, а собі хліба просять.

Жито та пшениця пішли заграницю. ячмінь та овес — на МТС (машино-тракторні станції), а для трудящих Союзу залишили кукурудзу.

Жінку від рогачів звільнили, а ломом та кайлом наділили. Були козаки з вусами, а тепер з носами.

Життя, як в автобусі: половина «сидить» (у в'язницях), а половина трясеться.

Модернізуючи старі приказки і прислів'я, народ осучаснює їх, надає злободенного змісту, пародіюючи популярні пісні, вислови «вождів», підкреслюючи їх брехливість і пустоту. «Про пресові органи уряду і партії говорять: «В «Правді» немає «Вістей». а в «Вістях» немає «Паавди»).

Цікаві збірки підсоветського фолкльору оголосили за кордоном Юл. Мовчан «Большевицький рай в українському фолкльорі», та особливо Гр. Сенько «Правдивий український фолкльор під Советами» та «Підсоветські анекдоти» 1956 р.

Тому, що все офіційне народом критикується, большевики вжили протизаходів; створили стаханівськими темпами советський фолкльор, який «доводить», що народ «за сове-

тів». Советська фолкльористика базується на ненаукових висловлюваннях «основоположників марксизму ленінізму» про усну народню творчість, як знаряддя клясової боротьби. Щоб довести духову єдність населення СССР з «генеральною лінією партії», видаються журнали, збірки народньої (в дійсності протинародньої) творчости, в яких платні писаки названі народніми поетами, беруть участь, виступаючи від імени ворожого їм українського народу. (Ю. Семенко).

Ю. Мовчан писав: «Але значення фолкльору не тільки в тому, що за допомогою цього жанру народньої творчости наступні покоління будуть пізнавати, яким то був той большевицький «рай» на землі (подібно до того, як ми тепер вивчаємо нашу давнину за допомогою стародавніх козацьких дум та ін.) Значення фолкльору полягає також в тому, що він могутня зброя в руках поневоленого народу проти окупанта. Тим більше, що в боротьбі з цією зброєю ворог абсолютно безрадний. Бо щоб «знищити фолкльор» — треба було б знищити народ. Ну, а цього сподіваємося, ворогові таки не вдасться вчинити».

ФОМЕНКО МИКОЛА (1894—1961) — видатний музика, піяніст і диригент, композитор і педагог. Компонувати почав у Харкові, де здобув музичну освіту. з 1925 р. В рр. 1932—1935 був редактором вид-ва «Мистецтво». Коли столицю України перенесли з Харкова до Києва, разом із співаком - композитором Конст. Богуславським, засланим пізніше, відбував концертові поїздки по Україні, виконуючи твори свої й інших українських композиторів. В 1943 р. подався на еміґрацію, в 1951 р. приїхав, разом із дружиною, співачкою Ізабеллою Орловського, до США.

Головні Твори М. Фоменка: 2 симфонії, 3 сюїти для симфонічної оркестри, смичковий квартет, марш для симфонічної оркестри, фортепіяновий концерт. багато камерних творів на фортепіяно, скрипку, віолончелю, музики для фільмів, багато обробок народніх пісень та ін.

Окрім цих творів композитор написав оперу «Ганна» (незакінчена), оперу - казку «Івасик - Телесик», оперу (співґру) «Маруся Богуславка». В США написав педагогічну збірку на фортепіяно «Майн Рейнбов» («Моя Райдуга»); на голос із фортепіяном «Любіть Україну», слова В. Сосюри; баляду про Байду, терцет для жінсчих голосів «Діва Марія», вокальне оформлення «Мойсея» І. Франка та інше.

Павло Маценко писав в «Нов. Шляху» в 1954 р: «На мене «Майн Рейнбов» зробив враження джерельної води у спеку. Висока майстерність оформлення, легка до сприйняття піяністична фактура, бадьорість і одночасно українськість без «історичного» скигління, все це вказує на автора, як визначного майстра, що схопив усією душею поклик нової української людини. Недаром згадана збірка починається бадьорим, повним віри маршем на тему української бойової пісні «Гей, нуте, хлопці до зброї». Дарма, що майстер ріс під тиском Москви — душа його бреніла в унісон із думками борців за Україну».

ФОСС КЕНДЕЛ — кореспондент американського «Інтернешонал Ньюс Сервіс». Він був в Україні в 1932 р. і повідомляв: «Голод і пограбовання большевиками селянського майна досягли свого апогею в Україні. Тому, хто цього не бачив, трудно навіть собі уявити щось подібне в історії людства. Тисячі селян, поклавши на плечі клунки, в яких складено все їх майно, голодні, холодні, обікрадені, ідуть з того місця, де вони родилися і досі жили. . . Рух цей набрав стихійного характеру. Селяни тікають з багатої колись України, щоб знайти собі шматок хліба, бо большевицький режим довів до того, що ця багата країна — шпихлір всієї Росії — обернулася в пустелю. Залізничні станції заповнені; поїзди переповнені. Багато з них по три дні валяються на тих станціях, у надії попасти на поїзд і утікти. Куди? Байдуже, аби лише від'їхати. . . Голод в Україні досяг такого розміру, що вже було багато випадків голодової смерти. Я бачив трупи людей що розпухли від голоду і так загинули...» («Розб. Нації», Прага. 1932, VII—VIII, ст 214).

ФОТІЙ (к. 820—891) — грецький учений і богослов, в рр. 858 - 867 і 878 - 86 — патріярх царгородський, автор критично бібліографічної збірки «Міріобіліон»; противник Риму: це ж саме за нього виник перший розкол між Східньою та Західньою Церквами. За нього, в 860 р. київські «руси» напали на Царгород В якій небезпеці знайшлася тоді столиця візантійських цісарів, про те барвистими словами оповідав сам патріярх Фотій: «Чи пригадуєте ви собі той час нестерпний і важкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, згубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет і давало їм приємну і легку плавбу, а на нас підіймало суворі хвилі війни; коли вони плили попри місто і виставляли моряків із мечами, погрожуючи місту смертю від меча; коли переполох і темрява опанували розум, і вухо прислухалося тільки до одної вістки: перелізли варвари мури, опанували вороги місто?»

ФРАЗЕР — людина, що кидає гарні фрази, не дбаючи за їх погодження з дійсністю, і взагалі за їх зміст, або, навпаки, щоб гарною фразою прикрити облудний зміст. Л. Андреєв

писав: «Збери всі фрази, що їх людина виголосила з дня свого створення, і ти скажеш: та це ж Бог! Але придивись до того, що вона наробила з перших днів свого існування, і ти скажеш з огидою: — Та це ж звірюка!» Так часто фраза далека від дійсности. Саме тому й Христос сказав: «Не кожен, хто вигукує: Господи, Господи! увійде в Царство Небесне». (Див. ФАРИСЕЇ). Д. Донцов писав у ЛНВіснику: «Мов отруйними газами туманять нас противники високими гаслами, гарними фразами — братерство народів, гуманність, мир, тощо. Їм ця наука не шкодить, бо знають, чого хочуть, як вовкові, що хотів з'їсти червону шапочку, не шкодив бабусин очіпок, ні солодка мова. . . Але нас ця ворожа фразеологія, ця чужинецька наука розкладає, зломлює, нищить всякий дух протесту. . .» (1928. VI, ст. 175). Він наводив анекдоту про дипломата, що їхав кораблем, який раптом потонув. Під водою зустрівся дипломат око-в-око з акулою і гпйняв великий ніж. Але акула промовила: «Як? ви, дипломат, беретесь до риби з ножем? (Існує правило т. зв. «високого» товариства, не вживати за столом до риби ножа). Засоромлений дипломат випустив із руки ніж, і акула його проковтнула. «Скільки разів підносили ми ніж на потвора, але зараз же солодкими фразами він роззброював нас: «Як? ви воюєте шовінізмом?! Як? Ви підносите руку на братній нарід, на демократію?!» І наші руки опускалися, фраза тріюмфувала, а з нею й акула, що нас пожирала...» (там же, ст. 173). «Ми вірили в Гітлера, бо його передмюнхенська ФРАЗЕОЛОГІЯ йшла по лінії наших задушевних бажань» — писала львівська «Неділя» в 1939 р. (ч. XI), але п. М. Л. на це завважив у «Віснику»: У «фразеологію» ніякий політик ніколи вірити не сміє, ані в антантську, ані в большевицьку («Українізація»), ані в гітлерівську. Політик не дивиться на те, що якась сила говорить про себе, лише — в якім напрямку, корисним нам чи ні, пхають її інтереси...» (ст. 312).

В програмі виховання ОУН, опрацьованій в 1929 р. було сказано: «Невільно будувати кам'яного дому на глиняних підвалинах. Хто прикрив внутрішню порожнечу блискучою формою слова, той обманув себе, бо життя знає хвилини нешадної бурі. Час справедливий: він зберігає тривання за правдивою вартістю, все інше присипує попелом забуття...» (Розб. Нації 1929. ст. 404).

ФРАНКО ІВАН (1856—1916) — **найбільший після Шевченка, український поет, письменник, науковець і громадський діяч, народжений в селі Нагуєвичах, Дрогобицького повіту. Університетські студії відбув у Львові і в Відні. В рр. 1877 і 1880 сидів у в'язниці, обвинувачений в соціялістичній пропаґанді;; в рр. 1887—97 працює, як журналіст в «Кур'єрі Львовськім»; у 90-х роках стає одним із основників радикальної партії в Галичині, а 10 літ пізніше — національно - демократичної; в рр. 1894—97 — редагував «Життя і Слово», в рр. 1898 - 1906 — ЛНВісник.**

Йому належать збірки поезій: «З вершин і низин» 1887 і 1893 рр.: «Зів'яле листя», 1896; «Мій Ізмарагд» 1898; «Із днів журби» 1900; «Семпер тіро» 1906; поеми — «Панські жарти» 1887, «Смерть Каїна», 1889. «Поеми» 1899, «Мойсей» 1905; повісті «Захар Беркут» 1883. «Боа Констріктор» 1884, «Основи суспільности» 1894-95, «Для домашнього огнища 1897, «Перехресні стежки» 1900; драми: «Украдене щастя», «Учитель»; численні оповідання та новелі, талановиті книжки для дітей, а серед них славний «Лис Микита», переспів з Ґете, численні переклади з чужинецьких поетів; критичні розвідки по журналах про українську й чужинецькі літератури, зокрема «Нарис історії укр. літератури» і «Молода Україна». Видавав він у Збірниках НТШ пам'ятки давньої української літератури. а між ними кількатомові «Апокрифи» та кількатомові «Приповідки», з котрих чимало матеріялу використано в УМЕ.

Як письменник, Ів. Франко належав до перших реалістів в Галичині, і його повісті написані в дусі творів Золя. Московська - комуністична пропаґанда намагалася поширити серед підсоветських українців вигадку, що Франко навчався писати твори із пролетарського життя у . . . Максима Горкого, хоча Франкові твори з робітничого життя появилися вже в 80-тих роках минулого століття, коли Горкій був ще дитиною.

З приводу ювілею Ів. Франка в 1956 р. Державне Ви-во Політич. Літератури УРСР видало брошуру Зиновії Франко, поетової внучки, написаної на замовлення, а може й на наказ, московської влади. У цій своїй брошурі З. Франко намагається доказати, що її славний дід поборював «українських буржуазних націоналістів», в роді проф. Грушевського, та їх ідеологію, але й був великим знавцем і популяризатором московської літератури, захоплюючись зокрема Максимом Горкім(!).

«Виступи Івана Франка проти буржуазних націоналістів, писала З. Франко, не втратили своєї сили і в наш час. Вони служать і тепер острою зброєю в боротьбі з буржуазно - націоналістичними недобитками з їх отруйною ідеологією. Ця зброя допомагає українському народові в дружній сім'ї братніх народів Радянського Союзу, будувати соціялістичну культуру, побідоносно (?!) крокувати вперед до комунізму».

От-таке безсовісне й облудне використо-

кування імени й авторитету нашого великого поета, як «зброї», на користь імперіялістичної Москви і на шкоду української визвольної справи, примушує нас приглянутися ближче до справи і вияснити **справжні позиції Івана Франка, як «поета національної чести і національної гідности»** (цей вираз належить С. Петлюрі в його статті з 1913 р.).

Треба відразу зазначити, що Іван Франко за свого дуже важкого й трудного життя багато чого пережив і передумав і в молодих літах дійсно заражений був і соціялізмом і навіть — до певної міри — москвофільством. Син простого коваля з с. Нагуєвич, Ів. Франко не зразу став тим досвідченим і мудрим пророком українського відродження. яким ми його бачимо в пізніші роки, що закінчилися геніяльним твором - поемою «Мойсей». Він переходив довгу, іноді дуже болючу еволюцію. Тому-то й не трудно з **ранніх юнацьких писань недозрілого ще письменника** насмикати цитат, щоб, за виразом В. Дорошенка, — «зладити відповідну саламаху й підлити її комуністичним сосом». Ми ж натомість звернемося до пізніших його писань, що в них уже відбився світогляд дозрілої людини, що стала прикрасою нашої літератури, науки і громадських ідеалів. Зрештою, і ранній соціялізм Ів. Франка не мав нічого спільного з тим ненависницьким марксизмом, що з нього виріс пізніший московський комунізм. З 1898 р. Ів. Франко зриває формально вже навіть і з тим поміркованим соціялізмом і виступає з радикальної партії, а в низці статтей рішуче виступає проти комуністичних ідей, що ширилися тоді серед молоді.

Ще й до того, в 1895 р. Ів. Франко друкує в своєму журналі «Життя й Слово» простору рецензію на книжку Ю. Бачинського «Україна Ірредента», в якій висміює «готові формули» соціял - демократів. при помочі яких вони вирішують найскладніші проблеми. Він писав (використовую цитати з праці В. Дорошенка «Іван Франко — ворог комунізму»):

«За проводом Енгельса та Кавтського автор викладає матеріялістичний світогляд, в котрім находяться готові формули для вияснення найскладніших історичних явищ: релігія — витвір буржуазії, національність - витвір буржуазії і т. д. А все це залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай! А що найцінніше, так це те, що при помочі цього світогляду вся будучина відкрита перед тобою, мов на долоні» («Життя і Слово» т. IV. кн. VI. ст. 482).

З якою відразою ставився Ів. Франко до марксистського навчання, про це можемо довідатися з його передмови до збірки «Мій Ізмарагд», датованої 15. XI. 1897 року:

«Жорстокі наші часи! — писав він там. — Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що — недовго ждати — будемо мати (а властиво вже маємо!) **формальну релігію, основану на догмах ненависти і клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії**, і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого, широлюдського соціялізму, опертого на **етичнім, щиро гуманнім вихованні мас народних**, розповсюдженні освіти, науки, критики, людської та національної свободи. **а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регляментації всієї людської будучини, не на парляментарнім шахрайстві, що має вести до тої «світлої будучини. . .»**

Ще гостріше виступив Франко проти марксизму в 1899 р. у вступі до рецензії на брошуру А. Фаресона «Народники і марксисти» (ЛНВісник 1899 р., VI, ст. 186), де читаємо:

«Німецький соціял-демократизм, перещеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського і інш., здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть загалом серед освіченої громади. котрій він імпонує знанням будучини, простотою в ставленні і розв'язанні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією . . . Дуже сумно, що на цю доктрину ловиться в значній мірі гарячіша українська молодіж. Соціял - демократизм стає ворожо як проти всяких об'явів суспільної самодіяльности та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду **являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж самодержавіє і російська цензура.** Бо коли самодержавний тиск — тиск фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціял - демократизм **краде душі, напоює їх пустими й фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідній ґрунті.** От тим-то й не диво, що свідоміші українці виступають проти цієї **згубної доктрини**, як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна: соціял - демократична доктрина тішиться більшими ласками цензури, ніж український рух, вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстючі місячники, а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідними способами . . . »

На цій позиції ворожости до марксизму Ів. Франко залишається й далі. В статті «До історії соціялістичного руху» (ЛНВісник, 1904 р., III), він твердить, що здійснення ідеалу комуністичної держави було б великим лихом. Ось, що він там пише:

«Хто потрапить знайти в так організованій суспільности (як цього хоче «Комуністичний

Маніфест»), якийсь «свобідний розвій одиниці», цей докаже певно дуже великої штуки. Та й взагалі всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх 10 точках «Комуністичного Маніфесту», в практичнім переведенні означало б **тріюмф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріяльним і духовим життям»** (ст. 151).

Хіба це не пророчий голос?

У праці «Що таке поступ?» друкованій в коломийському часописі «Поступ» 1903 р., а потім відбитій окремою брошурою, Ів. Франко знову дуже гостро критикував комуністичні теорії (див. особливо розділи X і XI), а в кінцевих висновках, присвячених пропагованій «державі Маркса - Енгельса», — писав:

«Поперед усього, всеможна сила (цієї) держави налягла б страшенним тягарем на життя кожного окремого чоловіка. Власна воля і власна думка мусіли б щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною? Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою. Люди виросли б і жили в такій залежності, **під таким доглядом держави, про який тепер в найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народня держава стала б величезною народньою тюрмою. . . ».**

Хіба ж не це саме бачимо ми тепер в московській тюрмі народів?

А Ів. Франко продовжує:

«А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави цього соціял-демократи виразно не говорять, та в усякім разі ці люди мали б у своїх руках таку **величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої не мали найбільші деспоти.** І стара біда — нерівність — вигнана дверима, вернулась би вікном: не було б визиску робітників через капіталістів, але була б всевладність керманичів, — усе одно, чи родовитих, чи вибраних, — над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу, хоч би лише на короткий час, як легко могли б її керманичі захопити її на завсіди .» (ст. 137 - 140).

Хіба не бачимо здійснення всього цього в СССР?

Що торкається відношення Ів. Франка до московського імперіялізму, то воно визначається статтею (польською мовою) у збірці «Образкі Ґаліційске» в 1897 р.:

«Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваюсь до обов'язку панщиною всього життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатися на висоту, де видко світло, де пахне воля, де яснінють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, наложене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що наложила мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, **іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням ...»**

У цій заяві, Ів. Франко вже ясно займає ту позицію, що її тепер визначають московські большевики - імперіялісти, як позицію «українських буржуазних націоналістів» — «іншої батьківщини шукати не можу», хоч би який важкий тягар і неприємності накладало перебування — вже не кажемо жертвенна служба — в її лоні.

Довший час Ів. Франко вірив, що соціяльне й національне визволення українського народу можна здобути в співпраці з польськими й російськими соціялістами, революціонерами. Були часи, що Ів. Франко з одного боку захоплювався російською революційною літературою і в своїх сонетах з побожністю згадував імена російських революціонерів Пестеля, Каракозова, Чернишевського, Перовську, про яких читав «в дні юности, в дні щастя», а з другого боку —задля кусня хліба — працює довгих десять літ в редакції польського часопису у Львові, плекаючи в собі ілюзію інтернаціональної співпраці на базі соціялізму. Але, працюючи постійно над собою й над своїм духовим розвитком, — Ів. Франко не міг не помітити, що під фразами інтернаціонального братерства польських і московських соціялістів та революціонерів міститься у відношенні до його українського народу — той же самий зміст, що й в найгірших польських та московських реакціонерів.

І тому поволі визріває в ньому той настрій, що породив відомий наш другий гімн, що про нього постійно намагаються забувати всі ті московські підбрехачі, що протиставляють Ів. Франка «українським буржуазним націоналістам»:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служить . . .

У 1897 р. Ів. Франко видрукував у віденському часописі «Ді Цайт» статтю «Поет зради», у якій проводить думку, що Адам Міцкевич у своїй поемі «Конрад Валенрод» звеличує зраду, як «єдину зброю невольника». Ця стаття закінчувалася словами:

«Сумно мусить бути з нацією, що без усяких застережень уважає такого поета своїм національним героєм і пророком і все нові й нові покоління годує отруйними плодами його духа . . . ».

Ця стаття означала повний розрив не тільки з усім польським громадянством, але й повний конфлікт із тою частиною українського суспільства, що стояла — у відношенні до

Польщі — на позиціях леґалізму й льояльности, або, як хтось висловився, просто «причіпки до чужого воза».

Неґативне відношення до царської Росії виявилося в Ів. Франка у відомих двох сонетах ще з 1889 р., в яких він ганьбить її, як «багно гнилеє між країн Европи». Образ той залишається вірним й у пристосуванні до Росії сучасної, червоної:

Росіє, де лиш ти поставиш стопи,
Повзе облуда, здирство, плач народу . . .
Ти тиснеш і кричиш: «даю свободу!»
Дреш шкуру й мовиш: «двигаю культуру . . .»

Ти, мов упир, із серця соки ссеш. .
Лиш гадь і слизь росте й міцніє в тобі,
Свобідний дух або тікати мусить,
Або живцем вмирає в твоїм гробі . . .
. . . От-так і ти поплутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили,
І хоч всі дружньо рвуться з того круга
Та в ріжні боки шарпають друг друга,
Цей колот — джерело твоєї сили . . .

Проти цієї Росії випровадив Ів. Франко свого сина Петра в лави Українських Січових Стрільців за першої світової війни здобувати волю Україні, а червона Москва, святкуючи ювілей батька, тримала того сина в концентраках Сибіру. . .

Коли по революції 1905 р., у Петербурзі почав виходити український соціял - демократичний місячник «Вільна Україна», що його видавала петербурзька група українських есдеків — Л. Бич, Ісак Мазепа та інші, всі пізніше зачислені до «буржуазних українських націоналістів», — Ів. Франко присвятив цьому журналові чимало уваги в критичному нарисі «Огляд української літератури в 1906 р.», видрукованому в київській «Раді» 16. січня 1907 р. Тут Ів. Франко висміває «малотямучих» соціял-демократичних ідеологів, що годують своїх читачів «**нещасливою формулою клясової боротьби**, майбутнім громадським ладом, якого не зовсім принадні риси малюють нам речі в роді Ерфуртської програми».

Розрив із російським соціялізмом, а значить і останні ілюзії, щодо можливости «братнього співжиття» з московським народом, прийшов рівнобіжно з загальним розчаруванням в інтернаціональному соціялізмі, про яке вже згадувано.

Франко писав:

«Мені здається, що до видання «Вільної України» українські соціял-демократи приступили непідготовані і не дібравши відповідних сил до цієї спеціяльної праці. Є ще одна, глибока хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах — **вони не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчули того, що вони наперед українці, а потім соціял - демократи**. Трактували це українство як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї думки, і тому не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читача. Це ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціялізм, здорові органічні парості можуть у кожнім краю виростати **тільки з виразного національного ґрунту**, і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю . . . ».

Розчарування в інтернаціональному «братерстві» не приходило Ів. Франкові легко. Важкі сумніви змагалися в його душі:

. . . Я боротись за правду готов,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені . . .

Сидячи при вікні місячної ночі, Іван Франко розпачливо шукає відповіді на болючі питання:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?
І чом у нас відступників так много?
І чом для них відступство не страшне?
Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
Чом працювать на рідній ниві стид?
Але не стид у наймах у чужого?
І чом один на рідній ниві вид:
Безладдя, зависть і пиха пустая.
І служба ворогу . . . («Похорон»)

Ті свої сумніви, невважаючи на незвичайно важке особисте життя, Ів. Франко переміг:

Що в моїй пісні біль і жаль, і туга —
Це лиш тому, що склалось так життя,
Та є в ній, брате мій, ще нота друга:
Надія, воля, радісне чуття . . .

Так — надія, ні, більше — певність, що Україна таки вийде на шлях волі. Цю свою певність він висловив у відомому прологу до геніяльної поеми «Мойсей», що в ній символічно відображений весь життьовий шлях нашого великого Поета, як духового провідника народу:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі.
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш **ЯК ХАЗЯЇН ДОМОВИТИЙ**.
По своїй хаті і по своїм полі . . .»

Як хазяїн домовитий, а не як наймит. І в іншому, попередньому вірші твердив поет, висловлюючи ідеал пізніших українських націоналістів соборників:

Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна.
Від Кубані аж до Сяну
Одна, нероздільна. («Україна»)

Тим-то вірно схарактеризував творчість Ів. Франка Мик. Зеров, наш найкращий літературознавець, замучений і знищений Москвою:

. «Франко мав рацію, коли писав, що він не песиміст. Бо хоч як трудний життьовий шлях йому припав, але в кінцевім акорді його творчости не чути жалібного дренчання ослабленої струни; навпаки, вони сповнені тупотом копит і звуками сирен — музикою перемоги. . . У цім героїчнім напруженні, у цій перемозі над скорбним і маловірним духом, над життьовими обставинами і добою — і полягає величність Франка. . . » («До Джерел» Київ 1926 р.).

ФРАНСУА - ПОНСЕ АНДРЕ — визначний французький політик і дипломат, від 1953 р. член Французької Академії, після першої світової війни — посол до парляменту і член уряду (підсекретар) у ріжних кабінетах. В 1931 - 38 роках був амбасадором Франції в Німеччині, а потім в Італії. Арештований в 1943 році німцями, Франсуа - Понсе опинився в концентраційному домі, який німці злобно називали «приміщення для гостей спеціяльної гідности». Тут зустрінувся Франсуа - Понсе з головою Проводу Українських Націоналістів, полк. Мельником. Тут, під постійним німецьким наглядом, Франсуа - Понсе пише потайки свій **«Щоденник ув'язненого»**, який появився в 1951 році друком.

Його характеристика поодиноких в'язнів — доказ його бистрого схоплення позитивів і неґативів кожної, хочби як визначної людини. Ось його характеристика Полк. А. Мельника: «Людина високої культури, великої тонкости, доброго виховання».

Після повороту з неволі Андре Франсуа - Понсе пише цілий ряд праць про свою дипломатичну службу в Берліні, а далі і в Італії, подає всебічні характеристики Гітлера, графа Чяно та інших державних мужів, з якими довелось йому зустрічатися, чи співпрацювати. Коли пост міністра закордонних справ зайняв Роберт Шуман, французький уряд іменує Франсуа - Понсе високим комісаром Франції в Німеччині.

В лютому 1962 р. Франсуа - Понсе видрукував у паризькому щоденнику «Фіґаро» передову статтю, під заголовком «Слабкі місця», де звертає увагу політиків світу на необхідність підтримати змагання поневолених Москвою народів, а в першу чергу України, визволитися з московської неволі. Пригадавши, як Гітлер хотів винищити нарід України, автор спиняється над плянами Москви злити всі поневолені народи в одну совєтську, себто властиво в одну московську націю, але не вірить, що це може Москві вдатися, з огляду на спротив тих народів, а головно українського: «У половині XIX століття Україна була лише етнічною масою, що зберегла свої звичаї, пісні, свій фолкльор, але не мала політичної думки. Тепер вона має значну свідомість своєї окремішности. Число й рухливість груп, що репрезентують цю свідомість у вільному світі, дають повне підтвердження цього факту. Коли б було інакше, то Хрущов не мусів би з наказу Сталіна завдавати кривавих ударів нещасливій українській інтеліґенції».

ФРАНЦІЯ — див. Бальзак, Вольтер, Гюґо, Конде, Мазаріні, Меріме, Наполеон I, Наполеон III, Орлик Григор, Орлик Пилип, Рішельє, Сталь, Табуї, Тіссеран, Тіссо, Франсуа - Понсе, Фрейденберґ.

ФРАНЦОЗ КАРЛ ЕМІЛЬ (1848 — 1904) — німецький письменник і публіцист жидівського походження. Залишив нариси й романи з життя галицьких і буковинських українців та жидів а також переклади української народної поезії. Головні його твори — збірки «З напів-Азії», «Образки культури з Галичини, Буковини, півд. Росії та Румунії», та двотомова «Від Дону до Дунаю» (1889). У цій останній видруковано його розвідку «Література малоросів», що її С. Кравченюк («У. Літ. Газета», Мюнхен, 1959, ч. 1/43) вважає «чи не найкращою працею про наше красне письменство німецькою мовою. Вона, хоч не подає характеристики творчости поодиноких письменників і поетів, наскрізь правильно освітлює розвиток нашої літератури в різних умовах, писана в дуже прихильному для нас світлі...» Зокрема в розділі про українську народню пісню він виразно зазначає глибоку прірву, що існує між українцями й москалями в ділянці мови, типу й народнього характеру. Францоз стверджував, що коли йдеться про звучність, українська пісня едина в свойому роді. Українські любовні пісні відзначаються тужливим зафарбленням і моральною чистотою. Тим часом, як «пісня москалів повна цинізму і вихвалює в жінки тільки її красу, українська любовна пісня хвалить передовсім чесноти жінки: вірність, повну посвяти любов до дітей, відвагу в боротьбі, самозречення; українська жінка — супутниця чоловіка, його найліпша подруга. . .» (С. Кравченюк в Укр. Літ. Газеті, 1959, VIII, ст. 9).

Романи й новелі Францоза представляють в більшости культурні відносини в тодішній Галичині, і звідси великий вплив, що його вони мали на формування головних постатей його творів, зокрема гуцулів і «чистокровних слов'ян, «пильних, впертих, терпеливих», але також «занадто покірних рутенців» («Боротьба за право», стор. 7). Цей головний його роман появився 1882 р., його перекладено на українську мову. Другий його — автобіографіч-

ний — роман «Паяц» вийшов у 1905 р. Францоз народився в Чорткові в родині лікаря і про свою Батьківщину писав:

«Країно моєї молодости! Назавжди незабутня верховино! Сповита запахом і соняшним сяйвом, як дивишся ти в душу мою! Хоч як дуже гнала туга мене відважитись у далечінь, я в ясні і темні дні вірним сином твоїм лишаюся!»

Ця маленька цитата виразно окреслює ставлення до України цього письменника й літературного критика, що в свойому перегляді української історії виявляє багато симпатії до боротьби українського народу проти завойовників і окупантів. (О. Кравченюк «Карл Е. Францоз і Україна» в «Укр. Літ. Газета», ч. I/43, 1959).

ФРАНЧЕСКІНІ ҐАСТОН — італієць, посол Зах. УНР при Св Престолі в 1920-21 рр. Зимою 1920 р. приїздив до Риму митрополит А. Шептицький. Тут зголосився до нього Франческіні, що був одружений з дуже багатою арґентінською маркізою і тому й сам називався «маркізом», і запропонував своє багате приміщення в палаті Шарра на головній вулиці Риму Корсо Умберто під українську амбасаду, а він, мовляв, зовсім безінтересовно заступатиме українську державу перед Ватиканом. Хай тільки уряд видасть йому відповідне уповноваження та призначить секретаря українця, що знав би італійську мову. Тоді було призначено на секретаря П. Карманського, що проте довго не приїздив. Франческіні, з допомогою радника Місії УНР в Італії д-ра Т. Галіпа видав в італійській мові під своїм іменем досить велику брошуру «Італія і Україна», з визначенням економічних багатств України і їх можливого значення для Італії. Ватикан тим часом не хотів акредитувати «маркіза» Франческіні, бо там знали те, чого українці не знали: що маркіза Марія Бальдес, дружина Франческіні, провадила проти свого чоловіка, — з огляду на його крайнє неморальне життя і марнування її майна, — в римському трибуналі справу про розвід, або бодай про сепарацію. Римський трибунал її прохання задовольнив і присудив Франческіні заплатити всі судові витрати «з усіми з того випливаючими наслідками».

ФРАНЦІ ЛЮЦІЯНО — італійський журналіст і політик, автор рецензії на «Українську Граматику для італійців» Є. Онацького. Рецензія особливо цікава тим, що її видруковано в такому політичному журналі, як «Іль Корієре Дипльоматіко е Консоляре» з 20. II. 1937, присвяченому не стільки філологічним проблемам, як проблемам політичним. Ось кілька уривків, що дають певне уявлення про характер і цілі цієї рецензії:

«Праця проф. Онацького тим цікавіша, що вона заповнює справді порожнє місце і в великій мірі сприятиме зростові культурної виміни з українським народом, що належить до середземноморської культури, але терпить під ярмом московських тиранів, які, в своїх націоналістичних та імперіялістичних цілях, ні на хвилинку не завагалися знищити його незалежність і силоміць включити його в Советський Союз. Ніхто не може не бачити важливого географічного положення України, що знаходиться між европейським Заходом і большевицькою Росією, себто азійським Сходом. Росія ніколи не знала цивілізації та права імперіяльного і християнського Риму і тепер вона повнить чисто антиевропейську функцію Україна, натомість, має історію й цивілізацію цілком европейського характеру і тим ґрунтовно відріжняється від московського народу, свого традиційного ворога. Український нарід завжди боровся проти азіятських н а п а с н и к і в, бороняча всіма засобами свій европейський та середземноморський характер. . .»

Переказавши коротко історію української державности та боротьби з Москвою, автор зазначує:

«У Советській Україні всі ті, що наважуються говорити про звільнення батьківщини з московського рабства, йдуть впрост до в'язниці або виселюються на острови далекої півночі, або просто розстрілюються, або — відповідно до випадків «ліквідуються» чи кінчають самогубством. Самогубство Любченка, що сприяв друкові українського словника Академії Наук у Києві, яскраво виявляє методи, що панують у советському режимі. . .» «Українська мова, завдяки ініціятиві італійського уряду, ввійшла в офіційну програму навчання Східнього Інституту в Неаполі, і тому була необхідна граматика для тих італійців, що вважають потрібним учитися цієї гармонійної й гарної мови, що навіть її існування заперечували лукаві вороги. Проте, всупереч заперечуванням імперіялістів та неуків, українська мова живе і повна життя і має гідність справжньої національної мови між іншим також своїми окремими нормами, відмінними від норм інших мов спільного слов'янського пня. Ця мова випрацювала цілковито відмінну фонетичну, морфологічну та синтаксичну систему, що її ухвалила Академія Наук у Києві і Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові. . .»

Схарактеризувавши українську мову за передмовою граматики, автор зазначує: «Готується до друку також українсько - італійський словник, що заповнить останню недостачу і облегшить італійцям студіювання цієї мови. Ці студії служитимуть не тільки для пізнання скарбів української літератури, але також і

для пізнання історії й політичного становища сучасної України... Варт відзначити, що грецьке Абатство Ґроттаферрати скінчило друк граматики Онацького 4-го листопада, в роковини італійської перемоги. І для українців, що живуть на еміграції, надіючись на звільнення їхньої батьківщини, невважаючи на переслідування, навіть лінґвістичні, видрукування граматики Онацького — безперечно також перемога. Італійці, латинський і середземноморський нарід, гордий тим, що свого часу поніс свою тисячолітню цивілізацію на береги Чорного моря, сердечно беруть участь у цій перемозі і в радощах цього шляхетного й гідного народу та висловлюють найкращі побажання щодо його будучини, як нації вільної й заприязненої, незалежної від утисків Москви та втручання розкладового, імперіялістичного й шкідливого большевизму. .» Див. ДАМІЯНІ РУДЖЕРО.

ФРІДРІХ ВІЛЬГЕЛЬМ, прозваний пізніше Великим, (1640—1688) — князь пруський і курфюрст брандебурґський, основник сили та могутности пруської держави. В. Липинський писав про нього, що він «зміг визволитися з-під впливу і влади Річипосполитої», головно «завдяки козацькому повстанню під проводом Б. Хмельницького». «Він — в пару місяців по вибуху польсько - української війни — одержав у жовтні 1648 р. від короля Яна Казіміра в Непоренті «асекурацію» (запевнення), яка його — першого з курфюрстів — звільняла від обов'язку складати «голд» польському королеві і платити в знак залежности щорічну грошеву данину. З дальшою еманципацією України й ослабленням Польщі, яке ця еманципація за собою вела, був, очевидно, зв'язаний дальший зріст і дальше унезалежнення пруської держави. Документальних слідів безпосередніх зносин курфюрста Фрідріха Вільгельма з гетьманом Хмельницьким не знайдено, але що вони мусіли бути, свідчать пізніші (в 1668 р.) переговори українських політиків з послом курфюрста Говербеком у Варшаві в справі протекторату Прусії над Україною. Свідчить також про попередні політичні й дипломатичні зносини лист гетьмана Дорошенка до того ж курфюрста Фрідріха Вільгельма, висланий 1671 р. з пропозицією дати курфюрстові козацьку військову допомогу для зайняття польського престолу». («Україна на переломі...» 1920, ст. 46).

ФРУНЗЕ МИХАЙЛО (1885 — 1925) — большевик жидівського роду. В рр. 1920—24 командував большевицькою армією в Україні проти Врангеля, Махна і українських повстанців. В 1925 р. був наркомом військових і морських справ та головою Революційної Військової Ради. На настирливі «поради» Сталіна та інших, піддався операції, яка поклала кінець його життю.

ФУЗІЯ — рушниця з крем'яним замком, від друг. половини XVII ст. витиснула МУШКЕТ. Вояки, озброєні фузією, називалися ФУЗЕНЕРИ.

ХАБАР — дарунок, що його одержує урядовець від підвладних, чи підсудних, йому осіб. Вже Біблія засуджує ХАБАРНИЦТВО: «І дарунків не братимеш; дарунок бо засліплює видющих і перевертає слова справедливих». (ІІ Мойс. XXIII, 8). 1. VII). 1903 р. Т. Рузвельт, тодішній президент США, звернувся до Генер. Прокурора США з запитом, чи може він законно приймати дарунки від Службовців. Прокурор відповів, навіши текст закону з 1870 р., який забороняє службовцям домагатися від інших службовців піднесення дарунків вищим властям; забороняє службовцям одержувати дарунки від інших службовців, менше оплачуваних, і забороняє, службовцям д а в а т и безпосередньо від себе якісь дарунки вищим властям. У випадку порушення цих заборон винні мали бути звільнені із служби. З того прокурор зробив висновок що ніякий службовець, а в тому й президент, не сміє одержувати дарунки.

Московщина славилася хабарництвом, і Катерина II 1762 р. констатувала: «Приймання дарунків, хабарів добровільних і примусових, основне лихо імперії. Майже нема судді, що, при вимірюванні справедливости, не був би заражений цією чумою.. .»

Заразилась цією «чумою» й Україна, коли в ній поширилась московська бюрократія. Особливо відзначалась цим т. зв. МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕҐІЯ, члени якої, а зокрема президент, москаль Вельямінов, були жорстокими хабарниками («Зап. НТШ. т. 159, ст. 18). Котляревський в «Енеїді» констатував:

...Ти знаєш — дурень не бере;
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той, хоть з батька, то здере. . .

Бравншвайський посол Ф. Вебер, що прожив у Московщині 5 р. (1714-19) засвідчував у своїй книзі 1721 р.: «Московські державні урядовці неперевершені майстри в хабарництві. Способи хабарництва такі численні, що дослідити їх значило б вичерпати океан. Самі москалі признавалися мені, що із 100 рублів зібраних податків, мабуть, лише 30 доходили до державної скарбниці, а решта 70 рублів зникала по кишенях урядовців. . .

ХАВТУР — приноси, що дають люди священикам за доконані треби. Подекуди звали ХАВТУРОМ — обід на поминках, подекуди —

просто ХАБАРІ. У Шевченка згадуються хавтури в «Москалевій криниці».

ХАЛТУРА — зіпсована «культура»: недбало й невміло виконана праця, імпреза на низькому культурному та мистецькому рівні.

ХАЛЯВА — частина чобота, що вкриває ногу від щиколотки майже до коліна. «Пізнати пана по халявах» — казали в нас іронічно на панських прислужників — гайдуків, що мали на халявах кутаси, по яких пізнавали, в котрого пана служили. (Ів. Франко «Припов.» II, 205). «Сипле, як із халяви», — себто дає щедрою рукою (там же, III, 278).

Не знати чому, з халяви зробили в нас символ розпусної жінки. В «Енеїді» Котляревського: «Іди лиш ти к чортам, плюгава, невірна капосна халява...» На весіллі молодій, що виявилася «нечесною», співали: «Ти, Васильку, — калина, малина, на тебе дивитися мило. Ти, Параско, чорна халява, увесь рід покаляла..» (Хв. Вовк «Студії. . .» 305). Сюди ж відносяться й вирази: ХАЛЯВУ З ГУБИ РОБИТИ — брехати. ХАЛЯВКИ СМАЛИТИ, ПРИСМАЛЮВАТИ — залицятися до кого.

ХАМ — один із трьох синів НОЯ. — тяжко образив батька, насміявшись з нього, коли той, покуштувавши вина, оп'янів. Звідци хамом звуть взагалі людину грубої поведінки, що не має належного почуття пошани до старших і заслужених людей. Автор УМЕ писав в 1935 р. в журналі «Самостійна Думка»: «Не в тому була провина Хама, що він побачив Ноя п'яненьким, у непристойному вигляді, а в тому, що ніби з обуренням, а насправді злорадісно поспішився оповісти про те всьому світові: «Дивіться на мого батька Ноя! Розхристаний, п'яний лежить у болоті.. Дивіться, дивіться, — як паскудно лежить!» Але Яфет, що зробився прапращуром джентельменських европейців, прикрив батька киреєю і спокійно завважив: «Та вже лежить, як лежить, але про батька так галасувати не годиться. ..» І з того пішли дві традиції — одна хамська, спідлююча, друга — джентельменська, цивілізаційна. В традиціях українського народу нема й сліду ХАМСТВА. Він часто творить МІТИ (див.) з постатей, що, при ближчому розгляді, на таку мітичну поставу зовсім не заслуговували б. . . Ти існуєш, бо перед тобою існували твої попередники, будь їм вдячний» (ст. 137).

Але якщо в давніх українських традиціях нема сліду хамства, а, навпаки, різко позначається культ — батька - матері, і наші колядки відзначають, що одній тільки душі нема виходу з пекла, тій що «отця з матір'ю налаяла, не налаяла, а подумала. . .», то в новіших часах, з занепадом старої української культури через деморалізацію, що її сіяла довший час московська школа та служба в московському війську, хамство поширилося значно і в Україні. В. Липинський писав у «Листах до Братів - Хліборобів»:

«Від аристократизму (в розумінні більшої активности й сили) до хамства тільки один крок. Бо хам — це не та пасивна людина, що уступає, пристосовується, над якою панують, а це власне людина активна, рухлива, в своїм імперіялізмі й містицизмі нічим не обмежена. Хам — аристократ, який свою вроджену більшу силу й активність, свою стихійну жадобу влади і поширення не обмежує наказами громадської моралі і здержуючими формами політичної організації. Свої вроджені аристократичні прикмети він повертає тільки на своє власне вивищення й поширення а не обмежує їх громадським обов'язком виконування проводу й організації пасивних мас. Хам — анархічний, не визнаючий над собою ні закону ні влади аристократ. Це, напр., запанувавший тепер у Европі «новий багач» — той сильний, активний, посідаючий всі духові прикмети тип, який вибився на верх при пануванні свободолюбної й віруючої в природну доброту людини демократії, і який своїх аристократичних провідних прикмет не обмежив ані релігією, якою він погорджує, ані монархією, яку він ненавидить, і якої боїться. . .» (ст. 368).

Також М. Гетьман писав 13. IX. 1931 р в буенос-айреській «Україні», про «деструктивного хама»:

Він, той деструктивний хам, — «центр світу». Він альфа і омега всього знання. Приставши хвилево до якоїсь організації, має в тім завсігди якісь свої особисті пляни і комбінації, і під кутом тих особистих плянів і комбінацій проходять всі його вчинки в тій організації. Всі його поступки обраховані на захоплення найвищого місця в органзації. Способами не перебирає. Для нього добрі всі способи, які наближають його до намченої цілі. Отже: дволичність, під'юджування членів проти проводу організації — державницької чи церковної. І нехай усе валиться, усе нехай іде в руїну — деструктивний хам старається знищити невигідного йому члена, направляючи — проти нього свій скритий, — затроєний їддю зависти і злоби — удар. Старається поставити його як не нижче себе, то бодай на той щабель, на якому стоїть він сам.

Всяка праця — хочби й найліпша — заслуговує на кпини деструктивного хама, бо зробив ту працю хто інший, а не він.

Деструктивний хам має великий нахил до виставлювання себе на продаж — хто дасть більше за нього. Він піде скрізь, де будуть признавати його першим між собою. Найбільше завзято виступає проти такої установи, чи організа-

ції, яка пізнавшись на шкідливих наслідках його поступовання, «подякувала» йому за його услуги.

«Деструктивний хам, це бур'ян, який треба радикально виполювати з нашої громадської ниви, бо плоди завсігди будуть затроєні. Старатися здисциплінувати деструктивного хама — справа безнадійна. Дисципліни і послуху вимагає він для себе від інших, однак сам дисципліни не признає і не признає зверхности над собою. Деструктибного хама може здисциплінувати тільки нагай чужого капраля. Явний наш ворог нам не страшний. Ми переможемо його завжди своєю дисципліною і єдністю. Однак скритого шкідника, скритого ворога, «Хатнього злодія», — остерегтись трудно. Тому треба виполювати цей бур'ян, бо він (деструктивний хам) небезпечніший для нашої справи, ніж усі окупанти до купи взяті.»

Д-р Мир. Бур'янина в «Розбудові Нації» писав, що хама «пізнати з його хребта, що вмить може із закостенілого (перед маленькими людьми) обернутися в тнучку до безмежности ґуму (перед «рибою», що або грішми брязкотить, або посади чи підвищення роздає). Це ті, що їх ще славної пам'яті Тарас «кирпогнуч кошиенками» прозивав. А скільки їх тепер розвелося! Хоч греблю гати. Через те й жити сутужно стало.» (1932, ст. 160). Не дурно приповідка каже: «Не дай, Боже, з хама пана» (Номис 1264). Порода хамів має ріжні відмінності, але в основному їх усіх єднає одна спільна риса: грубість і брак тактовности у поведінці взагалі, погорда до нижчих від себе і вирахувана підлесливість, при браку справжньої пошани, до багатших і сильніших».

ХАНААН — первісна назва Палестини в Біблії. Вживається іноді в поезії, як синонім Обітованої Землі, як от у Мосендза, де він під Ханааном розуміє звільнену від московського поневолення Україну:

Як хочеться молитись часом
Тому, хто знає біль і знає — гану:
«Не приведи загинути рабом
На спраглих межах мого Ханаану!»

ХАНЕНКО БОГДАН (1850— ?) — власник великих археологічних збірок у Києві, один із організаторів археологічної виставки 1897 р. в Києві. Еміґрував в 1919 р., втративши всі збірки, сконфісковані большевиками.

ХАНЕНКО МИКОЛА (1691—1760) — внук Михайла, в 1721 р. старший канцелярист ген. військ. канцелярії, в 1723 р. член делеґації до Петра I, ув'язнений із Полуботком у Петербурзі і звільнений після смерти Петра I; в 1740 р. член генер. суду, в 1741 р. — ґен. хорунжий, член «комісії переводу і зводу правних книг малоросійських»,що зладила Український Кодекс 1743 р.; за гетьмана К. Розумовського голова ген. канцелярії, автор цінних щоденників: «Діаріуш, или журнал» та «Дневник». Він учився в Київській Академії й закінчив освіту у Львові. Залишив по собі велику й цінну бібліотеку. За давньою традицією, відсилаючи сина по науку закордон, наказав йому мови латинську, німецьку, французьку й італійську, щоб читати авторів в оригіналі, а позатим вивчити історію, поетику, реторику, логіку, фізику з метафізикою, політику, економію та юриспруденцію».

ХАНЕНКО МИХАЙЛО — гетьман на Правобережжі від 1671 р. За Б.Хмельницького був уманським полковником, пізніше підтримував Суховія проти П. Дорошенка; в 1574 р. перейшов до лівобічного гетьмана Ів. Самойловича.

ХАНЕНКО ОЛЕКСАНДЕР (1805—1895) — громадський діяч Чернігівщини, дослідник і збирач української старовини, основник музею мистецтва в Києві.

ХАРАКТЕР — своєрідні риси якогось явища, або людини, взяті в цілості. Зокрема щодо людини, то це сукупність її своєрідних психологічних прикмет. Характер відріжняється від ВДАЧІ (див.) тим, що його можна в собі виплекати, виховати, створюючи те, що зветься ХАРАКТЕРНІСТЮ (див.). «Характер -- не прояв інтелекту, а тим більш (не прояв) утилітаристичної категорії. Характер — психологічне явище. Характер не можна вивчити з книжок. . . ані автоматично отримати його з докторським дипломом чи ґрафським титулом Характер плекається, подібно як плекається його компоненти: чесність, відвагу, витривалість, лицарськість,, правдомовність, солідність, особисту й національну гідність, тощо. Плекається його і під селянською стріхою, в касарні, школі, церкві, спортовім товаристві, в становій чи політичній організації; плекається всюди, де мають місце суспільні зв'язки, почавши від найменшої суспільної клітини — родини аж до найбільших суспільних скупчень. Характер мають не лише одиниці — характер мають і нації. Але характер нації — не щось одірване; характер всієї нації находиться в стислій залежності від характеру її членів, одиниць. . .» (В. М. в «Розб. Нації» 1934, 155).

«Характер має лише той, хто являє собою суцільну особистість із чітко визначеними рисами. Суцільність надає визначености в поведінці людини, як в особистому, так і в громадському житті. Тому значну частину людей можна назвати безхарактерними. Така назва не завжди означає наявність, а тим більше перевагу неґативних рис. Безхарактерна людина може бути

доброю, лагідною, ввічливою і доброзичливою. Але ці риси не бувають органічно поєднані з іншими рисами людини, і тому в її поведінці можуть бути часті суперечності. Безхарактерна людина в одніх умовах життя може виявити нечесність, підпавши під вплив інших людей або власного тимчасового настрою. . . Навпаки, людина з характером відзначається стійкістю, хоч може бути аморальною (Скупий лицар із одноіменної драми Пушкіна). .

«Суцільність і гармонійність характеру, як і взагалі характер у цілому, не даються людині від природи — вони наслідок наполегливої роботи людини над собою. Кожне інстинктовне по тягнення людини, кожне зовнішнє подразнення, що вона сприймає, в більшій або меншій мірі порушують у неї стан рівноваги і спрямовують її енергію в певний бік. Тому, щоб бути гармонійною й суцільною, людина мусить підкорювати своїй волі ці потягнення й враження, щоб вони стали органічними елементами особистости. Таке опанування своїм тілом і внутрішніми переживаннями можливе лише при умові, що в свідомості людини є якась ієрархія вартостей, яка дає можливість кожній рисі, кожному переживанню визначити належне йому місце. Але сама оцінка вартостей має спиратись на якийсь єдин загальний критерій. Отже, таким критерієм є розуміння людиною мети . . . Основна життева мета, що її ставить перед собою людина, є рушійною силою в діяльності її, тим стрижнем, навколо якого концентруються сили й здібності її. Тому можна сказати, що вона, як вираз волі людини, формує її психічно і навіть фізично. Тут цілком виправдується вчення Арістотеля про ЕНТЕЛЕХІЮ (див.), себто ту формувальну силу, що властива кожній речі, кожній істоті. Ріжниця між людиною з одного боку, та ростиною й травою з другого, полягає в тому, що в останніх ця формувальна сила діє стихійно, несвідомо, у людини ж, принаймні на вищих ступенях розвитку, вона діє свідомо . . . » (Гр. Ващенко «Виховання волі й характеру» ч. І. Лондон, 1952, ст. 219-20). Визначний діяч і ідеолог австрійської соціял-демократії О. Бауер видрукував в 1907 р. книжку «Національне питання й соціял - демократія» в якій виставив, як основну прикмету національности, що творить її суть і відріжняє її від інших — НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР. Національний характер, за Бауером, не якесь метафізичне поняття, а продукт історичного розвитку. Національний характер — «комплекс фізичних і духових ознак, який відріжняє одну націю від іншої». Як продукт історичного розвитку, національний характер змінюється в залежності від зміни обставин, в яких той чи інший народ живе. Напр., народ, що живе в постійних війнах зо своїми сусідами, мусить, щоб не загинути, розвивати характери, здібні до війни. Найбільш пристосовані до такого небезпечного життя мають шанси розмножитися й передати свої властивості потомству. Слабші характери гинуть. Навпаки, той народ, що не знав такої напруженої боротьби за існування, не має войовничого характеру. Але він може його набути, коли б змінилися обставини його життя (напр., коли б замість миролюбних сусідів появилися у нього сусіди хижацькі, агресивні). Характер кочових народів відріжняється від характеру народів хліборобських, хліборобські нації мають інший характер, ніж народи індустріяльні. Нація — це спільність долі, — зазначав Бауер. Спільність долі стає дійсною наслідком природної спадковости властивостей, витворених спільною долею нації, а з другого боку — через передання з роду в рід культурних благ, створених під впливом особливостей долі народу.

Національний характер означує вольову спрямованість окремих членів нації разом із іншими, яку витворила спільна історична доля: «Раз створений, національний характер стає самостійною історичною силою. Різнація національних характерів означає різнацію вольової спрямованости. Отже нація — це цілість людей, сполучених спільністю долі в одну спільноту характеру». Визначаючи за національним характером історичну силу, Бауер показує на прикладі, як ця сила діє, напр., при засвоєнні ідей, звичаїв і под., запозичених в інших народів. Як людський організм не просто вбирає в себе страву, але мусить перетравити її в своєму організмі, так і нові ідеї, що приходять до народу, не лишаються в його свідомості без змін, а перетворюються, згідно з його національним характером.

Всупереч поглядам Маркса, Енгельса,Кавтського, про неминучість і бажаність асиміляцій мов і націй у соціялістичному суспільстві, Бауер твердив, що «національні культурні спільноти» не зникнуть, а навпаки, ще виразніше розмежуються. В соціялістичному суспільстві настане «збільшена диференціяція націй, різкіше виявлення їх своєрідности, гостріше відрізнення їх характерів один від одного» (П. Феденко «Марксистські і большевицькі теорії національ. питання» Мюнхен, 1960, ст. 27-29)..

ХАРАКТЕРНИК — ЧАРОДІЙ — людина, що володіє якоюсь таємною силою. Про запорозьких характерників оповідав Ол. Стороженко в своїх спогадах про Коржа. Йому Корж оповідав і про гайдамаків - характерників, що замовляли від кулі, а на ворогів не один із них «таку ману напустить, що ніхто не почує і не побачить, як вони їх накриють . . . »

ХАРАКТЕРНІСТЬ — вірність своєму духовому «я», що примушує людину завжди й по всіх усюдах керуватися власними переконаннями і не боятися боронити правду, не відступаючи перед жодними погрозами та труднощами.

Характерність — це велика моральна сила, що робить із людей героїв і мучеників ідеї, визнаної за правду. Характерність ніяк не погоджується з КОНФОРМІЗМОМ (див.), що намагається робити всіх людей однаковими, щоб кожний був «як усі».

ХАРКІВ — головне місто Слобожанської України, засноване у др. половині XVII в. виходцями з Правобережної України над річкою тої ж назви. Воно дуже скоро стало важливим оборонним осередком і до 1765 р. було полковим містом. Після заняття Криму й колонізації степу зростає його торговельне значення, а з розвитком добування вугілля в Донецькому водосточищі й промислова вага. Свого часу тут був найбільший у тих часах центр освіти в Україні, і тут майже чверть століття зосереджується український літературний рух, але одночасно з цим тут же виникає й головний розсадник русифікації українського народу: сама українська інтеліґенція власними коштами оганізує тут російський університет (від 1805 р.), російський жіночий іститут і російський театр. «Національний, або бодай льокальний елемент (у цих установах), — писав М. Грушевський в ЛНВіснику в 1901 р., — нічим виразніше не задокументовано: культура, культурне життя, яке розмірно дуже сильно розвивається в цім українськім центрі, російське...» Попри ту «справдешню» культуру російську, серіозно трактовану не тільки урядом, але й суспільністю, українська течія виглядала, як простий провінціялізм, дрібна забавка чи забаганка етнографів та антикварів. Окрім прив'язання до мови й певних форм народнього життя, вона не мала глибшого змісту». (Кост. Чехович «Олександер Потебня» 1931, ст. 137). З огляду на близкість Харкова до московських границь, тут виник у грудні 1917 р. большевицький ніби український, а справді цілком московський уряд, що розпочав, з допомогою Москви, збройну боротьбу проти уряду Української Центр. Ради і вислав до Берестя свою окрему делеґацію для переговорів з центральними державами. Харків став проти Києва, і перемігши з допомогою Москви, став столицею УССР (до 24.VI. 1934 р.)

ХАСИДИЗМ, ХУСИТИЗМ — релігійний містичний рух серед жидів в Україні від 30-х років XVIII в. Його творцем був Ізраіль Бешт (1698-1760) з Меджибожа. Від нього та його учнів Бера з Межиріччя й Когена з Полонного походять родини ЦАДИКІВ (див.).

ХАТА — житло українського селянина, а потім і взагалі житло дім, кімната. РІЗАНА ХАТА — хата з колод, перерізаних вздовж надвоє. ХАТА БЕЗ ШТАНІВ — хата без сіней. ДЯДЬКОВА ХАТА — в'язниця. «Загально поширене уявлення про українську хату, як про утульний кокетливо - біленький будинок під чистенько пригладженою та підстриженою стріхою, що виглядає з-поміж дерев та кущів, що оточують його . . . З дуже невеликою кількістю виняткків цей тип домінує на всьому просторі України, дарма, що місцеві умови та будівельний матеріял такі ріжноманітні, що економічний стан не всюди однаковий та, що не однакові й сусідські впливи. На західніх схилах Карпат, в Угорській Русі, на «зеленій» Буковині, в Басарабії ці біленькі українські хатки споріднено спливаються з майже цілком подібними хатами румунів, а ще далі й сербів, а далі на північ— словаків та чехів. Ще далі на північ вони не дуже різко, хоч дуже помітно, відзначаються від польських «халуп». Але вже в північній смузі, на Волині та на Чернігівщині, білу крейдяну барву заступає жовто-глиняна, а ще далі на Поліссі, як на волинському, так і на чернігівському, дерев'яний кістяк хати стає вже голий, і тільки де-не-де білі плями навколо вікон вказують на традицію, що не зовсім заникла. Темно-сірі хати поліщуків з закуреними низькими дахами з драні нагадують уже найубогіше гуцульське житло на Карпатах та непомітно зливаються з будинками білорусів, відріжняючись від них тільки деякими подробицями. Але загалом, зостаючись вірні своєму загальному типові, характеристичні українські хати тягнуться широкою смугою через усю середню та південну Україну, од підніжжя Карпат на схід до Орловської, східніх частин Курської та Вороніжської губерній, де зненацька без жадного переходу стикаються з темними брусоватими великоруськими хатами, з двосхилими дахами та без жадного сліду садків чи взагалі якоїнебудь рослинности, що оточувала б хату. Отже, зовсім однаковий на всьому просторі країни цей загальний тип української хати **став одною з найголовніших та найвиразніших етнографічних ознак українського племени . . .»** (Хв. Вовк «Студії . . » ст. 91).

М. Левченко писав у Записках Юго-Западного Отдела Географ. Об-ва в 1874 р.: «Там. де українці живуть помішані з іншим населенням, їх двори легко розріжнити (я говорю лише про сільське населення). Українські хати відріжняються від великоруських тим, що вони завжди затиньковані (а я не помічав, щоб москалі тинькували свої різані хати) і більшменш чисто побілені. Крім того, в українців, якщо дах солом'яний, то він криється не м'ятою соломою, а околотом. Москалі майже завжди криють свої хати «внатруску» — м'якою соломою, мервою. Якщо ж хата крита дранню, то у москалів завжди ставиться фронтон, а в українців фронтон зустрічається дуже рідко . . .

«Білоруські хати відзначаються тим, що вони ніколи не тиньковані і мають квадратові

вікна, тим часом, як в українців вікна майже завжди подовгасті Іноді, правда, зустрічаються і квадратові вікна, але в такому разі вони зроблені на 9 шибок, по 3 вряд. Такі вікна я бачив востаннє в с. Меленях на Радомишльщині. Там же я бачив вікна, закруглені нагорі, які зустрічаються в старовинних хатах Полтавщини та Чернігівщини.

«Від молдавських хат українські відріжняються тим, що на них ви ніколи не побачите чорної (в чверть аршина завширшки) смуги над призьбою і навкруги дверей, без чого не обходиться хата молдаванина. Крім того, українці ніколи не покривають, як це часто роблять молдавани, дах глиною і не люблять, жити, як ті, в землянках. : «М'ятою соломою (внатруску) українці покривають лише будівлі, в яких не живуть: комори, хлів, стайні, тощо.

«Хати ставлять звичайно на вулицю фасадом, або вузькою стороною — ПРИЧІЛКОМ (див.), але обов'язково так, щоб лицева стіна була звернена на південь, або південний схід, але ні в якому разі не на північ. Дуже часто дах з тої сторони, де вікна, а іноді й навкруги всієї хати, виступає вперед приблизно на півтора аршини, а то й два. Цей виступ зветься ПІДДАШШЯМ, і там вішають у зимку тютюн, качани кукурудзи для достигання, листя капусти, тощо. При кожній хаті обов'язково робиться ПРИЗЬБА (див.). Дерев'яні віконниці зустрічаються рідко: їх заступають звичайно солом'яні МАТКИ, привішені зовні; на день вони згортаються.

«Звичайно блять ті стіни, де вікна, а задню стіну й призьбу згори вимащують жовтою глиною». (ст. 134 - 37). Див. МАЗАНКА, КОМОРА, ХИЖА, ЗАКЛАДИНИ ХАТИ, СІНИ, СТРІХА, СВОЛОК, ПІЧ, ОСТРІШОК, ДАХ

У Т. Шевченка СВОЯ ХАТА — символ незалежної держави: «В своїй хаті, своя правда, і сила, і воля».

В народніх піснях хата часто символізує гріб. В голосіннях на Київщині за сестрою: «Сестричко моя, павочко, куди ж ти полинула? Промов до нас словечко . . . Якої ж ти хати собі забажала, смутної та невеселої! В нас хата веселая, з вікнами, видная, хорошая, а твоя темная, а такая невидная . . . » (М. Грушевський «Іст. у. літ.» I, 123). В Галичині в жовнярській пісні співали: «Най збудує мені мати у тім краю нову хату, тай без вікон, тай без дверей, бо тут мому життю конець . . . » (МУЕ НТШ. V, 179). На Маріюпольщині голосили: «Та, яку ж ти хату забажав смутну та невеселу! Туди сонце не пригріє, туди вітер не завіє . . . » (РФВ. 1884, IV, 183). І приповідка збереглася: «Тут тобі й хата!» тут тобі й смерть (Номис, 273).

Увійшовши до чужої хати вітали: «Нівроку ваших дітей, бодай великі росли!». Хатні відповідали: «Дай Боже! Най Бог вас і вашими потішить!» (ЗНТШ. т. 114, 130).

ХВАЛЬКО, ХВАСТУН — людина, що обіцяє більше, ніж може зробити, або й таке, що взагалі не може зробити. До таких людей наш народ виявив своє відношення у численних приповідках: «Кракала ворона, як догори летіла, а як додолу летіла, то й крила опустила»; «Пішла Гандзя по горіхи тай набрала чотири міхи: в кожнім міху по горіху! Наробила Гандзя сміху» — це співанка, що її вживають у розмові, коли хтось наперед хвалився блискучим успіхом задуманого діла, а вислід був мізерний. (Франко «Примов.» I, в. II, 262, 263, 313). «Хвалиться сова своїми дітьми: каже, що нема кращих, ніж совині» (Номис, 9460). «Хвальби повні торби, а в тих торбах пусто» (Чубин. I,282. І народня пісня співає: «Хвастун іде, земля гуде, тин розлягається, на хвастуні свити нема, а він величається . . . »

ХВИЛЬОВИЙ МИКОЛА, властиво **ФІТІЛЬОВ** (1893 - 1933) — талановитий письменник і публіцист, що вніс в українську літературу нову форму експресіоністичної новелі, перше романтичного та символічного, а пізніше більш реалістичного характеру, а своїми блискучими публіцистичними памфлетами, зібраними в збірки «Камо грядеші» та «Думки проти течії» (1926 р.), викликав в Україні пристрасну літературну дискусію, що з не меншою пристрастю відновилася на сторінках української еміграційної преси з нагоди 20-ліття смерти Хвильового. Ці памфлети спричинилися до того, що дехто почав зачисляти Хвильового до українських націоналістів, але він до самої смерти залишився комуністом, що приносив партії за свої націоналістичні ухили вірнопоподдані покаянні заяви. Проблема Хвильового психологічно дуже складна, як це видно з численних ріжних суперечних коментарів, що їх викликала його літературна й публіцистична діяльність, і в намірі УМЕ не входить цю проблему розв'язувати, тим більше, що деякі важливі пункти біографії Хвильового досі належно не висвітлено, і те, що твердять одні, інші категорично заперечують. Це відноситься і до його національного походження та виховання, і до його участи в революції 1917-19 рр. спочатку в рядах української армії, а пізніше в загонах червоних партизанів.

Почав писати М. Хвильовий віршами в 1920 р., але дуже скоро перейшов і на оповідання. Вже в 1923 р. вийшла збірка його відомих «Синіх Етюдів», яку попередила збірка поезій «Молодість» (1921). З інших збірок новель і оповідань згадаємо збірки «Злочин» і «Осінь», що разом із «Синіми Етюдами» були перевида-

ні в виданні 1927 - 29 рр., збірку поезій «Досвітні симфонії», поему «Електричний вік», новелю «Я. Романтика», (в якій фанатичний комуніст заради своєї комуністичної фікції вбиває рідну матір, що символізує Україну), сатиру «Іван Іванович», спрямовану проти комуністичного міщанства, недокінчений роман «Вальдшнепи (1927), першу частину якого сконфіскувала влада, закривши й журнал «Вапліте», де її було видруковано, а другу частину сам Хвильовий побачив себе змушеним спалити, принісши чергову покаянну заяву. Всі ці літературні твори перейняті філософією т. зв. біологічного ВІТАЛІЗМУ (див.).

Критично - полемічні статті Хвильового, зібрані в книжках «Комо грядеши» та «Думки проти течії» розпочали згадану вище літературну дискусію від 1924 по 1931 р., аж поки Москва не грюкнула рішуче кулаком. Занепокоєний Сталін, написав з її приводу листа до Л. Кагановича та інших членів Центр. Комітету КПбУ, видрукованого в московській «Правді» 26. IV. 1928 р. В ньому між іншим читаємо:

« . . . підкреслюючи характер нового руху, який помічається на Україні в користь за розвиток культури та українського соціяльного життя, Шумський (тодішній міністр освіти в Україні (Є. О.) не помічає, однак, негативні сторони цього руху. Шумський не бачить, що з огляду на слабкість комуністичних кадрів країни, цей рух в Україні часто очолюється інтелектуалами не-комуністами, легко може набрати характеру боротьби за ізоляцію української культури та українського соціяльного життя советів; характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого вияву — ленінізму. Не буду спинятися на доказах, що ця небезпека стає на Україні чим раз то реальнішою. Хочу тільки сказати, що навіть деякі українські комуністи не вільні від цієї хиби. Маю на увазі всім відомий факт, яким є стаття відомого комуніста Хвильового, оприлюднена в українській пресі. Вимога Хвильового — «відмосковщити НЕГАЙНО пролетаіят» на Україні; його думка, що «українська література мусить тікати якнайшвидше від літератури російської і її стилю» і його заява, що «пролетарські ідеї достатньо відомі без московських штучок»: його ентузіязм щодо не знати якого месіяністичного призначення «молодого» українського інтелектуалізму; його наміри смішні і не марксівські — відділити культуру від політики, всі ці факти й інші подібні звучать тепер і не можуть не звучати більш як дивно в устах українського комуніста. Тоді, як пролетарі Західньої Европи і їхні комуністичні партії повні симпатій для «Москви» цього міста ленінізму і міжнародного революційного руху, тоді як пролетарі Західньої Европи дивляться з ентузіязмом на прапор, що повіває у «Москві», український комуніст Хвильовий не має нічого, що міг би сказати в користь «Москва», а тільки закликає українських діячів тікати від «Москви», «можливо, якнайшвидше». І це зветься інтернаціоналізмм! Що ж тоді говорити про інших українських інтелектуалів із некомуністичного середовища коли комуністи починають говорити, а то не тільки говорити, а також і писати, в нашій же советській пресі, мовою Хвильового? Шумський не розуміє, що можна впоратись з новим рухом, який розвивається в Україні в користь української культури тільки поборюючи ексцеси Хвильового».

Цей лист був сигналом до кампанії проти Хвильового і ХВИЛЬОВИЗМУ (див.). Хвильовий створив із своїми приятелями в 1926 р. «Вільну Академію Пролетарської Літератури» — «ВАПЛІТЕ», що почала видавати двомісячник тої ж назви. А коли цей журнал закрили в 1927 р. за видрукування «Вальдшнепів», зорганізував «Літературний Ярмарок», де проводив далі свої ідеї езопівською мовою, а коли й цей журнал був зліквідований, став на чолі «Пролітфронту», що проводив ті ж ідеї.

Ця т. зв. Літературна дискусія виникла з того, що Хвильовий із своїм колом та групою т. зв. НЕОКЛАСИКІВ, очолених поетом і критиком М. Зеровим, змагалися увесь час за те, щоб українська література рівнялася на найвищі досяги літератури світової, всупереч намаганням партії, яка рада була яко мога відвернути українську літературу від західньо - европейської (яку вони поспіль називали «фашистською») і скерувати її орієнтацію на «центр всесвітньої революції» (який Хвильовий називав «центром усесвітнього міщанства») — на Москву. До цього партійні кола проголосили «масовізм» літератури, наказали літературним організаціям приймати в члени й селянських та робітничих кореспондентів та взагалі початківців, чим сприяли графоманії та так званій «червоній халтурі»; досить було написати щось, витримане з лінією партії, щоб така річ знайшла собі місце на сторінках літературних журналів. Хвильовий у своїх **Листах до молоді** вимагав не надуживати іменем мистця, бо «одна справа ліквідація неписьменности, а друга — мистецтво». Піддавши під вплив критиків, що тій збитій з дороги молоді потурають, молодь —, писав Хвильовий, — робиться не «кваліфікованими письменниками», а «червоними графоманами». Молодь мусить вчитись і вчитись, мусить поважати мистецьку літературу і добре знати старе мистецтво. Масове ж мистецтво постане тільки як продукт упертої роботи багатьох поколінь. Нове мистецтво творять робітники й селяни, — але з умовою, що вони мусять бути інтелектуально розвиненими, тала-

новитими, геніяльними людьми. Хто цього не розуміє — дурень. Хто розуміє і мовчить — той спекулянт, — так писав Хвильовий.

Але ж де і в кого та молодь мала вчитися? і тут Хвильовий ставить рішуче точку над і. пишучи:

«Росія ж самостійна держава? Самостійна! — Ну так і ми самостійні. Отже оскільки Україна стає нарешті на свій власний шлях розвитку, оскільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур мусить взяти курс? — У всякому разі не на російську. Від російської літератури, від її стихій українська поезія мусить, яко мога швидше тікати... Справа в тому, що російська література тяжить над нами у віках, як господар становища. який привчав психіку до рабського наслідування. Отже вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток». (М. Хвильовий: «Культура і Побут»).

Хвильовий нещадно розкриває імперіялістично - колоніяльну суть большевицької «національної політики» в Україні і бичує непослідовність і крутійство большевицької партії в національному питанні. У статті «Україна чи Малоросія» він писав: «Коли якась нація виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати природний процес, вносять елемент хаосу у світовий загально - історичний процес». «Оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це, як непереможне її бажання виявити й вичерпати своє національне офарблення». А звертаючись до партії Хвильовий писав: «Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні.Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки».

«Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм фактичним, якщо не деюре декретованим гегемоном — російським конкурентом. Ми мусимо негайно стати по боці активного молодого українського суспільства, яке представляє не лише селянина, але й робітника і тим назавжди покінчити з контрреволюційною ідеєю будувати в Україні російську культуру». («Україна чи Малоросія?»).

Хвильовий рішуче виступив проти спроб «змазувати самостійність України порожнім псевдо-марксизмом», а також відзначав школу культурного епігонства, яке поширене в Україні. З цього приводу він писав: «Без російського диригента наш культурник не мислить за себе. Він здібний тільки малпувати. Він ніяк не може зрозуміти, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку».

Не можна признати рації П. Голубенкові, який у «Свободі» відзначив, що Хвильовий перший під московсько - советським окупаційним режимом став на боротьбу «з московсько - большевицьким мракобіссям і реакцією тоталітарного режиму.. . Перший ствердив (відкрито) під Советами ворожість большевизму національному відродженню поневолених народів і великодержавний імперіялістичний характер політики кремлівських володарів. В його творах уперше занотовано антинародній характер большевицького режиму, у якому наступив новий клясовий поділ на панівну упривілейовану касту партійних бюрократів з одного боку і на пригноблену терором безправну народну масу. . .»

«Творчість Миколи Хвильового і його трагічна смерть відбивають велику трагедію українського народу під владою большевицької кліки з московського Кремля. Самогубство Хвильового сталося в рік страшного голоду в Україні, коли, внаслідок злочинної антинародньої політики большевицької диктатури, вимирали цілі села і гинули мільйони селян. На цей же рік припадає ще більше посилення терору проти української інтеліґенції. Відбуваються численні арешти діячів української культури і українських письменників. Серед арештованих і засланих були також і друзі Хвильового. Було ясно, що й його не мине подібна ж доля. Микола Хвильовий не бачив іншого виходу, як покінчити своє життя самогубством. Замість того, щоб безслідно зникнути в концентраційних таборах Советського Союзу чи бути знищеним в підвалах НКВД Хвильовий вкоротив життя своїм пострілом. І цей постріл голосною луною прокотився по Україні. Він пролунав як демостративний протест проти антинародньої і антиукраїнської політики большевицького Кремля в Україні». (П. Голубенко).

Але проте не можна не признати рації й тим, які як Р. Задеснянський в ґрунтовній розвідці «Що нам дав М. Хвильовий?» виявляють, що М. Хвильовий, після свого другого каяття, цілковито змінив фронт і почав навіть цькувати тих, що виявляли московський імперіялізм та колоніяльне становище України, і доносити на них владі у статтях у «Пролетфронті». Див. ШКУРУПІЙ ҐЕО.

ХВИЛЬОВИЗМ — рух, викликаний серед українських комуністів - ПРИСТОСУВАНЦІВ намаганням відстояти культурну незалежність України від московської централізаційно - асиміляційної політики. В ділянці політики хвильовизмові відповідав ШУМСКІЗМ, а в економіці ВОЛОБУЄВЩИНА. Всі ці течії національного комунізму з їх ідеологами знищено засобами фізичного й морального терору, але в широких масах безпартійної інтеліґенції вони залишили сліди. і О. Корнійчук, промовляючи на з'їзді письменників УССР в 1947 р.

(надруковано в «Правді» 4. VII, 1947) зазначив:

«Боротьба з буржуазним націоналізмом в українській літературі має велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна большевики України на чолі з товаришем Л. М. Кагановичем 1926—1927 рр. розгромили хвильовизм — аґентуру фашизму в літературі... Бацилі хвильовизму і тепер живуть у середовищі деяких українських літераторів і шкодять успішному зростові нашої літератури. Боротьба з проявами буржуазно - націоналістичної ідеології залишається і сьогодні одним із найважливіших завдань української літератури».

В «Радянській Україні» ч. 276 за 1952 р. було вміщено статтю Бугайова «Знаменна сторінка з історії Комуністичної партії України», де читаємо:

«Двадцять п'ять років тому, в кінці листопада 1927 року, відбувся X з'їзд комуністичної партії (більшовиків) України...» «В той час в Україні особливо активну ворожу підривну роботу вели українські буржуазні націоналісти і націонал - ухильники на чолі з Шумським, Хвильовим, Волобуєвим та іншими найлютішими ворогами нашого народу... Всі ці аґенти міжнародного імперіялізму намагалися відірвати Радянську Україну від СССР, надіти українському народові ярмо капіталістичного рабства. «Десятий з'їзд КПбУ завдав нищівного удару українсько - буржуазним націоналістам». «В рішеннях X з'їзду КПбУ не раз підкреслювалося, що успіхи в галузі промисловости, сільського господарства досягнуто в боротьбі з троцькізмом і українським буржуазним націоналізмом. Виходячи з цього, з'їзд вимагав дальшої нещадної боротьби проти буржуазної ідеології, проти українського буржуазного націоналізму. Презренні наймити імперіялізму, аґенти іноземних розвідок Хвильовий і Шумський на догоду своїм капталістичним хазяям проповідували «безбуржуазність» «української нації». Ці прислужники імперіялістичної буржуазії з метою реставрації капіталізму в Україні... боролися проти ленінсько - сталінської національної політики. Вони, плазуючи перед буржуазною культурою Заходу, орієнтували на капіталістичний Захід розвиток української культури Це був курс на цілковитий відрив української культури від братньої соціялістичної культури російського народу, великої культури, до якої тяжіло все передове людство. Ці мерзенні українські буржуазно - націоналістичні виродки намагалися відірвати Радянську Україну від Радянського Союзу і запродати її іноземним імперіялістам».

ХВОЙКА ВІКЕНТІЙ (1850—1914) — визначний археолог, що виявив в 1893 р. в Києві на Кирилівській вул. стоянку палеолітичної людини, яка жила там приблизно 25.000 років тому. Пізніші розкопи ствердили важливість знахідки Хвойки, що виказала, за висловом Я. Пастернака, що «наш Київ куди скорше заслуговує на назву «вічного міста», ніж Рим, початки заселення якого сягають багато пізнішого часу» («Терем» ч. I Жовтень 1962, ст. 8).

Під кінець 1890 рр. В. Хвойка зробив друге, вже світового значення відкриття, а саме — виявив на терені с. Трипілля біля Києва сліди праісторичного селища з невідомою доти культурою, що від місця свого першого знайдення дістала назву ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (див.), — культури найдавніших предків українського народу. Хвойка ж виявив невідомі до того часу ПОЛЯ ПОХОВАНЬ (див.), що їх тепер приписують АНТАМ, предкам українських літописних племен.

ХВОРОБА — всяке ушкодження здоров'я. На народню думку хвороби бувають із двох причин — від Бога і від злих духів, себто нечистої сили. На хвороби, післані від Бога в кару за якісь гріхи, нема ліку: мусить людина своє відпокутувати. Проте, найчастіше хвороба буває від нечистої сили — від підвіяння, від зурочення, від наслання, від натхи (заклятої води), від дання, від перестраху, або і від якої поганої звірини (Етн. Зб. НТШ. V. 189). Крім того, бувають ще хвороби, що «самі ходять», а людина стрічає їх собі на лихо, особливо якщо виходить вночі, «в лиху годину». (МУЕ НТШ. VI, ст. 101).

Щоб звільнитися від «нечистої» хвороби, існує дуже багато засобів, які відмінюються відповідно до окремої особи. Але існують і спільні для всіх хвороб магічні засоби. Народня медицина всіх часів і народів знає, що хворобу можна комусь передати, перенести з себе на дерево, чи на яку рослину, закопати в землю або сховати в якесь неприступне місце, пустити за водою, і т. п. Підкидати свою хворобу треба десь на роздоріжжі: хто її підніме, той і перебере хворобу. Для передачі хвороби служить будьяка річ, що належить недужому. Тому в нас довгий час був забобонний страх щодо знайдених речей. Найчастіше в нас підкидали хворобу за границями свого села, щоб не шкодити своїм людям (З. Кузеля в ЗНТШ. т. 80, ст. 121).

Загально хвороби по всіх усюдах вважалися демонічними істотами, які треба виганяти з тіла або ріжними механічними засобами (витискання, висисання), або прийманням всередину неприємних людям, а значить і хворобам, ліків (див. ПРОПАСНИЦЯ), або « і найбільше — ріжними замовляннями, що виганяють хвороби, як і всяку нечисту силу, в ріжні «дебри» та «болота», де «людська нога не

ступає, куди спів півнів та голос дзвонів не доходить».

Цей погляд на хвороби, як на демонічні істоти, дуже давній. Вже в цегляних книгах халдеїв знаходяться замовляння від хвороб, як демонічних істот. В одному сумерійському гімні з IV тисячоліття до Хр. знаходиться звернення до бога вогню, щоб охоронив від хвороб. Вони, як демонічні істоти, мали проживати десь у темряві, в брудних, позбавлених світла місцях, по лісах, болотах, під землею. Тому й поборювати їх треба було, прикладаючи світло та вогонь.

Українці уосіблювали хвороби часто в образі жінок. Іноді додавали їм, на визначення їхнього походження, товарячі ноги з ратицями. Як і про всяку нечисту силу, про хвороби не слід згадувати, не додавши попереду обережного слоа («нівроку», «цур їй!», тощо). У цьому віруванні відбилосся вірування в магічну силу слова та назви, що веде за собою саму річ. (Див. ХОЛЕРА, ЧУМА).

Глибока віра в одухотвореність хвороб, віра в те, що їх можна наслати через прокляття, породила лайки на хвороби. Їх дуже багато зокрема в «Кулаку» У. Самчука: «А бодай тобі трясця!», «Сам ти короста проклята!», «Щоб холера заціпила нарешті його огидну сплювачку!» і т. д.

ХЕРУВИМИ — ангели, один із дев'яти ангельських чинів. Найважливіші після СЕРАФИМІВ. Біблія оповідає, що при вході до Раю поставлено одного херувима з полум'яним мечем у руці, яким він ввесь час крутив, щоб не допустити нікого до стежки, що веде до дерева Життя Книга Єзекіїла дає такий опис херувимів: «У кожного по чотири лиць, а в кожного по чотири крил, і щось наче людські руки були в їх під крилами..» (X, 20). Але з мистецтві представляють звичайно херувимів у вигляді дитячих голівок із крилами, і багато письменників, жидівських і християнських, виводять саму назву від жидівських «хе», що означає «як» і «руб» — дитина, молодий хлопець. Безтілесна форма херувимів має на меті підкреслити їх духовість.

ХИЖА, ХИЖКА — відділена частина сіней, а іноді й невеличка кімнатка, прибудована до сіней, де переховуються ріжні харчі, припаси, та речі. Також невеличка хатка. Іноді хижею звуть і ХЛІВ.

ХИЛИТИСЯ — в народніх піснях символічний рух суму, жури, і то незалежно від того, що саме хилиться: трава, дуб, берез, чи кладка. «Похилилися да густі трави, де чумаки гнали; пожурилися наші чумаченьки, як хури набрали. . .» (Драгоманов «Політ. пісні..» I, в II, ст. 167). Або: «Зелений дубочок на яр похилився; молоди козаче, чого зажуривсь»? (Чуб. V, 27). Або: «Не хилися, сосно, бо й так мені тоскно; не хилися гілко, бо й так мені гірко..» (РФВ. 1885, I, 207). У «Слові о Полку...»: «Ничить трава жалощами, а древо з тугою к землі преклонилось..»

Але означає «хилення» й любов, схильність кого до кого: «Похиливсь дуб на дуба, гіллям на долину, ліпше тебе , любцю, люблю, як мати дитину» (Голов. II, 346, 796). «Рубай дерево, куди хилиться, — віддай дочку, куди прийдеться. . .» (Чуб. V, 565). «Туди лози хилилися. куди їм похило, — туди очі дивилися, куди серцю мило..» (там же, 340). «Хилітеся, густі лози. куди вітер віє, — Дивітеся, гарні очі, звідки милий їде» (Чубин. V, 324).

ХИРОТЕЗІЯ — поставлення членів кліру в давній українській Церкві. Насамперед кандидата ПОСТРИГАЛИ: це означало, що він зі світського стану переходив у духовний і визнається за правоздатного до церковної посади. В богослужебних пам'ятках грецької Церкви не знайдено чина ПОСТРИЖЕННЯ В КЛІРИКИ, який зберігався тільки в українських «чиновниках». Волосся стригли на голові кружком, а на тім'ї виголювали ТОНСУРУ. Першим ступенем був ВРАТАР або ОСТІЯРІЙ. Цей ступінь не вдержався в грецькій Церкві, але існує в латинській. Першоджерело його — старохристиянська Церква, що видно з тієї науки яку подає вратареві при посвяченні його владика: даючи ключі від храму, єпископ повчав, що він повинен відчиняти двері вірним, а перед невірними зачиняти. Другим ступенем був ЕКЗОРЦИСТ або ЗАКЛИНАТЕЛЬ, якому давалась книга з заклинаннями. Обидва чини вийшли з ужитку в XVII ст., — принаймні в 1808 р. згадується їх, як ті, що вже не існують. В XVII ст. залишилися в українській Церкві 7 чинів: Причетник, свіченосець, чтець, піддиякон, диякон. пресвітер та єпископ. Три останні належать уже до чину ХИРОТОНІЇ. (Н. Полонська в «Укр. Зб.» Мюнхен. 1958, ст. 70—71).

ХИРОТОНІЯ — посвячення на диякона, пресвітера та єпископа. В практиці української Церкви було поставляти за Літургією по кілька дияконів та священиків. Такого звичаю не було в східніх патріярхів. На запит із цього приводу. Олександрійський патріярх Іоаникій пояснив, що не може вказати канонічну підставу, яка б забороняла таке висвячення. Проте. таку практику було заборонено на соборі в Москві в рр. 1666 — 67, але в Україні, не вважаючи на це, продовжували висвячувати одноразово по кілька священиків та дияконів. Потім перейняла цей звичай і московська Церква.

Хиротонія єпископів відбувалась більше урочисто, ніж у Москві: в ній брали участь і миряни, і вона тривала кілька днів. Перше обирали кандидата, потім відбувалося БЛАГОВІСТЯ (урочисте оголошення послом митрополита прс покликання кандидата на єпископа), цілування митрополита та єпископів;ісповідання віри та складання обітниці кандидатом; «великоє ізвещеніє» себто оголошення акту сбрання кандидата і, нарешті, сама хиротонія, себто покладання рук єпископів на голову кандидата. (Н. Полонська в ««Укр. Зб.» Мюнхен. 1958, XIУ ст. 71).

ХИТАТИСЯ — в народніх піснях рух, що символізує, як і ХИЛИТИСЯ (див.) сум, журу: «Червоная калинонька без вітру хитається, — молода дівчинонька за козаком убивається» (Чуб. V. 352). «Сидить голуб над водою, хитає собою: ой, чи тужиж та за мною, як я за тобою?» (Голов. II, 376).

Хитання символізує також вагання, сумнів, запит: «Ой у полі билиночка, вітрець нею хитає; іде мати до донечки, людей ся питає: — Скажіть мені, люди добрі, де моя донечка? Най піду я відвідаю, чи добрая долечка» (Голов. II. 393). «Ой у полі дві тополі, сдна одну перехилює; У городі дві дівчині, одна одну перепитує» (Беседа, 1872, УIII, 31).

ХІД ПОЛОНИНСЬКИЙ — гуцульське свято, що триває коло двох тижнів, вигону худоби на літні пасовиська в гори. Під час цього ходу співають спеціяльні пісні, що звуться ПОЛОНИНКИ, в яких головні мотиви — розлука дівчат із парубками, що всі ідуть в гори, залишаючи села спустілими. Ось одна така полонинка: «Ой, коби я, молоденька, свої крильця мала, Я би в оту полонинку що-днини літала. Ой коби я крильця мала, я би полетіла. Я би свому миленькому вівці подоїла. Ой коби я крильця мала, я би полинула, Я би свому миленькому вівці завернула».

Обряд вигону худоби на пасовисько заховав у собі всі форми очищення. Все, що робиться на тому місці де буде пастися худоба, робиться з перестороги, щоб до неї не пристала яка нечисть. Але треба переконатися також, чи сама худоба часом уже не зіпсована: для цього переганяють її через огонь (головешка біля воріт до стаї), б'ють свяченою вербою, пропускають біля себе з молитвою і т. п.

ХІРА ОЛЕКСАНДЕР (1895 — 1958) — професор морального й пастирського Богословія, а з 1934 р. ректор Духовної Семінарії в Ужгороді, сам родом із Пересниці в Карп. Україні.. Єпископ Т. Р о м ж а тайно висвятив його в 1947 р. на єпископа. Після вбивства еп. Ромжі большевики заарештували в 1948 р. і еп. Хіру, і він відбув 10 літ заслання. Після його повороту з Сибіру до Ужгороду, його було підступно вбито.

ХЛИСТИ — містична російська секта, що вірить у безперестанне перевтілення Христа, Богородиці, пророків, що ніби втілюються в їх провідників. Секта постала в XУII ст. (основник Данило Філіпов †1709 р.). У XVIII в. з неї виділилися СКОПЦІ. В XIX ст. ця секта, через московських пересельців поширилася і в Україні, де їх на Катеринославщині й Херсонщині звали Шалапутами (див.), самі ж вони себе звали ЛЮДЬМИ БОЖИМИ. Визначалися вони суворим аскетизмом, проповідували про необхідність боротися з природними потягами тіла стримуванням від подружжя, суворим пощенням, відмовленням від усяких забав, крім обрядових співів і танців, крайнім вичерпуванням фізичних сил всякими ЕПІТІМІЯМИ — карами за переступи правил і особливо РОБОТОЮ БОГОВІ — обрядовими танцями — РАДІННЯМИ, що приводили учасників не тільки до екстази, але й до повного фізичного вичерпання. Тяжкий аскетизм хлистів, особливо безглядний і нелюдський щодо подружніх і сексуальних відносин, привів до сформування більш поміркованої секти СКАКУНІВ.

ХЛІБ — печене тісто головно з житньої або пшеничнсї муки. В єгипетських гробах із перед 6.000 літ знайдено побіч покійників хліби з проса, ячменю, пшениці. Далі печено хліби з жита, вівса і кукурудзи. Уже за княжої доби, тодішній хліб мало чим відріжнявся від теперішнього: це був справжній хліб, а не якісь спрісноки. Муку замішували на теплій воді, додавали дріжджей, місили і пекли в печі, більш подібній до теперішньої вaристої печі, ніж до примітивного вогнища. Хліб мав бути великих розмірів, судячи з того, що його мало стати на день двом чоловікам. Але були й менші, що звалися КОВРИЖОК. КОВРИЖКА (М Груш. «Іст. УР.» I, ст. 268).

У такого хліборобського народу, як український, хліб користується великою пошаною, а в минулому був справжній культ хліба, що вважався «святим», «даром Божим» і т. п.

Вже саме печення хліба обставлялося обрядовістю, на яку можна дивитися, як на релігійно - магічну. Насамперед, як розчиняють хліб, то хрестять діжу (Етн. Зб. НТШ. V, 89). Як саджали хліб у піч, господарі цмокали, щоб хліб добре ріс, та щоб хто не зурочив. Так само дбали, щоб хто не зурочив тіста, як воно на печі доростало, а якщо хто хотів сказати тоді щось бридке, мусів ужити сакраментальну формулу: «Шануючи хліб святий у печі...» (Ів. Франко «Припов.» II, 332). Як хліб уже саджали до печі, не можна було його збризкувати

тією водою, «що нею хліб примащує», бо «ся тими бризками біда закропить». (там же, III. 267). Всадивши хліб у піч, господиня не повинна була сідати, бо інакше хліб не ріс би: «А інша дурна не знає, сяде. а потім дивуєть-ся: — Гей, не знати, що таке- І замісила добре. і посаджала добре, а такий хліб, як колодята..» (Етн. Зб. НТШ. V, 89).

Всадивши хліб у піч, господиня ще й «штурхала» лопатою в челюсті — «щоб ся підсипка на грань зсипала тай щоб хліб тим загнітила, бо не годиться підсипку дебудь змітати» (там же. 88).

На Полтавщині, господиня, посадивши хліб у піч, шепотіла якесь замовляння та, симулюючи виганяння нечистої сили, шугала навхрест хлібною лопатою в кути хати, під стелю і в двеpiї Присутні в хаті, після посадження хліба в піч, мусіли на хвилину сісти й замовкнути — «щоб старости й квочки садовилися»: У хату в цьому моменті нікого не впускали. (Горд. Мироненко).

Раз вийнявши хліб із печі, не можна його. якщо він недопечений, дівці назад у піч саджати, бо «старости від неї будуть вертатися назад» (Франко, «Припов.» III, 265). Але це правилс тільки потвердження більш загального. що «коли виймуть хліб із печі, хоч буде недопечений не можна завертати його назад, бо будуть рої вертатися. . .» (там же).

На Полтавщині господиня, винявши першу хлібину, ламала її на голові дитини підростка або хворого (Г. Мироненко), очевидно, щоб вони набралися від неї сили й здоров'я.

Коли хліб винято з печі — «гола піч стояти не повинна: хоч тріску єдну треба вкинути, аби не порожньо, бо, як умре господиня, то буде ся потому тої тріски тримати» (Франко Прип. III, 89). Див. ПОЛІНО.

Окремі правила існують щодо печення весільного хліба КОРОВАЮ (див.). та великоднього — ПАСКИ (див.).

Їдження хліба, як справжньої святощі, теж обставляється чималою обрядоввістю. Перше, ніж почати краяти хліб, роблять зі споду знак хреста ножем (МУЕ НТШ. XVIII, 29). а верхню скоринку після цього цілують (Етн. Зб. НТШ. V, 195). «Борони Боже, краяти хліб над мискою з молоком, бо корові цицьки попукають. та й не буде молока давати». (Франко, II, 306).

Кришки з хліба не годиться кидати на долівку, як і взагалі викидати недоїдене: «Що не з'їси. то дай псові або кинь у вогонь» (Етн. Зб. НТШ, V, 195). Якщо хліб впаде на землю його підносять і цілують. (МУЕ НТШ. XVIII. 29). «Хлібець святий під ноги кидати не можна» (Етн. Зб. НТШ. V, 90). Не годиться їсти хліба над розгорненою книгою: «забудеш те. що читаєш, — хліб покарає, якщо його їсти без належної уваги, (Там же 195).

Не годиться їсти хліб за плечима: «йому силу відбереш» (там же). Не годиться класти хліб сподом догори (там же). Щодо цього забобону, то з ним в'яжеться й ворожіння: «На Новий Рік господиня йде по воду зі снопом покутним (ДІДОМ) і хлібом. Вертаючись додому, вона від порога пускає хліб, щоб котився до стола, а хтось інший пускає хліб від стола до порога. Коли хліб перестане котитися і впаде лицем догори, то все буде добре зестися, а як упаде сподом вгору, то буде в хаті мертвець» (Зубрицький в МУЕ НТШ. III, 37).

«Не можна їсти хліба над колодязем: «буде нечисть у колодязі» (Ястребов в Летоп. III. 117). Не можна залишати під час обіду шматок хліба недоїденим(«буде бігати за шматком хліба на тім світі» (там же). Але «Хто візьме кусок хліба над'їдений. той буде кусатися на тім світі з тим, хто їв перше». Але в другому варіянті більш логічно пояснюється: « . . . то сила від першого перейде до другого» (там же). І це пояснення з'ясовує також, чому не можна залишати шматок хліба недоїденим: бо хтось може, з'ївши його, відібрати силу того, хто недоїв.

«Не можна хліб руками лупити (треба ножем краяти). а то на пальцях задірки пороб-ляться» (Франко, III, 261)

Ця заборона має на меті уникнути зайве кришіння хліба. На Херсонщині їли цвілий хліб — «щоб плавати» (Ястребов, III, 117). По всій Україні хлопці їдять цілушки — «щоб дівчата цілували» (там же. також Етн. Зб. НТШ. V, 195). Дівчата ж вмивалися тою водою, якою вони обмивали перший хліб. допіру винятий з печі, а потім ікону, примовляючи: «Як без цього хліба ніхто не обійдеться, так і без мене, щоб не обійшлися, і як люблять цей святий хліб, щоб і мене так любили» (Ястребов, III, 118).

Хліб, як подавець життя, як головний продукт хліборобського господарства. як хатня найбільша святощ, супроводив українця в його родинній обрядовості від народження до самої смерти. Із хлібом ішли відвідувати породіллю і подивитися на новонароджену дитину. З хлібом просили на хрестини кумів і гостей. Із хлібом ішли на хрестини, відпроваджували новонароджену дитину до хреста і зустрічали від хреста. На Дрогобиччині баба-повитуха, перше, ніж іти з дитиною до хреста, хлібом її освячувала: «Кладе на стіл по боках два хліби, а всередину між ними дитину, яку кропить свяченою водою» (МУЕ НТШ. XVIII, 18). З хлібом ішли свати сватати з хлібом робили заручини, змовлялися, і з хлібом зустрічали й проводили молодих. На весіллі, крім того, відогравали значну ролю спеціяльні весільні обрядові хлі-

би. Обмін хлібом між родами молодого й молодої був власне підставою весільного договору. Він вирішував усю справу. все інше було лише додатковою церемонією (М. Грушевський «Іст. у. літ.» I, 142). Литвинова наводила з нього приводу цікаве оповідання з Сіверщини: Жінка. яка прожила кілька літ із чоловіком без вінчання тому, що попередній чоловік пропав без вісти, не хотіла вінчатися й тоді, як ця формальна перешкода до церковного шлюбу відпала: на її думку, вінчання не могло їй нічого додати до правосильности її подружжя, заключеного хлібами та зарукою: «Шла я за Саву, не як небудь, а як слід: Сава приходив із хлібом і горілкою. і з старостою; узяв мене від батька, і могорич пили, і руки давали . . . » (МУЕ НТШ. III, 172). Також і Ястребов в студії про весільний хліб переказував спогади старожилів колишньої Лінії. що весільний обряд у трудних умовах переселенського життя зводився до того. що молоду пару обводили навкруги діжі. на якій лежав хліб. Там же цитуються спогади й бурлаків - заробітчан про те. що по економіях брали шлюб в отамана своєї ватаги через просте благословення хлібом (К. Ст. 1897, VI).

В оповіданні «Із прошлого наших степей», вміщенім в одеськім журналі «По морю і суше» (ч. XII. 1895 р.) п. І. Л. подав цікаві відомості про те. як у часі кріпацтва бурлаки самі вінчалися: «Під праздник іде хтось з наших, отаман або старший літами до економа і просить хліба. цілого хліба: «Нащо тобі?» — «От знаєте, треба вінчати». Та й бере цей хліб устром тає зверху трудочку соли. до нього підходять молодий з молодою. Вибирають посаджених батька й матір молоді вклоняються їм, а вони благословляють і повчають, як повинні жити. Потім молоді підходять до того. хто тримає хліб. цілують той хліб і обіцяють Богом і хлібом подружнє життя» (Дикарев ст. 168). І в нормальних умовинах життя на хліб часто присягали. урочисто його цілуючи.

Хліб відогравав велику ролю і в різдвяних і в великодніх обрядах У Великий Піст на Полтащині один хліб із грудочкою соли постійно лежав. протягом семи тижнів на застеленому скатертиною столі Це т. зв. МОЛИТОВНИЙ ХЛІБ. Частину його святили разом із Паскою. а потім. обділивши ним при святковому столі родину. роздавали решту худобі. (Г. Мироненко).

Пекли хліби й роздавали й при похороні.

Багатство на хліб означало господарську незалежність: «Хто свій хліб має, той їсти не просить» «Хліб собі пан». «Чий хліб їси, того й пісню співай». (І. Франко «Припов.» III. 267). «Він уже на своїм хлібі» — кажуть про людину. що вже загосподарилася. «Він собі всюди хліб знайде». — кажуть про людину, що вміє на життя заробити. «Бодай тебе мій хліб побив!» клянуть когось, хто змарнував чиєсь майно.

ХЛІБОРОБСТВО — мистецтво обробляти землю. щоб вона давала якнайбільше й накраще збіжжя. В. Липинський писав: «Хліборобство, як слушно каже Сорель. це мистецтво. і цим характером індивідуального артизму воно ріжниться засадничо від сучасної промисловости. Наймана праця в хліборобстві, це тільки поширення індивідуальної, мистецької здатности хлібороба. І найманий робітник у хліборобстві — помішник хазяїна, а не — як в індустрії — додаток до машини, якого іноді можна теж замінити машиною . . . Тільки знищення приватної власности на землю може розвалити хліборобську клясу. вийнявши з хліборобства його душу. усунувши момент творчости з праці хлібороба, що цею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний шматок землі . . . «(Хліборобська Україна» 1920-21 т. II-IV, ст. II).

Саме тому й Г. Кайзерлінг писав: «Професія хліборобства вважається в нас, по праву, найшляхотнішою з усіх практичних професій: вона дає особі більшу глибінь. ніж усі інші; вона вкорінює її сильніше. Але саме тому в Америці ця професія вважається лише промисловістю. такою. як інші: коли хліборобство — лише засіб до роблення грошей. воно й не може мати іншого змислу . . . Американська аґрикультура збагачує. але вона робить людей поверхові і грубими; китайська аґрикультура тримає маси в мізерії. але вона витворює вищих людей . . » («Подорож філософа . . » II. ст. 392, 393).

Із введенням в СССР та в Китаї колгоспів, хліборобство перестало бути мистецтвом і перетворилося в рід рабської праці в системі державного капіталізму.

ХЛІВ — приміщення для худоби. Коли в господарстві не ведеться скотина, то це приписується поганому місцю, або матеріялові. з якого зроблено хлів, або злим впливам. Тому при будівлі вживають ріжних застережливих засобів проти нечистої сили, а в новий хлів затикають під стріху ріжні свячені речі. свячене зілля, «щоб відьма не приступила». Як заганяють поросят у новий хлів. то зав'язують двері ця вінком від цибулі, щоб були плодовиті, а в корыті для їжі свиням у всякого «доброго» хазяїна буде лежати стара залізяка. Кругом хліва обсипають шкаралупами із свячених яєць. (Л. Шевченко в «Перв. Громад.» 1926, І. ст. 92 - 93).

ХЛОП — селянин. або (із старо - українського ХОЛОП — раб). Також пізніше — мужчина. Хлопець — молодий холоп, послугач.

Пізніше походження слова призабулося, і воно почало означати взагалі підростка, парубка. В «Енеїді» Котляревського: «Еней був парубок моторний, і хлопець — хоть куди козак».

ХЛОПОМАНИ — студенти в 60-х роках XIX ст., київського університету з шляхетських родин Правобережжя, які, усвідомивши свій обов'язок «служити тому народові, серед якого живеш», стали українцями й народолюбцями, згуртувавшись коло 1859 р. навкруги Вол. Антоновича в межах польських студентських землячтв («ґмін»). В 1860 р. вони вийшли з них і створили окрему українську громаду. Крім В. Антоновича, були там Т. Рильський, В. Беренштам, Т. Панченко, Б. Познанський.

ХМАРА — маса згущеної водної пари на деякій висоті над землею, скупчення дрібнесеньких кульочок води, змішаних із повітрям. В народних піснях символ горя, суму: «Та наступала чорная хмара, а другая синя. — породила бідна вдова хорошого сина» — себто, було горе (удовство), а прийшо ще й друге, як видно з дальшого тексту: записали сина в солдати. — «Смутно та сумно мені, мов я в чорну хмару ввійшла . . .» «Любилися, кохалися, мов голубків пара, не дай Боже розійтися, як чорная хмара . . .» (Етн. Зб. НТШ, XI, 95). І в Шевченка: «Встає хмара зза Лиману, а другая з поля: зажурилась Україна — така її доля».

Буває хмара й символом загрози: «З великої хмари малий дош». — себто з великої погрози малі наслідки (Франко, III, 274). «Брови його — як дві чорні хмари» — себто насуплені, грізні, виявляють неприязне почуття.

У весільних піснях хмари — свашки: «Ясні зірочки — то світилочки (бо вони з свічками), чорні хмарочки — то свашечки» (бо вони — молодиці, і тому покриті наміткою).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН - ЗИНОВІЙ (б. 1595 - 1657) — великий гетьман України, родом із покозаченої шляхти, від 1638 р. сотник чигиринський, відомий також, як писар Війська Запорозького. Після марних зусиль відібрати загарбаний у нього хутір Суботів втік у січні 1648 р. на Запорожжя і, з допомогою татарського війська, розпочав війну з Польщею, як запорозький гетьман в 1648 р. Перемоги над Жовтими Водами, під Корсунем та під Пилявою дали йому змогу опанувати майже всю Україну, визволивши її від польського панування. Але не задовольнившись цим, він поставив собі мету визволити ввесь український народ аж по Вислу. Та в 1649 р. через татарську зраду під Зборовом мусів прийняти договір із Польщею, який обмежував кількість реєстрованого козацького війська до 40.000. Програна битва під Берестечком в 1651 р. ще погіршила умови миру між Україною й Польщею. Тому Хмельницький прийняв був опіку турецького султана, але не діждавшись від нього допомоги, підписав у Переяславі в 1654 р. нещасливий договір із Москвою, що привів до ступневого поневолення України. Зрозумівши свою трагічну помилку, Б. Хмельницький намагався її направити, нав'язуючи тісні союзні відносини з Семигородом та Швецією і з ними разом хотів розділити Польщу і зірвати договір із Москвою, та несподівана смерть не дала йому часу здійснити ці пляни, що були яскраво виявлені в тексті українсько - шведського договору з жовтня 1657 р: «Військо Запорозьке з підлеглими його владі землями має бути визнане й проклямоване за вільний і нікому не підлеглий народ».

Польський історик Л. Кубала, протестуючи в своїй книжці «Война московска» проти спотворення образу Б. Хмельницького в польській літературі, дав портрет нашого великого гетьмана, цінний зокрема тим, що походить власне від польського історика:

«Чужинці порівнювали його з Кромвелем, — пише Кубаля, — таке порівнювання насувалось само по собі, коли вони оба звертали на себе майже виключну увагу Західньої і Східньої Европи. Обидва заясніли і згасли майже одночасно. Обидва вороги панівної Церкви й устрою своєї батьківщини, в пізніших роках свого життя залишили плуг, стали в проводі повстання і здобули успіхи, які глузували з науки і досвіду найвидатніших полководців і державних мужів. Обидва створили могутнє військо і з його допомогою майже одночасно здобули найвищу владу . . .

«Але Хмельницький мав трудніше завдання в багатьох відношеннях. Терен його панування мав з усіх сторін відкриті границі. Він не диспонував, як це було у випадку Кромвеля, вишколеною інтелігенцією, ані засобами старої могутньої держави; війни, фінанси, публічне господарство, адміністрація, взаємини з сусідніми державами -- все це треба було створити, все було на його голові. Мусів учити людей, мусів заглядати в найменші подробиці; коли його військо не вимирало з-голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигунів і зручних дипломатів, коли йому ніколи не бракувало грошей, то це його особиста заслуга, якої йому можна було позавидувати, і то не тільки в нас у Польщі. . .

«Це була людина надзвичайних вимірів під кожним оглядом, він переростав людей високоталановитих до тієї міри, що входив у сфери недосяжні. Можна про нього сказати, що вродився на володаря: умів приховувати свої наміри, не вагався в рішальних хвилинах — всюди могутня воля і залізна рука. Така його детермінація, поєднана з вродженою бистротою, вправлена і випробувана в тяжких досвідах і надзвичайних пригодах життя дала йому змогу — в найбіль-

ших труднощах зберегти спокійну голову і вільне володіння розумом. Не було такої важкої ситуації, з якої не міг би вив'язатись з користю для себе». Див. БЕРЕСТЕЧКО, ДЮНКЕРК, ЗОРКА, КРОМВЕЛЬ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР, СУБОТІВ.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (1742 - 1794) — філософ гетьманського роду, скінчив київську Академію, був д-ром філософії кенігсберського університету і оберсекретарем російського сенату, членом законодавчої Комісії Катерини II. Був автором дисертації «Міркування про філософічні основи» 1767 р. та інші.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО († 1620) — батько Богдана, сотник Чигиринський підстароста, власник хутора Суботова. Згинув на Волощині біля Цецори в бою з турками.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТИМІШ († 1653) — син Богдана, від 1648 р. сотник чигиринський, одружений з Роксаною, дочкою молдавського господаря Вас. Лупула. Загинув під Сучавою на чолі українського війська, що прийшло боронити В. Лупула від ворогів.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ (в чернецтві ГЕДЕОН) († 1681) — син Богдана. обраний на його заступника ще за життя батька, булави зрікся і вчився в Києві. В 1659 р. прилучився до Сірка й запорожців і був обраний знову на гетьмана. Москва його підтвердила на гетьманстві, але при цьому сфальшувала попередній Переяславський договір і підсунула Юріеві сфальшований текст договору з великими обмеженнями в порівнянні з попереднім договором. В 1660 р. Юрій подався до Польщі, але вже в 1663 р. склав булаву й постригся в ченці. В рр. 1672 - 77 перебував у турецькій неволі, а після уступлення П. Дорошенка, з наказу султана, знову був проголошений гетьманом, чито КНЯЗЕМ САРМАТІЇ і висланий з військом в Україну. Він оселився в спустошеному Немирові і почав універсалами скликати народ до себе та пробував опанувати батьківський Чигирин, де сидів Самойлович. Але в 1678 р. з наказу московського воєводи Ромодановського, Чигирин було підміновано, і коли турки Хмельниченка ввірвалися в місто, стався страшний вибух, — Чигирин був цілком зруйнований і під його руїнами знайшли смерть 4.000 турків. Пізніше Самойлович вислав на Правобережжя сина свого Семена, який, руйнуючи міста й села. переганяв українське населення на Лівобережжя. Це був т. зв. ВЕЛИКИЙ ЗГІН. Опустіла південна Київщина. занепало й Поділля. Юрій впав в глибоку депресію і став нестерпним та жорстоким супроти своїх підвладних. А коли почав відгрожуватися і туркам, ті його схопили і скарали на смерть у Кам'янці.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ - ЯНЕНКО ПАВЛО — родич Богдана Хмельницького. Був при ньому київським полковником, а потім і при Виговському та Юріеві Хмельницькому. Їздив послом від Юрія Хмельницького до польського короля, і до Москви в 1676 р. від Петра Дорошенка. Був тестем останнього.

ХМІЛЬ — рослина, споріднена з коноплями, витка з долонистим листям, до 5 метрів заввишки. Вивар із цвіту хмелю додають до пива для смаку, запаху й витривалости. Тому хміль робиться в нас символом п'янких трунків: .Хміль не вода: чоловікові біда». (Номис, 11454). А одночасно символом веселого безжурного життя а також і весілля: «Котиться хміль із під города та підкотився під ворота. — Стелись, стелись, хмеленьку. по тину, грайте. музики по двору, сипте золото по столу . . . » (Чуб. IV, 355). «Ой хміль же луками, пшениця ланами: А вже тобі Марусенько, не гуляти з нами, говорити з жінками» (там же). Сюди ж відноситься й загадка про хміль: «Ноги на морозі, кишки на дорозі, голова на весіллі».

В Московщині молодих осипали хмелем. примовляли: «Як хміль легкий і веселий, так будьте й ви легкі та веселі» (Соболевський, III, 748).

Часто символізує хміль козака, вояка. «Ой і хмелю, хмелю. хмелю, зелененький, чом же ти по тиччю не в'єшся? Гей чом же ти, Палію Семене, із турком, із шведом не б'єшся?». Але вже Драгоманів завважив, що всі порівняння Палія з хмелем, що зустрічаються в багатьох піснях, взяті з пісень про Б. Хмельницького, що його в народі звали просто Хмелем. Це порівняння вояка до хмеля прикладалося і до Нечая. (Драгоманів «Політичні пісні . . . » т. І. в. II, ст. 17 - 18). «Рости. хмелю, над водою рівно з тичиною! Чути, чути — козак горла, як іде з кобзиною» (Чуб. IV. 280). «Рівно з тичиною» теж символічне: щоб було здалека видно й чути. (Потебня в РФВ, 1886, IV, 580-81).

Але далеко частіше хміль. чи ХМЕЛИНА. символізує дівчину, бо як хмелина в'ється по тичині, так звичайно дівчина обпирається на козака: «Ой тонка хмелиночка на тин повилася, молодая дівчинонька в козака вдалася: які руки, такі ноги, така й головонька, і зійшлися, обнялися, люба розмовонька» (Чуб. †, 309). Витися — любити. На Чернігівщині гильце прикрашається калиною з хмелем: як хміль в'ється на калину. щоб так парубок любився із дівчиною (МУЕ НТШ. III, 87). «Ой що хміль по дереві в'ється, жовте стебелечко; Що мовить Іван: —Марусенько, моє сердечко..» (Чуб. IV, 350). Але така згода не все буває: «В огороді хмелиночка, грядки устиляє, проміж людьми дівчинонька, ой гірко ридає, Що ж хмелина зеленая. чом не в'ється вгору? Що ж дівчина молодая

проклинає долю? Як хмелині вгору виться — тичини немає. Як дівчині не журиться, козак покидає». (Чуб. V, 280).

Тому, мабуть, що хміль «вгору в'ється», фігурує він в одній повісті XVII в.. як «високоумний», себто пихатий, гордовитий. Те саме знаходимо в народній пісні: «Ой ти, хмеленьку, буйноє житце, много розуму маєш, ой і п'яного й тверезого з розуму спроводжаєш. Ой ти, дівчино перебірнице, много єсь перебрала, усім молодцям догану дала, удовцеві дісталась . . .». Хоча тут хмелеві й приписується багато розуму, але «буйноє житце», як завважував Потебня, служить за символ гордовитої. перебірливої дівчини, згідно зо старослав'янським «буєсть» — гордість, пиха.

Легкість хмелю відзначено вже в Лаврентському літописі, де читаємо: «Оле (коли) камень начнеть плавати, а хмель почнеть грязнути», себто тонути,— в значенні — ніколи. На Мозирщині, в Білорусі, при виносі покійника з хати вважалося обов'язковим посипати його хмелем: «бо інакше покійник сердитиметься і покличе когось на другий світ із собою». (Шейн. I, ч. II, ст. 541). Може бути, що посипання хмелем дорівнювалося побажанню: «Щоб земля була тобі легка!» і тому покійник сердився. коли йому такого побажання не виявляли.

ХОДАКІВСЬКИЙ - ДОЛЕНҐА ЗОРЯН, властиво **ЧАРНОЦКІЙ АДАМ** (1784 - 1825) — польський етнограф, один із піонерів української етнографії і слов'янської археології. Залишив цінні записи із всієї української території, розвідки і статті. Частину історичних пісень, що записав Ходаківський, видав М. Максимович. Його захоплення народ. творчістю випливало з ентузіястичного бажання пізнати народню душу, відшукати ту вищу красу й правду що переховувалася в лоні народу. У своєму щоденнику він писав: «...Є ще на землі щастя — тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй святині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люди свої згадки й бажання. Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія. Лихе ж має серце той, хто не кохає братерської любови. . .»

ХОДЗЬКО ОЛЕКСАНДЕР (1804—1891) — білорус. професор слов'янських мов і літератури в «Колеж де Франс» у Парижі в рр. 1856-84. Його праця у французькій мові Історичні пісні України», що з'явилася в 1879 р., як і статті та переклади, які він друкував у французьких виданнях, починаючи з 1864 р. зустрічали прихильну оцінку в Україні.

ХОДИТИ КОЛО ВОДИ — в народніх піснях залицятися. «Ой не ходи коло води, бо з берега втонеш, ой не люби багатої, убогую возьмеш. . .» (Чуб. V, 38), тому, очевидно, що багата за тебе однаково не піде. «Ой не ходи понад воду, бо в полонку впадеш, — ой не люби чужих жінок. бо кайдан не ввійдеш». (Голов. IУ, 517). «Ой не ходи коло води білими ногами, не вривай мого серця чорними бровами. Ой не ходи коло води, нехай тя забуду, нехай тебе інший любить, я тебе не буду» (Голов. II, 271). «Ой не ходи коло води, жовтоногий кобче, — єсть у мене кращий тебе, доріженьку топче. Ой не ходи коло води жовтими ногами. єсть у мене кращий тебе з чорними бровами» (Кубань).

На підставі попередніх цитат можна зрозуміти й більш віддалену символіку: «Куди хожу, туди хожу, а все понад воду, гей не прийде мій миленький на мою незгоду» (Голов. II. 40), — себто я все думаю про милого, а він не приходить. «Ходить милий над водою, сітков рибу ловить (а між тим), щось до мене, пане - брате, дівча не говорить» (Голов. III. 136). Або ще: «Ти на тім боці, я на цім боці, обоє над водою, — не суди ж ти мене. серденько моє, стоячи з другою» (Чуб. III, 175), — себто, хоч ми і в розлуці, але любимося обоє, тому не треба скаржитися на мене своїй подрузі.

ХОЗ — шкура за княжих часів: У кн. Данила були «сапоги зеленого хоза, шиті золотом» (Іпат. 541. М. Груш. «Іст. УР», ?, ст. 262, 270).

ХОЗАРИ — тюркський нарід, що в УІІ ст. творив між пониззям Волги і Дону свою багатоплемінну державу. Соціяльна верхівка хозар прийняла жидівську віру (без Талмуду), але серед купців та простого люду було багато християн та мусульман. В Хозарії панувала повна віротерпимість, що завдячує різноплеменному складові її населення та великій торгівлі, яку вела Хозарія зі сходом та заходом. Арабські письменники Масуді та Ібн-Заукаль писали, що в столиці Хозарії, «було 7 суддів: двох для мусульман, двох для хозарів. які судять по закону Тори, двох для тамошніх християн, які судять по закону Євангелії. Один же з суддів — для слов'ян, русів та інших поган, судить по закону поганства, себто за законом розуму». (М. Міллер у «Визв. Шлях» 1959, УІІ, ст. 751, 753). Хозарам платили деякий час данину сіверяни, в'ятичі, радимичі і поляни. Від початку IX ст. хозарське царство (КАГАНАТ) почало підупадати, а з кінцем X в його підірвали походи Олега, який в 884 р. відвоював сіверян, а 885 р. радимичів. Святослав знищив твердиню Саркел (Білу Вежу), що її були побудували греки на прохання хозарів проти русичів, а потім і столицю Ітиль, не за-

лишивши в ньому каменя на камені. Сповнилось давнє хозарське пророцтво, що поляни з обосічними мечами переможуть хозар, що мають лише односічні шаблі.

ХОЛЕРА — дуже небезпечна інфекційна (заразлива) хвороба шлунка й кишок. Смерть приходить іноді вже по кількох годинах. В Україні особливо сильна пошесть холери була в 1831 р., коли на селах люди масово мерли. Забобонні вірування про холеру, що поширилися з того часу особливо цікаві, як новотвір народньої демонології, Звичайно. всяку людську хворобу, як пропасницю, чи й пошесть, як чума, народ уявляв собі як жінку. І холеру наші люди теж уособили в образі жінки, що ходить по полях і селах, від хати до хати, лишаючи по собі заразу. Іноді надавали їй коров'ячі ноги. Коли б хто її зустрів, не повинен із нею говорити, а то помер би. На Херсонщині казали: «Ходить жінка із сьома дітьми і розпускає дітей по вулицях, а сама йде по головній вулиці і душить людей». (Ястребов «Летоп.» III, 117). Численність дітей холери пояснюється, як і в пропасниці, великим числом симптомів. Створивши з холери демонічну постать, народ наш уживав проти неї і засобів, почерпнутих з багатої аптеки народньої магії та демонології.

Під час холери 1831 р. в Галичині деякі священики, щоб відвернути пошесть від своїх сел, обходили з процесією свої парафії та наказували закопувати осикові хрести в чотирьох місцях за селом. (Д. Щербаківський в Наук. Зб. 1914 р. т. XIX, ст. 209). Один священик наказав, крім того, оборати село (К. Ст. 1884, I, 169). На Херсонщині теж обкопували село канавою, а в канаві палили будь що: «вона боїться диму і уходить». (Ястребов, «Летоп.» III, 117). Ясно, що ми маємо тут справу з утворенням ЧАРІВНОГО КОЛА (див.). Іншу форму чарівного кола утворили були баби в м. Сутче, обперезавши церкву намітками Тут церква як найбільш істотна частина села править за все село. Жиди в Галичині під час холери 1831-го року утворювали чарівне коло в той спосіб, що викрадали дерев'яний хрест, палили його, а вуглем та попелом обциркльовували свої хати (В. Гнатюк «Знадоби. .» II, 555). В с. Подосах на Бердичівщині під час тої ж холери 1831 р., коли в селі вмирало денно по 8 осіб, святили воду на чотирох коловоротах та примушували баб оббігати голими навкруги села, витворюючи магічне коло, в якому оберегову силу мало голе тіло. Крім того, пробили осиковими колами померлого паламаря та його покійну жінку, бо вважали їх упирями, одрубали їм голови і спалили. (К. Ст. 1885, 879).

Смерть від холери вважалася дуже страшною не тільки тому, що вона дуже страдна, але головно тому, що вона «безчесна», бо вмерлих ховали без звичайних обрядів: «Дай Боже смерть, кажуть у нас люди, — але й щоб люди до того руку приложили, а то поховають без попа і без кадила, бо так душа заслужила». (МУЕ НТШ. УІ, 104).

А. Давній пригадував холеру 1808—09 рр. Тоді в Будапешті Міжнародній Конгрес для боротьби з пошесними хворобами, на пропозицію д-ра Немоловського з Хотина, ухвалив потребу влаштовувати систематичні виклади загальноприступною для населення мовою, — отже в Україні — мовою українською, Але Херсонське земство наказало перекласти українські брошури про холеру на московську мову і заборонило українські популярні брошури по сільських читальнях. . . Виявилося, що українська мова небезпечніша від холери». («Визвол. Шлях» 1959, У, ст. 525).

ХОЛМЩИНА — східня прибужанська частина Люблинської території, заселена українцями; головні міста: Томашів, Замостя, Грубешів, Холм, Володава. Найстаршим центром Забужжя був Червень над Гучвою, що його в 981 р. Володимир В. приєднав до Київської держави, пізніше — Холм, що його оснював Данило Галицький к. 1237 р. Галицько-волинські князі поширили межі Холмщини до Люблина. В рр. 1340—77 Холмщина належала до Литви; в рр. 1377—87 — до Угорщини, в рр. 1387—1795 — до Польщі, в рр. 1795—1809 до Австрії, в р. 1809 перейшла до Варшавського князівства, і в р. 1815 до польського королівства, полученого з Росією. В першій половині XIX в. Холмщина підлягла полонізації, особливо підлягла їй уніятська Церква, що там запанувала була після 1596 р. і мала в Холмі своє епископство. Після польського повстання 1863 р. російський уряд розпочав тут русифікаційну політику, що особливо посилилася після 1875 р., коли відбулося славнозвісне «возсоединеніе» уніятів. Як воно відбувалося, про це писав С. Єфремов в київській «Раді» ч. 102 за 1912 р.: «Багато «упорствуючих» вислано з рідного краю в далекі сторони, православні священики забирали військову команду й під цим почесним ескортом ходили по своїх парафіях, щоб охрестити дітей, поховати померлих; поліція не пускала людей до католицьких церков, забороняла колядувати й інші «неправославні» обряди справляти. Колись, ще в покійній «Кіевс. Старині» я наводив слова наочного свідка тих часів, одного священика, що змалював яскраву картину того, як усе це робилося. «Як узялися, — писав той священик, — за церкви, то много покасували (такого), що й тепер є в церквах на Волині й на Поділлю. Народ виполошили з цер-

ков, і много вже тоді пішло на польські костьоли. Та опісля задумали всім накинути православіє, та так по дурному, що не жалували нагайок, київ, у тюрми сажали, висилали до Оренбурґу». Одно слово, «енергічні мери» пущено з звичайним у нас розмахом, і в результаті за рік од приєднання знайшлося в Холмщині вже 120.000 чоловік «упорствующих» (С. Єфремов «За рік 1912», ст. 103). На адміністратора Холмської православної єпархії було призначено уніятського священика з Галичини, що прийняв православіє Маркіяна Попеля. Але хоч він був москвофілом, все ж обстоював українську вимову в богослуженнях, і за це його незабаром з адміністрації єпархії усунули і перевели до Петербурґу. Сам Попель писав з цього приводу Б. Дідушицькому, провідникові галицьких москвофілів: «Мурин виконав свій обов'язок, — мурин може відійти. . .» В 1905 р., коли в Росії проголошено свободу віровизнання, к. 120.000 колишніх уніятів відмовилися від накиненого їм православія і повернулися. . . але вже не до уніятських церков, яких вже не було, але до польських костьолів, і тим самим остаточно спольщилися. . . Другу частину холмського українського населення російська адміністрація продовжувала в тісній співпраці з холмським епископом Євлогієм, русифікувати. чому населення ставило опір, засновуючи від 1905 рр. «Просвіти» (у Сідльцях, Грубешові, Кобилянах). За Центральної Ради на Холмщині був помітний сильний рух українського населення включитися в загальне національне й політичне відродження. Але в 1919 р. Холмщину приєднано до Польщі. Спочатку українське населення одержало ніби повні права: при перших виборах до варшавського сейму в 1922 р. обрано було з Холмщини 6 послів, засновано багато «Просвіт» і шкіл з українською мовою навчання. Але пізніше розпочалася знову нагінка на все українське, школи й читальні розв'язано, багато церков позамикано, аж поки не прийшов 1938 р., коли поляки розпочали драстичну акцію ополячення українського населення та нищення православних церков. Марні були протести й навіть іноді збройний спротив населення; марний був і протестний лист митроп. А. Шептицького, який, єдиний з церковної ієрархії в Польщі — підніс свій голос проти нечуваного варварства: дві сотні православних святинь з усіма культурними й релігійними скарбами, що там від віків переховувалися були цілком знищені новітніми вандалами. І все це. як і під час московського «возсоединенія» творилося з іменем Христа, во славу й поширення християнства. . . але тільки такого, яке кому служить

Федерація Українських еміґрантів в Европі номінально, а фактично ОУН видала в Брюсселі книжку у французькій мові «Церковна унія і польські переслідування в Польщі», в якій подано з численними документами і світлинами до відома цивілізованого світу факти варварського нищення православних церков на Холмщині в 1938 р. Тут же наведено в перекладі і пастирський лист з цього приводу митроп. А. Шептицького (див.).

ХОЛОДНИЙ ГРИГОРІЙ (нар. 1886) — математик і астроном, науковий співробітник УВАН, професор київського ІНО, з 1926 р. керівник Інституту Української Наукової Мови, який протягом двох - трьох років видав під його керівництвом десятки термінологічних словників з ріжних галузей науки й техніки. Був у числі 45 суджених на процесі СВУ. Засуджений на 8 років суворої ізоляції, на волю невийшов, і не знати, що з ним сталося.

ХОЛОДНИЙ ПЕТРО (1876 — 1930) — первісно фізик і хемік, народжений в Переяславі, від 1898 р. асистент і викладач фізики в київській політехніці; напередодні 1-шої світової війни — директор приватної комерційної гімназії в Києві; за Центр. Ради, за гетьмана і за Директорії — тов. міністра нар. освіти. Від 1920 р. мусів податися на еміґрацію, і від 1921 р. осів у Львові, де виявив себе першорядним мистцем малярем.

Його архитвори: «Ой у полі жито. . .», «Виїзд князя з дружиною з города», а особливо розпис церкви при греко - католицькій духовній семінарії, це «справжнє чудо релігійного малярства» (В. Дорошенко), де П. Холодний тільки для іконостасу виконав 54 ікони, причому кожна ікона, цілком оригінального задуму, витримана в давніх українсько - візантійських традиціях і кожна зосібна являє собою чудовий мистецький твір. П. Холодний оживляв візантійські суворі постаті елементами українського народнього мистецтва: брав характеристичні українські типи, одягав їх у гуцульські пояси, прикрашував їх одяг вишивками, чіпляв до них козацькі шаблі, оздоблював тло українськими килимами, а орнаментику творив із українських квітів та доспілого колосся з рідних піль, і тому його ікони чисто українські» (Р. Лісовський). Йому ж належить розпис каплиці Успенської (Волоської) церкви з вітражами, що в них застосовано цілком нову техніку праці з ріжнокольоровими склами. Був П. Холодний і графіком та ілюстратором книжок, талановитим портретистом і пейзажистом. Завдяки йому постав у Львові в 1922 р. «Гурток діячів українського мистецтва», якого душею все був П. Холодний Під його головуванням відбулися у Львові 4 виставки українських мистців, в яких твори П. Холодного займали чільне місце.

ХОЛОШНІ — теплі штани з грубого білого сукна у селян. На Сяніччині — з червоною або чорною випусткою по боках («Рідна Мова» 1938 ст. 13). ХОЛОША — штанина, одна половина штанів. В «Енеїді» Котляревського: «Мав без матні одні холоші, і тільки слава, що в штанах».

ХОМЕВКА, ХОМІВКА, ХОМЛЯ — кусень дерева, що його носили колись жінки, замотуючи на нього своє волосся, щоб чіпець добре тримався. («Рідна Мова» 1938, ст. 137). Див. КИБАЛКА.

ХОМИШИН ГРИГОРІЙ (1876 — 1948) — від 1904 р.' єпископ станиславівський, ревний латинізатор української греко - католицької Церкви; від 1921 р. завів у своїй епархії обов'язковий целібат священиків. Був фундатором української католицької преси («Нова Зоря» і «Правда»). У своїй брошурі «Українська проблема» 1933 р. він виступив гостро проти українського націоналізму та зокрема проти ОУН та Т. Шевченка, що, на його думку, «з його розумінням націоналізму прищепилися до нас і його звихнені та шкідливі напрями, які з часом витворили в нас ту затроєну атмосферу, яку маємо тепер». (ст. 15). З його ініціятиви постала в 1930-их роках Українська Католицька Партія, як протиевага до політично - світоглядових угруповань націоналістів (ОУН) радикалів і комуністів. Осуджуючи український націоналізм, єп. Хомишин писав: «Демон націоналізму, який в останніх часах захопив під свій вплив майже ввесь світ, не пощадив також і українського народу і то тим більше, що український націоналізм не вийшов з віри і любови до Бога і ближнього, правом Божим приказаної, бо зріс на ґрунті, де ще не всякнув, як слід, дух католицької Церкви. І тому вже на самім початку у корені український націоналізм був звихнений . . . » Бо, мовляв, батьком його був Т. Шевченко Арештований 11. IV. 1945 р. большевиками, був засуджений на 10 років примусових робіт і помер у Київській в'язниці.

ХОМУТ — прилад, звичайно з дерева, оббитого тканиною, що закладається на шию коням, щоб тягли воза з допомогою прилаштованих до хомута ПОСТОРОНКІВ, прив'язаних до голобель.

Хомут був символом ганьби: коли виявлялося на весіллі, що молода «нечесна», дружки й свашки брали од молодого хомут і несли до матері молодої, якій надівали його на шию, батька ж підперезували крутнем соломи і саджали за стіл (Полтавщина МУЕ НТШ, XIX 96).

Вагітній заборонялося переступати через хомут, як і взагалі всяку частину упряжі, під загрозою, що в дитині пупець заплутається навкруги шиї дитини й задушить її. На Харківщині, де, як видно первісна асоціяція думок, що єднала пуповину з усякого роду мотузами, призабувалася, казали, що вагітна не сміє переступити через хомут, бо коневі було б тяжко. В народі також вірили, що зачарованому вовкулаці можна привернути його попередній вигляд людини, перевівши його через хомут (Б. Грінченко «Із уст народу» 205. Етн. Зб. НТШ. XXXIV. ст. XIV.).

ХОМЯКОВ АЛЕКСЕЙ (1804 - 60) — московський філософ, один із головних представників московського слов'янофільства. В статті «З приводу малоросійських проповідей» (о. Гречулевича) висловився за доцільністю уживання в проповідях на Україні української мови. Проте, як і інші, був московським імперіялістом і мріяв про панування Москви над усім світом. Т. Шевченко висміяв його в сатиричнім вірші «На смерть Григорія, митрополита петербурського», де він називає Хомякова «Русі ревнителем, Москви отечества любителем . . . »

ХОР — первісно врочистий танок зі співами, влаштовуваний при святочних нагодах на вшанування богів, особливо на шану Діоніса, навколо його жертовника. Пізніше — гурт людей, що разом співають, звичайно під кермою ДИРИГЕНТА. Хор, що співає без супроводу музичних інструментів, зветься КАПЕЛЕЮ. Найбільший наш мистець хорового співу, Ол. Кошиць писав свого часу в «Свободі» (ч. 122) з приводу концерту в Карнеґі Гол в Нью-Йорку:

Мистецтво хорового співу в Україні має своє коріння в народній поліфонії, отже в хоровому співанні народньої пісні самим народом. Початок же народньої поліфонії в Україні криється в далеких сутінках історії і сходить до тих часів, коли суспільне життя подніпрянських слов'ян тільки що почало набирати орґанізованого вигляду та потребувати й утворювати масові вокальні акти релігійного культу. Цілком зрозуміле, що масовий спів, культовий чи світський, міг розвиватися тільки природнім шляхом **гетерофонії**, тобто через утворення кількох з часом точно зафіксованих народньою пам'яттю варіянтів мелодії. Вони при спільному звучанні дають своєрідну гармонію, по технічній структурі близьку до знаного нам контрапункту, але далеку від прийнятої тепер европейської гармонії. Ріжниця полягає не тільки в самому звучанні, але й у відмінному способі музичного ділання. Коли в европейській гармонії звукова тканина складається й утворюється через підставлення під

мелодію, яку веде верхній голос, звукових стовпів — «акордів» — прямовисно, то в гетерофонії ця тканина виростає, як нові галузі, з одного й того ж самого пня основної мелодії через її зміни, себто утворювання способом рівнобіжним — «паралельним». — Це блискуче підтверджується аналізою української народньої поліфонічної пісні та многоголосного способу її співання.

Найкращий вираз найстаршої народньої поліфонії це колосальна ділянка українських обрядових пісень - колядок. — Вони представляють собою фрагменти передісторичного культового співу слов'ян та перші гетерофонічні спроби народньої музичної творчости. На велике щастя мистців та вчених, пам'ять українського народу донесла до наших часів ці скарби в повній їх свіжості як мелодійні, так і поліфонічного звучання.

Цілком зрозуміло, що рівень розвитку релігійного культу йшов поруч із рівнем культового співу. Коли в X. столітті (988 р. по Хр.) урядово заведено в Україні християнство, християнський спів, принесений греками, зустрів у давньому культувому співі вже добре зорганізовану музичну силу, що мала свої певні художні форми та свою історичну традицію. Ясно, що тут повинно було прийти до конфлікту. До нововідкритої князем Володимиром (помер в 1015 р.) школи хорового співу в Києві набрано співаків з того, недавно ще поганського народу. Вони приносили з собою свої звички, свої музичні традиції, свій уже утворений спосіб litpогансько - культового, народнього співання. А через те, що наука нового християнського співу провадилася способом навчання «з голосу», то цілком зрозуміло, що нарешті мусіла була утворитися мішанина двох співів. У ній мусів узяти верх той елемент, що мав більше сили в традиції, звичках і самій природі співаків - учнів. Таким був український народній елемент.

Церковні нотні книжки вже з початком XII, століття, тобто яких сто років після заведення християнства, показують ще цілковиту оригінальність нашого християнського співу. З новопринесеного грецького співу не зісталося й сліду, а утворився цілком своєрідний, суто український мелодійний скарб, що то його коріння знаходимо як в отих колядках та веснівках, так і взагалі в народній пісні.

Коли говорити про церковний хоровий спів як мистецтво, то факт заснування князем Володимиром у Києві музичної хорової школи, а також і загальний стан християнського співу в X. ст., каже нам про ті високі вимоги, які ставлено тоді до співу. Цей факт треба вважати початком організованого хорового мистецтва й музично - вокальної культури в Україні.

Культура українського хорового мистецтва знайшла собі постійне місце і свою школу в Києво - Печерській Лаврі. Спів цеї Лаври й хорова редакція того церковного співу уформувались і устійнились остаточно в початках XII. ст. Записаний особливими значками (КРЮКАМИ), цей спів мав назву «ЗНАМЕННОГО» і цею назвою його відріжняли від співу незаписаного, який традиційно передавався співацькими поколіннями «з уст в уста». Отже коли записаний — «знаменний» — спів зостався менш - більш непорушним і переживав еволюцію помалу, то спів традиційний еволюціонував біль-менш швидко й у ріжних напрямках, та набрав ріжних місцевих особливостей: як: Київський, Галицький, Закарпатський (Угроруський). Коли записаний — «знаменний» — спів оставcя наче пнем, то спів неписаний був тими галузями, які виросли з нього. Найкращою галуззю його був «київський напів», який остаточно склався на кінець XV і на початок XVI ст. Це художнє завершення могутнього процесу музичного творення, який ніколи не переставав діяти в глибині народньої стихії від непам'ятних часів аж до наших днів. У співі Києво - Печерської Лаври можна чути звучання хорової маси з XV. — XVI. вв., яке вражає неймовірною оригінальністю й свіжістю, а для сучасного духа цілком нове й незвикле, починаючи від структури самого хору: два баси, два тенори й альт, при чому мелодія велась другим тенором.

Разом з іншими формами релігійної, але не церковної музики, «Кантами» й «Псальмами» (пісні духовного моралістичного характеру) лаврський спів свідчить про рано розвинуту надзвичайно високу українську хорову культуру, яка вже в XVII. столітті дала в сфері штучної композиції такі зразки поліфонії, як «на 4. 5. 6, 8, 12, а навіть і на 24 голоси», що вражають до цього часу».

В другій статті «Хорова штучна музика в Україні», Ол. Кошиць писав:

«Особливого розквіту набирає хорове мистецтво України в XVI. — XVII. вв. У тих часах являються нові огнища музичної культури й хорового співу, а це школи при церковних організаціях, так званих «Братствах» у Львові, Києві, Вильні, Луцьку, Острозі і в інших місцях. Тут не тільки утворюються хори із студентів шкіл, але вводиться спеціяльна вокальна підготова співаків хорових, теоретичні кляси, композиційні студії. З'являється низка нових співаків, хорових диригентів, вихованих на довголітній практиці, старих хорових традиціях і новій науці штучної композиції по теорії Ділецького. На їх чолі стоять такі імена, як Н. П. Ділецький, Ф. Тарнопільський, Йосиф Загвойський, Олександер Мезинець, Пальчевський і ін. Ці музики поруч з «напівами» (варіянтами) старих мелодій творять цілком нові

композиції на масу голосових партій, від 4 до 24. Очевидно, що такі складні твори потребували для свого виконання висококультурних хорів та співаків, і ми знаємо, що так було. Відомий европейський подорожний, німець Гербіній (див.), побувавши на Службі Божій в церкві Київського Братства, писав так (переклад з латинської мови):

«Господь Бог в далеко вищім і кращім почитанні у греко-русинів (українців) ніж у римлян (римо - католиків). Псальми і деякі святі гімни Отців співає простий нарід старинною мовою артистичним співом, у якому виразно чути сопран, альт, тенор і бас у найбільш оригінальній і звучній гармонії. Звичайний нарід між ними розуміє все що духовенство співає або молиться слов'янською мовою. Коли так злучаться з голосами священиків і заспівають гармонійно та з набожністю, то я, слухаючи цього, попав в екстазу. Мені здавалося що я в Єрусалимі серед первісної християнської громади та бачу її лиця і відчуваю їхнього духа. Я почувся приневоленим в імені Божого Сина у простоті українських святих серед сліз, по символі божественних Амвросія й Августина закликати: «Повні небо й земля Твоєї величі». (Гербініюс, «Релігіоза Кіовензіс Криптс сіве Кіовія Субтеранеа». Єна, 1675).

Найбільшої висоти досяг хоровий спів у братській київській школі (потім Духовна Академія). Ця остання була наук.-культ. огнищем, з якого йшло світло не тільки в Україну, але й у Московію, після її з'єднання з Україною в 1654 р. Всі перші діячі науки та мистецтва в Московії були українці, вихованці київської Академії. Разом з наукою перенесли вони в Москву й музику та хорове мистецтво. Починаючи від Ділецького, Тарнопольського, Загвойського, Пальчевського, Мезинця, а кінчаючи Бортнянським (помер 1825. р.), як композитори так і виконавці включно до половини XIX . ст. були в більшості українці. Хорова культура основувалася на українських зразках, розвивалася по типу київської і живилась українськими силами. Досить сказати, що царська хорова капеля складалась майже виключно із українських співаків до останніх днів. Свого часу в Глухові були навіть спеціяльні школи для підготови співаків у цю капелю. Першим директором капелі був українець Марко Полторацький (1729 — 1795), а її (другий— Є. О.) директор, українець Дм. Бортнянський, впорядкував і систематизував увесь церковний спів Східньої Церкви. В тій же капелі працювали такі видатні композиторські сили, як: Березовський Турчанінов, Азієв і інші українці, що поставили її на небувалу висоту.

Найвищого ступня осягнула хорова композиція й справа в Україні, коли українські музики почали їздити в Італію по музичну освіту і привозили з собою европейський дух. Імена наших композиторів - українців: В. С. Березовського, (1745 — 1777), Д. Бортнянського (1751 — 1825), А. Л. Веделя (1767 — 1806) та Турчанінова (1779 — 1856) вписали чудові сторінки в історію не тільки нашої, але й загально - европейської музики. Опери Бортнянського й Березовського обійшли всі сцени Італії, а ім'я Березовського можна ще й тепер побачити виґравіроване золотом на мармуровій плиті в Музичній Академії в Больонії. Ведель перевищив вчителя, італійця Сарті.

Цей великий рух упадав ступнево вкупі з занепадом національного життя України під московським ярмом, бо Москва забирала найліпші сили з України. Щойно на схилку XIX р. українська музика віджила знову під впливом таких таланнтів, як: Маркович, Гулак - Артемовський, Заремба, Ніщинський, Копілінський, Лисенко, Стеценко, Сениця, Степовий, Леонтович, Козицький, Вериківський, Гайдай, Демуцький, Яціневич, Ревуцький і інші. Почесне місце серед цієї праці припало теж і Кошицеві.

На Зах. Україні під Австрією знаходимо в тому часі теж імена визначних музик, як ось: Матюк, Вербицький, Воробкевич, Кипріян, Нижанківський, Січинський, Барвінський, Людкевич, Ярославенко й інші.

Після вибуху світової війни і з утворенням Української Держави український уряд відразу заопікувався українською музикою і з ініціятиви гол. отамана Петлюри створено Українську Республіканську Капелю, якої провід віддано Ол. Кошицеві. Вона перетворилася згодом в Український Національний Хор і виїхала в світ добувати признання для новобідбудованої Української Держави. В рр. 1922 — 1924 вона об'їхала світ, між іншим і Америку, й принесла небувалі прихильні рецензії світової преси 12 мовами. Відновлений Український Хор відбув подорож по східніх американських містах з нагоди 200-ліття народин Вашінґтона в 1932 р.

Велику ролю відіграла українська хорова пісня для українського народу, а в тому вирішальну ролю в житті американських українців. Хор — був підставою громадського життя. Якщо в громаді був хор, було народне життя, були українські імпрези, був український дух, і українці мали популярність та респект серед свого довкілля. Де був хор, там збереглись українці. Хор був ядром українського життя. Переважно в хорах народжені в Америці діти українських батьків навчились української мови і зберегли свою українську душу. Хорова пісня і хорове товариство їх притягало і вдержувало більше, ніж будь-що інше.

і ці хори успішно змагались і перемагали всі безчисленні атракції американського міста.

ХОРВАТИ БІЛІ — слов'янське плем'я. Їх уже Шахматов (1911 р.) уважав за предків карпатських українців, а В. Пачовський клав їх державу. під володінням кн. Ляборця, між ріки Нітру та Тису («Історія Закарпаття», 1946 ст. 21).

ХОРОБРІСТЬ — цінна прикмета людини, готової зустрічати й переборювати небезпеки. Див. МУЖНІСТЬ, СМІЛИВІСТЬ, ВІДВАГА. Гр. Ващенко писав: «Хоробрість і мужність — чисто людські риси. Це, як вірно зазначив Платон. чеснота волі, властива тільки людині. Тварині властиві лише рефлекси, імпульси, і тому їй не може бути властива хоробрість. Коли ми називаємо хоробрим лева, або орла, то це тільки образний вираз, своєрідний антропоморфізм. Хоробра людина не губить голови й володіє своїми афектами. Вона тримає в своїй свідомості поставлену перед нею мету й добирає відповідні засоби до її осягнення. Хоробрий вояк жертвує своїм життям, коли це потрібно, і коли нема можливости уникнути смерти. Але він не буде наосліп пертися на багнет або підставляти голову під кулю; він не буде без потреби ризикувати життям. Але в той же час він не буде ховатися за кущами, або за товаришами, коли треба йти в бій . . . Інакше кажучи, хоробрій людині властиве панування над інстинктами і афектами». («Виховання волі й характеру» ч. І, 1952, ст. 112 — 13).

ХОРОВОДИ — найстарша форма народних ігор з перевагою танцювальних ритмів. Хороводи ілюструють зміст пісні рухами. Хоча ці танці масові. все ж фігурують в них головні провідні особи. Більшість теперішніх відомих хороводів носять назву птиць — горобейко, перепілочка. галка, ворон, шуляк, журавель — і походять від доби зооморфізму, що її пережитки зберігаються в основі теперішньої символіки птиць. де одна птиця виступає, як символ величі й сили, друга — любови, третя — як вісник якоїсь біди. В весінніх хороводах і веснянках виступають тільки ті птиці, що так чи інакше знаменують добробут, щастя родини, чи, навпаки, її нещастя, втрату дітей, тощо. Парування птиць символізує парування молодих. Вже М. Костомаров указував, що давні ігрища «межи селами», згадувані в літописах, були властиво хороводами, що були для простолюддя тим, чим пізніше балі були для вищих кол суспільства — засобом для зближення молодих людей обох статей, місцем зародження взаємних схильностей і будучих єднань Див. ТАНКИ, ГАГІЛКИ, ВЕСНЯНКИ.

ХОРС — бог сонця наших предків. Його ідол стояв біля палати в. кн. Володимира В. в Києві. Про нього згадувано в «Слові о Полку Ігореві».

ХОРТ — великий стрункий собака, вживаний для ловів. В весільних піснях хорти символізують сватів, старостів, що полюють на дівчину: «Коні сідлайте, хорти скликайте. та поїдемо в чистеє поле на полювання: ой, там яназнав куну в дереві. куну в дереві, дівчину в теремі» (Чубин. III, 283). «Не тоді хорта годують, як на лови йдуть», — кажуть про людину, що запізно хапається за якісь засоби, що їх треба було скорше взяти (Франко, III. 280). «Гониться, як хорт», — кажуть про людину, що біга замість ходити. (там же).

ХОРТИЦЯ — найбільший острів на Дніпрі нижче Кічкахського перевозу, тісно зв'язаний низкою спогадів та пам'яток із нашою історією. На ньому знаходився ще в XIX ст. величезний дуб — поганське жертвовище, якому вклонялися та приносили жертви слов'яни. На Хортиці з'їздилися в 1223 р. українські князі перед походом на ріку Калку на зустріч татарам. В XVI ст. тут знаходилася перша Січ Запорозька з отаманом Байдою, себто кн. Дмитром Вишневецьким на чолі: він побудував тут в 1552 р. твердиню проти татар. З початку XVIII ст. московський уряд побудував тут фортецю ніби проти турків, а справді проти Запорожців, що боронили тоді волю і незалежність України. На острові Хортиці знайдено силу археологічних матеріялів. Від Хортиці починався та простягався на низ по Дніпрі до самого гирла — Великий Луг запорожців.

ХОРУНЖИЙ — носій військової хоругви, прапороносець. В литовсько - руській державі існував земський урядовець у кожному повіті, з обов'язком берегти хорогву повіту, під якою збиралася дрібна шляхта на випадок загального ополчення. На зразок лит. — руської держави утворено хоругви і в козацькій державі: при кожному полку був ПОЛКОВИЙ ХОРУНЖИЙ, а при гетьмані ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ, опікун гетьманської хоругви. До Ів. Скоропадського в кожному полку було тільки по одному хорунжому, але при Скоропадському створено і другого хорунжого. В XVIII ст. фігурують отже СТАРШИЙ ХОРУНЖИЙ, що оберігав великий полковий прапор — КОРОГВУ, і МОЛОДШИЙ, що оберігав малий полковий прапор, або ЗНАЧОК, чи ПРАПОР, тому він називався ПРАПОРЩИК. Коли в полку був тільки один хорунжий, то і прапор полку називався не КОРОГВОЮ (назва, що належала загально - військовому прапорові), а ЗНАЧКОМ, і навкруги нього, для його охорони, зби-

ралися найкращі й найбільш заслужені козаки, т. зв. ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ, що ними командував хорунжий. (Слабченко «Малор. Полк», 1909 ст. 84 — 85). В армії УНР — хорунжий був першим старшинським ступнем.

ХОТИН — місто на Басарабщині з руїнами замку XIV—XV вв. і турецької кріпости. Тут у 1621 р. відбулася битва польсько — українського війська з турками, в якій козаки побили турків, але це була остання перемога гетьм. Сагайдачного, що був в цій битві ранений, і скоро після того помер, а поляки відкинули домагання козаків щодо припинення переслідувань православної Церкви, а король Сігізмунд заявив, що, як досі не було українській Церкві кривди, так і далі не буде. «Одночасно наказав обмежити кількість реєстрованого козацтва до 2—3 тисяч (до Хотина їх мало бути 20.000, а під Хотин прийшло 41.500.). Так відплатилися поляки козакам, які, подолавши під Хотином 150.000 армію турків під командою самого султана Османа, фактично порятували Польщу.

При кінці січня (від 19 до 31) 1919 р. тут було повстання українського населення проти румунів. Згинуло тоді коло 11.000 люду.

ХОТКЕВИЧ ГНАТ — (1877 — 1942) — інженер, талановитий письменник (псевдонім ГНАТ ГАЛАЙДА), літературний критик а бандурист. Г. Хоткевич виступив, як письменник, на початку 1900-х років у Харкові, написавши драму «Вони» («Лихоліття»). В 1902 році в Харкові була видана його збірка «Поезія в прозі». Десь після подій 1905 року Г. Хоткевич мусів утікати з під-російської України і прибув до Галичини. Особливо уподобав Гуцульщину, зорганізував гуцульський театр, вивчав старовинні вірування гуцулів. Видав книжки: «Гірські акварелі» та «Камінна душа». Остання була надрукована 1911 року в Чернівцях (про Довбуша). Написав велику повість про Т. Шевченка, яка не була видана також повість «Авірон» і роман «Богдан Хмельницький». Хоткевич був ініціятором з'єднання бандур в ансамбль і був організатором першої капелі бандуристів, частина якої потім опинилась в США. Хоткевич багато зробив для відродження мистецтва бандури, зокрема він працював над її удосконаленням, щоб на ній можна було виконувати складніші музичні твори. Він сам, наприклад, грав на бандурі твори Моцарта. У конструкції бандури Хоткевич зробив деякі винаходи. Хоткевич був композитором, істориком народньої творчости і музико - виконавцем. Великий його талант, його ерудиція в галузі української народньої музики і ріжнобічна ініціятива аж ніяк не були використані. Навпаки, композитора в УССР переслідували і десь з кінцем 30-тих років його в Україні не було чути. Він залишив цінну працю, видану в 20-х роках «Музичні інструменти українського народу» з багатьма ілюстраціями. Крім того, «Підручник гри на бандурі».

ХОХОЛ — призирлива назва, якою москалі вшановують українців. Костомаров писав: «Назва хохол, що її москалі дали козакам за їх оселедці стала синонімом дурака». Цитовано О. Мицюком в «Розбудові Нації» 1930, ст. 68), і яку все ж українці, а властиво МАЛОРОСИ (див.), з подивугідною відсутністю відчуття власної гідности самі до себе прикладають. М. Гоголь писав в листі до московки А. О. Смірнової у відповідь на її зацит, яка в нього душа: «Скажу вам одне слово з приводу того, яка в мене душа, хохлацька чи руська. Я сам не знаю, яка в мене душа . . .» Див. також ЧЕХОВ, ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (цар).

ХРАБР ЧОРНОРИЗЕЦЬ — болгарський письменник, що жив на переломі IX — X вв., чернець, автор «Сказанія о письменех словенських» про походження слов'янської абетки та початки письменства у слов'ян. Тут він писав, що слов'яни не мали перше письмен, тільки якісь різи та карби («чертами і різами читаху і гадаху, погане суще»), і аж Констянтин - філософ (св Кирило) вигадав їм азбуку на зразок грецької з 38 літер. З цього приводу С. Єфремов завважував, що «тільки християнська зневага до поганства не дала Храброві оті «черти» уважати за справжні письмена, коли з них слов'яни таки читали . . »

ХРАМ — церква, а також свято — ПРАЗНИК — на вшанування того святого, в ім'я якого збудовано церкву. Звістки про ХРАМ — ПРАЗНИК маємо вже в літописі, де говориться про храм церкви Преображення в Василеві (Василькові), що її побудував Володимир В. на згадку про те як він порятувався від печенігів, пересидівши під мостом. На храм варили 300 перевар меду і роздавали 300 гривн бідним (М. Груш. «Іст. УР.» III, 280). У день Храмового Свята вірні сповідалися і причащалися, а після Богослуження засідали до спільного з духовенством обіду. Якщо святий, якому була присвячена церква, був широко знаний, і священик у ній популярний, поважаний, то з'їздилося на храм багато людей навіть з далеких сел. Вони частували один одного, слухали лірників та бандуристів, що користувалися з нагоди, щоб підробити. Іноді під час храму відбувалися навіть і ярмарки. Були такі любителі храмів, що відвідували їх, де тільки вони не відбувалися, бо там все траплялася добра нагода випити й закусити і з

людьми погомоніти. Звідти й поговірка: «Де храм, то і я там». (Франко, III, 282). Людина ж, що приїздила на храм, як гість, звалася ХРАМНИК.

ХРАПЛИВИЙ ЄВГЕН (1898 - 1949) — кооператор, і агроном, економіст, дійсний член НТШ з 1935 р., організатор і член фахових об'єднань інженерів, техніків і агрономів («Т-во Укр. Агрономів» у Львові 1936 р., «Об'єднання праці Укр. Агрономів» 1943 г., «Українське Технічне Т-во» у Львові); постійний співробітник «Нового Життя» (1922), «Діла» (1928), «Нової Хати» (1928), «Життя і Знання» (1931), «Львівських Вістей» (1941), «Краківських Вістей» (1942) і «Холмської Землі» (1942). Був співробітником Укр. Заг. Енциклопедії (УЗЕ) та Енциклопедії Українознавства (ЕУ). Від 20. І. 1928 до 31. XII 1939 очолював «Сільського Господаря» і був редактором його видань. За його часів «Сільський Господар» нараховував 2.040 гуртків, 60 філій, понад 160.000 членів і 167 фахівців - агрономів.

ХРАПОВИЦЬКИЙ АНТОНІЙ див. **АНТОНІЙ ХРАПОВ.**. — «На Волині ще й досі пам'ятають, як був архиепископ Ант. Храповицький, під час візитації парафій, викидав із церков ікони західнього письма та особливо різьблені статуї: скільки тоді безповоротно згинуло цінних археологічних пам'яток! Так само він не терпів т. зв. ПАРТЕСНОГО (див.) співу — Бортнянського, Веделя та інших українських композиторів, які давнім мелодіям знаменного, київського, болгарського, грецького та інших напівів надавали західню (поліфонічну) гармонізацію, або вносили в церковну музику народні українські мотиви . . . » (див. ХОР) (А. Річинський «Проблеми . . .» 1933 ст. 99). «Одного разу оберпрокурор (синоду) Саблер домагався висвятити малограмотного Варнаву на єпископа; в синоді постало замішання. Саблер був страшенно обурений на «такий непослух», і те митр. Ант Храповицький в тій хвилі цинічно заявив: «Пощо хвилюватися. Ваше Високопревосходительство! Як схочете, ми вам і чорного борова (кнура) висвятимо на єпископа». Цей самий владика на заяву 32 петербурських священиків про допущення мирян і нижчого духовенства на Собор, відповів: «Я думаю, що коли б до участи в Соборі запросити в повному складі якусь каторжну в'язницю, то вона б не могла такою мірою зганьбити нашу св. віру і прогнівити Бога, як подібні кандидати в члени помістного Собору» (Церк. Ведомості» 1906, VI. ст. 269. Цитовано в Річинського ст. 92).

ХРЕСНИЙ ШЛЯХ — шлях, що його Христос пройшов на Голготу. В Католицькій Церкві він матеріяльно символізується в вигляді 14 образів того трагічного ходу. Проте, деякі з цих моментів — зовсім апокрифічні, як напр. третій, сьомий і дев'ятий, що представляють три падіння Христа під хрестом, той, що представляє зустріч Христа з Богородицею, та шостий, що представляє св. Вероніку, як вона витирає обличчя Христа: все це факти, невідомі Св. Письму і породжені побожними легендами. Зокрема, легенда, ніби Христос сам ніс свій хрест і тричі під ним падав, суперечить історичній правді: присуджені до смерти на хресті мали нести на місце своєї страдної смерти не цілий хрест, а тільки поперечну палю, т. зв. ПАТІБУЛЮМ, а сторчова його частина т. зв. КРУКС, була вже тоді вкопана в землю на місці кари. (Каіьс, ст. 97). Проте ця легенда відбилася в наших приповідках: «Кожний свій хрест несе» — кажуть, натякаючи на той важкий хрест, що ніби його ніс Христос на Голготу.

Звичай влаштовування Хресного Шляху виник десь у XV ст. серед францисканів і ввійшов в загальний вжиток католицької Церкви в XVIII в., коли папи дозволили влаштовувати його всім церквам. Проте право встановлювання Хресного Шляху довший час було зарезервовано францисканам, і лише за їх відсутністю в даній місцевості міг єпископ делегувати на відкриття Хресного Шляху якогось іншого священика. Обряд Хресного Шляху полягає в тому, що особа чи церковний похід, спиняється перед кожним із 14 образів і відчитує певні молитви, отримуючи таким чином великі розрішення гріхів (індульгенції), рівні тим, які одержують, відвідуючи святі місця в Палестині. Цей обряд відбувається звичайно під час Великого Посту.

ХРЕСТ — орнаментаційна форма, яку творять дві лінії (два патички), положені одна поперек другої. Гадають, що вже первісна людина, поклавши поліно на поліно, щоб мати доброчинний огонь, почала асоціювати форму хреста з тим земним огнем, а пізніше поширила цю асоціяцію й на небесний вогонь — сонце. В усякому разі можемо ствердити, що знак хреста, як символ вогню і сонця, поширений з найдавніших часів в усьому світі. Його знаходимо на монолітах Нінівії, що переховуються в Британському музеї, в Китаї, в Персії, в Тибеті, в Асирії, в Фінікії, Єгипті, на Криті в Коноському палаці, в Трої, Греції, Скандинавії, в руїнах давнього Мехіка та Перу. Не всі ці хрести однакової форми: в геральдиці нараховуються понад 400 відмін хреста, а етнологи та історики культури з цих форм особливо виділяють СВАСТИКУ (див.), або санскритський, або гамматський хрест, потім КЛЮЧ НІЛА, єгипетський хрест, що в ньому верхня частина від перекла-

дини роздута в ручку з діркою, чи дужку, хрест ТАУ або наложений, без верхньої частини, триконечний, що дуже часто зустрічається в скандинавських орнаментах, як згадка про молоток Тора, а також в браманських та буддійських орнаментах Індії. Називають його також ХРЕСТОМ св. АНТОНІЯ. На такому хресті нарисовано карикатуру Христа в відомому ґрафіті, знайденому на Цалатинському горбі в Римі — першій пам'ятці цього роду до того ж зробленій руками поганина, бо християни почали рисувати хрест лише після того, як Констянтин Вел. урочисто освятив хрест як славну емблему Христової перемоги в 312 р. Далі треба згадати окремо ХРЕСТ св. АНДРІЯ — скісний хрест, знаряддя мук і смерти св. Андрія, сформований з двох рівних палиць з однаковим нахилом до землі, так що він торкається землі не одним а двома кінцями формуючи ніби літеру Х. І нарешті — звичайний чотириконечний християнський хрест, що був знаряддям мук Христа і зробився тому головним символом християнства. Християнський хрест теж має багато відмін. Головні з них ГРЕЦЬКИЙ ХРЕСТ — Чотириконечний з однаковими (рівними) всіма чотирма раменами, і ЛАТИНСЬКИЙ ХРЕСТ — з видовженою нижньою (від поперечки) частиною Крім того, християнські хрести ріжняться кількістю поперечок: бувають і дві і три поперечки, що звуться РАМЕНАМИ. В залежності від кількости рамен існують хрести ОДНОРАМЕННІ, ДВОРАМЕННІ і ТРИРАМЕННІ. Дворамені хрести постали з огляду на вказівку Св. Письма, що над головою Христа було прибито написа: «Ісус Назарянин цар Юдейський» (Матв. XXVII, 37). Це так званий ПАТРИЯРШИЙ або КАРДИНАЛЬСЬКИЙ ХРЕСТ. Трираменні хрести постали з того, що під ноги Розп'ятого почали прибивати дощечку, на яку могли б спиратися Його ноги Але й тут виникла відмінність; у всьому християнському світі, а в тому і в Україні, в трираменних хрестах підніжка рівнобіжна іншим раменам хреста, — у москалів підніжка скісна. Єпископ Перемиський Пелеш та деякі галицькі історики, а за ними й митроп. Іларіон Огієнко, твердили, ніби трираменний хрест із скісним підніжжям — це український хрест, але В. Щербаківський документально виказав, що цей хрест — тільки московський і в Україні зустрічається дуже рідко (а на церквах ніколи!), а коли зустрічається, то тільки під московським впливом. У москалів він з'явився вже в XV в. і увінчує в них усі церкви, а в Україні почав з'являтися тільки в XVII-XVIII вв., (на дереворитах і ніколи на церквах) («Визв Шлях» ч. II/62, ст. 33 - 34). Московський історик Шмурло, що видрукував по італійськи «Історію Росії», писав у цій своїй праці: «Греки, (а за ними й українці, Є. О.), допускали, що св. Хрест може бути представлюваний однаково в одній з трьох форм: на чотири, на шість і на вісім рамен. В Москві натомість допускали тільки цю останню форму». (т. I, ст. 97). І те, додамо, найнижче рамено мало бути обов'язково скісне, мотивуючи цю свою вимогу такою символікою: «косе перехрестя з опущеним вниз лівим кінцем і піднятим вгору правим кінцем має нагадувати, що розкаяний розбійник, правий, пішов до неба, а злий, лівий розбійник, пішов до пекла. І від тоді цей хрест став символом виключно московської Церкви. Київська православна Церква не прийняла цього хреста, а вживала інших традиційних форм і ми ні на одній київській і взагалі українській церкві не бачимо цього хреста. (В Щербаківський в Філяд. «Шлях» 13 VIII. 1950.) Пишучи в лондонській «Укр. Думці», рецензію на книжку «Українське Мистецтво», що вийшло в 1952 р. в Нью-Йорку в англ. мові В. Щербаківський ще раз зазначив:

З дрібних орнаментів показаних авторкою на маргінесах скажу що більшість їх правильна, один тільки трираменний хрест з косою підніжкою, тобто з косим нижнім рам'ям на ст. 107, не народній мотив. Це хрест не український, а московський, і уведений в Москві ще в XV віці умисне з політичною цілю. В Галичині він був пропагований москвофілами. У греків такого хреста не було. Його не варта було відносити до українського орнаменту, і у Східній Україні він ніколи не вживався в народньому орнаменті».

Вже в Х, в. хрест у нас, як і в греків, які принесли нам християнство, був у загальному вжитку: його носили на тілі, клали на межах, ставили на роздоріжжях, прикрашали ним церкви та інші будинки, більш - менш зв'язані з Церквою. Десь у X - XII вв. почали класти хрест на домовину, яку ховали в землю, і на плиту, що вкривала землю над гробом. Поки надгробний хрест вийшов з-над домовини на поверхню землі, проминуло чимало часу, і тільки в XIV ст. бачимо його вже завжди на гробках. На Московщині надгробний хрест з'явився ще пізніше — десь у XVI ст. До того часу надгробний хрест був тісно пов'язаний з плитою,

Значення надгробного хреста ясне: з одного боку він нагадує про хрест, на якому Спаситель приніс себе за нас в жертву, а з другого боку він засвічує нашу надію на небесну радість і воскресення для будучого життя. Прикраси з рослинних орнаментів на надгробних хрестах символізують небесний рай, що його давніші християни малювали на гробницях Рослина на хресті — теж символ вічного життя, яке в рослинах усе відроджується. Та-

ке значення вона мала в нас уже в перших християн, і в такому значенні збереглася до наших часів (К. Широцький в ЗНТШШ т. 82, ст. 12-14, 28 - 29).

З огляду на вживання хреста над гробками, зробився він і символом смерти в приповідках: «Вже йому лиш хрест та лопата поможуть» — кажуть про людину, безнадійно хвору. Таке ж значення має й вислів: «Вже нас тільки хрест та мотика розлучать». (Франко, III, 282).

Як символ Христової віри, має хрест проганяти всяку нечисту силу й охороняти вірного не тільки по смерті, але й в усякі моменти його щоденного й святкового життя: саме тому маленькі хрестики люди носять на собі, як амулети, вимальовують їх на дверях хлівів, на вікнах та стінах хат. Злякавшись, наші люди теж кладуть на себе знак хреста, себто ХРЕСТЯТЬСЯ (див.), вірячи, що сам цей знак хреста має прогнати ту нечисту силу, що той страх викликала. Таке ж оберегове значення має й благословення хрестом.

Віра в силу хреста проти нечистої сили виявляється і в проклятті: «Хрест би тебе Божий побив-» На хресті, як і на Євангелії звичайно присягали. Звідти й вираз: «Коли б ти і хрест гриз, то я тобі не вірю». ГРИЗТИ ХРЕСТ — рід найтвердішої присяги. (Ів. Франко, III, 282).

На Йордані ставили звичайно величезний хрест із льоду, на Хрестопоклонному тижні пекли спеціяльні печива в формі хреста, що так і звалися — ХРЕСТИ, і т. д. Зрештою, кожний знає, яку величезну ролю відограє хрест в християнській релігії, і тому залишаємо інші подробиці. «Він випровадить тебе поза хрест» — себто, він одурить тебе, казали в нас, остерігаючи людину. (Франко, I, 183). Тут маємо натяк на придорожний хрест, — що зимою в степу був єдиним орієнтаційним знаком, з допомогою якого можна було знайти дорогу. Тому ВИПРОВАДИТИ ЗА ХРЕСТ — збити з шляху, вивести на манівці. (Див ФІГУРИ.).

ХРЕСТ НАГРУДНИЙ — хрест, що його носить єпископ на грудях, поверх усіх одягів, як пригадку, що він має проповідувати й визнавати Христа без страху перед усіма людьми. Його звуть по грецьки СТАВРОС. Його символізм виявлений в молитві, яку відмовляє єпископ, коли той хрест одягає: «Коли хто хоче йти вслід за мною, нехай відречеться себе, візьме свій хрест і йде вслід за мною». Цю молитву основано на Євангелії — Мтв. XVI, 24, X, 38 і Марк. VIII, 34).

ХРЕСТИТИСЯ — покладати на себе знак хреста. Хоча апостоли мали велику шану до хреста, як знаряддя мук і смерти Ісуса Христа, як то видно зі слів ап. Павла: «Не хочу нічим хвалитися, хіба лише хрестом Господа нашого Ісуса Христа, через який мені розп'ятий світ, а я світові». (Гал. VI, 14), то все ж апостоли ще самі не хрестилися, і не навчали хреститися. Перша згадка про звичай християн класти на собі знак хреста знаходиться в церковного письменника з поч. III стол. — Тертуліяна: «Знак хреста робимо на чолі». Хрестячись, один християнин виказував другому християнинові, що він теж вірить у Христа. Отже, в часі переслідувань, знак хреста був ніби виказкою християнина. В початках V ст. св. Єронім уже писав: «Нехай рука креслить знак хреста при кожній нашій праці».

Спочатку знак хреста роблено тільки одним (великим) пальцем на чолі, потім на чолі, устах і грудях, а накінець трьома пальцями на чолі, грудях і раменах. Звичай робити знак хреста великим пальцем на чолі, устах і грудях зберігся до нині в латинській Церкві під назвою «німецького знаку св. хреста». Так хрестяться в церкві вірні латинського обряду перед читанням св. Євангелії. Довший час хрестилися також двома пальцями, і, хоча в зв'язку з боротьбою проти єретиків, що заперечували св. Трійцю, встановився і на Сході і на Заході звичай хреститися трьома пальцями, Іван IV, московский відновив звичай хреститися двома пальцями, і після реформ патріярха Нікона, що повернувся до триперстія, ДВОПЕРСТІЄ стало характерною ознакою т. зв. СТАРООБРЯДЦІВ, РОСКОЛЬНИКІВ. Звичай ТРИПЕРСТІЯ з'явився десь у VIII ст. Значно пізніше з'явився латинський звичай хреститися всіма пальцями (на пошану п'яти ран Христових) з покладенням їх на чолі, на грудях, лівому і правому плечі. У всій східній Церкві затримався натомість звичай хреститися трьома пальцями з покладенням їх на чолі, на грудях, на правому і потім на лівому плечі. У протестантських церквах нема звичаю хреститися.

ХРЕЩЕННЯ — найперше Таїнство, яке звершується над людьми, що вступають до Христової Церкви. Про його значення Христос сказав Никодимові: «Істинно кажу тобі: хто не народиться від води й Духа, той не може ввійти в Царство Боже . . » (Ів. III, 5). Сам Ісус Христос хрестився від Івана в Йордані. Кого хрестять тричі занурюють в воду (у католиків, а довший час і в українців, замість занурювання тричі поливають водою, див. ОБЛИВАНЦІ); занурення означає духовне умирання для грішного життя і зняття первородного гріха Адамового. А виринання з води — духовне народження від води й Духа в нове християнське життя.

Хрещеник мусить бути вимитий, переодягнений в чисту одежу. До нього ставлять КУМА і КУМУ (див.), які, як духовні батьки приймуть його від купелі хрещення і мають навчати його жити по християнському. Ставиться купіль

із водою, запалюються свічі. На аналої лежать св. Хрест і Євангеліє. Священик в епітрахилі (іноді в ризі) починає ОГОЛОШЕННЯ відповідними молитвами за хрещеника і заклинанням, себто призиванням імени Божого на прогнання від хрещеника всіх диявольських підступів. Хрещеник тричі відрікається від сатани, від демонів його і від усіх діл його, тричі висловлюючи приєднання до Христа. Коли хрестять малих дітей, то хрестять їх по вірі їх батьків та кумів, а все потрібне промовляють за дитину куми.

Після того хрещеника помазують св. оливою на знак того, що він прищіплюється до дерева — Церкви Христової. Освячується вода, і хрещеника занурюють тричі в воду. Людина після виходу з купелі стає очищеною від гріхів. На знак того, на новоохрещеного одягається чиста біла одежина, а на шию надівають хрестик на знак того, що новоохрещений вже християнин. Таінство св. Хрещення, якщо воно виконано правильно, себто «во ім'я Отця і Сина і св. Духа» і з трьома зануреннями, не сміє повторюватися над тією ж людиною, бо духовне народження, як і тілесне, буває тільки раз. Тому й в Символі Віри говориться: «Визнаю одно Хрещення на відпущення гріхів».

ХРИСТИНИ — народній обряд, зв'язаний з християнським ХРЕЩЕННЯМ. Він розпадається на дві частини: І. частина, зв'язана безпосередньо з Хрещенням, — її в Галичині і на Правобережжі називали просто ХРЕСТОМ, і 2. Учта після охрещення, на вшанування породіллі та охрещеної дитини.

І. Після того, як баба сходить до священика «за молитвою» (див. МОЛИТВИНИ), чоловік, а то й баба-повитуха, іде запрошувати в КУМИ . Коли куми приходять, приносять із собою хліб, а кума — КРИЖМО (див.). Тоді простилали кожух і клали на нього дитину. Подекуди клали на кожух ще й батьківські штани (якщо то був хлопець), або матірну сорочку (якщо була дівчина). Тоді куми й баба, без батька та гостей тричі підносили кожух із дитиною вгору, примовляючи: «На многі літа, на многі літа, на многі літа!» (МУЕ, НТШ. VIII, 191) Потім баба брала дитину й передавала її кумі Кума обгортала в чисту батькову чи матірну сорочку, а баба всовувала непомітно в гукав сорочки ЦІЛУШКУ, відрізану від кумового хліба. Другу цілушку хліба брала кума собі за пазуху, а кум отримував від баби вузлик із печиною та вуглям. На Київщині баба, даючи той вузлик стиха примовляла: «Вугілля та печина лихим очам, сокира в спину, хто буде завидувати нашу дитину» (там же ст. 192). Як тільки кум виходив за ворота, мусів вузлик кинути собі за плечі чи назад через голову: «Щоб не наврочило ніщо дитині, бо воно вперве ще йде на очі людські». На Уманщині кум кидав той вузлик за плечі десь на першому перехрестку (К. Ст. 1898. V. 165). На Волині та на Поділлі клали ще й на порозі хати сокиру й кілька вугликів, і куми, виходячи з хати з дитиною, мусіли обов'язково наступити ногами на сокиру та на вугілля: це все служило, як охорона від нечистої сили та зурочення.

До церкви дитину несла кума. Кум купував у церкві хрестика для дитини. Священик у церкві перше простригав на голові в дитини хреста, потім давав її в руки кумові, мирував дитину, а потім зливав їй на голову воду. В православних же дитину й цілком занурювали в хрестильницю. Перше і в католиків дитину занурювали в воді, і цей звичай був у повній силі ще в XIII ст., як свідчить Тома Аквінський, що визнавав занурювання більш згідним із правдивим переданням, ніж поливання. І тому навіть ще в XV в. зустрічаємо в іконах католицьких мистців обряд занурювання, а не поливання. З ХРЕСТОМ в'язалися в народі численні вірування та забобони. Насамперед уважали, щоб куми трималися пристойно й побожно (зрештою, цього вимагала й Церква), бо — «який кум, така й дитина» (МУЕ НТШ. VIII, 50). Поведінка кумів може відбитися на будучому житті хрещеника. Навіть і до священика наші люди мали такі самі застереження, як то видно з відомої приповідки: «Дурний тебе піп хрестив», тому й у тебе розуму небагато».

Звертали увагу і на те, як заховувалася дитина під час хрещення: Якщо дитина вмочиться, то вважали, що й все її життя буде «запаскуджене». (К. Ст. 1893, кн. 42, ст. 78). На Поділлі навпаки вважали, що життя такої дитини буде щасливе (там же). Якщо дитина корцюбилася, коли її поливали водою, то думали, що це віщує її скору смерть (Чуб. І, 9). На Гуцульщині ворожили дитині довгий чи короткий вік в залежності від того, чи легко, чи трудно гаситься при хрещенні свічка. (там же). Чхання дитини під час Хресту віщувало їй довге життя. Плач віщував здоров'я. Натомість за недобрий знак приймали, коли дитина без плачу кривилася (там же). З Хрестом в'яжеться й надання імени. (див. ІМ'Я).

Охрещену дитину несли додому якнайшвидше і звичайно тою самою дорогою, що й до церкви. Приходячи до хати, якщо попередні діти в родині вмирали, новоохрещену дитину подавали через вікно. На Бойківщині сам господар мав прийняти її через вікно від баби і покласти її на ПОМЕЛО, яким замітають у печі, біля порога. Тоді баба входила, брала дитину й передавала її поліжниці. (ЗНТШ. т. 114 ст. 131). Куми тим часом поздоровляли з сином чи дочкою, називаючи дитину іменем, яке було дитині надано, і проголошували давню формулу: «Хай вам Бог зростить! Від вас бра-

ли народжене, а вам приносимо охрещене». (Перв. Громад. 1926, I, 79).

Одночасно вживано нових засобів проти зурочення. У гуцулів кума рубала волосок дитини срібним грошем, примовляючи: «Аби було таке щасливе, як щасливе срібло!» (МУЕ НТШ. VIII. 53. Шухевич «Гуцульщина» ст. 5). На Придніпрянщині принесену дитину клали знову на кожух, а також обносили навкруги стола — «щоб приготувати їй рай» (МУЕ НТШ. VIII, 53). Також обв'язували «полоскунами», щоб, вирісши, дитина була плідна (Чуб. IV. 6).

2. Учту звичайно влаштовували зараз же після охрещення. Куми, віддавши дитину матері, засідали за стіл, а батько йшов до сусідів кликати на христини. Тим часом кум пив до поліжниці: «Кумо, дай Боже здоров'я!» — «Пийте здорові». — «Як мені легко тоту порцію горілки випити, так би вам легко з пологу встати!» (ЗНТШ. т. 114, ст. 131).

Коли починали сходитися гості, вішали десь коло дитини червоного пояса, або окрайку з китайки: на випадок, коли б яка жінка прийшла з МІСЯЧКОЮ (див.), від чого у дитини могли б висипати чиряки, та і взагалі від зурочливого ока. (МУЕ НТШ. VIII, ст. 79).

Кожний гість приносив звичайно дарунок. У гуцулів жінки приносили перемітки, полотно, хліба, кидали васильки в купіль; чоловіки давали звичайно гроші у купіль. На Поділлі дарували переважно муку, горох, сушню, і яйця. На Ніжинщині жінки несли гречані вареники з сиром, з капустою або з сушеними грушками і примовляли: «Як вареник повний, щоб така була породілля: що вийшло з неї, так щоб наповнилось!» Подекуди давали паляниці, примовляючи: «На тобі паляницю, та затули бочки, де були сини й дочки!» Або: «На, кумо, кусочок, та закладай куточок, де був синочок!». (там же ст. 56).

Що до страв, які готувалися на христини, то по всіх усюдах був на те приписаний порядок. Пекли спеціяльно на цей день призначені печива, паляниці тощо. У гуцулів це були спеціяльні колачики, тому й ввесь цей обряд називався КОЛАЧИНИ (див.). З інших страв мусіла все бути якась каша, що взагалі належить до обрядових страв. У стародавнім «Цвітнику» згадується, що «баби каші варять на собраніе роженицям», і таке саме згадується в одному збірнику XV в. (там же. ст. 57).

Коли гості вже посходилися, баба-повитуха всіх вітала: роздавала «квітки», зроблені зимою — з колосків жита чи пшениці, а літом — із барвінку, калини та васильків, примовляючи: «Просить породілля на колач і на горілочку, а похресник на квіточку». Гості отримавши квіточку давали по змозі бабі на горілочку, а дитині «на повивач». Ту «квітку» кожний мусів нести з собою додому, інакше з ним могло б трапитися якесь нещастя. (там же. ст. 58).

З квіткою баба підносила й чарку варенухи, чи якої іншої горілки. Пили звичайно по повній, бризкаючи лишки до стелі й примовляючи: «Оттакий рости! Оттака будь! Оттаке щастя хай Бог дає!». Або й ширше: «Дай же Боже, щоб кума одужала тай сама годувала та доглядала, а син великий ріс та щасливий був, та щоб і женить діждала, собі поміч мала! Та щоб її, стару, доглядали діти, як і їх тепер доглядаємо!» (там же, ст. 193).

Того дня дитини не купали: «щоб не змити святої води». А купали на другий день в тих квітках, що позалишалися (що їх гостям не роздали). І пізніше ніколи не купали того дня, в який христини були. (там же). Мати на другий день мусіла з'їсти ту цілушку хліба, що її баба усунула була в першу пелюшку, як несли «до хресту»: це — «щоб покорм був». (К. Ст. 1898. V. 266).

По закінченні учти, баба запрошувала часто гостей ще й «до чопа», себто до коршми, де всі гості ще довго гуляли.

ХРИСТИЯНСТВО — релігія Ісуса Христа, що визнає Його за Сина Божого, що прийшов на землю, щоб морально обновити людство й спасти його від гріха, і приймає Його навчання, виложене в Євангелії, за норму життя.

Назва «християнин» зустрічається вперше в Апостольських Діяніях (XI, 26), з нагоди перебування св. Павла з Варнавою в Антіохії. Другий Вселенський Собор у посланні до західніх Дамаса, Амвросія й інш. писав: «Старіша й по-правді Апостольська Церква в Антіохії, і там уперше прийняте було великошановне ім'я християн». (Митр. Іларіон «Поділ...» 32). Св Павло вжив цю назву, як почесну, в I, посланні до Корінтян (III, 23). «Ви Христові, а Христос Божий». Апостол Петро також писав в свойому I посланні: «Коли ж як християнин, хай не соромиться, а хай прославляє Бога в тім імені». (IV, 16).

Перший ужив слово «християнство» св. Ігнатій антіохійський (†107) в листі до Магнезіян: «Адже не християнство повірило в юдаїзм, але юдаїзм у християнство».

Жидівський історик Йосиф Флявій (37— бл. 100) теж писав у своїй «Жидівській старовині»: . . .«В тому часі жив Ісус, людина мудра, наскільки його можна назвати людиною, бо творив надзвичайні діла, учитель людей, які з радістю слухали правди. Мав він багато учнів, які йшли за ним (між жидами і греками). Був це Христос (Месія). Пилат, на підставі обвинувачень старшин нашого народу, казав його розп'яти. Та це не перешкоджувало його учням любити його так, як і перед тим. Він явив-

ся їм живим в три дні по своїй смерті, бо Божі пророки це і много інших речей предсказали. Від його імени назване плем'я християн досі існує. .» (ХУІІІ. 3—5).

Головна й найбільша заповідь християнства — любов до Бога і до ближнього.

Християнство мало б бути найбільш альтруїстичною релігією світу. Але люди протягом майже двох тисячоліть намагалися зробити її найбільш егоїстичною; намагалися «спасти» свою душу. ненавидячи своїх близьких, прикриваючись, як фарисеї, любов'ю до Бога, щоб винищувати вогнем і мечем усіх, хто думав і вірив у Бога не так, як цим новітнім фарисеям хотілося, що добре знали букву закону, але любови в свойому серці не мали.

Люїс Ружіе писав у праці «Гелленізм і християнство»: «Здавалось би, що християнство, відриваючи людину від зв'язків цього світу, проголошуючи безумовне право свідомости, повинно б було закінчити звільнення людського духу. але в дійсності було навпаки. Християнство (себто люди, що навчання Христа викривили, Є. О.) розлило в світі форму нетерпимости, (див.) якої грецько - римська клясична давнина не знала. — власне, найгіршу її форму. форму релігійної нетерпимости. Поганська суспільність вже одним тим, що допускала існування багатьох богів. допускала законність усіх культів в межах пристійности.. Віднині, сама думка, що відходить від суворої правовірности, стає вже гріхом, непростимим гріхом. Оригінальна думка необхідно еретична, а еретик мусить бути виключений зі спільности з вірними, себто з громади вірних (фарисеї закидали Христові, що він обідав з грішниками - митарями. Є О.), коли вся суспільність робиться християнською. Певно, що Єгова самітний Бог Синаю Бог Арабських степів був деспотичним Богом, виключним і ревнивим, що наказував своїм вірним побивати камінням своїх дітей і братів винних в обожуванні інших богів. Але цей ФАНАТИЗМ (див.) довгий час залишався в межах одного народу. . . Відкриваючи двері Царства Божого всім — як юдеям, так і неюдеям, варварам і гелленам, християнство взяло на себе завдання навернути всі народи без ріжниці раси й національности Таким чином воно ввійшло в конфлікт із всіма релігіями із всіма культами і містеріями, і поширило на ввесь світ ту нетерпимість, що отримало від юдеїв. . .» застосовуючи закони Єгови, а не Христа. («Меркюр де Франс» 1925 УШІ. ст 578—91).

Джемс Фрезер славний англійський етнолог теж писав: «Суспільство в Греції і Римі базувалося на концепції підбиття індивіда громаді, громадянина — державі: вона ставила забезпечення республіки за головну ціль поводження людини. понад забезпеченням індивіда як у цьому світі, так і в світі будучому. Громадяни, виховані з дитинства в цьому альтруїстичному ідеалі, присвячували їх життя служінню державі (себто суспільству) і були готові жертвувати його для загального добра. Коли б вони відступили від вищої жертви (віддати «душу за другів своїх» Є. О.), вони знали дуже добре, що вони поступили б підло, ставлячи свої особисті інтереси понад інтереси нації. Поширення східніх релігій змінило це все; воно прищепило ідею, що єднання душі з Богом і її вічне врятування — були єдиною ціллю, що задля неї було варто жити (А Христос навчав: «Хто бо хоче душу свою спасти, погубить її» Є. О), — ціль, в порівнянні з якою добробут і навіть саме існування держави видавалося байдужим. Неминучий наслідок цієї егоїстичної доктрини був той, що вірні все більше відходили від служення громадському добру і концентрували свої думки над своїми власними духовими емоціями, і що в них зароджувалася все більше нехіть до сучасного життя, на яке вони дивилися лише, як на підготовку до будучого. Святі і пустельники що нехтували землею і поринали в естатичне споглядання неба, почали представляти в народній думці найвищий ідеал людства і все більше заступали давній ідеал патріотів і героїв, що, багаті на власне життя, готові були офірувати його для загального добра... Люди відмовлялися боронити свою батьківщину і навіть поширяти свою природу (див. АСКЕТИЗМ). У свойому піклуванні про врятування душі, вони були б раді бачити загибель навкруги їх усього матеріяльного світу, який вони ототожнювали з принципом зла. Така манія тривала 1000 років. Повернення до римського права, до філософії Арістотеля, до мистецтва й літератури класицизму, що відбулися при кінці середньовіччя, були одночасно поворотом Европи до природних ідеалів життя і поводження, до більш здорової й мужньої концепції світу. . .» («Людина. Бог і несмертельність» 1928. ст. 246 фр. вид.).

Ів. Франко теж констатував у «Святовечірній казці»:

Ось вісімдесят сот вісімдесят три літа,
Як Той родивсь що став учитель, світло світа,
Що за слова любви умер на хреснім древі,
За правду завіщав усім вінці терневі
І справджується Твій завіт болющий Христе:
Чи в світі виросло любви насіння чисте,
Що сіяв Ти, чи став щасливший, кращий він,
Не знаю: тільки те осталося без змін,
Що за кривавий труд заплатою єсть голод,
Що волю й до тепер б'є самоволі молот,
Що гонять за любов, за правду висмівають,
Що втішнії сумних, голодних ситі лають.

Інтерпретуючи на ріжні лади вчення Хрис-

та, підпадаючи, як у царській Росії, деспотичному керуванню дуже далеких від християнського духу урядів, християнство поділилося на ріжні Церкви і секти, що зовсім не в дусі Христового вчення про любов до ближніх жорстоко поборювали одна одну, допускаючись не тільки палення живими таких «єретиків», як Жанна д'Арк, Джордано Бруно, Іван Гус і тисячі й тисячі жертв інквізиції, а навіть у недалекому минулму (див. ХОЛМЩИНА) і систематичного нищення християнських же церков іншого віровизнання. Величезний, упрост революційний поступ у розумінні суті справжнього християнства виявив II Ватиканський Собор, визнавши свободу віри, себто, що кожний має вірити в Бога згідно з власним сумлінням, і ніхто не сміє накидати іншим свою віру, хоча б і визнавану ним за єдину правдиву: не з ненавистю і не зі злобою має ставитися кожний християнин до інаковіруючих, а з любов'ю, як навчав Христос.

ХРИСТОС — помазаник. У Старому завіті до помазаників належали пророки, царі і первосвященики. Через помазання вони одержували від Бога силу і поміч Св. Духа. В Новому Завіті кожний християнин дістає помазання при Св. Тайнах хрещення, миропомазання та єлеопомазання. Проте ім'я Христос стало другим ім'ям ІСУСА, хоча він і не мав зовнішнього помазання, але став помазаником через внутрішню злуку Божої природи з людською. Тому сам Ісус свідчив про себе, покликаючись на пророцтво Ісаї: «Дух Господній на мені; бо помазав він мене; благовістити вбогим післав мене; сціляти розбитих серцем; проповідувати полоненим визволення і незрячим прозріння; випустити на волю замучених; проповідувати рік Господнього змилування» (Лук. 4, 18 — 19). Див. ІСУС ХРИСТОС.

ХРИСТОФОР ФІЛАРЕТ, властиво **БРОНЕВСЬКИЙ МАРТИН** — шляхтич протестант, приятель кн. К. Острозького, автор «Апокрисиса», полемічного твору, що боронив православну Церкву від уніятів (вид. 1597 по польськи, 1598 по українськи) і «Опису Тартарії» 1595 р. по латині.

ХРИСТЮК ПАВЛО (1890 — ?) — кооператор, укр. соц. революціонер, член Центр. Ради, в 1917 р. писар Ген. Секретаріяту, в 1918 р. міністер внутрішніх справ УНР; в рр. 1920-24 на еміграції у Відні; потім вернувся в Україну де був зліквідований. Залишив «Замітки й матеріяли до історії української революції 1917—20 рр. Відень 1921 в трьох томах, і «Нарис історії клясової боротьби та соціялізму».

ХРІН — зелиста рослина з грубим коренем, який має в собі дуже пекучий олієць. Уживають його як приправи до страв та в домашньому лікуванні замість гірчичних пластирів. На Великдень у нас святили й хрін, тому й склалася загадка: «На городі, чи на полі росту, лише раз у році до церкви йду..» себто власне на Великдень. Коли ж свячений хрін їли, то примовляли: «Щоб хрін перегриз усе, і щоб черево не боліло!» Свячений хрін споживали звичайно з яйцем і м'ясом (Дрогобиччина, МУЕ, НТШ. XVIII, 17). На Буковині святили хрін — «щоб бути сильним, як хрін» (Зап. ЮЗОтд., II, 347). Є також звістка, що хрін і моркву святили від курячої сліпоти. (Чубин. III, 257), а що куряча сліпота приходить звичайно від фізичного виснаження, то й тут маємо вірування в оздоровну силу хрону.

Проте хрін надто гіркий, його їсти можна тільки, як приправу до якоїсь іншої страви, тому кажуть про того, хто щось зробив на власну шкоду, (натякаючи на дурня, що накупив собі багато хрону і намагався його з'їсти): «Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте!». «Вже мені в носі хріном став», (або в горлі) — кажуть про людину, що комусь сприкрилася. Загалом хрін часто служить символом чогось прикрого, неприємного: «Чуже лихо за ласощі, а своє за хрін». Тому вживається в усяких виразах незадоволення, замість чорта' «Хрін його батька знає!». «Хрін його не взяв!». «Нехай йому хрін!», «Шо за хрінова мати!», «До хріна! — себто так багато, що аж наприкрюється. «Живу, як хробак у хріні», — себто дуже гірко (Франко, III, 285).

ХРІН СТЕПАН (1914 — 1949) — командир відтинку УПА — Захід «Маківка — 24», нагороджений золотим хрестом бойової заслуги I кляси, член ОУН, політв'язень польських та німецьких тюрем, командир сотні УПА на Лемківщині в 1946 — 47 рр. Загинув в Карпатах в бою з московськими окупантами. Залишив дві книжки спогадів «Зимою в бункрі», і «Крізь сміх заліза».

ХРОБАК, ЧЕРВЯК — безхребетна тварина, м'яка, з вузловою нервовою системою на черевній стороні тіла. Існує понад 8.000 всякого роду хробаків . . . «Заліз хробак у хрін та й гадає, що нема нічого ліпшого», — жартують з людини, що живе в біді і не шукає чогось кращого. «Кожний має свого хробака», — себто кожний має свою турботу, своє горе, що його гризе, як хробак яблуко. «І квасницю хробак гризе», — себто біда докучає кожному. «Наступи на червяка, і той звивається», — і найслабша людина бороняться, коли бачить, що її життя загрожене (Франко, III,285).

ХРУЦЬКИЙ СЕРГІЙ (н. 1885) — галицький політичний діяч, член УНДО, з Холмщини.

в рр. 1922 — 35 — член польського сойму. Пізніше співробітник о. Костельника в організуванні Львівського собору 1946 р. для приєднання греко - католицької Церкви до московського патріярхату. Хруцького з дружиною і сином було арештовано і всіх вивезено до концентраційних таборів примусової праці в Казахстані (кожного до іншого). Дальша доля невідома.

ХРУЩ — жук коло 2 ½ снт. завбільшки, з бурими покривами й ногами; самичка складає яєчка в землю, де й розвиваються личинки (БОРОЗНЯКИ) 3 — 4 роки, відживляючися корінцями рослин. Після піврічного закуклення, вилуплюються хрущі. звичайно в квітні і живуть до кінця травня. об'їдаючи листя і квіт головно овочевих дерев. Сушених хрущів уживають на гноєво й на поживу курам. У Галичині хрущів подекуди шанували: «Хто маєвого хруща витягне з води, того він потім витягне з пекла». (Етн. Зб. НТШ. V.251). З хрущами в'язалися й деякі прикмети: «Коли у маєвих хрущів мохнаті ноги. то зародять кукурудзи» (там же.»). «Як купа хрущів на весні. то будуть проса рясні». (Франко. ІІІ,286).

ХУДОБА — домашній скот, а що худоба була свого часу головною частиною майна, то й майно. «От як умер батько, зосталась їм худоба: млин і хлів. і кіт». (Сл. Грінченко). «Хто ся худоби позбуває. той ся хліба позбуває», «Пошануй худобу раз, а вона тебе десять раз пошанує» (Франко. ІІІ.287) І все ж часто слово «худоба» вживається у нас як лайка в значенні нерозумної. безвідповідальної істоти: «От іще худоба!». В «Енеїді» Котляревського: «І очі видеру з лоба тобі, диявольська худоба».

ХУКАТИ — обрядовий магічний акт. Після ЗЛИВОК (див.) і відповідних замовлянь на вербу та на залізо. баба «візьме та й похукає за плечі: «не мій дух, Божий Дух, баба з річчю, Бог із поміччю». (Перв. Громад. 1926. І.81). Цей звичай, мабуть, взятий із церковної обрядовости, де священик. під час хрещення, також хукає на дитину. (там же, 1928, І,32). Див. ОБДМУХУВАННЯ.

ХУЛІГАН — вуличний бешкетник, що цинічно порушує норми суспільної етики й доброго виховання. Московський письменник Єсенін сам казав про себе: «Я і в песнях своїх хулиган!» Другий письменник. П. Романов питався, звідки в московській літературі і в житті така нехіть до чистого й гарного? Через що там «заслужівает похвали только тон ґрубості, цинічної розвязності, с попраніем всякіх сдержівающіх правіл?» (Цитовано в ЛНВ, 1929, І.ст. 64, 71). Література такого роду мусіла сприяти розвиткові хуліганства, що процвітало в Росії, особливого розвитку набрало під час і після большевицької революції. Назва походить від прізвища одної англійської родини XVIII в., відомої своїми бешкетами та злочинствами.

ХУРА — віз з поклажею. СТАТИ ПІД ХУРУ — домовитися везти поклажу. Тому в розмовній мові хура визначає іноді і поклажу, і віз. Хв. Вовк писав: «На Правобережжі ХУРИ, чи ФУРМАНКИ, звичайно бувають довші та глибші за полтавські вози, а на Волині, а особливо на півночі, де дороги. чи краще сказати, просіки в лісі дуже нешрокі, вози досить довгі та незвичайно вузькі, так що іноді в них двоє поруч поміститися не можуть і мусять сідати, як гуси. один за одним. («Студії . . .» ст. 76).

ХУСТИНА — чотирокутний вирізок кольорової тканини, якою дівчата вкривають собі голову. «На Лівобережжі хустину складають навскіс, обмотують її круг голови, поверх кіс, але таким способом. щоб тім'я було відкрите та було видко волосся (замужні жінки навпаки мусять так покривати голову, щоб волосся не було видно, Є. О.). На Правобережжі хустину вбирають звичайним способом, а кінці зав'язують під підборіддям.: (Хв. Вовк «Студії. . .» ст. 128).

ХУСТИНА, ХУСТОЧКА — вишитий білий чотирикутний вирізок тканини, важливий атрибут весілля й похорону в Україні. Після прийнятого сватовства. дівчина приносила рушники і прикрашала ними старостів на кшалт шарфу, перев'язуючи через плече, а женихові давала вишивану хустку, яку вона затикала йому за пояс. Іноді, перед тим, як заткнути хустку за пояс, молода тричі протягала її під поясом згори вниз. (Хв. Вовк «Студії . . .» ст. 229). Звідти й пісня: «Ой мала я закохання лиш півтора року, я ж гадала, що присилю хусточку до боку» (Етн. Зб. НТШ. XI.144).

Хустка й далі відогравала на весіллі поважну ролю: молоду й молодого, як виводили з-за столу, або вводили за стіл, чи як обводили їх навкруги стола чи діжі, то все тримали їх не просто рукою, а за хустку. На Снятинщині пояснювали, що голою рукою тому не годиться брати, щоб «не були голі все життя». (МУЕ НТШ. XIX. ст. 182). Хв. Вовк убачав у цьому звичаї пережиток шлюбу умичкою. На погляд автора УМЕ, в цьому обряді відбився давній погляд, який забороняв торкатися речей ТАБУ (див.) голою рукою. а власне такими «табу» ставали на ввесь час весілля молоді, посвячені один одному і сповнені, завдяки ріжним магічним актам, що над ними постійно поповнювали-

ся, тої особливої магічної сили, що мала допомогти їм перепровадити щасливо найважливіший акт їхнього життя. Зрозуміло, що та сила не повинна була бути спрофанована, ані марно виладована, дотиком голої руки інших учасників весілля.

Як атрибут чи символ весілля, хустка відогравала один час дуже важливу ролю рятування від смерти засуджених: коли дівчина, чи вдова. здіймала з себе хустку і накидала на голову засудженого на смерть, його звільняли від кари, якщо він згоджувався одружитися з тією дівчиною чи вдовою. Німецький дослідник С. Естрайдер тлумачив цей звичай, як перебрання під свою опіку чи владу. М. Слабченко в «Опитах по історії права Малоросії XVII і XVIII вв» (1911) також згадував, що набуття на власність якоїсь речі, а між іншим і жінки. відбувалося при помочі якоїсь речі, прим., нитки або шнурочка. Отже кидання хустки можна було б пояснити набуттям на власність. або переходом у власність. Та при визволенні дівчиною, чи взагалі жінкою, засудженого на смерть хустка ледве чи могла мати таке значення. Тому Слабченко висунув іншу теорію: цей звичай мав би бути римського походження: коли в Римі весталка зустрічала засудженого на смерть, могла врятувати йому життя, накинувши на нього частину свого одягу, або бинду з головного убору. Про вінчання тут не могло бути мови: звичай, мабуть. містив у своїй основі думку, що чисте освячує нечисте, а святе святить чи очищає грішне.

Та. як вірно завважив свого часу В. Гнатюк (МУЕ НТШ. XIX, ст. 383). це пояснення Слабченка зовсім не стійке. Коли б кидання хустки мало щось спільне з римським звичаєм. то кидати хустку могли б не тільки жінки, а й чоловіки. а цього в дійсності ніколи не було. О. Левицький в Кіевс. старині за січень 1905 р. (ст. 89 — 97) влучно вказав на походження звичаю з аналогії з присилуванням хустки женихові на ЗМОВИНАХ, що означало згоду на весілля. Цей звичай занесли в Україну, на думку В. Гнатюка, мабуть, німецькі та чеські колоністи в XVI ст. В Литовському Статуті про нього нема згадки. Не знали цього звичаю ані москалі. ані серби й болгари. у яких німецька колонізація не грала ролі. Останній випадок звільнення хусткою засудженого на смерть зареєстровано в Швайцарії в 1725 р.

Відограла хустка важливу ролю й при похороні. У бойків померлому парубкові давали білу хустку, яку «обсиляли коло руки», а другу червону, давали йому в руку (ЗНТШ. т. 122 с. 162). На Буковині прив'язували хустку або ширинку з боку замужній жінці та жонатому чоловікові. Цьому останньому прив'язували саме ту хустку, яку він ще перед весіллям дістав на змовинах молодої. По цій хустці подружені, що розлучилися, могли пізнати одне одного на тім світі. (там же ст. 147). Зрештою, це саме бачимо в усій Україні. «Вишита хустина, як атрибут похоронного культу. загально поширена в Україні: її вкладали в домовину близьким померлим; це виявила, між іншим. відкрита могила Данила Апостола (с. Сорочинці): лице гетьмана було вкрите такою полотняною хусткою» (ЕУ. ст. 294).

За козаччини був добрий звичай у дівчат — коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина своєму нареченому дарувала вишиту хустину, як символ вірности в коханні. І в Шевченка дівчина - сирота, провожаючи в похід свого любого нареченого, «Дарувала шиту шовком хустину, щоб згадував на чужині . . . .»

Коли ж козака зустрічала смерть у дорозі, або він гинув у бою. — хусткою від дівчини вкривали обличчя козаче — «Щоб хижі птахи очей не довбали. козацької крови не випивали . . . » І в пісні про це співається: «Дай же дівчино.хустину, може в бою де загину — Накриють очі темної ночі, легше в могилі спочину . . . »

Якщо козака ховали з військовими почестями, то тіло його клали в домовину, накривали червоною китайкою, а вишиту хустину клали на осідланого коня, якого вели за домовиною —: «Ведуть коня вороного, розбиті копита . . . А на ньому сіделечко, хустиною вкрите.»

Так про цей звичай писав Тарас Шевченко у своїй поемі «Хустина». (Див. ПРАПІРОК)

Крім того, в нас в'язали хустки на похороні до хреста та хоругов. Їх забирали ті, хто їх ніс. Хустки, причеплені до труни. також забирали ті, хто її ніс. (ЗТШ, т. 122. с. 158). На Придніпрянщині до хреста й хоругов прив'язували, замість хусток. з аналогічною метою. рушники. Зрештою, як засвідчував Дикарев. на Валуйщині полотняний. або перкалевий рушник, часто вишиваний, називали по давньому хусткою: «Такі хустки звичайно стелять під ноги молодим під час шлюбу та й роздають під час похоронів тим. що несуть на цвинтар хрести. себто хоругви, та духовенству». («Посмертні писання» ст. 129).

Чіпляли хустки і до хрестів на могилках. Про цей звичай згадував Т. Шевченко в «Гайдамаках»: «Над козаками хусточки. Одно добро, одна слава — біліє хустина . . .»

Колись хустки в Україні вишивали шовком. сріблом та золотом. Якщо вишивали шовком. то найбільше вживали червоних. синіх, зелених. жовтих та рожевих ниток. Зрідка траплявся і чорний колір. Сині нитки окремо ніколи не вживалися — тільки в поєднанні з червоними. Орнамент на хустках був колись переважно геометричний, а починаючи з XVIII сто-

ліття — навпаки: для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент — стилізовані квіти рожі, васильків, гвоздик . . . Дуже рідко на старих українських хустках можна зустріти зображення птахів — півників, голубів . . . Вишиті визерунки, як колись так і тепер, розташовуються на хустках — по чотирьох кутах та по середині. Інколи по кутах розміщуються головні фігури, а по всьому полі хустки, у гарних комбінаціях, розкидаються дрібніші деталі орнаменту.

Вишиті хустки в Україні завжди були білого кольору. Ця особливість звертала увагу чужинців, що мандрували по Україні. Навіть така «персона ґрата», як член шведського посольства, що в 1657-му році їздив до гетьмана Хмельницького, у своїх спогадах записав, — що бачив скрізь тільки «білі хустки з бавовни». Архаїчний і національний характер української хустки, як думає більшість дослідників, полягає саме в білому кольорі. Барвисті хустки, що тепер стали модними на півдні України, запозичені від південних слов'ян — болгарів, сербів . . . А ті в свою чергу перейняли той звичай від турків та персів (Олексій Іванович в Лондонській «Укр. Думці»). Див. ШИРИНКА.

ЦАЛЬ — міра довжини; 1 цаль — 2.4 сснтм.; 12 цалів — 1 стопа, 24 цалів — один лікоть.

ЦАМВЛАК ГРИГОРІЙ († 1419 р. ?) — київсько - литовський митрополит з 1415 р. обраний на соборі єпископів проти волі і без затвердження царгородського патріярха, годом болгарин, учасник Констанцького Собору, на якім з'явився в 1418 р. з 300 членною делеґацією, з доручення кн. Вітовта та короля Ягайла перепровадити справу унії з західньою Церквою. На авдиєнції в папи Мартіна V, митр. Цамвлак виголосив латинською мовою довгу промову, в якій подав умовини до зав'язання унії. Проте, як відзначив М. Грушевський, ці умовини, а зокрема програма загального собору в цій справі, що її ставив Цамвлак, як найконечнішу, були папі не сприйнятливі, і «Цамвлак таким чином вийшов щасливо з усієї історії. Він нічим не скомпромітував себе перед православними . . . а Ягайло й Вітовт зосталися при переконанню, що їх митрополит робив у цій справі, що лише міг, і не з його вини справа не дійшла до кінця». («Іст. УР.» т. V. ст. 517). Від нього залишилося 27 поучень. Писав також і проти латинників.

ЦАР — ЗІЛЛЯ, ЦАРСЬКЕ ЗІЛЛЯ — лікувальна рослина. На Чигиринщині записано: «Є таке цар-зілля, його усяка баба знає. Його треба одварить і 9 разів по трішки давати пити дитині, що ще не розвинулася. Часом то од того, що впаде, або кричить дуже, то вийдуть животи, то тоді цим і лічать». (МУЕ НТШ. IX. 50). «Рвуть його на Вороніжчині в лісі 10 травня (ст. ст.), а потім уживають на миття голови — від вошей та щоб коса росла». (там же, VI. 124)

Це — «рослина з гарними квітами, її плекають у нас по квітниках. Це про нього співається: «Ой, є в мене таке зілля біля перелазу, як дам тобі напитися, забудеш одразу». Воно таке отруйне, що в старовину його корінням труїли вовків. (О. Воропай в «Визв. Шлях». 1960. VI. ст. 662).

ЦАРИННИЙ ДІД — дід, що доглядав в'їзду до села. Подекуди при в'їзді до села робили особливі ворота, що одчинялися на обидва боки, т. зв. КОЛОВОРОТ (див.), а при них і будку, чи курінь, для старшої людини. У тих місцевостях, де цариною називали огорожене поле, ЦАРИННИКОМ був дід, що доглядав того поля. ЦАРИННІ ПІСНІ — пісні, що їх співали на Зелені Свята, обходячи поля.

ЦАРСТВО БОЖЕ — стан щастя й радости найбільшого духового задоволення, викликаний добрими ділами на користь своїх ближніх і на славу Божу. «Царство Боже не приходить, — казав Христос, — так, щоб його можна було спостерегти. Бо ось Царство Боже всередині вас» (Лук. XVII, 20 - 21). І ще навчав Він: «Шукайте перше Царства Божого та правди його, і те усе (матеріяльне) доложиться вам» (Матв. VI, 33). І ап. Павло теж писав: «Царство Боже не їжа й пиття, але правда і мир і радість у Святому Дусі» (Римл. XIV, 17). Тяжкими моральними зусиллями й упокорюванням своїх егоїстичних інстинктів осягається Царство Боже, чому й сказано: «Царство Боже силою береться, і хто силкується, той здобуває його» (Матв. XI. 12; (Луки XVI. 16). Царство Боже не має нічого спільного з ТЕОКРАТІЄЮ (див.), себто з владою на землі духовенства, що свого часу заходжувалося заводити на землі силою Царство Боже, переслідуючи, тортуруючи й палячи живими всяких грішників та єретиків «Царство Моє не від світу цього» (Івана XVIII, 36). — сказав Христос Пилатові.

ЦАРЯ - ГРАДА день — 11 травня ст. ст. На Вороніжчині святкували цей день: «бояться, щоб хліб не побило градом. Перше у церкві не служили, казали духовні, що празника нема.Тепер стали служити, бо це день Кирила і Методія» (МУЕ НТШ. VI, 125). М. Грушевський писав: «Церковне свято ОНОВЛЕННЯ ЦАРГОРОДА, в слов'янській вимові — Цареграда або ЦАРЯ - ГРАДУ, дало привід до цікавої мітологічної творчости. Цього дня справляють обходини поля або стримуються

від роботи, щоб не розгнівити «царя града». Так з'явилася на ґрунті церковного календаря цілком нова мітична особа «цар града», що мститься. вибиваючи градом ниви тих, які не святкують його дня. . .» (Груш. «Іст. у. літ.» IV, 363).

ЦВІРКУН — простокрила комаха коло 2 смт. завдовжки, що сильно цвіркає, потираючи твердими крильцями. ПОЛЬОВИЙ ЦВІРКУН, чорний, живе в норах по полях; ХАТНІЙ ЦВІРКУН — бурий, живе по хатах. На Переяславщині, коли переходили до нової хати, ловили цвіркуна, якщо такий жив у старій хаті, закутували його в ганчірку і кидали в новій хаті у запічок, на щастя (Перв. Громад. 1926, І, 91). Цвіркун в усій Европі вважається за вісника щастя, якщо оселюється де в хаті. «Якщо ж хто хоче, щоб свірщики в хаті не водилися, кличе: «Свірщики - молодці, ходіть сюди, кличе вас місяць на новоження. . .» (Чуб. І. 68).

ЦВІСТИ — в народніх піснях любити: «Ой еден мак на городі зацвів по волоськи, та того хлопця люблю, що дзюбатий трошки. .» (Голов. II, 826). «Ой зацвіла маківочка, зачала бреніти, іде козак од дівчини, починає дніти» (Чуб V, 53): пізно йде, бо була любов. ЦВІТ ОПАДА — милий покидає, любов гине. (Потебня в РМВ. 1884, II, 106).

ЦВІТ — див. КВІТКА. «Є того цвіту по всьому світу» — кажуть про дівчат - віддаництв. У Шевченка: «Доню моя, доню моя, цвіте мій рожевий. . .». «Це тільки цвіт, а ягідок пождіть» — кажуть, зазначаючи, що справа тільки-но починається. «Це ще тільки цвіт, а ягоди будуть. .» «Єдиний цвіт не робить вінка» — себто одна добра прикмета не творить всього характеру людини. «На добрий цвіт бджола летить», — до доброї людини горнуться люди (Франко. 288, 289). НА ЦВІТУ ПРИБИТИЙ — безплідний, недорозвинений, дурнуватий.

ЦВІТНА НЕДІЛЯ — ВЕРБНИЦЯ на Карп. України. «На Карп. Україні біла челядь (жінки) найліпше (найохотніше) сповідаються на цвітну неділю, а мужчини на ЖИВНИЙ ЧЕТВЕР (див.) і на великодню суботу, а то тому, щоб біла челядь цвіла у здоров'ї ввесь рік, а мужчини, щоб з чистим серцем могли їсти паску (Живний Четвер — Чистий Четвер) (Жаткович в Етн. Зб. НТШ. II, 5).

ЦЕҐЕЛЬСЬКИЙ ЛЬОНГИН (1875 - 1950) — визначний діяч гал. національ - демократичної партії, редактор «Діла» і «Свободи», від 1907 р. посол до австрійського парляменту та від 1913 р. до галицького сойму, член Зах. Укр. Ради, співробітник Союзу Визв. України (СВУ)), державний секретар внутр. справ Зах. УНР 1918-20 рр., опісля на еміґрації в США, де працював у редакції «Америки». Залишив популярну історію «Русь - Україна та Московщина», та цінні, але дуже суб'єктивні спогади.

ЦЕГЛА — будівельний матеріял, виробльований на ЦЕГЕЛЬНІ із глини з ріжними домішками піску, вапна, тощо. Сформована в подовгасті чотирикутники, висушується й випалюється в особливих печах. В розвитку ЦЕГЛЯРСТВА в Київській Русі відограло значну ролю впровадження християнства, коли виникла потреба в монументальних церквах. Найдавніша київська цегла, вжита на будову Десятинної церкви, була квадратова і дуже тонка. Пізніше, в XI - XII вв. вона стала грубша і довгаста. Цеглу на київські будови виробляли з київської глини, в якій багато заліза, і тому після випалу вона жовта. В Галичині натомість ставили кам'яні храми та вежі, і тому цегли не виробляли (Пастернак «Археологія. . .» ст. 568).

ЦЕЗАРОПАПІЗМ — приналежність вищої влади над Церквою світській владі, властиво — імператорові. «Імператор римський здавна, ще до Христа, був Понтіфекс Максимус, себто Верховний Жрець, який керував церквою. Цю свою владу римські імператори традиційно вдержували й за християнства, особливо тому, що Новий Заповіт виразно навчає про льояльність до світської влади. Хто носій вищої церковної влади, це довго вирішувалось однаково як на Заході, так і на Сході. — таким є імператор, який часто сам видавав церковні закони. Імператор Констянтин Великий звав себе «зовнішнім єпископом», у відміну від єпископів внутрішніх, церковних. Церковний історик Євсевій звав імператора «загальним єпископом», поставленим Богом, — це твердження ясно відбиває стародавні погляди на церковну владу імператора і глибоко ввійшло в світогляд народу.

«Імператора вважали в Церкві особою духовною, яка одержувала для цього збільшене миропомазання, через що кожний імператор мав право вільного вступу до вівтаря через Райські (Царські) Двері, він кадив у церкві, він же йшов із лямпадою у Великому Вході. Імператор мав перший духовий ступінь — читеця, і це вже давало йому право бути особою духовною. Причащався він у вівтарі, як духовний.

«Ось через усе це імператор традиційно став центром церковної влади як на Заході, так і на Сході. Цій владі корилися і її визна-

вали однаково і папи, і патріярхи. Ідея визволення Церкви від імператорської влади (цезаропапізму) появилася значно пізніше — перше на Заході, а потім і на Сході. . .

«За час єдности Христової Церкви, до 1054 р., церковну владу візантійських імператорів завжди повню визнавали й папи. Перший імператор на Заході, Карло Вел. (800—814), стояв на чолі й Католицької Церкви, і цю владу виконував чи сам, чи через єпископів. Так само і в галліканців (у Франції) король був центром і церковної влади. Імператори, (особливо Юстиніян) часто видавали церковні закони, і Вселенська Церква льояльно приймала їх як на Заході, так і на Сході. . . По упадку Константинополя 1453 р. вищі церковні права візантійського імператора переймають царі московські. . .» (Митр. Іларіон Огієнко, «Поділ. . .» 39—41).

Проф. Г. Ващенко писав у «Шляху Перемоги» 11/VIII 1951 р.:

«Згідно з леґендою про Москву, як III-ій Рим, Москва в особі її володарів ставала всесвітньою захисницею християнства, в першу чергу захисницею православія. Здавалося б, що в московській державі Церква та її духівництво, передусім ієрархи мусіли б посідати високе становище і великі права. Але в дійсності в жодній християнській країні Церква не була так принижена й позбавлена прав, як в Московії. Ще в XVI столітті московські володарі самовільно позбавляли ієрархів їхнього становища і навіть ув'язнювали їх. З пригоду цього московський учений Г. Федотов пише: «Коли згадаємо дев'ять ієрархів, що посідали московську катедру за часів Василя III-го та Івана IV-го, то побачимо, що з них лише троє померли у своєму сані. Останні були позбавлені його насильно, або «добровільно» зреклися. Один із них, Пилип, залишив не тільки катедру, але й саме життя». («Святой Філіп, Мітрополіт московскій», стор. 35, Париж, 1938 г.).

Зневагу до прав Церкви і самовільне втручання в її життя виявив московський цар Олексій Михайлович, що увійшов в історію з ім'ям «тішайший», або лагідний. Цей «Тішайший» цар позбавив патріяршого сану й ув'язнив московського патріярха Нікона, що раніш був його найближчим дорадником і другом. Процес підриву авторитету Церкви і обернення її на знаряддя державної влади офіційно був оформлений при Петрові I-му. При ньому був організований «святейшій правітельственний синод», як найвищий орган керівництва Церкви. Згідно з реґляментом, виробленим Теофаном Прокоповичем, сам синод підлягав керівництву світської особи, оберпрокурора, що був «оком государевим», себто в імені московського імператора наглядав за тим, щоб синод у своїй діяльності йшов шляхами, що їх визначала державна влада. Таким чином московський імператор ставав не тільки володарем світським, державним, але й володарем Церкви. Утворювався так званий цезаропапізм. Петро I дико знущався з Церкви. Він утворив богохульну організацію, що звалася «Всеп'янейшая, всешутейшая ієрархія», яку він очолював особисто. Збори цієї організації були дикими п'яними оргіями, що разом з тим мали характер пародій на церковні обряди. Синод керував церковним життям імперії. На місцях йому відповідали т. зв. духовні консисторії, що в їх руках лежало керівництво церковним життям в єпархіях. Подібно до того, як в синоді головним керівником був світський урядовець оберпрокурор, так в єпархіях такими керівниками були урядовці, що мали титул секретарів консисторії. Все це знижувало ролю Церкви і сприяло занепадові релігії».

Підкорення православної Церкви державі зафіксовано в 1885 р., коли в офіційному документі оголошено про відмовлення православної Церкви від своїх прав та передачі їх в руки царя. Це викликало протест лише одного чоловіка, і ним був В. Соловйов («Русь», 1885, IX «Государст. філософія .»). Але найбільш виразними були слова «Свода Законів Російської Імперії; «В управленії церковному влада діє за посередництвом Св. Синоду, що вона його заснувала» ст. 43). (Проф. Н Нат. Василенко - Полонська «Теорія III Риму. . .» 1952, ст. 31—32).

Протоєрей о. Губаржевський у статті «Коли крива замикається в коло» («Укр. Вісті») писав:

«Якщо накази цісарів, диктаторів, урядів і будь-кого іншого протирічать (суперечать, Є. О.) Христовій науці, то вони не повинні мати для Церкви ніякого значення. Церква застерігає від рабського виконування таких наказів, ідучи за апостольською думкою: «Хіба належить слухати людей більше, ніж Бога?» Таке безвольне підпорядкування явно антихристиянським наказам смертельна небезпека для Церкви. Цікаве, в зв'язку з цим, таке зауваження одного історика Церкви: «Коли була проголошена співпраця між Церквою й імперією (Візантія у IV сторіччі), колишня однодушність серед вірних і їхня безкорисна допомога одне одному стали більше винятком ніж правилом. Трапези любови, на яких усі християни обмірковували церковні питання, зникли з ужитку. Нові багаті храми поклали початок урочистим і пишним богослуженням, але колишня щирість молитви й єдність серед вірних почали зникати. Щоденне св. Причастя було забуте, сувора покаянна дисципліна залишена. Кількість християн зросла, але їхнє моральне життя впало майже до рівня поган

Імперія стала християнською, але ціною послаблення духового життя Церкви».

Тут мова йде про офіційний контакт з християнською державною верхівкою, про залежність Церкви від християнського імператора, а що ж можна сказати про офіційний контакт Церкви з не тільки безбожницькою, а й богоборчеською державною верхівкою і про залежність від останньої, як це трапилося з легальною Церквою в СССР!? Але це трапилося, і в наслідок цього крива руху російської легальної церковної організації в СССР замкнулася в коло, а Христова Церква лишилася поза цим колом».

ЦЕЛІБАТ — безженність. У східній Церкві целібат обов'язковий тільки для єпископів. У західній Церкві від папи Григорія VII (1073—85) обов'язковий він для всіх духовних, починаючи від піддиякона. (Ватиканський Собор скасував 1965 р. целібат для дияконів). У греко-католицькій Церкві целібат священиків заведено в Станиславівській єпархії (єп. Хомишина) від 1920 р., а в Перемиській дієцезії (єп. Коциловського) від 1925 р. («оба епископи постановили висвячувати тільки тих кандидатів духовного стану, які рішаться остати в стані безженнім». Єп. Гр. Хомишин «Українська проблема. . .» 1932, ст. 95), — це був дальший шлях до латинізації української греко - католицької Церкви, що вже й досить далеко зайшла тим шляхом, зокрема в епархії еп. Гр. Хомишина.

На Соборі Української Автокефальної Церкви в Києві 1921 р., осуджено примусовий целібат священства: « Походження й шлюбний стан не може бути перешкодою до набуття всіх ступнів духовного стану до єпископського включно, особам гідним того, як з морального, так і освітнього боку». «В справі набуття єпископського сану ченці не повинні мати ніяких привілеїв». (Канони УАПЦ, 1921, Розд. XI—Б. п 16, 17). В апостольських часах шлюб духовенства вважався явищем нормальним, і апост. Павло писав до Тимотея: «Треба епископу бути непорочним, однієї жінки чоловіком. . .» (III, 2). Більше того: целібат священиків був заборонений 5 і 51 Апостольським правилом та 4-м правилом Тенґрського собору 340 р. Східня Церква, за 6-м Апостольським правилом вимагає від священиків та дияконів одноподружжя. (Митроп. Іларіон «Поділ. . .» ст. 91).

Коли б латинізатори української Церкви в Галичині ввели були там целібат років на 80 скорше, було б це катастрофально для українського національного відродження, бо майже вся свідома українська інтелігенція, що зробила можливим те відродження, вийшла з родин жонатих священиків.

ЦЕНЗУРА — догляд за друкованим словом та за видовищами, щоб не допускати шкідливих, з точки погляду уряду, ідей. Цензуру завело папство. Вона перше була привілеєм університетів, але папа Олександер VI передав її 1494 р. особливій установі, а папа Лев X в 1515 р. поширив її компетенції. (Див. ІНДЕКС). Цензура буває ПОПЕРЕДНЯ, ПРЕВЕНЦІЙНА, коли твір розглядають перед відданням його до друку, і КАРНА, коли твір конфіскують за висловлені в ньому ідеї.

Вперше цензуру на Українські книжки завів Петро І, в 1720 р., забороняючи церковні книги, відмінні від московських. 1863 р. вийшов обіжник Валуєва, що забороняв українську дитячу й популярну літературу, а 1876 р. т. зв. «закон Юзефовича», що заборонив усю українську пресу. Виняток роблено лише для історичних документів, але з тим, щоб при їх друкуванні «безумовно затримувано правопис оригіналів». Дозволялося друкувати твори красного письменства, але з тим, щоб «не було ніяких ухилів від загально - прийнятого русского правопису, і щоб дозвіл на їх друк було давано не інакше, як по розгляді їх в головному управлінні по справах друку». Заборонялось натомість «ріжні сценічні вистави і читання «на малоруском язике», а також друк українських текстів до музичних нот. «У виконанні цього закону не допускалося ніяких українських видань ізза кордону; не дозволялося перекладів на українську мову з інших мов навіть і творів «красного письменства». При виконанні українських пісень на концертах приходилось їх текст перекладати на московську, або навіть і на французьку мову. (М. Грушевський «Освобожденіе Росії. . .» 1907, ст. 23—24).

В 1881 р. застосовування цього закону трохи послабли: були дозволені вистави й концерти в українській мові, хоча цей дозвіл було обставлено великими обмеженнями: українські п'єси мали переходити сувору цензуру і мали бути виставлені не інакше, як з одною московською п'єсою того ж самого вечора; причому московська п'єса своїм розміром мала бути не коротшою від української: українська трупа, щоб виставити українську п'єсу в п'яти актах мусіла перше, того ж самого вечора, виставити московську п'ятиактову п'єсу. А в 1884 р. українські вистави знову були цілковито заборонені в губерніях Київській, Чернігівській і Полтавській, і ця заборона тривала ще 10 літ. Дозволялося потім вистави з персонажами лише із народу, і заборонено п'єси з інтелігентами.

Щодо творів красного письменства, ніби «дозволених». то їм приходилося проходити подвійну цензуру — в місцевому цензурному комітеті, а потім ще в Головному Управлінні

в справах друку. В 1892 р. вийшов наказ цензорам піддавати українські твори особливо суворій цензурі і забороняти не тільки все те, що «суперечить загальним цензурним вимогам», але й взагалі «обмежувати число» українських творів — «в цілях чисто державних», «при найменшій до того нагоді». В 1895 дано цензурі наказ не дозволяти книжок і збірників, призначених дітям», хоча б змістом вони й виявлялися добре наставленими . . . » В 1877 р. один із київських учених представив в цензуру свою працю «Опит граматики малорусского язика», але одержав відповідь: «Не можна дозволяти до друку граматику мови, призначеної на небуття» (там же, ст. 24, 27).

У 1887 р. Мик. Лисенко писав із Києва Ів. Франкові: «Якби Ви знали, що робить цензура з українською продукцією, то аж гидко згадувати! Що є де талановитішого в творах, все те забороняється, що є найслабшого — геть у світ пускають». Цю останню методу, запровадили в своїй жорстокій цензурній практиці в Україні і червоні московські окупанти, що, зрештою, запровадили неймовірну цензуру не тільки в Україні, а й в усьому СССР. Французький письменник Андре Жід, що один час був великим комунофілом, повернувшись в 30-х роках із Росії, писав: «Там хочуть і вимагають безумовного схвалювання всього, що робиться в СССР. Вимагають там не лише того, щоб те схвалення було пасивне, упокорене, але навпаки щире, більше того — ентузіястичне. І цього досягають! З другого боку найменший протест, найменша критика підлягають найжорстокішим і то негайним карам. Мені здається, що ніде в світі дух людський так не пригноблений, менш вільний, більш застрашений, як саме в СССР».

В. Чапленко теж писав:« . . . Лютішої за большевицьку цензуру історія цивілізованого людства, мабуть, не знала. Насамперед треба сказати, що «попередньо цензурувала» геть чисто все сама тоталітарна большевицька дійсність. Чи могло впасти будькому на думку в цих умовах подавати на розгляд видавництва чи редакцій виразно «антирадянський» твір»? «Проте й формально в СССР були й є установи, що їхні функції відповідають цензурним установам царської Росії. Вперше ці установи створено 1922 р. під назвою Головліт, (в Україні — Укрголовліт) без дозволу яких не може вийти ні одна книжка в СССР У періодичних виданнях — газетах, журналах ролю цензорів виконували відповідальні редактори що ними могли бути тільки члени партії. Але, з огляду на оту «попередню цензуру», що її робила сама дійсність, цензорам — редакторам доводилося мати діло переважно з ріжними деталями, часом навіть із окремими висловами, в гіршому разі з явищем т. зв. ЕЗОПІВЩИНИ, що траплялася в опозиційних письменників . . .» («Пропащі сили» 1960 ст. 23 — 24).

Московська червона цензура не обмежувалася цензуруванням сучасної їй творчости письменників: не уникнув її ані Т. Шевченко, що в його ніби «повне видання творів», призначене на широке розповсюдження, не ввійшла ціла низка творів, як «Великий Льох». «Розрита могила», «Якби то ти, Богдане п'яний . . . » та інші, що в них надто виразно виявилося відношення Шевченка до імперіялістичної Росії; ані М. Лисенко, що в повне видання його музичних творів не допущено творів на слова Шевченка «Гетьмани, гетьмани . » «Ой Дніпре, мій Дніпре . . », «Думи мої . . », ані навіть Карло Маркс (що ж уже казати про менших), що був ненависником Росії, і з його творів, що часто видаються в СССР, старанно викреслюється все те, що він писав про Росію, і що читачі знайдуть в скороченні в УМЕ під гаслом МАРКС. Див. ФРАНКО ІВ.

ЦЕНТАВРИ — мітичні потвори з напівлюдським, напів кінським тілом. Гомер знав лише дикий нарід Центаврів, що ніби жив у Тесалії, в лісах Пелія. Вони у нього виступають, як сильні, великі люди, порослі волоссям, уосібнення давнього варварства й некультурности. Відповідно до цього існував і міт про війну центаврів із Лапітами, що символізувала боротьбу грецької культури з недобитками первісного пеласгічного варварства. Пізніші міти змальовують центаврів уже культурнішими: тут вони виступають у почоті Діоніза, оточуючи колісницю бога та розважаючи його грою на лірі та на рогах. Між цими модернішими центаврами виділявся Хірон, син Кроноса й Океаніди Філіри. Його, зрештою, згадував уже і Гомер, як виховника Ахілла, якого він навчив медицини та гімнастики. Пізніше він виступав і як виховник Ескулапа, Кастора, Полідевкта, Тезея, Нестора, Мелеагра та інших славних грецьких героїв. Поранений отруйною стрілою свого приятеля Геракла, він відмовився, на користь Прометея, від несмертельности і, замість нього зійшов у підземне царство.

На давніших пам'ятниках центаври фігурують з обличчям та передніми ногами людськими, а задніми кінськими. Від часів Фідія почали представляти центаврів із головою і грудьми людей, а тілом і всіма чотирма ногами кінськими.

Макіявеллі, коментуючи міт про ролю Хірона, як виховника Ахілла та інших грецьких князів - героїв, зазначив, що факт призначення на виховника центавра, себто напівлюдини і напівзвірини, означав необхідність для панівної касти вміти використовувати обидві

ці натури — людську й звірячу, бути також напівлюдьми і напівзвірми. Пансько - мужицьким центавром назвав українську націю П Куліш, підкреслюючи, що те дивне порізнення між вищими й нижчими верствами нашого народу, що помічається в усій нашій історії.

ЦЕНТРАЛІЗМ — зосереджування влади, чи взагалі керівництва, в одному центрі, в одній установі. В політиці централізм протиставляється федералізмові, як намаганню витворення влади, розподіленої між меншими політичними центрами.

Ленін у жовтні 1917 р. у статті «До перегляду партійної програми» висловив бажання мати «якнайбільшу державу», яка мала б складатися із «найтіснішого союзу», «якнайбільшого числа націй». При чому, як дізнаємося з інших місць його писань, ця «якнайбільша держава» мала б бути абсолютно централізованою державою. Прямування Леніна до великої держави, багатонаціональної, централізованої і підпорядкованої диктаторському урядові Російської комуністичної партії само по собі виключало право націй на самовизначення, робило це право всіх «союзних» народів цілковитою фікцією. Саме тому Ленін не завагався збройно підкорити всі національні республіки, що були сформувалися на руїнах російської імперії. Перша фаза підкорення національних республік червоній імперіялістичній Москві закінчилася формально підписанням військових союзів 1918 - 1921 р. Причому самі московські партійні історики визнають, що «об'єднавчим рухом національних республік ідейно й організаційно керувала партія комуністів». (Д. Чугаєв «Комунистическая партія — организатор советського многонаціональнсго государства» Москва, 1954, ст. 61). Про наслідки ж цього об'єднання Д. Чугаєв так писав: «Українська РСР об'єднала свої збройні сили з РСФСР, провадила єдину з РСФСР економічну політику. УСРР і РСФСР встановили загальний виробничий плян, об'єднали банки і товарові фонди. Пересування продуктів із однієї республіки до іншої встановлювалося не на основі товарообміну, а в порядку єдиного пляну постачання (себто шляхом колоніяльного визиску, Є. О.). Були об'єднані російські й українські залізниці під керівництвом РСФСР» (там же, 36). Підпорядкувавши все внутрішнє життя України московському центрові, московська комуністична партія примусила національні республіки відмовитися й від усіх зовнішніх виявів власної незалежности та суверенности. «П'ять советських соціялістичних республік — Українська, Білоруська, Азербайджанська, Грузинська, Вірменська, народні советські республіки — Хорезмська й Бахарська, а також Далекосхідня республіка склали угоду, якою передали Російській Федерації (себто Москві, Є. О.) право заступати їхні інтереси на загальноевропейській конференції в Генуї. Делегати РСФСР могли складати й підписувати від імени всіх дев'яти республік вироблені конференцією акти, а також окремі державні договори і погодження так із репрезентованими на конференції, як і зо всіма іншими державами . . » (там же ст. 58 Цитовано в Д. Соловея «Україна в системі сов. колоніялізму». 1959 ст. 77).

На бажання Москви, Комінтерн ухвалив таку резолюцію: «Федерація є переходовою формою до цілковитої єдности трудящих різних націй» (Чугаєв, ст. 44), Д. Соловей ст.91) Під цілковитою єдністю цей обсолютний московський централізм розумів і мовну та культурну централізацію та уніфікацію, що виявилося найяскравіше в постановах XXII Конґресу комуністичної партії за Хрущова. Але вже й перед тим, ці уніфікаційні наміри Москви виявилися напр., у тому, що всі найважливіші національні московські наукові центри (Академія Наук, Академія Медичних Наук, Академія Мистецтв, Академія Архітектури тощо) були проголошені всесоюзними і взяті на утримання й кошти **усіх** республік» (Д. Соловей, ст. 91). Див. ЮРКЕВИЧ.

ЦЕРКВА — духова спільнота християн, об'єднана однаковими догмами та обрядами, побудована на вченні Христа і на вірі в Його вічну в ній присутність, згідно з висловом Євангелії: «Хто в мені пробуває, а Я в ньому, той рясно зароджує, бо без Мене нічого чинити не можете» (Ів. XV, 5).

Головне в християнській Церкві — присутність в ній Христа й духа Христового навчання про любов до Бога і до ближніх. Де нема цього, там може бути тільки мертва форма, а не правдива Церква Христова, не Боже суспільство.

ЦЕРКВА — Господній Дім, будинок, присвячений церемоніям релігійного культу — Богослужбам і проповіді. Церкви були в нас предметом найпильнішої уваги кожної української громади. Ця обставина, вкупі з браком у давній Україні каменю та цегли, спричинилась до витворення оригінальної української церковної архітектури, головно дерев'яної «з трьома верхами». До найкращих осягів нашого дерев'яного будівництва належать хрещаті церкви з п'ятьма банями Вони дуже оригінальні. Немає подібних в інших народів. Найбільший осяг нашого мистецького дерев'яного будівництва — Запорізький дерев'яний Собор у Новоселиці над рікою Самарою. Збудував його архітект Погребняк у рр. 1773-75

Англієць Д. Р. Бакстон писав про наше народнє будівництво: «Дерев'яні церкви оригінальний вклад української нації в світову

архітектуру. Це дерев'яне будівництво має довгу історію. Хоч теперішні українські дерев'яні церкви недавні, походять вони від примітивних будівель передхристиянської доби».

Наша стара сільська дерев'яна церква, оспівана в старовинній колядці, «із трьома верхами, з трьома вікнами», прекрасно відбиває в собі нашу вдачу, нашу вікову культуру. Поперше, будівничі в ній, як ніде в інших країнах просто й уміло розв'язали проблему висоти. Наша церква виглядала з середини далеко вищою, ніж вона є насправді. Отже наша церква ніколи не пригнічувала душі людини так як присадкувата, часто похмура московська церква, і не давила людину монументальністю форм, як великі римські храми. Вона спрямовувала душу людини у високості, пориваючи її від буденщини, з тою простотою і сердечністю, яких бракує холодній витонченій готиці.

Дм. Антонович так схарактеризував ріжниці між українськими та московськими дерев'яними церквами: «Українська дерев'яна церква, виростає з свого поземого пляну вгору, як зумовлена тим пляном органічна цілість Вона може бути трьохдільна, п'ятидільна й дев'ятидільна, але симетрія й рівновага мас, накреслена в її поземому пляні, проходить з непохитною логікою в елевацію її кондигнацій Зі зрубів церкви виростають ніби самостійні, але підпорядковані загальному ансамблеві вежі, що повужуючися уступами вгору, утворюють гармонійну піраміду цілости. Конструкція української церкви позначена в зовнішних формах її стін, заломів, барабанів, маківок і т. д., з однаковою прозорістю витримана й у її нутрі. Вся ідея конструкції висловлена в нестримному леті вгору, при чому її легкість не суперечить ні в чому вимогам сили й монументальности. Українська церква, без огляду на свою складність і розміри, збудована на непохитних основах симетрії й гармонії її частин творить завсіди суцільний організм, пройнятий непохитною логікою своєї конструкції. Тому то й її декорація незвичайно скромна й завсіди зі смаком і мірою підпорядкована цілості.

Про московську церкву можна сказати, що вона в цілому й подробицях є наглядним противенством української. Її поземий плян не обоснований ніякою керівною ідеєю. Він розривається по землі химерним неспаєним узором у якому можна переводити довільні зміни без порушення цілости Властива московська церква, це низька камера, покрита плоскою стелею а все, що підіймається понад нею, не випливає вже ні з пляну, ні з конструкції, а сповнює суто декоративні функції. Це може бути високе шатро може бути двохспадний дах, але може бути й ліс химерних бань з цибулястими маківками, розміщеними довільно без стислого обмеження щодо числа і взаємного відношення форм і розмірів. Декорація й мальовничість ворожа строгій логіці конструкції доводить до того, що навіть найбільші розмірами московські церкви не викликають враження сили й монументальности. Оце ті основні різниці поміж українською й московською архітектурою, що в рівній мірі розтягаються на всі ділянки матеріяльної й духової культури двох чужих і довіку ворожих собі народів».

Питання походження української церковної дерев'яної архітектури досі не розв'язане. Хв. Вовк спочатку виводив українські церкви з простої однозрубної каплички, пізніше вбачав можливість виводити всі українські церкви з хрестових п'ятибанних церков. Дехто шукає перводжерело українських дерев'яних церков в східній архітектурі, дехто в західній Дан. Щербаківський вважав натомість, що «не можна виводити всі типи українських церков з якого будь одного перводжерела». («Укр. Мистецтво» в. II, 1926 р. ст. V).

В 1801 р імператор Павло I заборонив будувати церкви в українському стилі, і П. Куліш писав з жалем: «Церква старосвітська, що ще ті люди будували, котрі в піддашшях та в ганках та в балясах кохалися Тепер тобі збудує церкву або дзвіницю, стоїть, як шпиль, мов швайкою в хмару коле; а що старосвітські наші церкви то й любо поглянути. Віконця скрізь обмережені та позакруглювані, а як де, то наче квітку тобі на писанці виведе, аж жаль бере, що те старенькє дерево мохом поросло, вітром та дощем обкрушується та трухне. Під віконцями гонтовий дах навкруги церкви, і навкруги мережані, вирізування піддашшя . . . » (Твори, т. V. 1910 ст. 268 - 69).

В «Ізборнику Святослава» знаходимо орнаментальну рамку виключної краси: бачимо тут трибанну церкву з золотими банями, оточену фантастичними тваринами та птицями: це той широкий світ що оточує Церкву Цікаво, як сприймав цей світ майстер: для нього це не безодня порока і зла, як уявляли цей світ середньовічні аскети: ні, це світ радости, блиску, соняшних променів: яскраві павичі з їх хвостами, райські птахи невідомі квіти, — все це, наче в чудовому ювелірному виробі, блищить і сяє тисячами яскравих життерадісних фарб.

І пізніше в народній творчості українського народу церква — символ раю або неба. В колядках дуже часто українська церковця виступає в такому вигляді: «Ой там церковця з трьома хрестами, з трьома хрестами, з двома віконцями Одним віконцем зорають зорі, другим віконцем ісходить сонце Райськими дверми Сус Христос ходить службоньку служить все

соборную молодчикові заздоровную . . . ».(Етн. Зб. НТШ. XXXV, ст. 191).

Або: «Ой що то було з початку світа? Синії моря, яснії зорі. Три янголоньки церкву будують з трьома верхами, з трьома верхами — з трьома дверима: еден вершечок на схід соненька, другий вершечок на полудненько, третій вершечок на захід соненька. В першім вершечку дзвоненьки дзвонять, в другім вершечку служба ся править, в третім вершечку світлонько горить . . . » (там же ст. 188) Або ще: «Сивенька зозуленька та й всі луги облітала, а в одному не бувала. А в тім лузі церковця, в тій церкві три віконці: а в їдному ясний місяць, а в другому ясне сонце, а в третьому ясні зірки. То не місяць — сам господар, то не сонце — господиня, то не зірки — то їх дітки.» (там же, ст. 193).

ЦЕРКОВНІ ЛЮДИ — всі люди, що до кінця ХУІІІ в. підпадали під правосуддя Церкви, себто епископа. Належали сюди не лише духовні, але й усі люди, що були залежні, передовсім матеріяльно, від Церкви. В ріжних державах і в ріжних часах кількість їх була ріжна. В старій Україні, крім духовних і ченців, до церковних людей зачисляли рідню священика, церковну прислугу та всіх, що жили при церкві або користали з її добродійства — ізгої, банкроти - купці, визволенці, церковні селяни і под.

ЦЕРТЕЛЕВ кн. МИКОЛА (1790 - 1869) — етнограф, директор народніх шкіл на Полтавщині, в рр. 1823—33 інспектор жіночого інституту в Полтаві, в рр. 1838—59 помічник попечителя харківської шкільної округи; перший збирач українських дум («Опит собранія старинних малорусских песен» 1819 р.), автор ентузіястичних статтей про українську народню творчість. Він писав, що «українська народня поезія виявляє високопоетичний геній українського народу й зокрема чисту мораль, яку українці зберегли, як єдиний спадок по предках, що його не забрала в них захланність довколишніх народів».

ЦЕСУС — Центральний Союз Українського Студентства, заснований 1921 р. на ІІІ Конґресі українського студентства у Празі. Був довголітнім членом міжнародньої студентської організації СІЕ і видавав свій орган — «Студентський Вісник». Відділ Міжнародніх Зв'язків ЦЕСУС-у перед другою світовою війною виявляв дуже корисну й активну діяльність, беручи участь в усіх міжнародніх з'їздах світового студентства поруч і нарівні з делегаціями державних народів. Представники ЦЕСУС-у мали змогу бути запрошеними до визначних державних мужів, до Еріо, англійського короля (1930 р. у Лондоні), Муссоліні в Римі, кілька разів до міністра Бенеша (Прага), до голови мадярської держави — адмірала Горті, президента Литви проф. Сметони, шефа генерального штабу швайцарської армії (1927 р., побіч великодержавних представників була заступлена лише Україна та Польща та багатьох інших.

В 1927 р. були москалі дуже незадоволені тим, що під час привітання міжнароднього з'їзду в Женеві, тодішній швайцарський президент д-р Мотта згадав Україну перед Росією, хоч буква «р» приходить в абетці скорше, ніж «у». Вони протестували також проти того, що предсідник міжнароднього з'їзду у Жексі (біля Женеви) — японський представник у колишньому Союзі Народів і професор токійського університету Аюсава (1927 р.), носив увесь час на грудях український тризуб. Під час зложення делеґатами ЦЕСУС-у вінка на могилі невідомого вояка у Парижі (1928 р.) дотримувала офіційна Франція того самого церемоніялу, шо й під час зложення таких вінків з боку представників держав: міністрів королів (приявність преси, фільму, урядових чинничів тошо) Це саме практикували урядові чинники і в Римі та в інших містах Европи. З приводу цього безперечно великого впливу українського студентства серед чужинців помістив був найстарший український щоденник «Діло» у весені 1928 р. передовицю, в якій було підкреслено, що Відділ Міжнародніх Зносин ЦЕСУС-у, — це «теперішнє українське міністерство закордонних справ».

Після другої світової війни праця ЦЕСУС-у значно послабла в наслідок виїзду багатьох керманичів за океан.

ЦЕХ — середньовічна фахова організація ремісників та близьких їм вільних професій для охорони монополії їх ремесла та для самопомочі. З німецьким правом цехова організація дісталася до Польщі, а звідти поширилась по всій Україні. Московщина цехів не знала. На чолі цеха стояв ЦЕХМАЙСТЕР, йому допомагав КЛЮЧНИК; крім того були старші й молодші БРАТИ, ПИСАР і ПІДСКАРБІЙ або ШАФАР. Цехи занепали на Лівобережжі в другій половині ХУІІІ ст., перше з проголошенням закону 1745 р., що підкоряв їх правлінню міста і ставив в залежність від ратуш та маґістратів, а потім особливо з повільним позбавленням всяких привілеїв: в 1763 р. цеховики вже платять ПОДУШНЕ і приходять до повної руїни. На західньо - українських землях православне населення зазнавало господарських труднощів та цілковитого нехтування їх духово-релігійних потреб: це було одною з причин постання західньо - українських БРАТСТВ, подібних до цехів, але відмінних у

своїх цілях. Головна ріжниця між цехами й братствами полягала в тому, що цехи складалися виключно з ремісників даного фаху, а в склад братства входили представники всіх верств суспільства. На Правобережжі цеховикам було заборонено носити зброю, на Лівобережжі заборонялося їм приходити озброєними тільки на збори. Див. ПАРТАЧ.

ЦИБУЛЯ — зелиста рослина з довгим соковитим листям та з ЦИБУЛИНОЮ — круглою підставою гону рослини, відзначається солодкаво- пекучим смаком, задля якого цибулю здавна плекають, як городину. Згадки про цибулю починаються від 1400 р. до Хр. Батьківщина її невідома. За Мойсея її вже культивували в Єгипті і в Палестині. З найдавніших часів вона була символом місяця, бо, розрізана посередині, показує всі фази місяця. А може й тому, що, як писав Плутарх, цибуля росте й набирається соку, коли місяць меншає, і навпаки сохне, коли місяць росте (Ронкетті, 580). У нас під Новий Рік здіймали з цибулі 12 кожушин і давали кожній назву іншого місяця. Потім клали до кожної кожушини грудочку соли й залишали так на ніч: де сіль змокріє, той місяць відповідно буде більш або менш мокрий, а де залишиться суха, то й той місяць має бути сухий (Бінковський в К. Ст. 1896. I, 5; Крамаренко в Етн. Збч НТШ. I, 19). Цибуля в нас належала до жіночої господарки: «Цибулю може садити тільки жінка» (Перв. Громад. 1927. I, 35). На Валуйщині «цибулю садять, коли ще жаби не кричали, щоб у головки зав'язалась; а як жаби закричать, то вже не буде в головки в'язатися. Жаби починають кричати, як (перший) грім загримить» (Дикарев «Посмертні твори» ст. 192).

Садження цибулі на могилі, як і поминання покійника гіркою редькою, замість солодкого меду, вважалося за наругу над покійником: «Ой умер мій Давидко, поховали — ноги видко. Рученьками загрібала, і сама ся дивувала; цибулькою позначила, петрушкою притрусила, редькою споминала, бо гірке життя мала. .» (Чуб. V. 797).

Уважали проте, що цибуля сприяє плідності. «Як заганяють поросят у новий хлів, то зав'язують двері валющим вінком від цибулі, щоб були плодовиті. . .» (Перв. Громад. 1926, I, 93).

Цибулю вживали у нас від ріжних хвороб. На Херсонщині від сухіт пили горілку, настояну на цибулі й дрібній кропиві. (Ястребов «Летоп.». III. 117). А від жовтяниці їли наквашену цибулю з хлібом (там же, 106).

Цибуля своїм гострим запахом, а тим більше соком, викликає сльози. Тому в нас вона стала символом лицемір'я: «Натерла очі цибулею» — казали про жінок, що удають ніби плачуть, аби тільки досягнути свого.

ЦИГАНИ — нарід, що з невідомих причин покинув десь у IX в. свою батьківщину Індію і почав мандрувати світами. Першу певну вістку про циган подають візантійські літописи від 835 р., коли вони появилися в Малій Азії. Протягом наступних століть розсипалися цигани по Близькому Сході, північній Африці та Балканському півострові.

Заховалась грамота з 1348 р., якою сербський цар Стефан Душан дарував групу циганів одному манастиреві й наложив на них обов'язок достачати цьому манастиреві означену кількість підків. Із цього виходить, що вже тоді цигани були добрими ковалями. Від 1370 р. перебувають цигани на Волощині, цебто у південній Румунії. Волоський господар Мірча Великий дарував в 1378 р. сорок циганських родин манастиреві у Тісмана. З Волощини перейшли цигани на Мадярщину, до Семигороду й Молдавії, а дальше до нас в Україну. Тому наші цигани мають у своїй мові крім вірменських і грецьких, багато румунських та мадярських елементів.

В західній Европі прийнято циган майже всюди прихильно. Володарі давали їм різні привілеї і до кінця XV. століття находились цигани під охороною папи. Але згодом відокремлений дивний спосіб життя, ворожбитство й інші таємні штуки циган, почали викликати у місцевого населення підозру, що вони чарівники та утримують зв'язки з нечистою силою. Закидувано їм також крадіж дітей на криваві жертви й людоїдство. Наслідком того почались в XVI. віці переслідування циган майже у всіх европейських країнах. Багато засуджених інквізицією погибло на шибеницях і в вогні. Нерідкі були спроби цілковитої ліквідації циганського племени. І так в 1561 р. французький парлямент вирішив винищити циган вогнем і мечем. Німецький Цісар Леопольд I. поставив їх поза правом (1701), а ще в 1762 р приказав цісар Карло VI. повбивати усіх циган — чоловіків вище 18 років, а циганкам і дітям відтяти одно вухо.

Від другої половини XVIII. століття цигани дістають назад права людини й зрівняння з іншими мешканцями, хоч у деяких країнах, як у Німеччині, віддано їх під контролю спеціяльних урядів. Хвиля переслідувань повернула ще раз в часах нацистівського режиму в Німеччині, коли поставлено циганів нарівні з жидами, призначеними на винищення. Понад 20.000 циган загинуло в німецьких кацетах.

В Україні цигани появилися в початку XVI ст. У Вертепній драмі, появу якої треба віднести на кінець XVI ст. циганові вже відведено чимало місця. Цигани згадуються і у вій-

ську Б. Хмельницького. В 1557 р. була постанова варшавського сейму про вигнання циган із Польщі. Її повторювано в рр. 1565, 1578. 1607 і 1619, але ці постанови привели хіба до того, що цигани більше мандрували по Україні, ніж по центр. Польщі. В 1671 р. польський уряд спробував зробити їх осілими і надав їм адміністративний лад: вони мали вибирати свого короля, що його мав затверджувати польський король. Установа циганського короля вже не торкалася лівобережної України, але мала силу на Правобережжі. Циган лівобережної України натомість розділено, як і все населення, на 10 полків, і на чолі кожного стояв ЦИГАНСЬКИЙ ОТАМАН (див.).

В «Малоросійських правах» цигани творили клясу населення, що вважалась нижчою від посполитих. За покалічення, ранення чи вбивство цигана накладалася грошева кара, на половину менша від кари за посполитого. За свої злочини цигани йшли під звичайний суд нарівні з іншими. В 1757 р. Розумовський видав ордер Ющенку, циганському отаманові, щоб сварки межи циганами судили циганські отамани, а межи циганами й українцями звичайний суд.

Цигани в Україні XVIII в. були формально християнами, але не надавали релігії великого значення: тому постала й приповідка: «Цигане, якої ти віри? — А якої тобі треба?» Литовська назва циган «байструкос» — байстрюк указує, що литовці не визнавали шлюбу циган, що полягав хіба тільки в розбитті горщика, за дійсний шлюб. Цигани жили головно з виміни та купівлі - продажу коней, а також зв'язаними з цим майстерствами — ковальством і коновальством. До хліборобства цигани не надаються і навіть у тих випадках, коли вони осідали на стало, вони не ставали хліборобами, а продовжували ковалити та ворожити. Ворожба — все була правдивим фахом циганок, яким приписувано здатність ясновидіння. Але, зрештою, заробітки українських циган були нужденні, і народні приповідки досить яскраво це відбили: «Обійдеться циганське весілля без марципанів». Про тих, хто лягав спати, не вечерявши, казали: «Цигани будуть снитись». З причини свого злиденного життя, цигани часто пускалися на злодійство. Українські приповідки фіксують це з гумором: «На вовка помовка, а порося циган рхопив». Народ наш не мав поваги до циган: «Не приходиться цигана дядьком звати», і, хоч ставився до них без ворожнечі, але все ж не ждав від них особливого добра для себе: «Такої ласки я і в цигана добуду». Вони жили серед народу, і поміж усіх чужоземців, що оселялися в лоні українського народу, тільки циган не перся в пани і звичайно говорив українською, а не московською, чи польською, мовою, і вдягався і їв, як звичайний наш селянин. Тому й відношення українського народу до циган було краще, ніж до москалів, поляків чи жидів. (Плохинський в «Трудах XII Арх. с'езда» т. II, ст. 367—382. С. Наріжний в ЛНВ. 1930, ст. 809—11).

ЦИГАНСЬКИЙ ОТАМАН — призначуваний на Лівобережжі в XVIII в. в кожному полку представник циганського населення, а також деякий час, до знесення відкупу, збирач цього відкупу. Головного циганського отамана призначала Військова Генеральна Канцелярія, причому цигани мали право просити про призначення того чи іншого цигана на цю посаду, а він уже призначав полкових отаманів. Як урядові треба було розшукати якогось цигана, то він звертався до циганського отамана. Після скасування відкупів в 1737 р. отаманам було дано право суда й розправи межи циганами, і на його обов'язку лежало стримувати циган від поповнення «непристойностей». В 1755 р., коли було знесено збір із циган у Військовий Скарб, їм призначено платити по 20 коп. на користь своїх полкових отаманів. В 1765 р. посаду циганських отаманів було скасовано, і цигани знайшлися в залежності від сотенних канцелярій і зрівняні з іншим населенням.

ЦИМБАЛИ — дуже поширений колись в Україні музичний інструмент у вигляді плоскої резонансової скриньки зі струнами; грають на них двома молоточками. Із цимбалів через сполуку з клявіятурою вийшли КЛАВІЦИМБАЛИ, попередник фортепіяну. Той, хто грав на цимбалах, називався ЦИМБАЛИСТИМ.

ЦИНІКИ — люди, що відкрито зневажають моральні вартості. ЦИНІЗМ цих людей виявляє їхню духову порожнечу, іноді гіркі розчарування, що відмінюють слова й почування любови у вирази ненависти й зневаги. Теперішніх циніків треба відрізняти від давніших, що походили від Антістена, Сократового учня, та від Діогена, учня Антістенового. Тоді це були люди, що шукали вищої моралі і їх не дурно порівнювали з пізнішими францісканами, що проповідували бідність. На думку давніх грецьких циніків, щастя людина могла осягнути лише шляхом моральної чесноти та відречення від усяких матеріяльних благ, що їх вже вспіла витворити сучасна їм грецька цивілізаці, і що, на думку Діогена та інших, лише в'язала людину, накидаючи їй тягар зайвих потреб. Людина повинна бути самовистачальна, панувати над своїми інстинктами й тілесними жаданнями. Вони дуже гостро виступали проти тих, що віддавалися всяким тілесним утіхам, а особливо утіхам кохання, що розслаблюють людську душу. Антістен

казав, що, коли б він зустрів Афродиту, богиню кохання, то він сам задушив би її своїми руками.

В сучасних і давніх циніків знаходиться спільність тільки в тому, що як одні, так і другі висміювали й поборювали здобутки культури й цивілізації, але тим часом, як давні греки робили це в ім'я вищих ідеалів, і тому з їхнього вчення черпали стоїки і навіть християни в перших віках своєї доби, сучасні циніки не мають жадних ідеалів і висміюють все чисте й високе, щоб стягнути його в болото вульгарности. Сучасні циніки зневажають жінок не тому, що вони, даючи людям втіхи кохання, примушують їх забувати громадські обов'язки, а тому, що «всі жінки зрадливі». Сучасні циніки не ставлять презирливо до багатства і не прославляють бідність, а навпаки твердять, що «гроші не пахнуть...» і т. под. Оскар Вайльд казав, що циніки знають ціну кожної речі, але не знають моральної вартости жадної з них. Це люди без моралі. Цинізм розвивається особливо в тих країнах, де заперечується християнська етика, а особливо, розуміється, в СССР. Московський письменник Амфітеатров оповів про розмову італійського письменника Мірка Ардеманьї з одним із високих совєтських бюрократів ,що його большевицька революція осиротила, позбавивши батьків, як уламків «старого буржуазного режиму». Мірко Ардоманьї запитав його: «Як це ви можете служити владі, що розстріляла вашого батька?» Відповідь: «А коли б вашого батька розчавив трамвай, то чи ви зареклися б на все життя їздити трамваєм?» Коментуючи цю відповідь, Ардеманьї написав: «В деяких випадках поверхова байдужість росіян ототожнюється з цинізмом европейців». Але Амфітеатров з цим не погоджується: «Такого в Европі не почуєш! Тут бери вище. «Цинізм твій доходить до ґрації» — проголосив колись Некрасов максимальну мірку. Проте порівнювати розстріл батька з «трамвайним випадком» це вже зовсім не «поверхова байдужість», але цинізм що всячу максимальну мірку ґрації перевищує».

ЦІКАВІСТЬ — вроджене жадання пізнавати причину й походження всякої науки і техніки, але також вада вдачі, що примушує розпитувати й довідуватися про речі, про які знати не потрібно, а в відношенні до інших — неделікатно, нетактовно.

Наші селяни казали: «Глупому все байдуже», і в протиставленні до байдужости глупого, називали талановитого та розумного — цікавим. (Ів. Франко «Прип». т. І. в. ІІ. ст. 341) Але цікавість, цінна в людині, що присвячує себе поважним студіям, у людини поверховної легко може вродитися в форму своєрідної хвороби. Люди на неї хворі, хочуть усе знати, і кількість дітей у вашої матірньої тітки, і ціну, яку ви дали за вашу хатню обстанову, і скільки ви разів буваєте у церкві, і скільки у вас буває гостей і т. д. і т. д. Натомість, як писав Дюгамель, справді цікаві люди здаються дивно не цікавими до всього того, що викликає балакучість мізерних душ. Таку плитку й поверхову цікавість, що непереможно панує над деякими людьми, що не вміють панувати над собою і зосереджувати думку на поставленій ясно цілі, гостро засудила вже Біблія в оповіданні про знищення Содоми і Гомори: Лотові було наказано вийти з цих двох міст, призначених на знищення, і йти до визначеного їм місця, не оглядаючись. Але жінка Лотова не змогла перебороти своєї цікавости, озирнулася і — перемінилася в статую соли. І в грецьких мітах покарано зайву цікавість Псіхеї, що, не вважаючи на заборону свого небесного коханця Купідона, захотіла все ж глянути на нього і втратила його на віки. Та і це нещастя її не навчило, і коли ворожа їй Венера присудила їй домагатися від Прозерпіни скриньку втраченої нею частини своєї краси, попереджаючи її проте, що вона не повинна відкривати подорозі тої скриньки, Псіхея знову не змогла перебороти своєї цікавости, відкрила скриньку, але з неї вихопився жахливий дим, що спалив їй обличчя й перетворив його в обридливу машкару.

ЦІЛУШКА — слід на хлібі від другого хліба, що пікся разом із ним у печі; як натяк на цілунок межи двома хлібами, мав символічне значення: світилка на весіллі часто тримала, крім меча та запаленої свічки, ще й цілушку (ХВ. Вовк, «Студії . . . » 261). В родині давали цілушку звичайно молодшим дітям, примовляючи: «Ось тобі цілушка, щоб тебе хлопці (дівчата) цілували» (там же, 262). Див. ЗЛІПОК. Але ЦІЛУШКОЮ звуть також окраєць хліба, до якого були окремі забобони. Цілушку, себто окраєць, із святовечірнього хліба — ВАСИЛЯ — засушували й брали з собою, як ішли вперше сіяти (Етн. Зб. НТШ. V. 91). На Скалатчині і на Великдень зрізували три цілушки і потім давали їх до пійла отеленій корові (МУЕ НТШ. XVIII, 81).

ЦІРІЦ ГАЙНРІХ (1872 - 1920) — генерал - четар УГА, родом із Закарпаття. З вибухом І. світової війни був шефом ген. штабу 43-ої австрійської дивізії, далі 29-ої дивізії, потім корпусу УГА і товариш державного секретаря військових справ Зах. УНР. Вивезений москалями до Москви, був там розстріляний.

ЦЛО — мито з товарів, ввожених і виво-

жених до чужих держав. Цло з привожуваних товарів, називалося ІНДУКТОЮ (див.). Його заведено в Україні в 1643 р., як надзвичайний податок, але 1647 р. його вже числено між звичайними доходами. Висота цла була — 2% вартости краму. Платили його і чужинці і коронні громадяни. Цлу підлягали дорогоцінності, золото, срібло, люксусові й модні вироби, сукно, полотно, металеві товари, зброя, коріння, футра, шкури, коври, худоба, напитки (Крип'якевич в ЗНТШ. т. 130, ст. 89).

Від товарів, вивожуваних із Польщі, побирано цло, що звалося ЕВЕКТОЮ. Чужинці платили спершу 4% вартости краму, згодом 2%; коронні купці половину цього, спершу 2%, потім 1%. Це цло плачено в граничних коморах, або в містах, що з них вивожувано крам. Побирано його не просто до скарбу, а віддавано в аренду дорогою ліцитації. В конституції 1643 р. зазначено, що евекти приносять Річіпосполитій малий дохід. В 1647 р. їх означено між звичайними доходами. (там же).

Іноді зустрічаємося і з внутрішнім цлом. В 1629 р. ухвалено надзвичайний податок «від купців і перекупців»; цьому податкові підлягали продаж соли, олова заліза, салітри, вина, оселедців, воску, лою, коріння, шовків, дорогоцінностей та інш.

Єдиний документ про українське цло — універсал Б. Хмельницького з 1654 р. про введення цла на чужоземні товари. Потребу цього цла мотивується тим, що «великий розхід на чужоземних людей, а приходів мало на ті розходи». «Тому, розглянувши це, як здавна перед тим бувало, дали ми екзакцію скарбову від купців чужоземних, себто від греків, вірмен і турків, Евстахієві Стамачаенкові, котру повинен виробити і віддати до скарбу нашого військового. Оплатам підлягали товари «московські» і «турецькі», і ті, що привожено з чужих земель, і ті що з України вивожено»... Від оплати цла не були вільні також купці, що їхали з чужоземними послами. Українські купці, що під своїм іменем перевозили б чужоземні товари, підлягали карі: їх товар конфісковано, половину діставав військовий скарб, порівну поборець цла. Всякі найдавніші звільнення від оплат з заведенням цла скасовано — «щоб і найменша шкода скарбові нашому військовому не була . . . » (там же).

ЦУКОР — кристалічний, солодкий вуглеводан, що розпускається в воді і виготовляється з цукрової трощі, а в нас із буряків. Першу згадку про цукор із трощі, спроваджуваний із Китаю та Індії, знаходимо в римського письменника Плінія в І. в. по Хр. Коло 300 р. виникли арабскі плянтації трощі в Азії, в Африці й півд. Европі. Перша рафінерія цукру виникла в Венеції в XV в.: готувала цукор у порошку, а перед тим цукор мав вигляд густого сиропу. Перша ЦУКРОВАРНЯ на українських землях з'явилася в Галичині в 1823 р. в Пужниках товмацького пов., потім в 1826 р. на Правобережжі в Трощині на Поділлі, в 1843 на Київщині, де виробові цукру присвятився СИМИРЕНКО. До поширення цукру вживано в нас меду для підсолоджування страв.

В народніх приповідках цукор символ облесливости: «Він має цукор на язиці», — кажуть у нас про облесливу людину (Франко «Припов.» III. 297).

ЦУР — формула релігійної заборони, що пізніше перетворилася в формулу власности. В її основі лежить віра в силу слова і в магічну силу, що сповнює кожну людину і переходить в її слово. Цур — типова формула ТАБУ (див.). Ця влада накладати заборони, робити речі недотикальними, вважається тим більшою, чим святішою, авторитетнішою вважається та особа, що ту заборону накладає; вона осягає свого вершка у провідників племени, у жерців, що користуються цією магічною силою й релігійним страхом, який вона викликає, щоб створити (в значній мірі несвідомо, а часто і свідомо) право власности. Пережитки цієї релігійної заборони, цього накладання табу на якусь річ, ще досі збереглися в нас у дитячих іграх. Коли хто з дітвори має вийти з гри по якійсь справі, замовляє, щоб йому не відібрали його місця: «Цур моя ямка!». «Цур моє місце!» або й «Цур мене!» — щоб його не торкалися, напр., в грі в квача. «Цур мене!» виголошують і злякані люди, коли вони думають що мають до діла з нечистою силою, і накреслюють навкруги себе чарівне коло, за яке нечиста сила не може дістатися. Коли декілька людей знаходили разом якусь знахідку, то вона належала тому, хто перший вспів вигукнути: «Цур мені одному!» тим часом як інші поспішалися вигукнути «Цур разом» або «Цур пополам», якщо той, хто знайшов, не здогадався зараз же ЗАЦУРАТИ знайдену річ.

Так само можна зацурати й місце, яке таким чином робиться недотикальним для інших. В давнину на межах ставили власне отакі ЦУРИ в вигляді кругляка, чи просто якого оцупка з знаками власників. Невважаючи на примітивність обособлення й некоштовність матеріялу, ці цури були недотикальні. Коли б хто випадково вирвав їх із землі, мусів би негайно поставити їх на місце, а то б його руку скорчило, чи висушило. У Білорусі ще досі називаютьЦУРАМИ невеличкі горбки чи могилки, навмисне насипані на межах і нерідко обнесені ЧУРОЧКАМИ, себто короткими цурками. «Чурочками клянусь, що цього більше не буду робити!» — божаться в Білорусі. Звідти та-

кож і вираз: «Не ступай за цур!» — себто за межу (Максимов «Крилатия слова», 1890, ст. 268 - 80).

В Галичині замість «цур» кажуть ЦУРАХА, але в тому самому значенні: «Цураха поганим очам!» (Номис, 8358) себто, щоб погані, зурочливі очі не могли доторкнутися, перейти за подуману межу.

В дальшій еволюції значення слова воно набрало значення «не можна», що зрештою, не далеко відбігає від формули заборони: в «Енеїді» Котляревського: «Таке робили, що цур йому вже казать!»

ЦУРА, ЦУРКА — паличка, що вживається для ріжних потреб: у неписьменних людей нарізок для пам'яті; для міцнішого зав'язування цурку вкладається в мотуз і кожне прикручування цуркою затягає тугіше мотуза; подібний спосіб закручування цуркою вживали колись і для кари на смерть удушуванням. Звідти й вираз: «Як цуркою крутить . . .» означає великий біль, чито фізичний, чи то моральний: у Ганни Барвінок: «У серці мов цуркою крутить». Відома також гра в ЦУРКУ, в якій беруть участь кілька хлопців. Докладний її опис дав Ю. Лісовий в «Укр. Думці», Лондон, І. ГГ. 1962 р.

ЦУРКАНКА — літній кожушок, безрукавка, прикрашена червоними й зеленими шнурочками, що її парубки на Буковині одягають поверх білої сорочки з широкими рукавами. Називають її також ГУЦУЛЯЧКОЮ (Зап. ЮЗОтд. 1874, II, ст. 346). Див. КЕПТАР.

ЧАЙКА — птиця — бродун, до 35 снт. завдовжки, згори сива, сподом біла. В «Сл. о Полку Ігор.» чайку названо ЗІГЗИЦЕЮ. Див. КИГИЦЯ. В пісні, що приписується Ів. Мазепі, «Ой біда, бада тій чайці небозі, що вивела чаеняток при битій дорозі», в образі чайки символізується Україна. Бита дорога — це степи України, якими ріжні мандрівні народи — угри, печеніги, половці, татари — намагалися перейти з Азії в Европу, грабуючи та нищачи українське населення, руйнуючи її господарське та культурне життя і добробут: «чаєчку зогнали, чаенят забрали . . .»

Про чайок оповідали, що, коли хто ховається в комишах, то чайка літає й кигиче над тим місцем. Таким чином, за татар, чайки зраджували наших людей, що ховалися по комишах і тому в нас прозивали чайок ТАТАРСЬКИМИ ДУШАМИ. (Франко в ЗНТШ т. 56. ст 62). Тому і в пісні, що описує татарський нагал на село і полон його населення, додається: «А я бідний з діточками піду лісом, стежечками. Нехай йому із водою — ось-ось чайка надо мною . . .»

Проте, в нас ніколи чайкам нічого злого не робили і оповідали про них зворушливі історії, ніби чайка походить від молодої жінки, чоловіка якої вбили татари, голову його закопали в лозах над Дніпром, а тіло поділи не знати де. Тому молода вдова все шукає тіло свого чоловіка та кигиче з тяжкого жалю (Д. Лепкий в «Зоря» X, ст. 118). Оповідали також ніби чайка й зозуля з дівчат, що хотіли налякати Спасителя, і за те пороблено їх птицями. (Сумцов в К. Ст. 1890 IV, 85-86).

ЧАЙКА — запорозький човен. Боплян описував ті чайки: «Вони мають коло 60 стіп довгости, 10 - 12 широкости і 12 стіп глибини. Чайка не має кіля, а основою його служить човен вербовий або липовий, коло 45 стіп довжини, і на нім набиваються борти (боки) з дошок 10—12 стіп довжини, одну на одну, як будують річні барки, поки не дійдуть висоти 12 стіп, а довжини 60 стіп, а ширина прибуває відповідно до того, як підноситься висота. Обвідка з очерету, груба як бочілка, окружає весь корабель від краю до краю; в'язьки, міцно прив'язані вужівками липовими або черешневими, щільно притикають одна до одної. Середину виробляють, як наші теслі звичайно роблять, з перегорожами і поперечними брусками, потім смолять. Мають дві керми, з кожного кінця, бо при великій довжині корабля вони багато тратили б часу на обертання, коли треба, тікаючи, повернути назад. З кожного боку дають звичайно 10 - 12 весел, і їдуть скорше, ніж турецькі галери веслами. Мають і щоглу, і на ній вішають вітрило, досить зле зроблене, але уживають його тільки в добру погоду, а під сильний вітер ліпше люблять веслувати. Помосту ці чайки не мають, але як і повно наливаються водою, то очерет, прив'язаний навколо всього човна, не дає йому потонути». (Цитовано в М. Грушевського «Іст. УР.» VII, 298)

По зруйнованні Січі, запорожці продовжували будувати чайки в Туреччині. Але р. 1828 прийшов і там кінець козацьким чайкам, після того, як кошовий Йосип Гладкий піддався Москві. Він перехопив усю запорозьку флоту, поплив нею вгору по Дунаї, тримаючись північного берегу, і висадився в Ізмаїлі, де з'єднався з москалями. Відтоді про козацькі чайки в Туреччині нічого не чути.

ЧАЙКОВСЬКИЙ АНДРІЙ (1857 - 1935) — адвокат у Бережанах, громадський діяч і письменник, почесний член (від 1926 р.) «Просвіти». Перший його твір «Спомини з-перед десяти літ», що друкувалися в 1892 - 93 роках в «Ділі», ставлять його зразу в ряди признаних письменників. Слідують численні оповідання та повісті. З перших його оповідань такі: «Вуйко», «Бразілійський гаразд», а з по-

бутових повістей «Олюнька», «Своїми силами», «З ласки родини» і ін. Вже по війні появилися повісті «Панич» та «Четверта заповідь».

Та вже, чи не найбільша заслуга Чайковського на полі історичної повісти. До нього українська історична повість майже не існувала. Українська молодь виховувалася переважно на польській літературі, і не диво, що наша бувальщина мусіла їй представлятися в дуже фальшивім світлі. Чайковський — як сам каже — кладе за ціль свойого життя, достарчити головно нашій молоді духової поживи, подати їй нашу історію в найприступнішій формі, тобто в формі історичної повісти. Багато з них дочекалися і двох, трьох накладів. З них такі як: «Козацька помста», «За сестрою». «На уходах», «Побратими», «Корнієнко», а з новіших «Сонце заходить», «Полковник Кричевський» «Сагайдачний». В його історичних повістях пробивається велика любов до всього, що рідне, та національна гордість. і в цім велика виховна вартість творів Чайковського.

ЧАЙКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1808-1886) (син внучки гетьмана Брюховецького) учасник польського повстання 1831 р. Еміґрував до Парижу, де створив концепцію відродження Польщі через національно - політичне погодження поляків і українців. Він почав писати й публікувати поетичні твори й повісті, в яких представляв історичну минувшину Польщі й України і взаємовідносини їхніх народів. як якусь вимріяну ідилію. Його твори — Козацькі повісті, Вернигора у 1858 р., Українки, Гетьман України та інші, друковані в Парижі. широко розходилися серед польської інтеліґенції в Галичині, а нелеґально і в Правобережній Україні. В 1848 р. М. Чайковський виїхав до Царгороду, де прийняв турецьке підданство й іслям і одержав нове прізвище САДИК - ПАШІ. Йому вдалося переконати турецький уряд, що для більшого успіху военних операцій на майбутньому военному театрі — Україні було б добре позискати прихильність українців створенням у складі турецької армії українських козацьких формацій з проголошенням відновлення в Україні козаччини. Такі козачі частини було дійсно створено з добровольців з-поміж українських осельників у Добруджі та еміґрантів з Росії ріжного походження на чолі з Садик - Пашею. (Див. МІЦКЕВІЧ). У Кримській війні 1854 р. взяв участь і один полк СУЛТАНСЬКИХ КОЗАКІВ натомість інші полки опинилися на Балканському фронті. що мав бути посунений на Україну. Але цього не сталося і по війні Султанських Козаків було почасти демобілізовано. а почасти перенесено до Македонії на пограничну службу проти арнаутів (альбанців).

У надії на скору нову війну з Росією Садик - Паша залишився на чолі Султанських Козаків, яких ще в 1861 р. було два реґулярних полки і одна нереґулярна сотня кубанських козаків - старовірів. Зрештою, розчарований в провідниках польської еміґрації і зневохочений конфліктами з турецькою адміністрацією, М. Чайковський добув амнестію в Олександра II, повернувся в Україну, на призначену йому Чернігівщину, прийняв православіє і присвятився писанню спогадів, в яких нещадно бичував провідників польської еміґраційної політики. Закінчив життя самогубством

ЧАЙКОВСЬКИЙ ПЕТРО (1840 - 1893) — російський композитор напів українського роду. що часто приїздив в Україну і подовго в ній бував, захоплюючись, у листах до знайомих, красою її природи і зокрема українською народньою піснею, яку широко використовував у своїх композиціях, зокрема в другій т. зв. Малоросійській симфонії, що фактично вся складається з українських мелодій, та в четвертій симфонії, де використано пісню «Ой. чоботи, чоботи ви мої, наробили клопоту ви мені». Дириґент Микола Малько написав в «Новому Шляху» (вересень 1950 р.):

«Чайковського не спокушали типово російські сюжети. На російський історичний сюжет ним написана тільки одна опера «Опрічнік», «Онеґін» і «Піковая Дама» (Винова краля) взяті. коли можна так висловитись. в загально людському розрізі . . . В «Чародійці . . . » «Іолянті» і «Орлеанській діві» — навіть не російські сюжети. Це відноситься і до його балетів і до оркестрових творів програмового характеру . . .»

«Випадково чи не випадково українські сюжети в музиці Чайковського мають виняткове місце. До них композитор звертається при всіх родах його творчости . . . Темою загально знаного «Анданте кантабіле» (2-а част. I-го квартету) є українська пісня «Ой, піду я лугом, лугом» . . . тема першої частини (перехідна) фортепіянового концерту є ніщо інше. як опрацьована пісня українського сліпого лірника . . . «Наскрізь просякнута українським духом опера «Коваль Вакула» (потім переназвана на «Черевички») і написана ця опера в Україні, в Низах над річкою Пслом. Це саме відноситься й до музики опери «Мазепа». . . Досить пригадати теми увертюри «Коваля Вакули». колядки дівчат і парубків. сумну пісню Вакули. (В підставі аріозо Вакули лежить українська пісня «Ой, не пугай. пугаченьку» Є О.) теми Мазепи. гопак, колискову Марії. щоб переконатись у глибоко - національному українському характері цієї музики. Про його «Другу симфонію» немає чого й говорити, це.

здається, єдиний поважний симфонічний твір, що по праву носить національну назву.

«. . . серед шістьох симфоній Чайковського є ще одна, хоч вона й не має спеціяльної назви, яка у великій мірі відбиває українські настрої композитора. Я тут говорю про Четверту симфонію... Якби там воно не було, але в цій симфонії більше ніж в якій іншій (окрім Другої) відбився в музиці національний характер і характер цей — український. Простежити його можна в окремих епізодах І-ої частини в меланхолійній мелодії - пісні 2-ої частини, і в жартівливому Скерцо, а особливо у фіналі, де головна тема пісня, «Во поле березонька стояла», яка веде своє походження з України, з популярної української пісні «Ой, чоботи, чоботи ви мої, наробили клопоту ви мені». Додам ще, що відомий романс Чайковського «Я лі в поле да не травушка била» і змістом і характером музики нагадує українську народну пісню про гірку жіночу долю — «Чи я в лузі не калина була». В «Євгенію Онєгіні» пісня «Та балят маї рученькі со работушки» перероблена на московський лад з нашої «Гей, ой по морю, по морю синьому».

Але що з того? Деякі, особливо галицькі історики музики (писав В. Щербаківський) люблять приписувати Чайковському якусь українськість, але наші схід.-українські дослідники це заперечують. Лисенко говорив, що при приїзді Чайковського в Київ, він запросив його до себе на обід. Там Лисенко, як добрий господар, частував його якнайліпше. Але до музики Лисенка, до його музичних ідей він ставився гірше, ніж холодно. «Все повинно бути переварено в одном катлє. І тому мав рацію відомий наш дириґент Мир. Антонович, коли писав; «Для нас не було б шкідливим і болючим, коли б Чайковський брав до своєї музики тільки тему з укр. музики, як це робили й деякі інші композитори — чужинці (між ними і Бетховен (див.). У Чайковського це інакше. Він брав з української музики не тільки музичну тему до своїх творів. Він брав частину української душі, української крови, частину родючої чорної української землі і блакитного неба, частину запаху українських піль і красу української природи і ніс їх у чужу скарбницю. Він брав частину українського творчого духу і творив ним чужу культуру».

ЧАЛИЙ САВА — український козак, що 1736 р. перейшов на бік поляків і активно поборював гайдамацький рух, за що козаки його вбили в 1771 р. Про цю подію чимало народніх пісень.

ЧАМПОЛІ ДОМЕНІКО (1852 - 1929) — один із перших італійських славістів, що видав в 1889 р. в Міляні книжку «Слов'янські літератури», де на всіх 141 сторінках тексту 30 сторінок присвячено українській літературі. Українців він називає «югорусами», — але точно визначає, кого саме він розуміє під тією незвичайною назвою, яку він запозичив у М. Костомарова: «Під югорусами, чи південними русами, ми розуміємо населення, що його називають малоросами, українцями, черкасами, запорожцями в Росії, а рутенами, галіціянами, руснаками, карпатськими рутенами в Галичині, гуцулами та бойками в гірській Галичині, а також тих, що займають на західніх кордонах Росії частину Гродненської та Мінської губерній, усю Волинь і Поділля, а на південь — Херсонщину, Київщину, Полтавщину, Харківщину і Чернігівщину, частину Курщини, Вороніжчини та Катеринославщини (незрозуміло, чому тільки частину Катеринославщини, Є. О.), третину Таврії та території Кубанських Козаків на Чорноморщині, а в Польщі тих, що займають частину Люблинщини, в Австрії більшу частину Галичини, та мають більші чи менші колонії в Угорщині, Буковині та далі на південь, змішані з елементами великоруськими, німецькими, болгарськими та жидівськими.

«Ще донедавна літературу цього народу змішувалося з літературою великоросів. Отже тепер глибокі студії історичні, етнографічні та філологічні примушують нас розглядати її окремо так само, як і всі інші етнічні групи в загальному явищі слов'янського відродження.»

Чамполі, виявляючи незвичайну самостійність думання, вже в цій книжці рішуче відкидає звичайну схему російської історії та літератури, що з нею звів пізніше генеральний бій М. Грушевський: він ділить українську літературу на ті самі три періоди, що і ми тепер робимо. Відповідно до цього, Чамполі і подає свій огляд української літератури, від Нестора Літописця почавши і на Максимовичеві, Шашкевичеві та Федьковичеві закінчивши. Найбільше місця відводить Шевченкові.

ЧАПЛИНСЬКИЙ ДАНИЛО — шляхтич із брацлавського воєвідства, підстароста чигиринський, ворог Б. Хмельницького: забрав у нього воли, забрав улюбленого коня, яким він їздив у дикі поля, побив малого сина так, що той потім помер, наклепав на нього перед владою, що він ніби безправно держить хутір Суботів, дістав дозвіл відібрати у нього ґрунти, уладив збройний напад на його дім, забрав збіжжя й всяке добро. Хмельницький шукав справедливости у суді, в соймі, навіть у короля, але нічого не міг добути. Тоді, зійшовся з іншими покривдженими, почав готувати повстання, і, звільнившись із в'язниці, до якої всадив його Конецпольський, протектор Чаплинського, виїхав на Запоріжжя. Так Чаплинський був одною з безпосередніх причин ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

ЧАПЛЯ — птах бродун, споріднений із БУЗЬКОМ (див.), до 1'10 м: завжди, живиться рибою. У нас чапля була символом розважности: «Нехай вас чапля розсудить» (Номис 4130). І в західній Европі була вона символом розважности, бо своїм швидким і високим летом вона «прорізає хмару, так що дощ не може її захопити» (Каїро, 8).

ЧАРДИНІН ПЕТРО († 1932) — талановитий режисер українського кіна з Одеси. Спочатку автор українського пересувного театру, в якому виконував ролі Хмельницького, Карася, героїв Гоголя. В 1919 р. він еміґрував, але, піддавшись нашептам большевицьких агентів. повернувся в Україну і в одеській кіностудії поставив 16 повнометражних фільмів найріжноманітнішого жанру, а всіх — понад 200. З поміж них треба особливо відзначити революційно - детективну «Укразію» та історичні «Тарас Шевченко» та «Тарас Трясило». Обвинувачений в українському націоналізмі, Чардинін зник в підвалах ҐПУ.

ЧАРНЕЦЬКИЙ МИКОЛА (1884 - 1959) — священик від 1909 р., чернець редемпторист (від 1919), від 1931 р. епископ і апостольський візитатор для «католиків візантійського обряду» на Волині, Підляшші і Холмщині. Заарештований II. IV. 1945 р. був засуджений до таборів примусової праці у Воркуті, повернувшись звідти, скоро помер у Львові.

ЧАРНЕЦЬКИЙ СТЕПАН (1881 - 1944) — український письменник із Галичини, член «Молодої Музи», театральний референт, в 1913 р. директор театру «Руської Бесіди». Залишив збірки ліричних поезій: «В годині сумерку», «В годині задуми», фейлетони (псевдонім ТИБЕРІЙ ГОРОБЕЦЬ) «Дикий виноград», статті про укр. театр.

ЧАРНЕЦКІ СТЕФАН (1599 - 1665) — польський гетьман, учасник воєн із шведами, москалями і козаками; один із найлютіших ворогів українського народу під час походу 1664 року нищив цілі села і, здобувши Суботів, звелів викинути із домовини кості Б. Хмельницького.

ЧАРНИШ ІВАН († 1729) — гадяцький полковник в рр. 1709 - 15, потім генер. суддя. В 1723 р. був арештований разом із П. Полуботком і помер в Московщині.

ЧАСНИК — всім відома рослина з цибулюватих, при чому її цибулина складається з окремих частин — ЗУБКІВ, тому й назва її була раніше часТник Походить часник з Китаю, де його плекали, як і в півд. Азії з незапам'ятних часів. Перший історичний запис про часник походить із XXVIII століття до Хр. на Хеопсовій піраміді в Єгипті, де зазначено, що на редьку, цибулю й часник для рабів, що працювали над будовою піраміди, витрачено 1600 талантів сріблом. В Єгипті навчилися їсти часник і стародавні жиди, що зберегли смак до часнику аж до наших часів. Тому на Карпатській Україні часник називають ЖИДІВСЬКОЮ СОЛОНИНОЮ. В Україні часник був відомий ще за скитських часів, бо Геродот свідчить, що скити серед інших культурних рослин садили й часник. Як свідчив кремонський епископ Люітпранд, що відвідав в 968 р. візантійського імператора, цей відживлявся часником і цибулею. Та з часом, внаслідок свого неприємного запаху та уріжноманітнення поживи, часник зник із меню вищих верств суспільства, залишаючись улюбленою поживою селян та робітників, які констатували, що часник не тільки додає смаку до страв, а й забиває неприємні запахи ріжних тваринних продуктів. Не дурно ж його й тепер уживають в ковбасному виробництві!

А вже від цього не трудно було прийти до думки, що запах часнику проганяє не тільки інший поганий запах, але й поганих духів. Сам запах, зокрема спожитого часнику нікому, навіть і найбільшому споживачеві часнику, ніколи не був приємний. А відоме загальне правило: неприємне людям, неприємне й духам. Звідти поширене всюди вірування в оборонні властивості часнику, — вірування, що знаходили ствердження і в спостереженнях, які тепер ствердила й наука: часник вбиває численні бактерії ріжних хвороб і тим дійсно охороняє людський організм від хвороб, що їх в давнину ототожнювали з злими духами. У нас, як і в інших країнах, вживали часник від зурочивого ока. В цій цілі носили його на шиї, або в кишені, або й зашивали в одяг. Клали його в колиску дитині, вплітали в вінок молодій. Мастили ним одвірки й поріг (М. Сумцов в К. Ст. 1889, V, 505; МУЕ НТШ, VIII. 34-35). Гуцули на Свят-Вечір клали часник на чотирьох ріжках стола, що на ньому мала відбуватися святовечірня вечеря (МУЕ НТШ, III, 39). Якщо той святовечірній часник взяти спід скатертини й посадити в черепок, щоб ріс аж до Великодня, а на Великдень покласти його собі під язик, то можна бачити відьми (В. Гнатюк, «Знадоби...» II. 782—83). При замовлянні від ріжних хвороб також вживалося часник. Якщо кого вкусила гадюка, вкушене місце мазали часником (Етн. Зб. V, 46). При замовлянні від стріли. клали в воду, над якою замовляли, три зубці часнику, і те саме при замовлянні від корчу (там же, ст. 55, 56). Від відьми, що відбирає молоко коровам, господині мазали часником корові між рогами й між дійками (там же, 61). Як кого вкусив скажений собака, то

вкушеного годували часником (Етн. Зб. НТШ XXXIV, ст. 253).

Часник зробився символом здоров'я: «Зуби здорові, як часник» (Франко, II, 213). На другий Святий Вечір, себто 5 січня, господарь Галичині брав паляницю, з якої кожний з челяді вкусив був на перший Святий Вечір перед порогом хати, і головки часнику, і йшов до стайні, де кожній худобині давав по шматочку паляниці та по зубцю часнику. (Зубрицький в МУЕ НТШ, III, ст. 39). Цей обряд мав охоронити худобу від хвороб і від усякої нечисти «Часник каже людині: не лупи мене до живого, то вибавлю тебе від усього злого», і старі люди дійсно кусали часник невитереблений, вгитискаючи зубами ядро з твердої лушпини, яку потім виплювували (Франко, III, 307). Вже давні римляни вважали, що досить проковтнути трохи часнику на тще-серце, щоб забезпечитися від усього злого, а зокрема від зурочення, що спричинює всі лиха.

Невважаючи на те, що часник все був символом здоров'я і оберегом від нечистої сили, з ним усе ж в'яжеться думка про смерть. У Галичині казали, що часник у вінок молодій вкладають не завжди, а тільки тоді, коли котре з молодих не має батька чи матері (Етн. Зб. НТШ. XI, 172). В Орельці казали: «Озимий часник не можна садити в суботу, бо хтось із родини умре» (там же, V, 247). «Котра жінка садить часник по св. Дмитрі, та умре» (там же). Коли худобина хворіє, то на Придніпрянщині казали: «Уже на неї вовки давно часник товчуть. . .» — себто, що та худобина незабаром здохне. Казали також, що «часник сон призволяє», а сон — символ смерти (Дикарев, 40). «ЧАСНИК НА КОГО ГРИЗТИ — замишляти на когось лихе (там же).

«Щоб ти була така люта, як часник», примовляла баба, вкладаючи часник у шкалиточку новонародженої дитини» (МУЕ НТШ, V, ст. 3). «Щоб був пес недобрий, дають йому часнику з хлібом» (Етн. Зб. НТШ. V. 82). Оповідали також, що, коли гуцул хоче, щоб часник був лютий, міцний, убивав гадюку, рубав її і тою кров'ю підливав молодий часник (там же, 170).

На Буковині, на Великдень, їли часник, щоб «бути славним», — очевидно, тому, що запах часнику «далеко чути». На Буковині, зрештою, ні одне свято не обходилося без часнику. (Зап. ЮЗОтд. II, 348).

ЧАСОСЛОВ — богослужебна книжка, призначена для вжитку читців і співаків. В ній подано незмінні молитвословія церковних служб — утрені, північної відправи, часів, вечірні й повечір'я. Назву свою часослов одержав від ЧАСІВ, коротких богослужб на кожний день у році, що колись були його головним змістом. Часослов, як і служебник містить також чини й молитви, які додаються до зазначених служб денного кола. Додаються також короткі змінні піснопіння, які повторюються в багатьох службах певного дня: тропарі, кондаки, богородичні, прокимни й причасні. До XIX р. часослов був першим шкільним підручником.

ЧАСТУВАННЯ — запрошування гостей до їжі і пиття: «Яке частування, таке й дякування» (Номис, 7121). «Сидять пани рядами, частуються медами» (Чуб. V, 978). «Частуючи, молода (чи молодий) підносить склянку горілки й говорить: «Дай Боже здоров'я!» на що одержує відповідь: «Пийте здорові!» Тоді молода одпиває трохи, доливає і тоді вже подає в руки того, кого частує (Купчанко в З. ЮЗОтд. 1874, II, ст. 478).

ЧАСТКА, ЧАСТОЧКА — частиця св. Дарів: «Як причащає хворого батюшка, так дивиться на часточку: як потоне часточка, то хворий умре». (Сл. Грінченка, ст. 936). ДАТИ НА ЧАСТОЧКУ — замовити службу Божу за здоров'я кого, чи за упокій. «Як сниться хто з померлих, то треба на часточку дать, щоб очей не дерло» (Номис, ч. 287).

ЧАТА — відділ вояків, призначених на вартову службу. СТОЯТИ НА ЧАТАХ — вартувати.

ЧАША — посудина для пиття, на ніжці, звичайно широка й неглибока. Вона грає велику ролю в християнській символіці, пригадуючи ту чашу, що з неї пив Христос на Тайній Вечері, і ту чашу страждань, що про неї згадував Христос, молячись у Гетсиманському саді, щоб минула Його та визначена Йому чаша. (Матв. XXVI, 39,42).

Щодо чаші Тайної Вечері, то вона була темою багатьох легенд (див. ҐРААЛЬ) і літературних творів, але ніби була знайдена в 1910 р. в Антіохії, в Сірії, і перед початком першої світової війни опинилася в Нью Йорку, де її власник д-р Фагім Кучаджі, переконаний в її великій вартості, заанґажував до праці над нею відомого шведського історика християнського мистецтва д-ра Ґустава Авґуста Айзена, який, після 9-літніх дослідів, оголосив їх наслідки в двотомовому творі.«Велика чаша з Антіохії», признаючи, що вона може бути саме тою, що нею користувався Христос. В 1950 р. цю чашу в золотім футлярі придбав Дж. Рокфеллер для Метрополітального Музею в Нью Йорку.

Крім чаші Тайної Вечері та чаші Гетсиманського саду в християнській символіці та іконографії фігурує ще й третя чаша — чаша Голготи, в яку стікає кров із ран Хрис-

тових. На одній візантійській емалі X - XII вв. кров із ребра Христового стікає в чашу, яку ніхто не тримає; на іншій емалі чашу підтримує жіноча постать, що, мабуть, символізує Церкву. На північній стіні Хіландрського собору на Атоні кров збирає в чашу теж постать, що символізує Церкву, яку підтримує янгол. (Новицький в ЗНТШ. т. 144. ст. 143).

ЧВАНСТВО. ЧВАНЬ, ЧВАНЛИВІСТЬ — рід ЗАРОЗУМІЛОСТИ й ПИХИ (див.), що виявляється назовні в непомірному самовихвалянні. Чванство завжди викликає насміх, бо не хотячи, творить карикатуру з поєднання великого з малим, правдивого з фальшивим. Але одночасно породжує й обурення людей, що розуміють шкідливість чванства, яке не рахується з дійсним станом речей і може приводити до катастроф, як славнозвісне московське «Ми їх шапками закидаємо» при вибуху війни з Японією, що, як відомо. закінчилася величезною поразкою Росії, дарма, що вона кількістю населення дійсно могла Японію «шапками закидати . . . » У свій час Крилов, висміваючи московське чванство, написав байку про гусей, що Рим урятували. Закінчив він її словами, зверненими до інших гусей, що чванилися такими своїми предками: «Тим гусям була й честь, а ви годитеся лиш на печеню . . . »

Т. Шевченко теж реагував на чванство своїх земляків: «Чого ж ви чванитеся, ви, сини сердешної України? Що добре ходите в ярмі, ще краще, ніж батьки ходили? Не чваньтесь! З вас деруть ремінь, а з їх, бувало, й лій топили. Може чванитесь, що братство віру заступило? Що Синопом, Трапезунтом галушки варило? Правда ваша: наїдались, а вам тепер вадить, а на Січі мудрий німець картопельку садить . . . А чванитесь, що ми Польщу колись завалили? Правда ваша! Польща впала та й вас роздавила . . . »

В «Енеїді» Котляревського «Еней не милує чванливих . . . » І українська народня пісня глузує: «Ой чия то парубчина, ой чия то чванька? Закрасила мама штани, — він каже: китайка . . . » (Чуб. IV. 180).

ЧЕБРЕЦЬ, ЧЕБРИК — зелиста ростина з дрібним круглавим листям та губастим цвітом, дуже запашна, символ дівочої чепурности: «Знати Марусю, знати, у котрій вона хаті: чебриком осипана, калиною утикана». Меч світилки на весіллі прикрашали і чебрецем (Вовк «Студії . . . » 252). Чебрець святили на Маковія і потім мили ним голову — від болю голови (К. Ст. 1889, VIII, 52 - 27.

У лугових селах, долівки в хатах часто посипали пахучою лепехою, але в селах лісостепу, долівки завше посипали пахучим чебрецем, який дітвора вже за 2-3 дні до свят радісно рвала у зелених гаях і зносила до дому. Чебрець також клали в черевики і так ходили протягом свят. (Г. Мироненко в «Своб.» 11. VII. 52 р.). Чебрець настоювали в кип'ячій воді і давали пити дітям від кашлю (Визв. Шлях, 1960, VI, 657).

ЧЕКА — «Всеросійська Чрезвичайна Комісія при Раді Народніх Комісарів для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем», яку створив В. Ленін декретом з 6.XII.1917 р., леґалізуючи той терористичний апарат, що його розпочав розбудовувати Ф. Дзержинський, як тільки в листопаді 1917 р., большевицька партія перебрала владу, в Смольному Інституті для благородних дівчат. Першим леґальним катом і керівником Чеки, як скорочено називалася ця ЧРЕЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ, був власне Фелікс Дзержинський а членами її Г. К. Орджонокідзе, Я. Х. Петерс, І. К. Ксенофонтов та інші. Дзержинський заповнив Чека людьми психічно - хворими, садистами (він і сам був страшним садистом) та бандитами, які перше, ніж ліквідувати свої жертви, всіляко над ними знущалися. Крім психічно - хворих та кримінальних типів, були в Чека й люди з кол. царської ОХРАНИ (див.) та просто з вулиці. Останні. переважно неграмотні, провадили ліквідацію людей без жадних доказів і причин. 12. березня 1918 р., большевицький уряд із централею Чека переїхав до Москви. Уряд примістився в Кремлі, а Чека зайняла будинок кол. асекураційного товариства на площі Луб'янки ч. 2. Будинок перебудовано відповідно до потреб Чека та долучено до нього цілий ряд бльоків, і всю вулицю охороняли чекісти. Щоб пройти нею, треба було мати спеціяльну перепустку.

Апарат Чеко Дзержинський поділив на чотири відділи: І. Оборона від саботажу (сам Дзержинський) 2. Відділ оперативний (Другов), 3. Відділ боротьби з контрреволюцією (змосковщений жид Фомін). Відділ господарський (Петерс і Ксенофонтов).

Ці перші відділи Чека швидко розрослися в великий апарат, що поширював свою мережу на терени захоплюваних національних держав. (С. М. Мечник в «Визв. Шлях» 1961. I —II ст. 41 - 43).

Після окупації українських земель, Дзержинський вислав в Україну ЛАЦІСА та спеціяльні відділи Чека, сформовані з московських большевиків, лотишів і китайців. Крім Лаціса в той час в Україні «прославили себе» чекісти Кон, Фукс. Португеїс, Фельдман та розташований у Харкові сильний відділ Чека, що складався переважно з лотишів, т.

зв. ЛІСОВИХ БРАТІВ. В Харкові були відомі чекісти Психопат - Саєнко, Якимович, Любарський, Мірошниченко і Манкін, що відзначалися страшним садизмом — стискали голови в'язнів залізними обручами та здирали шкуру з живих людей.

Лаціс прибув в Україну і очолив Чека в Києві 10.IV. 1919 р. Йому допомагали Еляньґрін та Ґрінштайн. В Одесі начальником Чека був Калініченко, розстріли виконував неґр, що невідомо. як опинився в Одесі, та Віра Врабенкова, відома під кличкою ДОРА. В Криму роботою Чека керував Арон Кочі, відомий, як БЕЛЯ КУН. 6.ІІ. 1922 р. Чека перейменовано на Обєдіненноє Государственноє Політіческоє Управленіє — ОГПУ. (див.)

ЧЕЛЯДЬ — в давніших часах молода домова прислуга. «Стрічаються в моралістичній літературі (України княжих часів) апострофи проти надужить в відносинах «господина» до челяді . . . В них поручається поводитися з челяддю, як з своїми власними дітьми, учити їх побожності й моральності, не обтяжувати роботою, давати все потрібне для прожиття . . . » (М. Грушевський «Іст. УР.» ІІІ, 392). Невільники за часів литовських звалися ЧЕЛЯДДЮ НЕВІЛЬНОЮ. або й просто ЧЕЛЯДДЮ. Становище її найліпше виясняє устава дворам виленського й троцького воєводств з р. 1529. З неї бачимо, що челядь призначалася передовсім для хліборобської роботи. Окрім того, жінки були обов'язані виробити з двірського матеріялу на рік постав полотна. Частина челяді — «которії обиходу і домов своїх не мають» — жила, на повнім удержанню двора, дістаючи т. зв. МІСЯЧИНУ (там же, V. ст. 110).

В пізніших часах ЧЕЛЯДЬ — молодь. дівчата й парубки. ХОДИТИ МІЖ ЧЕЛЯДЬ — бувати на зборах молоді. На весіллі челядь так само парубки й дівчата. Іноді вживалася назва ЧЕЛЯДЬ і для визначення тільки жіноцтва, як дівчат, так і молодиць. Але в цьому значенні частіше вживався вираз БІЛА ЧЕЛЯДЬ: «Коли турки воювали, білу челядь забирали». Натомість ЧЕЛЯДНИК. ЧЕЛЯДНИЦЯ — наймит, наймичка.

ЧЕМБЕРЛЕН — кореспондент бостонського щоденника «Крістіен Сайянс Монітор». що прожив у Москві 12 років і вивчив добре московську мову (жінка родом із України). Восени 1933 р., вже після жнив, мав нагоду оглянути в Удраїні терени, де навесні і влітї лютував голод. Звідомлення зі своєї подорожі почав надсилати до Бостону тільки від осени 1934 р., коли покинув назавжди СССР і став дописувачем з Далекого Сходу. Восени 1934 р., вийшла друком його книжка «Залізна доба Росії», в якій є окремий розділ про голодове лихоліття України. Чемберлен стверджує з усією рішучістю історичну відповідальність советського уряду за Великий Голод. «Голод був інструментом національної політики Большевиків, — пише Чемберлен, — вжитим свідомо як останній засіб зломити опір українського селянства проти системи». Чомберленові належить авторство вислову «зорганізований голод», що прийнявся в українському громадянстві, і другого не менш влучного вислову «політичний голод». Подорож по Україні в жовтні 1933 року він називає «найсумнішою і найінтереснішою з усіх своїх подорожей». «Невимовна трагедія і маєстат старовинного епосу були в цьому вимиранні мільйонів людей». «Останній акт трагедії індивідуального селянського господарства сповнений був жаху, що його збільшував факт, що жертви гинули так пасивно. так зрезиґновано, не викликуючи жадного співчуття в зовнішньому світі». Чемберлен провадив під час подорожі щоденник, і уривки з цього щоденника надруковані у згаданій книжці. Там знаходимо таку картину. На шляху до Черкас придорожня ікона. З неї большевики здерли обличчя Христа, — залишився тільки терновий вінець. Відповідний символ того, що витерпів український народ. — каже Чемберлен. (Див. ГОЛОД).

ЧЕМЕРИНСЬКИЙ ОРЕСТ († 1942) — журналіст, писав під псевдом Я. ОРШАН, співробітник париського «Укр. Слова», канадського «Нов. Шляху» та інших націоналістичних видань, автор брошури «Відродження української політичної думки» та розвідок про «Німецьку політику супроти України» та «Закарпаття». Розстріляний, разом із дружиною Дарією уродж. Гузар, німцями в Києві при ліквідації націоналістичної провідної інтелігенції (Ол. Теліга, її чоловік, Ів. Рогач та інші).

ЧЕМЕРИЦЯ — зелиста ростина. що має в собі, головно в корені, пекучі, трійливі алькальоїди: «Якщо розсипати чемерицю там, де кури сплять, кури подохнуть» (К. Ст. 1891, XII, 423). В давній Греції чемерицю вважали сильним ліком проти божевілля. Коли її викопували з землі, виголошували особливі замовляння, закликаючи Ескулапа та Аполона. Говорили, що Іпократ вилікував чемерицею Демостена від того, що ми б тепер назвали нервовим виснаженням. У нас із чемериці робили міцну горілку — ЧЕМЕРІВКУ.

ЧЕМЕРКА. ЧЕМЛІТ, ЧУМАРКА, ЧИНАРКА — свита з білого полотна з коміром та вилогами, оздобленими чорним оксамитом та

сукном, іноді вишитими барвистими вовняними нитками. Відрізняється вона від звичайної свити тим, що її шиють не з сукна, а саме з легкої тканини, так що має зборки навкруги всього стану; крім того буває завше однобортна та застьобується посеред грудей на гаплики. Іноді піддягали її під звичайну свиту: «Ой скинув чумак свитку ще й чемліт, припадає к сирій землі, бо болить живіт..» Але ЧЕМЛІТОМ звали також і сукно з козячої, а може з верблюжої шерсти, що його виробляли в Малій Азії. З нього робили ЧАМЛЕТИ — камізельки. (М. Грушевський, VI. ст. 16).

ЧЕМНІСТЬ — необхідна прикмета добре вихованої і культурної людини. Вона виявляється в тактовному поводженні з іншими людьми, в уникані всього, що могло б образити почуття і гідність іншої людини. Див. ПЛАСТ.

ЧЕПЕЦЬ — оболонка, що іноді лишається на голові дитини з яєчного міхура. «Котра дитина учиниться в чепці, то кажуть, що дуже щаслива» (МУЕ НТШ. XVIII, 103). «У чепці родився, а на посторонку згинув», — кажуть про людину, що змарнувала своє щастя (Франко, III, 303). На Харківщині вшивали цей чепець в одяг дитини і надіялися, що вона буде архиєреєм. Часто чепець називають також СОРОЧКОЮ. Вірування, що чепець приносить щастя, поширене в усій Европі.

ЧЕРВОНА БАРВА — символ крови та вогню.

Як символ пролитої крови, червона барва зробилася в нас символом вояцької смерти та жалоби. В народній пісні співається: «.. .Козаченька вбито. Ой убито, вбито, затягнено в жито, червоною китайкою личенько покрито .» Як ховали козаків, то їх тіло, на знак жалоби, хоча б вони вмерли і не в бою, без пролиття крови, все вкривали червоною китайкою. Пізніше в нас, як ховали й кого з визначніших українців, вкривали труну червоною китайкою. Подекуди червона барва при похороні затрималася і в народі. У бойків, коли ховали парубків, білою хусткою «обсиляють коло руки», а другу, червону, він «держить у руці». Подушка під головою в труні зладжена теж з червоної хустки, в якій завинене сіно, чи отава (З НТШ. т. 122, ст. 162). Фон Дуун в «Рот унд Тот» в «Архів фон Релігіонсвіссеншафт» (1906. IX) зібрав багато матеріялу, щоб виказати, що червону барву від найдавніших часів зв'язувано з смертю. Домовини в багатьох народів мальовано на червоне, мерців покривано червоними покривалами, а навіть вкривано й шаром червоної ОХРИ (див.) Вбрання кардиналів червоної барви на спогад про кров Христову. Червоним був одяг мученика за віру, і тому були все червоні прапори тих земель, що мали якогось мученика за свого патрона. В прапорі Італії червоний кольор — символізує любов і кров мучеників та героїв (Кардуччі). Як барва, що підносить дух і обурює, червона барва залила і прапори революції.

Бартош Папроцький, польський геральдик XVI ст., описуючи в своїх гербовниках деякі герби волинської шляхти, твердив, що їхні щитові поля мають бути червоні, бо роди, до яких вони належать, завжди хоробро боронили своєю кров'ю батьківщину.

Наш український геральдик Роман Климкевич теж стверджував, що червона барва має в геральдиці саме таку символіку. Вона означає «гаряче бажання прислужитися по лицарськи батьківщині пролитою кров'ю, вона барва ранньої заграви й тому означає переможну міць, тріюмф і владу, а крім того має виразисту релігійну символіку — любов до Творця і готовість пролити кров за Бога. В католицькій літургії, це символ крови й вогню. В античних писаннях, а саме в Діогена, це барва відваги... («Музейні Вісті» 1958, IX, ст. 9

Пролита кров веде до смерти, але кров у тілі необхідна приналежність здоров'я, що виявляється червоним рум'янцем. КРОВ З МОЛОКОМ — кажуть у нас про гарну здорову дівчину. В весільній пісні співається: «Під гору, пропойці, під гору, під червоную корогву: яка вона червона, така молода здорова» (МУЕ НТШ V. 43).

Червона барва домінує в нашому весіллі, символізуючи і тут пролиту кров, але в цьому разі дівочу, що веде не до смерти, а до помноження життя. Після ЗВОДИН, коли молоді вийдуть з комори, і виявиться, що молода була «чесна», викидали на дах хати червону корогву. себто червону запаску, молодий частував усіх бояр горілкою, а молода пришивала до їх шапок червоні бинди. Починаючи з цього моменту, всі пляшки, що в них подавано трунки, оздоблювалися червоними китицями калини та перев'язувано червоними нитками. Червоні стрічки маяли не тільки на шапках бояр, але й на хустках свах, снідальниць, та взагалі всіх жінок, присутніх на весіллі. Старший боярин робив із свого червоного пояса собі шарф через плече, бояри підперезувалися натомість червоними поясами: червона барва панувала по всіх усюдах. Червона барва веселить і посилює чуття. Шлюбний серпанок у римлян був червоний і такий він затримався в Болгарії. Греції, Буковині (Хв. Вовк «Студії. .» ст. 304—05).

Але не тільки з кров'ю в'яжеться в асоціяціях думки червона барва, але і з вогнем та сонцем. У нас яскраві жовті та червоні барви

часто й звуть «гарячими», і тому й деякі квіти отримують відповідні назви, як — Горицвіт, Вогник, тощо. Про пожежу в нас кажуть, як про ЧЕРВОНОГО ПІВНЯ.

Вогонь — найкращий оберег проти нечистої сили. Мабуть, тому й червоні пов'язки та биндочки все служили в Україні оберегами для людей та худоби. «Від уроків та злого духа помагають бинди, хустки і взагалі подібні речі червоної краски» (МУЕ НТШ, VIII, 35). «Проти пристріту, вроків береже худобу червона стрічка, пов'язана на шиї» (там же, ХУІІ, 61). На хрестинах коло дівчини все вивішувано щось червоне, на випадок, коли б прийшла яка «нечиста» жінка, себто з МІСЯЧКОЮ (там же ХУІІ, 79). Те саме бачимо і в інших країнах. В Китаї прив'язували до руки щось червоне і привчали дивитися на червону барву, як на найкращий засіб проти злих духів. У Німеччині обв'язували худобі роги і шию червоними биндочками, щоб забезпечити від хвороб і всіляких пригод. В Шотляндії жінки для охорони від чарів обмотували пальці червоним шовком, а весною, при вигоні худоби в поле, обв'язували хвости корів червоними нитками. . (М. Сумцов в К. Ст. 1890, X, 55—57).

Що червона барва, як оберег, в'яжеться власне з вогнем, це видно з звичаю, записаному в селі Перехреснім у Галичині, відвертати чари від корів, здобуваючи ЖИВИЙ ОГОНЬ і примовляючи: «Зза високої гори вийшов черлений чоловік в черленім сардаці, в черленім ковпаці, в черлених гачах, в черлених постільнях, з черленими руками, з черленими сокирами до черленого лісу рубати черлені кайдани; крутить черлені вужви, закладає черлені загороди, загонить черлені корови в черлені загороди, доїть черленими руками, цідить черленими цідилами, ґляджить черленими ґляґами, збирає черлену сметану в черлені берберицї, сідлає черлені коні черленими сідлами, убирає черленими вуздами, несе черленою дорогою на черлений ярмарок. . .» Далі йшло закляття проти відьом. Коли ж огонь розгориться, примівниця гасить його в мисочці, до якої перед тим, відмовляючи 9 раз цю примівку, за кожним разом всипала ложку води. Вгасивши живий огонь у тій воді, вона мила нею дійки й усе вим'я корови, а з патичка обшкрябувала вугіль і, домішавши соли, давала його корові злизати. (Етн. Зб. НТШ, V, ст. 63—64). Тут асоціяція червоної барви з вогнем, як оберегом, виступає дуже яскраво.

ЧЕРЕВАТЕНКО ІВАН (1855 - 93) —український меценат: на записані ним гроші Б. Грінченко видав в рр. 1894—99 кількадесять книжок для народу, а решту, 400 карбованців, передав Т-ву «Просвіта» у Львові. Був також автором водевілю «Чорноморець».

ЧЕРДАК, ЧАРДАК — горище в хаті. Це слово походить від угорського ЧАРДА (варта) і раніш означало сторожу, що її ставили на даху, де замість того пізніше робили голубники або димниці (маленькі віконця). Таку саму назву має й керма човна, де також колись стояла варта. (Хв. Вовк «Студії . . » 98).

ЧЕРЕМШИНА МАРКО, властиво **ІВАН СЕМАНЮК** (1874 - 1927) — талановитий письменник, співець карпатської Верховини, чи не найкращий, поруч Вас. Стефаника знавець і поет селянської душі й побуту, вірувань та символіки гуцулів, в яких діялекті й написав багато майстерних оповідань. Перше своє оповідання «Керманич» видрукував в р. 1896, в чернівецькому журналі «Буковина», коли мав 22 роки життя. Потім друкував свої твори в ЛНВіснику. Перша збірка вийшла в 1901 р. під назвою «Карби». Повоєнні оповідання зібрані в збірці «Село вигибає». В 1937 р. вийшла у Львові повна збірка його творів у трьох томах. Його оповідання характеризують велика ніжність відчуття й ліричне прикрашування подій і постатей. Описи часто здіймаються до висот чудової поезії.

ЧЕРЕС — шкуряний широкий пояс, зроблений з двох сшитих ременів, — в ньому носили гроші. В народній пісні співається: «Посадили Морозенка на тисовім стільці, зняли, зняли з Морозенка з чересом червінці . . »

ЧЕРКАВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1879 — 1929) — директор учительської семінарії в Дермані в 1918 р., комісар освіти на Волині за укр. влади, заступник голови УНДО, в 1922 р.польський сенатор і голова Укр. Парлямент. Репрезентації; голова «Просвіти» в Крем'янці та редактор «Укр. Громади» в Луцьку.

ЧЕРКАСЕНКО СПИРИДОН (1876—1940) — поет, повістяр і драматург, що писав під псевдонімами ПЕТРО СТАХ, ПРОВІНЦІЯЛ, ВЕРХОВИНСЬКИЙ і під власним прізвищем. З перших творів С. Черкасенка писаних в Україні, найбільше відомі оповідання «Вони перемогли» та три томи поезій, а з драматичних творів «В старім гнізді» 1907; «Хуртовина» 1908, «Земля», «Жарт життя» 1909, «Казка старого млина» 1914, «Про що тирса шелестіла» 1918. До останнього твору К. Стеценко написав музику. Ці п'єси не сходили з репертуару українських театрів у Києві та інших містах України. З приходом до влади большевиків всі ці твори були заборонені. Ще відомий С. Черкасенко, як упорядник української граматики та кількох читанок, що були видруковані за української державности у Відні накладом по 100 і 150 тисяч примірників. Однак, всі ці книжки, на жаль, не вспіли виконати свого зав-

дання з огляду на окупацію України московськими большевиками.

Ще більшу творчість проявив С. Черкасенко на еміграції. Перебуваючи після першої світової війни в Ужгороді, дописував він до різних місцевих газет і журналів, чим у великій мірі спричинився до культурного й національного освідомлення Закарпаття.

Та чи не найбільше попрацював С. Черкасенко для дітей та молоді. Співробітничав у дитячих журналах і писав твори, які вийшли окремими книжками. Також перекладав на українську мову твори чужих авторів. Особливо багато написав він п'єс для молоді. («Бідний Лесько», «Вечірній гість», «Нехай живе життя», «Лісові чари», «Сміх», «До світла і волі» та інші), які виставлялися по найдальших закутинах краю. Це були перші ластівки, що несли освідомлення українському народові на Закарпатті після віковічного його поневолення. Ці п'єси були друковані видавництвом для молоді «Пчілка» та пластовим видавництвом «Ватра» в Ужгороді. С. Черкасенкові треба завдячувати, що український Пласт збагатився театральною пластовою літературою. Крім нього, він автор пластового гімну.

Як сама творчість письменника, так і його участь в громадському житті на Закарпатті не подобалась чеській владі, що провадила в краю політику послідовної чехізації. Наслідком того письменник примушений був назавжди залишити Закарпаття і виїхати до Чехії. Опинившись у Чехії в купелевому містечку Горні Черношиці біля Праги, С. Черкасенко невтомно працює, дописуючи до української преси. Крім того пише нові твори, з котрих треба відмітити тритомовий роман для молоді з козацьких часів «Пригоди молодого лицаря». У цьому ж періоді життя письменника вийшли його драматичні твори: «Еспанський кабальєро Дон-Хуан і Розіта», «Северин Наливайко» 1934, «Ціна крови» та ін.

Помер С. Черкасенко несподівано, під час праці, з пером у руці — не встигши докінчити останнього свого твору. На півслові урвалося творче життя письменника, яке він присвятив Україні. (П. Кукуруза).

ЧЕРКАСИ — місто на Київщині над Дніпром, засноване при кінці XIII ст., що відограло значну ролю в колонізації степів і було до Б. Хмельницького головним осередком козаччини.

ЧЕРКАСИ — московська назва українських козаків і взагалі українців, зв'язувана з назвою кавказьких черкесів і підтримувана московськими істориками (Карамзиним, Соловйовим), що, на підставі Воскресенського літопису, виводили українську козаччину від чорноклобуцької людности, хоч вона, під час колонізаційних переворотів XIII ст. мусіла розсіятися й зникнути без останку. (М. Грушевський «Іст. УР.» VII, 71).

ЧЕРНЕЦЬ, МОНАХ — людина, що посвятилася аскетичному життю, щоб досягнути вищої релігійної досконалости. Первісний тип ченця — АНАХОРЕТ (див.), але пізніше переважив тип ченців КІНОВІТІВ — спільножильців, що живуть по МАНАСТИРЯХ (див.). Колискою християнського чернецтва був Єгипет. Але ідея професійного чернецтва, що ізолюється від людей і спеціяльно і технічно присвячує себе Богові, запозичена з Старого завіту з книги Чисел, що встановила була інститут НАЗОРЕЙСТВА (див.) зі спеціяльними зароками, постригами, обмеженнями в виборі їстивного, тощо. Український Кодекс 1743 р. дивився на ченців, або ЧОРНЕ ДУХОВЕНСТВО (у відміну від світського БІЛОГО) як на людей «вмерлих для зовнішнього світу», що в правному житті народу, як суб'єкти права, не беруть участи (ЗНТШ. т. 158, ст. 116). Див. ОРДЕН, ХРИСТИЯНСТВО.

ЧЕРНЕЦЬ — в поемі Т. Шевченка «Гамалія» ґетьман Петро Конашевич - Сагайдачний: «(Візантія) боїться, щоб Чернець не засвітив Ґалату знову . . . » Ґалата — передмістя Царгороду, яке спалив був Сагайдачний в одному зі своїх славних морських походів. Про нього розповідали, що він ніби ще за свого життя постригся в ченці, але в дійсності він ченцем не був, а тільки після смерти був похований в Братському манастирі на Подолі в Києві.

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ НІКОЛАЙ (1828 — 89) — московський письменник і журналіст, попередник, чи предтеча, большевизму, засланий в 1862 р. на каторгу, де був до 1871 р., а потім оселений в Сибірі, де був до 1883 р. Відома його повість «Що робити?», «Нариси гоголієвської доби російськ. літератури», «Естетичне відношення мистецтва до дійсности». Большевики, стверджуючи, що Чернишевський був знайомий з Т. Шевченком, запевняють також, що він був навіть його приятелем, і навіть — учителем! А тим часом, коли Шевченко видав свого «Кобзаря», Чернишевському було лише 12 років; коли Шевченко видав свою поему «Гайдамаки», Чернишевському було 13 років; коли Шевченко написав поему «Сон», Чернишевському було 16 років. Але ця хронологія не спиняє московських большевиків, що обов'язково хочуть виказати «впливи» Чернишевського на Шевченка, і коли Чернишевський у проклямації (перед арештуванням у 1862 р.) кликав — «К топору завіте Русь!», а Шевченко кількома роками скор

ше в поезії «Я не нездужаю, нівроку» (з листопада 1858 р.) казав: «щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру», то це не Чернишевський ішов за Шевченком, а навпаки! . . (В. Дорошенко «Предтеча большевизму»).

ЧЕРНІВЦІ — столиця Буковини над Прутом. Вперше згадується 1407 р., але розкопи біля Чернівець встановили, що тут існувало місто вже в XII ст., коли Буковина входила в склад Галицько - Волинського князівства. Тут на перехресті важливих торговельних доріг із Львова до Яс та Білгороду було побудовано фортецю, а під її стінами виник торговельно-ремісничий посад. Все це цілковито зруйнували в XIII ст. татари, а мешканці заснували на протилежному березі Прута серед непрохідних лісів нове місто — Чернівці.

ЧЕРНІГІВ — місто над Десною, дуже давнє. Особливо процвітало за Ярославичів в XI в., але з кінцем цього віку його спалили половці, а в XIII ст. татари. Після того Чернігів прилучено до Володимирського князівства, в XIV ст. до Литви, в XV в. — до Москви, від 1618 р. знову до Литви. Від Б. Хмельницького був у складі козацької держави. Від 1801 р. — губернське місто. Чернігів славився цінними пам'ятниками мистецтва — собором Спаса (1024 - 51), Успенською церквою Єлецького манастиря (1060 р.), церквою Бориса й Гліба (1120-23), П'ятницькою церквою XI' ст.; церквою Троїцького манастиря (1679 - 95), т. зв. Домом Мазепи, Катеринською церквою 1715 р. і незвичайно цінним музеєм із збірками В. Тарнавського, знищеним за другої світової війни. В Чернігові знаходяться могили Л. Глібова, Марковича та М. Коцюбинського.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ ДМИТРО — полковник прилуцький за Брюховецького та П. Дорошенка. В 1669 р. Москва схопила його й заслала на Сибір. Але він звідти повернувся і був ген. суддею в П. Дорошенка та послом України в Туреччині.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ МИКОЛА (1868 - 1937) — поет і повістяр з Катеринославщини. Кілька разів вчителював, а від 1901 р. служив спершу в Чернігівськім, а потім у Херсонськім земстві. З приходом большевиків відійшов від активної участи в літературному житті, але це не перешкодило большевикам заарештувати його десь у середині 1930 - тих років, а його твори були вилучені з ужитку. Мав збірки поезій «Пісні кохання», 1895, «Донецькі сонети» 1898, «Зорі» 1903, «Молодість» і повісті «Горе переможеним», «Весняна повідь . . .» В рр. 1927 - 31 були видані його «Твори» в десяти томах.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР (1869-- 1940) — лікар, професор гістології київських медичного та ветеринарного інститутів, дійсний член НТШ, засуджений на процесі СВУ на 5 років важкого ув'язнення, але досить скоро звільнений.

ЧЕРНЬ — порошок із срібла, цини, міді, сірки, поташу, бури та соли, розведений водою, яким виповнювали за князівських часів заглиблені частини рисунку на срібних речах. Коли їх клали на жар, чернь міцно сполучалася зі сріблом.

ЧЕРНЬ — неорганізоване простолюддя, що під час козацьких воєн приставало до козацтва, але не мало його лицарських прикмет і тому, легко піддаючись панічним настроям, видавало своїх провідників ворогові. Один польський історик подивляючи козацьку лицарськість казав В. Будзиновському, що все ж на козацтві лежить одна велика пляма: козаки, коли бували в скруті, коли їх притискало польське військо, купували собі помилування, видаючи провідників на люту смерть. Тим вони знівечили не одне повстання, що мало вигляди на успіх. І Хмельницького хотіли видати раз перед Пилявою, а другий раз під Берестечком. Але В. Будзиновський з ним не погодився: козаки ніколи не видавали своїх провідників. «Почавши від Наливайка, всіх козацьких отаманів видала і Хмельницького хотіла видати темна чернь, якої в козачих таборах все була велика сила. Та чернь видавала ляхам козацьких отаманів, прощаючи жертву свойого хамства словами: «Прощай господине! Нехай твоя голова за всі наші». І Хмельницькому та і його полковникам чернь не раз хотіла сказати «Прощай, господине, нехай твоя голова за всі наші»: Під Пилявою Хмельницькому, ні козакам змова черні не пошкодила. Під Берестечком старшина врятувала гетьмана, кажучи ханові силою забрати його зі собою. За свою зраду під Берестечком чернь заплатила своїм життям, але через неї погибла також велика сила козацтва».
(В. Будзновський «Ішли діди на муки».

ЧЕРЯЧУКІН ОЛЕКСАНДЕР († 1944) — генерал, представник Всевеликого Війська Донського при українському уряді в 1918 р. Він 9. VIII 1918 р. підписав договір приязні між українцями й донцями. Залишив дуже цікаві спогади («Донская Летопись» ч. 8) про становище в Україні в 1918 р. Див. Скоропадський.

ЧЕСНІСТЬ — витривалість супроти спокус зрадити прийняті на себе зобов'язання, особливо супроти восьмої заповіді:«Не вкради!» І хоча, здавалось би, бути чесним — еле-

ментарний обов'язок всіх і кожного. тим не менше не така це легка справа; не дурно Пірандольо завважив був свого часу, що легше бути героєм. ніж справді чесною людиною, бо героїчний вчинок може бути виконаний протягом кількох хвилин, і потім все життя людині залишається німб героя, а щоб прожити життя чесною людиною, треба бути нею постійно і досить тільки один раз спробувати не заплатити квиток у трамваї, як ти вже перестаєш бути чесною людиною.

Під час сецесії українських студентів із Львівського університету Галичина зложила була досить великий фонд на підпомогу студентам на чужині. На пораду М. Грушевського було ухвалено давати студентам позички, а не допомоги, з тим, щоб ті студенти, прийшовши до свого хліба, звернули ті позички. Думка видавалася дуже гарною. але, як писав Окуневський в ЛНВіснику (1925, VII - VIII, ст. 30), «інакше склалось, як гадалось. Гроші ті студенти побрали, але щоб «позички» повернулися, і той народний фонд наново постав і служив поміччю для другої й десятої генерації бідних студентів, про це не чувати. «Піддурили земляки». Почуття суспільної моралі, почуття обов'язку супроти суспільности у нас, на жаль, дуже мало. Зате у нас розвинене почуття недовір'я й підозріння», що завжди панують там, де бракує чесности. Людина ж чесна це та. що на її слово можна рахувати до смерти.

Людина на відповідальному громадському становищі часто підпадає спокусі використовувати своє становище для власної користи. Не маємо на увазі тут такого явного порушення чесности. як підкупство, чи хабарництво, але менш помітне, та далеко більш відчутне й спокусливе використовування свого високого становища на урядових постах людей, що беруть участь в ріжних комерційних та промислових підприємствах. «Це вже в нас традиційна практика, — говорив канадійський прем'єр Фрост, — що коли член муніципальної ради або комітету заінтересований особисто в розгляданій справі, то він повинен це заявити й згодом не голосувати, а навіть повинен залишити залю, в якій дискутується ця справа. Якщо член уряду знайдеться будь - коли в ситуації, що розглядатиметься справа, в якій він особисто заінтересований, він повинен одверто виявити оті свої заінтересування. Як-що вони того роду, що він мусить їх позбутися, то він це повинен зробити якстій, а ні — то зрезиґнувати з урядового становища. . .»

Прем'єр Фрост навів слова Черчила: «Міністри повинні дбайливо уникати спекулятивних інвестицій у підприємствах. про які вони посідали — дійсно або ймовірно — раніші чи довірочні інформації, що могли б впливати на вартість цих уділів». «Ці засади», — додав п. Фрост, — засади чести, приналежности до громадського життя. Чесности неможливо тепер і ніколи не можна буде заступити нічим іншим». Див. ХАБАРНИЦТВО.

ЧЕСНОГО ХРЕСТА — день 14 вересня ст. ст. За віруваннями українського народу. на Чесного Хреста все гаддя ховається в землю, або в воду, Тому по Чеснім Хресті вже не вільно купатися, бо вода «нечиста». Тільки та гадина, що вліті вкусила кого, і тому зробилася «грішна», не ховається, бо її земля не приймає, і вона мусить гинути «на верх землі» (Етн. Зб. НТШ, У, 210.) «На Чесного Хреста не годиться, щоб і коноплі в воді мокли». (Франко, III, 307).

ЧЕСНОТА — добра прикмета, доведена до довершенности, а також їх сукупність. Милосердність — добра прикмета, що виявляється в любови до бідних, що того милосердя заслуговують, але ця милосердність стає справжньою чеснотою, коли вона звертається й до людей, що тої любови не заслуговують, бо. за думкою Честертона, милосердя до бідних, що її заслуговують, зовсім не любов, а тільки справедливість. Бо і любов, як християнська прикмета, означає прощення того, що в звичайному житті вважається непрощенним. І віра тільки тоді стає чеснотою, коли вона виявляється в вірі в те, що несхопне розумом і звичайним людям видається неймовірним. І третя християнська чеснота — надія. це не та надія, що сповнює нас радісним чеканням, коли все промовляє за тим, що наша надія, сповниться, — ні. надія, як чеснота, це та надія, що про неї писала Леся Українка. закликаючи «без надії таки сподіватись». себто бути в радісному чеканні і в обставинах. що звичайним людям видаються безнадійними. «Саме тоді, коли надія перестає бути раціональною, вона починає бути корисною» (Честертон. у «В. Шлях» 1961, VII, 721).

Італійський філософ Кантоне теж писав, що чеснотливість не повинна в'язатися, як то було в Середньовіччі з понурим аскетизмом. з відмовою від радости й задоволення. Бо така відмова означає відсутність віри в те, що добро можна робити радісно й весело, і що й все приємне й радісне має бути віднесено в сферу забороненого. Моральний розгардіяш. що запанував у наших часах. походить у великій мірі від того, що люди розучилися розріжняти здорову й природну приємність від приємности гріховної й недозволеної. Приємність ніколи не може бути гріховна, коли вона йде на задоволення здорових інстинктів не тільки духа. але й тіла. Люди — не духи. і наша тілесна частина має знаходити в житті своє природне задоволення. бо тільки в такому разі осягається гармонія між духом і тілом. Ця гармонія порушується, коли фізіс-

логічні вимоги робляться надто тиранічні і забивають вимоги нашої духовости, але не може бути гармонії в нашій істоті, і тоді, коли ми починаємо дивитися на наше власне тіло, як на щось нам вороже. Приємність робиться цілковито законною, коли вона задовольняє вимоги тіла, не приносячи йому в жертву вимоги духа. Саме тому Арістотель мав рацію, коли виголошував, що справжня чеснотливість полягає в умінні знаходити середину між крайностями — сміливість, наприклад, як гарна прикмета, знаходиться посередині між ВІДВАГОЮ (див.) і трусливістю; щедрість — між марнотравством і скупістю; великодушність — між зарозумілістю, пихою і підлістю і т. д.

ЧЕСТАХІВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (1820 - 1893) — мистець - маляр, приятель Т. Шевченка. Йому належить думка поховати поета на горі під Каневом, і петербургський комітет для похорону Шевченка доручив йому й Ол. Лазаревському супроводити труну Шевченка з Петербургу до Києва, а потім до Канева. Після похорону Шевченка на Чернечій горі, Честахівський насипав та впорядкував могилу. Місія Честахівського закінчилася тим, що внаслідок доносів на нього, як на агітатора - бунтівника, його посадили під домашній арешт, а потім вислали до Петербургу. Подорож із труною Шевченка та події з нею зв'язані Честахівський описав у зворушливих «Листах з України», що були видруковані в Кіевс. Старині 1896 р. кн. II-а, пізніше у В. Шляху 1963, III. Проф. Зайцев видрукував його спогади в 1918 р. в журналі «Наше Минуле» в Києві. У тих спогадах знаходимо цікаву згадку про те, як пояснював йому Т. Шевченко зміст однієї своєї ілюстрації до поеми Рилеєва «Войнаровський». Коли мазепинці впіймали були кількох прихильних Москві козаків, «Старий гетьман і питає їх: що там діється в нашій неньці Україні? Чи ви й козацтво хоч трохи додумались, що москалі ведуть усіх нас до згуби?» І коли на це полонений козак відповідає Мазепі, що в Україні ніби-то ремствують, що він, гетьман, звів таке горе на ввесь люд козачий, Войнаровський хапається за пістоль і каже:

«Ах кляті душі! Я вам приткну язика кулею до горла, щоб ніхто не почув вашої поганої мови. . . Самі підставляєте москалеві ноги, щоб надівав вам важкі пута, залізні кайдани і гнете шиї, щоб запрягав вас у віковічну дугу. Ось підождіть трошки, тільки дайте москалеві запрягти вас у шори та вбори, а тоді вже, поки світу сонця, він буде вашим погоничем, а ви — повозарі чужого тягла».

В 1958 р. в Києві перевидано спогади Честахівського в збірці «Біографія Т. Шевченка за спогадами сучасників», але вищенаведеного уривка в них не знайти, бо він не відповідає тій пропаганді, яку провадять москалі в Україні щодо Т. Шевченка і гетьмана Ів. Мазепи. Див. ПОЛОНСЬКИЙ Яків та СЕЛЕЦЬКИЙ Д..

ЧЕСТЬ — сильне відчуття власної гідности, що не терпить зневаги. В «Руській Правді» були визначені спеціяльні кари за покривдження чести, при чому за вчинки, що ображали честь людини, треба було платити більше, ніж за каліцтво: за відрубаний палець платилося покривдженому 3 гривні, а за урваний вус чи бороду та за удар батогом, або якою іншою річчю (але не мечем!) платилося 12 гривен. В пізніших редакціях «Руської Правди» цю ріжницю між покаліченням, що не вражало чести, і зневагою чести ще більше було підкреслено: за відтятий палець і взагалі за легку рану вже треба було платити тільки одну гривну, але за урваний вус і за удар батогом — далі 12 гривен. До цього прилучилося й вибиття зуба, що, очевидячки, також уважалося образою чести. (М. Грушевський «Іст. УР.» III, 363 - 64).

Проте, якщо в давніх часах зверталася увага головно на втримання зовнішньої поваги й гідности, то в пізніших часах до почуття чести все більше почало примішуватися внутрішнє почуття самоповаги: гідність людини почала залежати не від урваного вуса чи вибитого зуба, але від більш чи менш вірного дотримання даного кому слова, або взятого на себе обов'язку і тут виявилося, що люди чести готові були для втримання гідности у гласних очах жертвувати скорше власне життя, ніж наражатися на втрату чести. Це почуття чести не дозволяло капітанові корабля залишати його в небезпеці скорше, ніж останній з пасажирів чи членів залоги; це почуття чести не дозволяло воякові складати свою зброю перед ворогом, це почуття чести примушувало колись уряди дотримувати міжнародні договори... Рішельє писав у своїому «Політичному Заповіті»: «Королі мають бути дуже обережні перше, ніж підписувати трактати, але, коли вони вже підписані, треба їх релігійно дотримувати. Я добре знаю, що багато політиків навчають зовсім іншого, але, навіть без огляду на ті вказівки, що їх нам може дати з цього приводу християнська віра, я тверджу, що втрата чести тяжча від утрати життя, і великий монарх повинен скорше зaризикувати своєю особою і навіть інтересами держави, аніж недотримати слова, бо він не може його порушити, не гублячи своєї репутації і, значить, найбільшої сили суверена.» (в Бенда «Зрада клерків» фр. вид. с. 136).

Як це далеке від практики московських

урядів, а особливо большевицької Москви!.

Сильне відчуття чести — це ідеалізація обов'язку, або, як казав А. де Віньї — «поезія обов'язку», поезія вірности взятим на себе зобов'язанням. Цієї поезії було дуже багато в середньовіччі, коли панувала, як і в нас на козацькій Україні «військова лицарська честь», що її головною чеснотою була вірність даному слову до загину, до смерти. Величезну вагу надавано й жіночій та дівочій честі, якто видно й з весільних обрядів, що дотрималися були в Україні до останніх часів. (див. КОМОРА, ПЕРЕЗВА).

Французький академік Анрі Бордо писав: «Найвищий час реаґувати проти звичаїв, в яких починає затрачуватися повага до жінки і почуття чести, яким французьке суспільство завдячує свою утонченість і цивілізованість. За твердої доби середньовіччя, Церква зуміла запобігти цьому своїм культом Пречистої Діви, який прихиляв суворих вояків до опіки над слабшими, до милосердя й ніжности у відношенні до жінки. В цім культі Діви була чеснота уважности й пошанівку... Ця відданість культові Богородиці, без сумніву, сприяла виробленню почуття чести. Вона ублагороднила суворість тих лицарів, вояків, тих людей війни і плуга. Вони були змушені дивитися на жінку з більшою ніжністю і ставитися до неї з більшою уважністю. Честь — це ж певна ґалянтність душі, що змушує нас до оборони слабших, до забуття власних інтересів, до великодушности, до дотримання власного слова, незалежно від наслідків. Це щось більше і рівночасно менше за обов'язок, бо честь черпає свої зобов'язання з унутрішнього культу і переростає межі необхідного. З особистої чести народжується ЧЕСТЬ НАЦІОНАЛЬНА, яка не задовольняється обороною своєї землі, і громадянин почуває себе діткненим, як лише хтось образить його батьківшину...» («Нові лицарі» у «Віснику» 1935, III).

Італійський філософ Бенедетто Кроче натомість завважував: «Вояк має свою вояцьку честь, — чому людина думки не повинна мати своєї (інтелектуальної) чести? У першій світовій війні (а ще більше в другій. Є. О.) всі ми досвідчилися, з якою легкістю вчені всіх націй дозволяли собі підтримувати речі, брехливости яких вони не могли не знати, опрацьовувати теорії, що вони їх самі визнавали штучними й софістичними, і заперечувати без сорому правду, яку вони протягом довгих років самі стверджували і виявляли; і уявляли собі, що таким чином вони ніби виконували свій обов'язок добрих патріотів, так ніби батьківщина може мати якусь користь із безчестя своїх синів, з моральної розпусти, яку вони вносять в свої душі?.. Щодо мене, то я ... завжди ставлюся до таких інтелектуалів з недовір'ям. Якщо вони раз зрадили правду, чому б не мали її ще раз і ще раз не зраджувати? Може тому, що тоді вони зраджували з любови до батьківщини? Але правду не можна зраджувати ні за що і ні задля кого в світі. А якщо допускається, що її можна зраджувати задля батьківщини, чому не можна було б її зраджувати задля сина, чи задля приятеля, чи, нарешті, задля себе самого, що теж зрештою чогось вартий? Бо справа чести — бути вірним правді, бути правдомовним. І одним із найбільших злочинів московського большевизму було й залишається те, що він примушував і примушує мільйони людей на кожному кроці говорити неправду і тим топтати в болото свою честь.

ЧЕТВЕР — четвертий день у тижні. У багатьох народів четвер був присвячений богові грому, що так чи інакше в'язався з долею, із щастям. Тому ще й досі четвер часто вважається легким щасливим днем. У нас на четвер відкладали сватання, якто зареєстрував вже Котляревський в «Енеїді»: «Як пахло сватанням в Латина, і ждали тільки четверга. . .» (IV, 27). Казали в нас також, що в четвер родяться багачі (МУЕ, МТШ, VIII, 29). Надія, яка не справджується в інші дні, в четвер може здійснитися: «Не тепер, так у четвер» (Номис, 4802). «У четвер прийшла, то й гриби найшла» (Номис 13188), бо й щоб гриби знаходити, треба щастя мати.

Із четвергів особливе значення мають СТРАСНИЙ ЧЕТВЕР та ВЕЛИКОДНІЙ ЧЕТВЕР. Увечорі на Страсний Четвер усі поспішали до церкви — «на страсті», де читано 12 уривків із євагелій про страсті (страждання) Господні. Кожний купував свічку і засвічував її при кожному читанні євангелія, а потім намагався принести засвічену свічку додому. Господар випалював своєю свічкою на дверях та на сволоку хрест, віруючи, що нечистий ніколи не ввійде до хати, де випалено хрест страсною свічкою. Ту ж страсну свічку брали знову до церкви на виніс плащаниці та на великодню Службу Божу, а потім бережено її, як найбільшу святощ, що відогравала чималу ролю в селянському житті (див. ГРОМНИЦЯ). Подекуди на Ковельщині зберігався звичай що вся родина., повернувшись із церкви додому, засідала при світлі страсної свічки перед образами за вечерю, багатшу й кращу, ніж в інші дні, і з обов'язковою рибною стравою: це робилося на спогад про Тайну Вечерю Спасителя. Деякі старі люди, повечерявши у страсний четвер, не їли вже нічого аж до самих розговин на Великдень (Ів. Біньковський в К. Ст. 1895, У, 71 - 72).

СТРАСНИЙ ЧЕТВЕР називався ще й ЧИСТИМ, бо того дня звичайно все чистилося в підготовці до Великодня, й самі люди теж милися й купалися: «В чистий четвер, до схід сонця, як ще нічого не рушено, як ще ворон дітей не купав, ходять купатися у річку, у копанки, а то коло колодязя обливаються, а хто й в хаті теплої води наведе та в шаплику купаються від усякого лиха: од поганки, од корости, в кого що болить..» (Дикарев «Посм. писання» ст. 100—101).

На Буковині й подекуди інде, цей четвер звали також ЖИВНИМ (див.), а на Волині та на Поділлі БІЛИМ, бо тоді хати білили. На Волині цього дня також «чистили», себто валашили жеребців та свиней. Звали цей Чистий четвер іноді також НАВСЬКИМ, але властиво ця назва належить Великодньому Четвергові: це перше весняне свято мерців (друге припадає на літній четвер, на Зелені свята — «коли жито цвіте», а третє — на Спаса» (М. Грушевський «Іст. у. літ.» I, 180). Четвер на Зеленому Тижні, коли ніби водили русалок, звали на Борзенщині СУХИМ ЧЕТВЕРГОМ (Етн. Зб. НТШ. XXXII, 398).

У четверги Великого Посту робили в лісі осикові ворота й борони проти відьом .(Чубин. III, 1189). На Волині казали: «Щоб узнати, хто на селі відьма, треба в страсний четвер принести до схід сонця воду з колодязя, налити нею горщик, покласти в нього підилку (полотнинку, що через неї селянки проціджували молоко). втикавши її, яко мога більше, голками та булавками, і поставити в піч на повільний огонь. Незабаром прибіжить відьма і почне допитуватися, що вона таке варить, і потім почне радити, умовляти, а потім і просити не варити більше підилки, бо голки й булавки, втикані в підилку, будуть її страшно колоти...»(Ів. Біньковський в К. Ст. 1895, V, ст. 71).

Дев'ятого четверга по Великодні в Галичині плели віночки й несли їх святити — «такся належить» (Етн. Зб. НТШ. V, 92).

ЧЕТВЕРТУВАНЯ — жорстока кара, що її давніше застосовували до злочинця: прив'язували його за руки і ноги до чотирьох коней і гнали їх в ріжні сторони. Ця кара ще згадується в українському кодексі 1743 р. Також відрубування рук і ніг. Див. ЧЕЧЕЛЬ ДМИТРО

ЧЕХ — польський ПУЛТОРАК (півтора гроша), що дорівнював московській срібній копійці.

ЧЕХІВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1876 — ?) — визначний громадський і церковний діяч із Київщини, син священика. Скінчив київську Духовну Академію (1900 р.) Вчений ступінь кандидата церковної історії одержав за наукову працю «Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні» (1799 - 1803). Ця його монографія була премійована Радою Професорів Академії і надрукована в її Анналах за 1905 рік.

В 1901 р. В. Чехівського призначено на помічника інспектора в кам'янець- - подільській семінарії, і тут він розвинув велику освідомну діяльність серед семінаристів, в яких зумів здобути величезний авторитет і любов. — На закінченні 1903 - 1904 шкільного року в фотографованій групі семінаристів абітурієнтів уміщено в центрі її не архиєрея, ректора та всіх семінарських навчителів, як це було щороку, а тільки Чехівського, і поруч з ним — Тараса Шевченка та Миколу Костомарова. Таку групу зроблено за ініціятивою самих випускників (це був сотий випуск Кам'янець - - Подільської семінарії, після дев'яноста дев'яти років утовкмачування в школах науки про «верность самодержавию и русской народности»). Чехівського негайно усунули із семінарії і перевели «з попередженням» на посаду помічника інспектора до київської семінарії Але в 1905 р. і звідци звільнили і призначили вчителем духовної школи (бурси) в Черкасах, де над ним установили поліційний нагляд. Але й тут популярність В. Чехівського швидко зросла, і в 1906 р. його обрано від Київщини до Державної Думи. Але поліція його заарештувала й заслала до Вологодської губ Проте заходами перед урядом виборців до Державної Думи та української фракції Думи, його було в 1907 р. повернено з заслання, і він оселився в Одесі, де й залишився до 1917 р., коли переїхав до Києва. У ті роки національна робота Чехівського в Одесі широко позначилася і на громадській ділянці. Він брав активну участь в діяльності місцевого товариства «Просвіта», в Українській Громаді, читав публічні лекції в робітничих клюбах. Коли в весняні дні революції 1917 року тисячі робітників Одеси демонстрували під українським прапором, то цьому великою мірою прислужилася праця Чехівського. У Києві Чехівський бере участь в праці Центр. Ради, в Фракції укр. соц. демократів. Від кінця 1918 р. і до лютого 1919 р В. Чехівський був головою і міністром закордонних справ уряду УНР. І-го січня 1919 р. уряд під його проводом проголосив закон про автокефалію Української Церкви. Після першого церковного Собору 1921 р. В. Чехівський стає дорадником митрополита Вас Липківського та головою Ідеологічної Комісії УАПЦ. будучи одночасно Благовісником Всеукраїнської Православної Ради. Був організатором Пастирських Курсів у Києві. Був автором багатьох богословських і наукових праць Заарештований 29. VII. 1929, був засуджений на процесі СВУ 19. IV. 1930 р. до розстрілу.

Розстріл замінено йому 10 роками ув'язнення з суворою ізоляцією. Відбував кару в харківському та ярославському політізоляторах. У 1933 р. відправлено його на Соловки. В 1936 р. НКВД подвоїло йому термін ув'язнення і заслало його до далекосхідніх таборів особливого призначення без права листування.

ЧЕХІВСЬКИЙ МИКОЛА — брат Володимира, полковник армії УНР., пізніше священик УАПЦ. Не задовго до процесу СВУ, на якому він був в числі 45, його було вислано за межі України. і на процес привезли його з Московщини. Засуджено його на 3 роки суворої ізоляції, які він відбув в ярославській в'язниці, після того його було заслано до Сибіру, де він і помер.

ЧЕХОВ АНТОН (1860 - 1904) — визначний московський письменник українського роду, народжений в Таганрозі. В листі до Л. А. Авілової з 3.XI.1897 р. Чехов писав: «Ви працюєте дуже мало, ліниво. Я теж лінивий хохол, але в порівнянні з Вами я написав гори». У листі до Е. М. Шаврової з 19.I.1898 р., він теж писав: «Коли б я не був хохлом, я б писав щодня хоча б по дві години на день, і в мене була б уже власна вілля. Але я хохол, лінивий». В листі до Суворіна з 23.III.1895 р., він теж висловлювався: «Я говорив Вам, що Потапенко дуже жива людина, але Ви не вірили. В душі кожного хохла переховано багато скарбів». (Цитовано в московській мові в «Нових Днях» 1962 р. ч. 144. ст. 7 - 9). І хоча він писав також до А. Кримського: «Я люблю український народ, що дав світові такого титана як Тарас Шевченко», — він був настільки змосковлений, що дивився і на себе, і на інших українців презирливими очима москаля, що вбачає в українцях тільки — «хахлів». Див. ХОХОЛ. СВІТОГЛЯД.

ЧЕХОВИЧ КОНСТЯНТИН (1857 - 1915) — від 1897 р. епископ перемиський, славний промовець.

ЧЕХОВИЧ КОНСТАНТИН (1896—?) — філософ, доцент Українського Університету в Празі, професор слов'янської філології в Богословській Академії у Львові. Залишив цінну працю про «Олександра Потебню, українського мислителя - лінгвіста» (Варшава 1931). Крім того працю про Добровського та інші.

ЧЕЧЕЛЬ ДМИТРО — сердюцький полковник за гетьмана Ів. Мазепи. Герой оборони Батурина від москалів в 1708 р. Взятий в полон, був з наказу Петра І четвертований у Глухові.

ЧЕЧЕЛЬ МИКОЛА (1891 - ?) — член Центр. Комітету партії укр. соц. революціонерів, секретар Центральної Ради. Виеміґрувавши до Відня, повернувся у 1924 р. в Україну і через деякий час був зліквідований.

ЧЕЧУГА — риба, що водиться в українських ріках, що впадають в Чорне море. Її латинська назва — Асіценсер Рутенус. Буває до 2/3 метра завдовжки.

ЧИГИРИН — місто на Київщині, засноване в кінці XVI ст., було осідком Б. Хмельницького і столицею козацької держави. Від 1797 р. — повітове місто київської губ. Т. Шевченко, що в поемі «Гайдамаки» називав Чигирин «святим», оплакував його колишню славу козацької столиці.

ЧИЖЕВСЬКИЙ ПАВЛО (1860 - 1925) - посол до І Державної Думи від Полтавщини і один із основників у ній української громади. В 1918 р. був головою української торговельної делеґації до Швайцарії; співпрацював у багатьох часописах.

ЧИКАЛЕНКО ЄВГЕН (1861 - 1929) — поміщик із Херсонщини, визначний український меценат, видавав журнал «Нова Громада» (1906 р.) й щоденник «Рада» (1906 - 1914) у Києві, підпомагав іншим українським видавництвам та установам. Щоб заохотити відомого письменника Данила Мордовця писати більше по українському, Чикаленко сплатив тисячу рублів за Мордовцеву повість «Дві долі», яку друкував (1899) «Літературно - Науковий Вістник» у Львові. Та Мордовець зрікся цієї тисячі, і Чикаленкові гроші пішли на заснування у Львові при Науковому Товаристві ім. Шевченка окремого фонду ім. Д. Мордовця для допомоги українським письменникам. Коли проф. М. Грушевський видав заклик про збір жертв на будівлю «Академічного Дому» у Львові, Чикаленко дав на цю справу дуже велику, як на ті часи, суму — 25.000 карбованців. Щоб нав'язати більше ниток між Наддніпрянщиною й Галичиною, Чикаленко заохочував Наддніпрянців, щоб училися у Львові. Жертвуючи на «Академічний Дім», він умовлявся, щоб у цьому «Домі» забезпечено помешкання для студентів із Наддніпрянщини. Він дуже тішився з культурно - національного розвитку Галичини й уважав її за Піемонт для Наддніпрянщини. В 1904 р. з почину проф. М. Грушевського у Львові зорґанізовано літні університетські курси. На ці курси приїхало й кілька десятків української молоді з Наддніпрянщини. Чикаленко вислав на них своїх старших дітей і покрив усі витрати, зв'язані з улаштуванням цих курсів.

У громадській діяльності Є. Чикаленка чи не найбільше значення має щоденник «Рада». З цим видаванням Чикаленко мав багато кло-

поту й видатків: — воно давало великий недобір (пересічно 20.000 карбованців річно), який покривав головно сам Чикаленко, при допомозі декого з українських меценатів (як В. Симиренко). Закінчив своє життя в злиднях на еміґрації в Чехо-Словаччині. Він був автором славних свого часу «Розмов про сільське хазяйство» та інших популярних книжечок — про українську мову, правопис, тощо, а також дуже цікавих «Спогадів» та цінного «Щоденника» (за рр. 1907 - 1917). Був почесним членом львівської «Просвіти». Два його сини — Петро та Іван загинули на совєтській каторзі, третій Левко, археолог, член УВАН, помер у США в 1965 р.

ЧИКИЛДИХА — недоброякісна горілка У «Енеїді» Котляревського: «В сей день його отець опрягся, як чикилдихи обіжрався — Анхіз з горілочки умер . . . »

ЧИН ПРАВОСЛАВІЯ — спеціяльна служба, яку правлять в першу неділю Вел. Посту на спомин перемоги Церкви над ІКОНОБОРЦЯМИ (див.). Уклав її царгородський патріярх Методій у 843 р., а москалі його значно переробили й поширили. У ній проголошувалося тричі «вічну пам'ять» царям — патронам православної Церкви, і тричі «анатему» різним єретикам і відступникам від православія. Мазепа не був ані єретиком, ані апостатом православія, і все ж його Москва включила поміж виклятих єретиків, бо він був українським патріотом.

ЧИНОВНИК — особливий служебник, що його вживають архиєреї, коли правлять Літургію та інші служби. Тут подано у викладі літургії тільки ті особливості й обряди, що бувають при архиєрейській Службі Божій. В кінці Чиновника подано чини посвячення і ступені священства й кліру, себто ХІРОТОНІЇ й ХІРОТЕСІЇ а також чини церковні та чин освячення Антимінсів (див.)

ЧИНШ — колишня плата грошима або натурою за спадкове користування землею; також плата, що її платили колишні кріпаки звільнені від панщини. Тепер — КОМІРНЕ плата за винаняте помешкання, будинок землю. ЧИНШОВИКИ — селяни, що платили чинш.

ЧИРСЬКИЙ МИКОЛА (1903 - 1942) — поет драматург, балетмайстер, журналіст із Кам'янця Подільського. Не скінчивши гімназії, вступив 1919 р. до української армії, щоб допомогти визволяти Україну. У листопаді 1920 року разом із рештками нашого війська перейшов Збруч і перебував у таборах в Польщі, в Каліші. У таборі інтернованих скінчив кінну старшинську школу. Від 1922 р. перебував у Чехії — спочатку в Подебрадах та Празі. Від року 1926 інколи заїздив на рікпівтора до Ужгороду на Закарпатті. Ще в таборі в Каліші почав виступати з читанням на вечірках своїх гуморесок і там теж зрідка друкував свої твори на сторінках літературно-мистецького місячника «Веселка» в ЛНВіснику, в «Студентському Віснику» та інших. У Подєбрадах у рр. 1932 - 36 містив під псевдонімом **М. Бурлака** та **М. Поділяк** гумористичні фейлетони в студентському журналі «Наша Громада» та співробітничив у «Подєбрадець», одному з найкращих гумористичних органів тогочасної української еміграції. Під час свого першого довшого побуту на Карпатській Україні у рр. 1928 - 29 містив свої літературно - критичні статті на сторінках ужгородського тижневика християнсько - демократичної партії «Свобода» та в місячнику для молоді «Пчілка». Восени 1929 р., головно при його співучасті, вийшли в Ужгороді три числа літературного додатку до «Свободи» п. н. «Ластівка».

Від кінця 20-тих років М. Чирський розпочинає писати речі для театру, з яких лише частина вийшла друком, а більшість лишилась в рукописах і, мабуть загинула. До цих останніх належить комедія «Останній Король», рев'юальні комедії: «Три серця у 3/4 такту», «Неофавстіяда», «Місяць і зорі», що йшла з великим успіхом в Ужгороді а потім на галицькій сцені під назвою «Лев Абісинії». До надрукованих його п'єс належать п'єси з доби Визвольної Боротьби: «Отаман Пісня», надрукована на сторінках «Самостійної Думки» в Чернівцях, «П'ятий рейд», що вийшов у Львові, та п'єса з життя українського націоналістичного підпілля — «Андрій Карабут» — друкована у Відні Помер у Кам'янці, повернувшись із еміграції, від сухіт.

ЧИСТЕЦЬ — лікувальна рослина, яку вживали в нас від золотухи: парили хворого в гарячій купелі з відвару чистця (Воропай у «Визв. Шляху» 1960. V. 660). На Херсонщині варили чистець всю ніч, а вранці до сходу сонця обливали хворого тим відваром на місці, «де не ходила ні людина, ні скотина» (Ястребов в Літоп. III, ст. 111).

ЧИСТИЛИЩЕ — місце, де, за католицькою доктриною, душі відбувають дочасні кари. Перше офіційне оголошення догми про чистилище знаходиться в актах Фльорентійського Собору 1439 р. Ця католицька доктрина про чистилище не могла не відбитися і на віруваннях українського народу, особливо Західньої України. В українських леґендах часто згаду-

ється вузенька кладка до раю, що з неї грішники зриваються в безодню, або в вогняну ріку (див. КЛАДКА, ПОЛІНО). В с. Тростянці на Снятинщині оповідали: «В ремінь покійника не годиться обперезувати, бо кажуть, що хто йде на чистові муки, мусить якийсь час горіти в вогні і, як би був у ремені, то той ремінь довго горів би тай спарив би дуже. З тої самої причини не дають підків до постолів або чобіт. Кажуть також, що на чистових муках треба буде пролазити з вогню у рай крізь малу дірочку і, як би в ремені, то (той) забрав би багато місця, та й не міг би пролізти, а що відси дали, то вже не можна скинути. Хто не дуже грішний, то його каже Бог св. Петрові заперти на чистові муки. Петро, заперши великі двері, розтворить малі до раю, такі малі, як кагла, тай скаже: — Хто може, хай пролазить до раю. — То хто в тоненькім шматті, пролізе борзо, то не мучитиметься. Тому й убирають небіжчика в якнайтонше шмаття. І тому інші перед смертю якнайменше їдять. кажуть хто тонкий, худий, той довго не мучиться, бо борзо пролізе. Котрому на цім світі було добре, що добре від'ївся тай грубий помер, то потому довго мучиться в чистових муках, поки його тіло не зсмажиться, не скапає з нього сало, то він не пролізе до раю... Кажуть, що як хто з жінок буде пролазити з чистилища до раю, то як св. Петро уздрить у червоних плечиках, то подасть руку та й витягне до раю, а як уздрить із чорними плечиками, то скаже: — Ти ще мучся, бо на тобі чорні плями від гріхів. Плечка, шиті низинним шиттям не годиться давати, бо їх видумав чорт. Швачка має всі свої низинні плечка на тім світі розшити. Шиття має бути поверхне.» (Етн. Зб. НТШ. XXXII, ст. 309).

Ці й подібні вірування, знані й в Наддніпрянщині — відбиток найдавніших середньовічних леґенд, що в них, як, напр., в видінні Альберіка, чистилище ще змішується з пеклом. Але поволі чистилище відокремлюється від пекла. В половині III ст. Мані вчив про грішні душі, що перше, ніж дійти до неба, мусіли перебути два тижні на місці, переповненому водою, а потім ще два тижні очищатися вогнем. Але справжнім основником доктрини про чистилище вважають Григорія Вел., який в кінці VI ст. оповів низку видінь чистилища, які він мав про душу ґотського короля Теодоріха, що кипіла в великому казані в середині Етни; про диякона Пасхазія, що мусів терпіти в сірчаних випарах Поццуолі біля Неаполю. За словами св. Григорія, в Етні містилися всі казани чистилища, і вулкан той діяв тим сильніше, чим більше попадало до нього грішних душ... У X в. різні леґендарії, квітники золоті леґенди переповнені оповіданнями про чистилище, і єзуїт Росіньолі зібрав їх в книзі під заголовком «Дивні діла Господні в душах Чистилища». Якийсь невідомий письменник, що сховався під ім'ям Климента Олександрійського, теж написав подібну книгу і в ній оповідав, як блаженний Єронім з'явився був якомусь Євсевієві і наказав йому накласти свій одяг на трьох покійників, які зараз же воскресли, жили ще 20 літ і ввесь час оповідали, що вони бачили в чистилищі. (Ол. Веселовський «Сочиненія» III, ст. 76 - 78).

Згадані вище книги послужили джерелом для витворення нових леґенд про душі, які побували в чистилищі і потім оповідали, що вони там бачили. Вони тим легше поширювалися в Україні, що і тут віра в чистилище фактично існувала з давніх часів, бо вже в XI ст. чернець Киріяк одержав відповідь від Новгородського епископа, Ніфонта, що за вмерлих треба молитися. Він також згадує, що читав книгу епітимійних Літургій, де говорилося, що за десять Літургій вмерлий одержував чотири місяці відпусту, за двадцять Літургій вісім місяців, а за тридцять Літургій відпуст цілого року. В Русі - Україні за кожного вмерлого відправлялися мольби впродовж сорока днів з дня його смерти, як також парастаси на гробах по Христовому Воскресенні. У часі переговорів між українським православним митрополитом, Петром Могилою, і українським католицьким митрополитом, Велямином Рутським, в справі Патріярхату в Києві, папа Урбан VIII, ставився дуже поважно до умовин православних, де між іншим говорилося що вони вірять в місце, де перебувають душі померлих, але без докладного означення, чи там є вогонь.

ЧИСТОТА — гарна прикмета, безсумнівний вияв культурности людей, що не люблять ніякого бруду. Чистота, особливо українських жінок, а внаслідок того й українських хат, завжди вражала всіх чужинців, що мали нагоду побувати в Московщині і пригадувати бруд тамтешніх хат і людей. Данський посол до Московщини Юст Юль, що в 1711 р. побував в Україні, писав про українців: «Вони в усіх відношеннях чистіші й чепурніші від москалів». (Січинський «Чужинці . . » ст. 126). Німецький лікар і природник С. Ґ. Ґмелін у своїй чотиротомовій «Подорожі по Росії» (1770 - 1784) теж відзначив: «(українці) люблять і пильнують чистоту, для того і в найпростіших хатах у них краще, ніж у найбагатших дворах у росіян. Страви їх також делікатніші...» (там же ст. 139). Англійський подорожник, Едвард Даніель Клерк професор мінералогії кембріджського університету в своїй книжці про подорож по Росії (Лондон, 1812 р.) констатував: «Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають кріп-

ше та краще від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей перевищати другу. Вони чистіші, запопадливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважні, гостинніші, побожніші та менше забобонні» « . . . За столом українського селянина більша чистота, ніж за столом у московського князя. . » (там же ст. 140). Російський вчений Вас. Зуєв, що подорожував по Україні доручення російської академії наук в рр. 1782 - ?, в своїх «Подорожних Записках . . . » 1787 р., виразно зазначив, що на Харківщині «нарід своєю мовою, одягом і звичаєм зовсім відмінний від москалів». Зокрема про оселі українців він каже, що вони дуже розлогі; «всередині хат дуже чисто . . » (таж же, 150). Німецький вчений Й. Ґ. Коль, основоположник антропогеографії, що відвідав Україну, писав також: «Я був дуже мило заскочений внутрішнім уладженням назовні так мало обіцюючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці . . . Все було чисте й чепурне. Я не можу, щодо цього, нахвалити українців, якщо рівняти їх із поляками та москалями. . . » (там же ст. 164). Таких свідоцтв про чистоту українців, у порівнянні з їх сусідами, можна було б навести дуже багато Обмежуємося на вищенаведені, але не можемо не відзначити, що московська інтеліґенція, констатуючи бруд московського народу, не тільки тим не обурювалася, а намагалася навіть його ідеологічно виправдати й — ідеалізувати. А. Гекслі писав з цього приводу:

«Толстой був противником заховування пересадної чистоти, бо пересадна чистота — прикмета вищих суспільних верств. Лише багаті можуть тратити час на часте обмивання тіла й часту зміну білизни . . . Робітник мусить смердіти. То — неминуча річ, а при тім слушна і справедлива. Праця — це молитва, але праця видає сморід, отже і сморід — молитва. Так менше-більше розуміє Толстой, який посувається аж до осуду багатіїв за те, що вони не смердять, і за те, що їх діти мають відразу до всяких несмачних запахів, хочби вони й були природні . . . . На думку Толстого, відраза людини, що не смердить, до смороду, це, загально кажучи, клясове упередження і тому заслуговує всякої догани. . . Можна мати міцні гуманітарні й демократичні засади, але коли хто з дитинства набрав привички до купелі, до частої зміни сорочки, хто покохав чисте повітря, той мусить перемогти певне фізичне обридження, поки впровадить у життя свої засади настільки, щоб міг свобідно приставати з мужчинами й жінками, яких привички ріжняться від його привичок. Толстой пропонує нам лік у вигляді спільного виділювання смороду. Інші реформатори бажали б, щоб економічні умовини уможливили кожному таку часту зміну сорочок і таке часте уживання гарячої купелі, на які можуть собі дозволити упривілейовані люди нашої доби. Я особисто схиляюся до другої альтернативи . . .» (Глузуючий Пилат». Цитовано в «Віснику» 1935, VI, ст. 413). Див. ЮЛЬ ЮСТ.

ЧІЛЬЦЕ — гуцульська окраса жіночої голови. Воно складається з підвішених до дротика бузеньких металевих платівок, що мають вигляд маленьких стрючків, або пелюсток квітки. Чільце носять над чолом. Вбирає його «молода» під час весілля, а також і дівчата на урочисті свята. Це чільце — залишок староукраїнської оздоби, запозиченої із Візантії, під назвою РЯСНО (див.). Подібну оздобу жіночої голови знайшов археолог Хвойка в Броварах на Полтавщині. Вона фігурує на малюнках 1089 - 90 «Древностей Приднепров'я» Б. Ханенка. Це — діядема з березової кори, обшита дорогою тканиною, а зверху покрита золотою або срібною платівкою. Під платівкою внизу підвішувались декоративні бляшки, або намистинки. Пов'язку для голови виткану з золотих та срібних ниток, а також із намистинок знайшла п. Мельник при розкопці могили старослов'янського поховання на Харківщині.

Крім гуцулів, чільце ще зберегли балканські слов'яни. Сербське чільце під турецьким впливом складається з дрібних монет, спеціяльно для того роблених. Такі монети, здебільшого золоті, підвішуються до шнурочка, чи ланцюжка, і вбирають на голову повище чола.

ЧІП — дерев'яна затичка бочки. ХОДИТИ ДО ЧОПА — пиячити. Про п'яну людину казали в нас — «п'яний, як чіп» (Номис, II740). Але одночасно й: «дурний, як чіп». «Ой ти дурний чопе-» — кажуть недогадливому чоловікові (Франко, II, 68, 71).

ЧОБІТ, ЧОБОТИ — взуття з високими ХАЛЯВАМИ, в протилежність до ЧЕРЕВИКІВ, що халяв не мають. Німець Вердум, що побував в Україні в XVII ст., описуючи тодішній одяг і взуття українців, писав: «Чоботи їх не сягають вище колін. Збоку зшиті, а під зап'ятком підбиті підковою. Шляхта носить чоботи з червоного або жовтого САП'ЯНУ (див.), інші з чорної шкури; багаті міщани й купці також носять червоні і жовті, але шляхта з того невдоволена, бо на основі ординації держави тільки їй це прислуговує. Прості люди, хоч би мороз був найсильніший, обвивають ранком ноги віхтям соломи і втягають на це чоботи, витримуючи так ввесь день на морозі. На селі чоловіки та жінки носять зимою й літом чоботи, міщанки ж літом взувають також черевики». (Ів. Крип'якевич «Іст. культ.» ст. 111).

Вираз — ЗНАТИ ПАНА ПО ХАЛЯВАХ пос-

тав, очевидно в ті часи: пани носили вже чоботи з дуже високими халявами, часто кольоровими, а простий люд ходив у чоботях із чорної шкури з низькими халявами, а то й у личаках. Кольорові чоботи ще й вигаптовувались золотою чи срібною ниткою. В XVII в. чоботи робили з найкращого сап'яну, так званого ТЕКИНУ, червоного, чи жовтого, турецького чи волоського. За короля Августа III, замість закаблуків носили підковки на три пальці заввишки, часто посріблені. Але в його часи почали з'являтися вже й шкуряні закаблуки. Скарпетки з'явилися лише під кінець часів Саских, до того ж часу всі вживали онучі. Ян Браницький, вел. гетьман коронний, завжди носив онучі. В середині чоботи вистелялися соломою, яку міняли по можливості що-дня. Солома добре тримає тепло. (Глоґер, І, 218 19).

Символіка чобіт тісно в'яжеться з весільною обрядовістю. (Див. КОМОРА). Поза роззуванням у коморі треба відмітити ворожіння з чоботами: на Буковині та й деінде дівчата під Андрія кидали чобіт на дах і потім дивилися: в котрий бік він ляже отвором, в ту сторону дівчина піде заміж (Зап. ЮЗОтд. II, 386). На Лохвиччині дівчата ворожили з чоботами під Різдво: дівчина ставала на подвір'ї і роззувала один чобіт так шоб роззута нога залишилася в халяві, і тоді кидала його ногою через ворота (рукою не можна!). Тоді дивилися: якщо чобіт упав носком на дорогу, чи в який бік дороги, то та дівчина мала вийти туди заміж. Наприклад, якщо носком на село, то в своєму селі мала вийти, а як із села — то в чуже село. Але, коли чобіт падав носком до воріт, а халявою на дорогу, то мала ще сидіти вдома. (МУЕ НТШ. XVIII. 163 - 64). На Чернігівщині ворожили на чоботах і парубки і дівчата: «Дівка, або парубок, у хаті здійме з себе чоботи і надіває другі (чужі). У свої кладе— у правий кусник хліба, у лівий — шматок печини. Потім виходить на двір, стає спиною до воріт, ставить коло себе чоботи і, заплющивши очі, бере один чобіт і кидає його через ворота на вулицю. Потім дивиться, який чобіт і куди носком упав наперед. Коли за ворота викинеться чобіт із хлібом, то значить після одруження життя буде щасливе, а коли з печиною, то життя буде негарне. Там, куди показує носок, прийдеться парубкові женитися, або туди судилось дівці виходити заміж». (там же, ст. 149 - 50).

У весільну обрядовість входить особливий момент — ДАРУВАННЯ МОЛОДІЙ ЧОБІТ ВІД МОЛОДОГО. На Чернігівщині цей обряд так відбувався: У суботу перед весіллям молодий кликав до себе старшого боярина і ніс разом із ним чоботи молодій у дарунок. Мати молодого насипала в чоботи — в один жита й трохи грошей, а в другий раніше клали соли, а потім стали класти, як гостинець, насіння, горіхи, пряники, тощо. Чоботи ніс боярин. У молодої її мати ставила на стіл порожню тарілку, а боярин клав на неї чоботи. Молодий і боярин сідали на лаву за стіл, а молода йшла скликати найближчих дружок: «Прошу йти чоботи приймати». Коли дружки приходили, молода ставала у заполок коло печі, боярин брав тарілку з чобітьми і підносив молодій, кажучи: «Кланяються вам батько й мати і молодий князь хлібом, сіллю й червоними чобітьми». Молода брала з тарілки чоботи й відказувала: «Спасибі батькові, матері й молодому князеві за хліб, за сіль і за червоні чоботи». Потім вона ставила чоботи на стіл, а на тарілку клала хустку й підносила її з поклоном молодому, а другу підносила бояринові. Жито з чобота молода висипала собі у праву полу юпки, а гостинці у ліву полу. Жито з поли вона потім пересипала у торбинку і ховала до приданої скрині, гостинці роздавала дружкам, а собі залишала тільки гроші. Потім усі сідали за стіл, і починалася учта. У цих нових чоботах молода потім ішла запрошувати на весілля (Литвинова в МУЕ НТШ. III, 88 - 89).

Ясно, що ця обрядовість мусіла відбитися і в народній символіці: пара чобіт засоціювалася з ідеєю парування взагалі: «Єдин чобіт на підкові, а другий на корку, а хто хоче біду знати, най сі возьме дворку» (Голов. II, 256, 376; IV, 467). Тут думка ясна: чоботи один одному не допасовують, не рівні, а тому з такої пари добра не ждати.

Часто чобіт виступає, як символ милого. «Чобіт мі ся притоптав — хлопець мі ся сподобав». (Голов. III, 290. IV, 472). Але частіше чобіт — мила; звідци виходять і такі паралелі, що, на перший погляд, видаються беззмістовними: «Розде̇рлася чоботина та у самій приші, — як я буду в полі орав, то ми їсти вишли» (Голов. II. 371). Ясніше ця символіка виступає в віруванні: «Хто, обуваючися, перерве це діло і ступить кілька кроків у однім чоботі, тому жінка вмре» (Етн. Зб. НТШ. V, 195), бо пара розпаровується, і чоловік залишається при одному власному чоботі. ПІДКУВАТИ ЧОБОТИ — зробити їх міцними й однаковими, навпаки, означає весілля, а звідти: «Ой цупайте, чоботята, хоч нековані, любітеся, чорні очка, хоч небрані». (Голов. II, 453). Поза весільною символікою, беручи з життевої практики, чобіт — прикрість: «Кожний знає, де його чобіт долягає» — себто кожний знає, що в його болить (Франко, III, 310). Або: «І червоні чоботи муляють», — себто й багаті люди мають прикрості (там же). ЛІЗТИ З ЧОБІТЬМИ У ДУШУ — виявляти максимальну брутальність. Під час мадярського повстання 1956 р. проти московської большевицької окупації повстанці знищи-

ли величезну статую Сталіна в Будапешті, залишивши від неї тільки один чобіт, як символ московської БРУТАЛЬНОСТИ (див.).

ЧОВЕН — прилад до плавання з допомогою весел, або вітрила. Невеличкий човен, видовбаний з деревини і обшитий дошками — КАЮК; видовбаний, без обшивки — ДУШОГУБКА; зроблений з дощок — БАРКАС; більший на Дніпрі і на Херсонщині — ШАЛАНДА; довгий, на Дніпрових перевозах — ДУБ; великий з щоглою — БАЙДАК; у запорожців морський — ЧАЙКА.

Я. Пастернак зазначив, що в Україні, в енеолітичну добу. ями поховань мали в деяких місцевостях форму човна, і всі покійники були звернені обличчям до ріки, до Дніпра, — «що може свідчити про існування релігійних вірувань, зв'язаних із культом могутньої ріки». («Археологія України» ст. 167).

Скандинавці ховали колись своїх покійників у човнах, і київська княгиня Ольга добре це пам'ятала. Коли деревляни, вбивши кн. Ігоря, чоловіка Ольги, хотіли посватати її за свого князя Мала, Ольга, бажаючи помститися за вбивство чоловіка, ніби погодилася і порадила послам, щоб вони домагалися — на знак їх пошанування — щоб їх винесли до княжої палати на київській горі в човні. Човен же — це скандинавська труна. Деревляни не зрозуміли жорстокого дотепу, але в дворі перед палатою човен із послами вкинуто в яму і засипано землею.

Беручи до уваги, що річка в народній символіці часто виступає, як перешкода до осягнення любови, човен і весельця символізують переборення цих перешкод: «Де ти, милий, пробуваєш, що за мене не гадаєш? Пробуваю край Дунаю, я за тебе все думаю: коби човен і весельце, ночував би-м в тебе, серце. Ані човна. ни порома, мушу ночувати дома. .» (Голов. II, 535). Або: «Ой не маю ж срібного човника, ні золотого весельця, ой поплив би я аж за море, де кохане серце» (Голов. II, 513).

Але був човен і символом розлуки, зв'язаної з горем: «Пливе човен, пливе човен, пливе і весельце, чом ти мене так не любив. як я тебе, серце?» (Чубин. V, 308). «Пливе човен, пливе човен та й ся розливає, — кожний бідний, нещасливий, котрий ся кохає» (Голов. II. 752). «Пливе човен, води повен, нікому звернути (себто нема надії), ой як тяжко мому серцю о тобі забути» (там же, ст. 754). «Пливе човен, води повен, коби не схибнувся (бо тоді б його зовсім залило, розлука була б безповоротна); ой поїхав мій миленький. коби повернувся!» (там же 768). «Пливе човен, води повен, на бік не звернеться (їде все далі й далі) ой відай бо мій миленький до мня не вернеться» (Голов. I, 302). Подібно до цього: «Пливе човничок по річці, плаче батенько по дочці», бо віддає її далеко заміж, отже й тут розлука. Так само й далі: «Дала мене мати заміж, дала мене за Дунай бистрий, дала мені да човничок плисти, дала мені й веселечко: «Пливи доню моє сердечко!» (Чуб. IV. 439).

ЧОЛО, ЛОБ — верхня частина обличчя, від брів до волосся. ДАВАТИ ЧОЛОМ — вітати давній вияв пошани, що зберігався до останнього часу головно в дітей: «Старий батько сидить коло хати та вчить внука - пузанчика чолом оддавати». (Шевченко). На Чигиринщині давання чолом так відбувалося: дитина, чи сама, чи по чиїй указці, прийде до кого небудь і підніме ручку: тоді той до кого вона підійшла, простягає свою долоню, а дитинка вдарить її своєю долонькою. переверне чужу руку долонею вниз і поцілує. А той кого вона вдарила і поцілувала, каже «Велике рости, хороший ти синок!» і по головці погладить. Народ цей звичай ревно сохраняє і поважає (МУЕ НТШ. IX. 73). ЧОЛОМ БИТИ — вкланятися до землі, просити. Звідси ЧОЛОБИТТЯ — прохання. БИТИ ЧОЛОМ ЗА ДВОРОМ — весільний звичай добиватися пропозицією могорича пропуску поїзду молодого на подвір'я молодої МУЕ, НТШ, III, 117).

ЧОПОВЕ — податок від пива, горілки. меду в козацькій Україні під Польщею, що потім зберігся і в українській державі.

ЧОРНА БАРВА — символ суму, жалоби. В «Слові о Полку Ігор.» кн. Святослав бачить віщий сон: його вбирають «чорною папаломою на кроваті тисовій». Засумовані люди інстинктовно уникають яскравих барв, і вбирають на себе темний одяг, тому чорна барва й стала символом жалоби. Але вона одночасно — колір темряви, колір ночі, колір безодні, і тому й представники нечистої сили. чорти, що перебувають у темряві уявлялися в нас також чорними, і навіть тварини, в яких вони перемінювалися, були звичайно чорні — чорні коти, чорні пси, і т. д. І тому навіть чорні сажотруси здавалися дітям, а то й дорослим, втіленням нечистої сили (ЗНТШ. IX, 42). Відповідно до цього ЧОРНЕ СЛОВО — лайка, ЧОРНИЙ БОГ —сатана. ЧОРНА ГОРА в гуцулів має таку саму ролю. як ЛИСА ГОРА під Києвом: вона служить пристановищем відьмам, дідькам, упирям (ЗНТШ. т. 60, ст. 31. Бібліографія). ГОВОРИТИ ПО ЧОРНОМУ — згадувати часто чорта. ЧОРНИТИ кого — обмовляти.

ЧОРНА РАДА — військово козача рада з участю не-козачої черні. Особливо відома Чорна Рада 27—28 червня 1663 р., де Ів. Брюховецького вибрано гетьманом, а двох інших кандидатів — Сомка й Золотаренка засуджено,

без всякої їх нини, на смерть. Про події, зв'язанзані з цією Чорною Радаю. П. Куліш написав повість «Чорна Рада».

ЧОРНА РУСЬ — давня назва для волости в районі південних припливів Німану й горішньої Ясолди: до неї належали Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийськ; пізніше її забрали литовські князі.

ЧОРНА СЕРЕДА — середа Великого, чи Страсного Тижня. Цього дня не можна переходити до нової хати (Див. СЕРЕДА). Не можна чіпати будьчим дерева, бо усхне, почорніє. Як є на грунті такі кущі (корчі), що непотрібні, то треба їх рубати в чорну середу: не відновляться. (МУЕ НТШ. XV. ст. 35).

ЧОРНИЙ ВОРОН — авто московської політичної поліції ҐПУ, НКВД і т. д., що ним агенти забирали здому свої жертви. звичайно вночі. Ю. Клен в «Попелі Імперій» писав:

. . .Поглянь на авто чорне.
Воно шугатиме аж до зорі.
Коли глибокий сон усіх огорне,
Воно підкотить тихо до дверей,
Страшне, немов та доля необорна,
Із мирних хат хапаючи людей.
Ти пізнаєш його? от «чорний ворон»,
То хижий птах недоспаних ночей.
Де він появиться, там плач і горе.
І байдуже ковтаючи життя
Чуже, він плине у нічні простори.

ЧОРНИЙ ЛІС — ліс, що займав широку просторонь коло пізнішого Лисаветграду. Часто зустрічається в описах із козацьких часів.

ЧОРНИЙ ШЛЯХ — один із давніших важливіших шляхів через Запорозькі З е м л і ; ішов від татарських перевозів через Дніпро і простягався по вододілах так,, що Сула лишалася з правого боку, а Томаківка, Солона, Базавлук та Саксагань із лівого; від верхів'я Інгульця повертав на р. Синюху, яку перетинав біля Торговиці, ішов далі до Пиляви, звідти повертав на захід на Вишневець, а далі на Львів та Варшаву. Від Чорного Шляху відходило багато шляхів на схід до Дніпра й на захід до Бугу. Чорним Шляхом нападали й татари на Україну, тому й називався він Чорним, що татари своїми табунами вибивали траву. За іншими джерелами цей шлях звався Чорним тому, що пролягав нетрами дрімучого Чорного лісу, рештки якого були дотрималися до останніх часів коло Лисаветграду.

ЧОРНІ КЛОБУКИ — ріжні турецькі осадники у давній Україні XI—XII вв. (берендії, бєкуї, каспичі, турції та ін.). Вони мали своїх старшин, які підлягали українським князям і діставали від них в управу городи. З приходом татар вістки про Чорних Клобуків в джерелах зникають. Вони або злилися з татарами, або ще перед тим засимілювалися з українським населенням.

ЧОРНОБИЛЬ — зелиста рослина до півтора метра заввишки, споріднена з ПОЛИНОМ (див.). Дівчата на Придніпрянщині підперезувалися чорнобилем від відьом. а женці й косарі на галицькому Підгір'ї — щоб при роботі крижі не боліли. Чорнобиль у німців так і зветься Іоганнесґюртель, себто пояс св. Івана, а у чехів пас св. Яна. Мабуть, і автор Густинського літопису мав на увазі чорнобиль, коли, описуючи купальські звичаї, писав: «Звечора збирається проста чадь обоего пола і соплетають собі вінці із ядомого зелія, або коренія. препоясавшася билієм, возгнетат огонь...» (М. Сумцов в К. Ст. 1889, V, 505).

В Галичині на Івана Купала всі хати й будівлі обмаювали чорнобилем.. Того дня збирали й сушили чорнобиль, щоб уживати його пізніше від різних хвороб. На галицькому підгір'ї його вживали проти гарячки й сухіт (Енц. Зб. НТШ, V, 206). На Наддніпрянщині в чорнобилі купали дівчат — також від сухіт (К. Ст. 1891, XII, 422). Дівчата пили чорнобиль, щоб зігнати плід (МУЕ НТШ. XIII, 12). Приписувалися чорнобилеві й деякі магічні властивості. В одній казці оповідається, що коли один парубок навчився від песиголовців розуміти мову трав та всього світу, вони порадили йому лукаво заснути під чорнобилем. Коли він проснутся, забув усе, що знав. (Ястребов в «Летоп.» III, 139)

Помело для замітання печі робилося звичайно з полину або з чорнобилю. (Перв. Громад. 1927. I 165). У білорусинів казали, що коли чорнобиль горить у печі, грім ніколи не вдарить в ту хату (Шейн. III. 493).

ЧОРНОКНИЖЖЯ — шукання якоїсь надприродної сили поза рамцями, вказаними релігією, що в ньому офіційна й народня демонологія тісно сплітаються з обрядовістю МАҐІЇ (див.). Ця маґічна практика чорнокнижжя, не обмежувана ніякими природними й суспільними рамцями, часто приводить до злочинів і тому викликає вороже до себе відношення та переслідування з боку р е л і г і й н и х та урядових чинників, часто й забобонних народних мас, що в моменти стихійних нещасть обвинувачують усяких «чорнокнижників», що то вони їх викликали. Значному поширенню чорнокнижжя на Заході сприяв у великій мірі той єретичний дух дуалістичного зафарблення. що перекотився був через усю Европу в XIII - XV вв. Маючи свої коріння на Сході, він приніс звідтіля, вкупі з дуалістичною догматикою

й багато елементів вульґарної містики, демонолоґії й маґії. Ці елементи переплелися з синкретичними вже елементами античного світу і в такому вигляді затопили Европу, викликуючи потім реакцію в вигляді важливого переслідування та палення живими на вогні всяких відьм і чаклунів, звичайно ні в чому неповинних людей. В Україні ми мали тільки дуже слабі відгуки того вченого чорнокнижжя. і тому мало у нас відомі процеси проти відьм. У нас зацікавлення «таємним знанням» рідко підносилося понад звичайну примітивну маґію сірої людности, — маґію, що в величезній більшості випадків була «білою», себто скерованою на користь людям, а не «чорною», що мала б людям шкодити і служити нечистій силі.

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО — частина козаків, що після зруйнування Січі в 1775 р., як «військо вірних козаків» за службу російському урядові в війні з турками, дістала в 1790 р. для поселення землі між Бугом і Дністром на чорноморському побережжі. 1792 р. ці козаки дістали дозвіл оселитися над р. Таманью. 1794 р. засновано Катеринодар, де й зосередилась управа Чорноморського Війська. Склад його поповнювано виселенцями з Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини (1820 - 25, 1848 р.). В 40-х роках XIX ст. запорозькі курені попереіменовано на СТАНИЦІ, а військо розділено на 3 бриґади. В 1862 р. до Чорноморського Війська приділено 6 бриґад кавказького лінейного війська, і Чорноморське Військо перейменовано в Кубанське.

ЧОРТ — найбільш вживана назва представників нечистої сили, що заселює пекло, служить Сатані та з'являється на землі, щоб шкодити людям. Хоч називати чорта («чортикатися») в Україні вважається непристойним, все ж його ім'я в розмовній мові зустрічається досить часто. Інші його назви — дідько, біс, демон, ідол, ірод той, рябий, змій, чорний, проклятий, лукавий, нечистий, куций щезник . . .

Створив чортів Сатанаїл, якому забажалося товариства. Бог порадив йому умочити палець у воду і стріпнути його назад себе. А Сатанаїл натомість умочив усю руку та як почав нею тріпати, то й поробив їх силу-силенну. Сатанаїл створив із них 12 хорів, які потім і збунтувалися проти Бога. Бог за бунт скинув їх із неба, і вони летіли до землі аж 40 діб, поки Бог не сказав «амінь», і тоді, де хто був, там і залишився: у воді — ВОДЯНИК, у лісі — ЛІСОВИК, на полі — ПОЛЕВИК і т. д. За другим варіянтом леґенди, Сатанаїл наробив чортів, плюючи в мідницю. Бог казав йому тільки раз плюнути, а він наплював стільки, що й самому не було вже де стати. Бог половину тих чортів поробив білими хортами та скинув з неба, половину залишив Сатанаїлові до послуг. (Грушевський «Іст. у. літ.» IV, 407).

За третім варіянтом чортів наробив випадково Адам, коли Господь, замість жінки, якої він забажав, хотів дати йому товариша. Тоді Господь сказав йому: «Не сумуй, Адаме! Вмочи в росу мізинний палець та стріпни позад себе, то й приятель буде!» А Адам умочив в росу всю руку та як стріпне навідворот, то так і з'явилося п'ять чортів. Глянув Адам та — у ноги, а чортяки давай пазурі мочати та стріпувати назад себе, то такого їх намножилося, що аж небо тріщало. — Отак і тепер жиди роблять: жид нізащо не витре рук по християнськи, а непремінно тріпне навідворот мокрими руками . . . (там же).

Та розмножування чортів не скінчилося н тому первісному створенні їх при початку світу, вони й далі множаться, і то трояким способом: через шлюб із жінками, через шлюби між собою та крадіжкою людських дітей. Чорти опановують тими дітьми, що їх прокляла мати (Чубинський І, 89). Можуть вони захопити дітей також, відвіявши їх вихрем. Крім того, чорти підмінюють дітей (див. ВІДМІНА).

Щодо шлюбів із жінками, то народ вірив, що чорти являються до дівчат в вигляді гарних парубків і сватають їх. Одна така висватана дівчина упавши, завважила, що в її нареченого козлячі ноги, і відкинулась від нього. В багатьох народніх оповіданнях згадується про чортів, що приходять до вдів, ніби їх покійний чоловік. Від таких зносин із чортами родяться діти, які звичайно потім стають чортами. В 1743 р. баби в Києві вбили одну допіру народжену дитину на тій підставі, що вона мала бути — «бісищем» (К. Ст. 1896, У. 39).

Що чорти розмножуються і через шлюби між собою видно з вірування, що метелиця й вихор це — чортове весілля (Чубин. І, в. І. 30, 34, 35), а також із оповідання про народження чортенят (там же, ст. 190 - 93). Численні варіянти казки про чортову матір теж стверджують існування такого вірування.

Постають чорти також із дітей, що вмирають нехрещеними (Див. СТРАТЧАТА). Якщо впіймати лилика (кажана) й закопати його живого в муравлище, і він там пролежить 9 днів, то з нього теж зробиться чорт (М. Гнатюк, Знадоби . . . II, 3).

Отже чорти родяться й женяться, як люди, але не вмирають, — хіба, що «поб'є їх Божа сила», що б'є їх громом, себто блискавкою. Чуючи грім, чорт пищить і перебігає з місця на місце. Як грім ударить у чорта, то на тому місці залишається смола, або й кров.

із нього. Знаходять і кремінь з того набою, що ним Ілля стріляв у чорта. При помочі такого кременя можна пізнавати, звідки надходить буря. Він усе теплий, ніколи не вистигає (М. Гнатюк, Знадоби, II, 13). Бояться чорти й свяченої води: вона їх хоч і не нищить, але пече. Тому перед Йорданом витягають вони свої діти з річки на берег, щоб свячена вода їх не попекла. (там же).

Окрім пекла, чорти дуже охоче живуть у болоті, в очереті, в бузині, в сухій вербі, по млинах і в воді, входячи в яку все треба примовляти: «Чорток, чорток ,не ламай кісток, ти з води, я в воду». Проте, вода — тільки літня резиденція чортів, і на Йордан, коли святять воду, чорти покидають воду. Тоді не треба тримати на дворі валу, чи якихось ганчірок, бо чорти, вискочивши з води, люблять ховатися в ганчірки (Милорадович в К. Ст. 1899, IX, 380).

Крім того чорт живе в глибоких прірвах, по руїнах, на млинах. В багатьох місцевостях України вірили, що в кожному млині є свій чорт. Бувають ще й спеціяльні місця, особливо любі чортам. Не дай Боже поставити на такому місці хату — не буде спокою ні вдень, ні вночі. Тому, перше ніж ставити хату, насипали на чотирьох кутках потрохи жита, і якщо на другий день виявлялося, що хтось жито те порушив, то вже на тім місці хати не ставили. (Чубин. I, 101' Новосельський, 163).

Чортам належать надри землі, де вони володіють скарбами. Близький зв'язок між чортами й скарбами видно з того, що скарби звичайно приймають вигляд тих сотворінь, що в них любить перекидатися й чорт. (К. Ст. 1899, IX, 379 — 91).

Зрештою, може чорт перебувати і в людині. Він ускакує в неї ротом і мучить її, доки не доведе до смерти (М. Гнатюк «Знадоби . .» I, 3.). Саме тому, позіхаючи, наші люди все хрестили рота, щоб не допустити чорта. Зовнішнім своїм виглядом наш чорт нагадує старогрецького ПАНА (див.) — ті ж роги, козлячі ноги і хвіст. Пальці у чорта звичайно криві. Але цей зовнішній вигляд часто зміняється, відповідно до потреб моменту. Але дуже часто чорт фігурує, як звичайна людина з цією хіба ріжницею що спина в нього відкрита, і видно всі тельбухи через неї, але чорт ходить звичайно вбраний за пана, і тому цього не помічається. Вбраний він найчастіше в німецький фрак. Бувають у чорта й крила, як у кажана.

Український чорт, як це видно і з його зовнішнього вигляду, сотворіння не стільки могутнє й страшне, як капосне та шкідливе народ з нього радо кепкує і представляє в кумедно - карикатурному вигляді. Чорти використовують найменшу нагоду, щоб заподіяти людині якусь шкоду — збити її зо шляху, затягти в болото, посварити з родичами та з приятелями, дати їй якийсь непотрібний та шкідливий винахід, як от куреня тютюну чи пиття горілки і т. д.

І все ж у відношенні до чортів наш народ не признає засади абсолютного зла: для нього й чорти бувають не тільки злі та пакосні, але й доброчинні та справедливі, не тільки дурні, але й мудрі. Трапляються чорти, що наказують своїм підслужним направляти заподіяну шкоду. І якщо чорти вигадали тютюн та горілку то вони ж вигадали, як кувати залізо та молоти муку в млині, або користуватися вогнем. Але й тут наш народ вносить свою частку гумору, закидаючи чортові, — очевидно, як «панові», — абстрактне знання, що не переходить у практичну вмілість: чорти вигадали воза, але не вміли вивести його з возовні; вигадали млина, але не вміли пустити його в рух і т. д. Оповідання про дурнуватість чортів безчисленні. Вступити в зносини з чортом дуже легко: досить вийти вночі на перехрестя доріг, тричі свиснути та гукнути: «Грицю без п'ят!» як чорт негайно з'явиться в вигляді «панича», і з ним можна скласти умову про продаж йому своєї душі. Договір цей мусить бути підписаний кров'ю того, хто договорюється: беруть ту кров із мізинного пальця. Для цього ніж та перо завжди напоготові в чорта. За людську душу чорт згоден йти й на доживотну службу, але той, хто його купує, мусить до кінця життя дотримуватися певних умовин — ніколи не хреститися та не солити чортової страви, а то він утече й хату спустошить. Зате по смерті свого господаря, чорт зараз же хапає його душу і тягне до пекла. Але й тут часто трапляються несподіванки, що виникають із «непрактичности» чорта. Чорт, напр., погоджується взяти душу тільки тоді, як на дереві все листя осиплеться, а тим часом на дереві все залишається бодай один листок, і чортова служба виходить задурно (Грінченко «Матеріяли...» I. 75). Або швець записує йому «свою душу», себто шевський хвартух, той обсипає його багатством, а потім, як приходить час розрахунку, мусить задовольнитися власне хвартухом, бо у шевця душа не своя, а Божа. (М. Гнатюк «Знадоби . . . » I, 16). Особливо зле виходять чорти у своїх залицяннях до українських жінок: вони й б'ють чортів, щипають їх обварюють окропом, тощо. Але молоді дівчата, менш досвідчені та хитрі, падають жертвою чортячих хитрощів: чорти приходять у вигляді парубків на вечерниці, лягають із дівчатами спати, а потім залоскочують їх до смерти. (там же, II, 127). Див. ЛІТАВЕЦЬ.

ЧОРТІВ ПАЛЕЦЬ — белемніт, скам'янлий вимерлий скоруп'як. Див. ГРОМОВА СТРІЛКА.

ЧОРТОМЛИК — ліва притока р. Бузулука на Запоріжжі. Тут був осідок Січі — т. зв. ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ, яку зруйнувала Москва в 1709 р.

ЧОРТОМЛИЦЬКА МОГИЛА — могила б. Нікополя, розкопана в 1862 р. Вона містила в собі гроби скитських вельмож із II ст. до Хр. з численними речами з золота, срібла, бронзи і слоневої кости, а в тому була й славна срібна ваза грецької роботи із сценами скитського побуту. Все це, замість до українських музеїв, пішло на Московщину.

ЧУБ — передня частина волосся на голові в чоловіка; іноді загалом усе волосся на голові. НАГРІТИ ЧУБА — напрацюватися. НАМ'ЯТИ КОМУ ЧУБА — побити кого.

Старі люди на Кубані запевняли, що в тім сіні, що його на Різдво клали на покуті, неодмінно знаходилися волосинки, що віщували добро в господарстві. «То воно й не диво, бо нім ставити кутю з узваром, на покуті садовлять хлопця, або дівчину, і скубуть за чуба — «щоб чубаті кури були». (М. Крамаренко в Етн. Зб. НТШ. I, ст. 3).

Треба розріжняти ЧУБ і ЧУПРИНУ. «Чуб» підстригався так: над лобом, на висках і на потилиці волосся голилося, чи стриглося при тілі, і тільки серед голови зіставлялося на долоню широке, кругле пасмо довгого волосся. Те волосся розчісували на всі сторони й підстригали кругом — вище над лобом, нижче на потилиці. Таким робом голені місця прикривалися чубом, і здавалось, що голова вся в волоссі, — тільки, коли чуб закочувався вітром, то голий череп відкривався, і від того обличчя робилося дико - величним і войовничим. Чуба носили пани, городові козаки й посполиті; тільки, здається, пани підстригали його вище, на польський лад.

«Зовсім інакше підстригалася ЧУПРИНА. Вся голова голилася, чи стриглася при тілі, над самим же лобом зіставляли кругле пасмо волосся пальців у три ширини. Волосся те часом відростало в довгу косу, яку можна було, зачесавши на лівий бік, або обвести кругом голови й замотати за ліве вухо, або просто довести до нього й замотати. Частіше, коли вона була не дуже довга, її спускалось за вухо, і кінець її теліпався на плечі. Така коса надавала обличчю дуже войовничий вигляд і оригінальну красу. У маленьких хлопчиків чупринку підрізували урівні з бровами, щоб не лізла в очі. У старших голова не завсіди була гладко виголена, заростала невеликим волоссям і так зіставалася подовгу, — особливо так було у старих дідів, що не любили чепуритися. Чуприну носили запорожці і ті люди, що мали зносини з ними, як от чумаки та селяни, що жили поблизу Запоріжжя. У Гетьманщині ж мабуть, носили її тільки ті козаки, що якийсь час жили в Січі. Треба думати, що й на Січі деяка старшина, як от писарі, тощо, носили чуби». (З. в ЗНТШ. 1901, т. 43, с. 3-5, Мішелянеа. Тут і 6 образків - ілюстрацій). Див. ХОХОЛ, ОСЕЛЕДЕЦЬ.

ЧУБАР УЛАС (1891 - 1938) — голова Укр. Ради Нар. Господарства в 1920 р., керманич державної кам'яновугільної промисловости в 1922 р., голова Ради Нар. Комісарів УССР в рр. 1923 - 34. Зліквідований. Реабілітований Москвою в 1963 р.

ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО (1839 - 1884) — етнограф з Борисполя на Полтавщині, засланий в рр. 1862-69 за українство в Архангельську губ. В рр. 1869 - 70 керував етнографічною експедицією в Україні, а потім редагував «Труди» (7 томів в рр. 1872 - 78) цієї Експедиції, часто цитовані в УМЕ. За цю свою працю П. Чубинський дістав золоту медалю від Російського Географічного Общ-ва, Уваровську премію Російської Академії Наук і золоту медалю від Міжнародного З'їзду Етнографів у Парижі 1875 р.

Друга важлива праця, організатором якої був П. Чубинський разом з найближчими товаришами по «Старій Громаді» в Києві, це — заснування в Києві Півден.-зах. вдділу Географіч. Т-ва, який мав своїм завданням збирати етнографічні й статистичні матеріяли та уладжувати наукові експедиції з метою вивчення тих губерній, що входять до складу київської шкільної округи. Вже на першому засіданні Відділу 13. лютого 1873 р. П. Чубинського вибрали секретарем Відділу, а 7. лютого 1875 р. заступником голови Відділу.

Не довге було життя цього Відділу, бо серед його членів - фундаторів знайшлося двоє - В. Шульгин (редактор україножерного часопису «Кіевлянин») та М. Юзефович, — які відразу звернули увагу урядові на те, що Відділ — центр і опірна база українофільства. М. Юзефович, якого М. Драгоманов влучно охрестив «тайним советником і явним доносчиком» (М. Ю. мав ранґу «тайного советника»), подав надзвичайній комісії «для припинення українофільської діяльности» записку, де характеризує П. Чубинського, як головного провідника українофільства: «Я гадаю, що українофільська вигадка в розумінні політичної партії чину зродилася не в Києві, а в Петербурзі. Київ доставив їй лише поле для вияву чину. Бодай першим кроком до утворення такої партії спричинилася етнографічна експедиція, уладжена Географічним Твом та доручена за допомогою Костомарова одному з найбільших шарлятанів і невтомних аґітаторів —

Чубинському . . . Таким чином українофільські дріжджі були Чубинським приготовлені. Треба було тільки їх зібрати в один посуд, щоб приготовити з них потрібний продукт. Цим посудом і став у Києві Відділ Російського Географічного Товариства».

У Відділі дійсно керівну ролю відогрвали українці, члени Старої Громади, — В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський і інш. Трирічна діяльність Відділу виявилася не лише у виданні низки праць з українознавства, в тім числі славнозвісної праці В. Антоновича та М. Драгоманова «Историческія песни малорусского народа» в 2-х томах, але й в уладженні одноденного перепису населення Києва спеціяльною комісією, при чому підготовча праця велася під кермуванням П. Чубинського, та в організації Археологічного З'їзду в Києві 1874 р.

Тайним законом Олександра II. (т. зв. ЕМСЬКИЙ УКАЗ 1876 р.) закрито Відділ «на неозначений час», а головних діячів Відділу М. Драгоманова та П. Чубинського, як непоправних і цілковито небезпечних в краю агітаторів», наказано «вислати з краю — з забороною в'їзду в південні губернії — під секретний догляд».

Поза працею у Відділі П. Чубинський організовував українські вистави на Київщині та в самому Києві. Був автором збірки поезій «Сопілка» (1871) тексту гімну «Ще не вмерла Україна», видрукованого вперше в 1863 р. в часописі «Мета» у Львові. Тоді ж композитор Мих. Вербицький скомпонував до тексту музику спочатку для сольоспіву, а потім і для хору. Музику вперше видруковано в 1885 р. в збірнику «Кобзар» у Львові. Польському письменникові Б. Лімановському, якого спогади вийшли у Варшаві в 1957 р., на його запит, як Чубинський розуміє майбутнє українського народу, той просто відповів: «Мається розуміти, як незалежну республіку. .» (ст. 353). Натомість син його МИХАЙЛО (н. 1871), професор харківського університету і міністер юстиції в уряді Скоропадського, а потім голова Сенату, виявив себе російським федералістом. і від 1920 р. перейшов до табору російських єдинонеделімців ген. Денікіна.

ЧУГА, ЧУГАНЯ, ГУНЯ угорських українців — це короткий (найчастіше вище колін) і дуже рідко довший плащ, майже півокруглої форми, з викотом тільки для шиї, обшитий смугою шкури або червоного сукна та з рукавами. Витканий він із овечої вовни так, що зверху виглядає, як велика овеча шкура, з довгою вовною, а всередині досить густа тканина. Найчастіше чугу роблять із сірої або білої вовни і далеко рідше з чорної. Носять її, як чоловіки, так і жінки. Дуже можливо, що цю чугу, яка дуже нагадує і властивостями тканини і зовнішнім виглядом кавказьку БУРКУ, запозичили угорські українці від угрів, бо у цих останніх (особливо в чабанів) вона перехowалася в формі довгої одежі (Хв. Вовк «Студії...» ст. 140).

Але Б. Грінченко в свойому Словнику дає інший опис чути: «Це верхній одяг у лемків, рід суконного плаща, прикрашеного шнурками, із дармовісом, із зашитими рукавами, які вживаються, замість торб, і тому чугу носять на опаш». А також це «верхній одяг галицьких верховинців — свитка без рукавів і ковніра з кошлатого зверху сукна.» Цей другий опис більш підходить до того, що його дав Хведір Вовк.

ЧУГАЙСТЕР — лісовик, що, за віруванням гуцулів, зробився таким із людини в наслідок закляття: «Не кляну тебе, щоб ти вмер, але, щоб жив у лісах». Після такого закляття, виголошеного у відповідну хвилину, людина робиться чугайстером. Літом і зимою ходить він темними лісами та дикими недеями, і ніщо не може його ні вбити, ні з'їсти, бо так вже йому пороблено. Одежі на ньому нема, бо вже вся зужилася, а тіло вкрилося буйною шерстю. Він має спеціяльну функцію пожирати НЯВКИ (МАВКИ) (Онищук в МУЕ НТШ. XI, 60). До людей чугайстер ставиться приязно, гріється з ними при вогнищі та просить іноді кого з ним потанцювати, а, відтанцювавши, відпускає. Деколи навіть боронить людей від шкоди. Іншим слов'янам він невідомий. (М. Гнатюк «Знадоби. . .» т. II, в. I, ст. XX—XXI). Про чугайстера оповідав М. Коцюбинський в «Тінях забутих предків».

ЧУДИНІВ МИКОЛА (1880 - 1939?) — укр. ес-дек із кличкою БОГУН. Від 1918 р. член партії укр. хліборобів. В 1919 р. зорганізував Українську Народню Партію.

ЧУДНІВ — містечко над Тетеревом на захід від Бердичева, де московська армія під проводом воєводи Шереметьєва, що був в союзі з Ю. Хмельниченком, була примушена в 1660 р. скапітулювати перед поляками, які не дали Хмельниченку змоги получитися з Шереметьєвим, і він погодився на мир на підставі гадяцької угоди. Шереметьєв піддався полякам на дуже некорисних умовах: мусів видати всю артилерію і зброю, а сам зі старшиною залишитися в полоні у поляків. Козаків, що були при Шереметьєву і не хотіли вертатися під польську владу, віддано у полон Татарам. Це рішення так вразило козаків, що вночі з 3 на 4 листопада 1660 р. понад тисячу козаків покінчили з собою, аби тільки не йти в ганебну неволю.

ЧУДО — подія, що її неможливо з'ясувати згідно з законами природи і в тому її вартість. Коли б воскресення Христове можна бу-

ло з'ясувати згідно з законами природи, воно б утратило для віруючої людини справжню вартість, перестало б бути надзвичайною, чудесною подією.

Італійський соціолог Парето писав: «Твердити, як дехто робить, що чудеса неможливі, бо вони суперечать законам природи, значить крутитися в зачарованому колі, доказом, що сам потребує доказу. Коли б чудо можна було доказати, то тим самим було б знищене твердження про тривалість законів природи. Отже вузол питання саме в цьому твердженні, з яким треба поводитися тим обережніше, чим більше ми виходимо з кола відомих фактів. В усякому разі докази належать тому, хто в чомусь запевняє («Загальна Соціологія», Мілян 1920, ст. 11).

В розмовній мові часто змішується чудо з ДИВОМ себто з річчю, чи з подією, що викликає подив, але не суперечить жадному законові природи. В такому розумінні ми говоримо про СІМ ЧУДЕС СВІТУ, — треба б говорити про сім див світу; в такому ж розумінні ми говоримо про прегарний твір мистецтва, як про ЧУДО МИСТЕЦТВА.

ЧУЖБИНСЬКИЙ - АФАНАСЬЄВ ОЛЕКСАНДЕР (1817—75) — письменник і етнограф, дослідник Придніпров'я, автор «Поездки в Южную Росію», «Словаря малоруського наречія» і спогадів про Т. Шевченка. Його збірку поезій видав Франко в 1912 р. Його пісня «Скажи мені правду, мій любий козаче» була колись дуже популярна.

ЧУЖИНЕЦЬ — незнана людина, тим більше небезпечна (на погляд недовірливих людей), якщо вона походить із іншого народу. Див. КСЕНОФОБІЯ. Чужинці уявлялися первісним громадянам, як носії невідомого добра і зла, а що в основі давнього життя лежали песимізм і недовір'я, то переважало негативно - підозріле відношення до чужинців, яке даремно намагалися спаралізувати пізніші моралістичні оповідання про добро, яким платили чужинці, як представники вищих сил, за ГОСТИННІСТЬ (див.), і як вони, навпаки, жорстоко карали ріжними нещастями людей, що поставилися до чужинців негостинно. У нас це відношення до чужинців виявлялося ще до недавна відмовою селян продавати молоко стороннім невідомим людям, очевидно з побоювання, що ті чужинці можуть через молоко поробити щось коровам і відібрати собі все молоко. Була також заборона, ні в якому разі не брати глини чи землі на підсипку й мазку хати з-поза меж свого дворища, бо тайні сили сусідів могли бути несприятливі добробутові господарства. В цих віруваннях маємо пережитки тієї давньої доби, коли кожна окрема родина творила відокремлений світ, до якого чужинцеві не можна було давати доступу, коли як писала Л. Шевченко, «в кожному найдрібнішому фактові й події вбачалося магічний вплив оточуючого життя. . .» Кожний рід почував себе магічно зв'язаним із всіма складниками роду і то не тільки живими, а й мертвими, не тільки істотами, але й речами, і одночасно почував не менш гостро відчуженість — магічну ж — від інших таких самих родів. (Перв. Громад. 1926, I, 87). Див. РІД.

ЧУЛАЇВСЬКИЙ ЯКІВ — єпископ УАПЦ, з Київщини, висвячений на єпископа 14. X. 1923. Мав катедру в Бердичеві. Заарештований в 1931 р. засланий на Сибір, де й помер.

ЧУМАКИ — українські купці, що їздили валками возів— МАЖ, запряжених волами, на Дін і до Криму і торгували рибою та сіллю. Організація чумацтва мала подвійний характер — воєнний і торговельний. Валка, що складалася з 100-200,300 возів, була одиницею воєнного типу. Кожний член валки, «добрий чумак», мав рушницю, спис і належний запас куль та пороху, бо ж часто траплялося, що на чумацьку валку нападали степові розбійники, чи татари. Чумаки боронилися зза возів, поставивши їх колом, творячи, на зразок запорожців, відповідну твердиню. Див. ТАБОР. На чолі валки стояв отаман із заступником, осавулом, — були це люди бувалі, авторитетні, а — при потребі — і диктаторські.

Одночасно з цим же військово-оборонним характером валки, була вона і організацією купецького характеру: могла вона представляти одну, чи кілька торговельних спілок, що звалися ВАТАГАМИ. Ці мали чисто купецький характер і були сформовані кількома (10—15) господарями на підставі певних умов. Кожен господар виставляв один - два, а то й більше возів. Рушали вони в дорогу, відслуживши перед тим молебень і зворушливо попрощавшись із близькими. «Чумаки, — писав в 1874 р. дослідник чумацтва І. Рудченко, — «мають свої освячені віками обичаї майже для кожного свого посуву. Чумак повинен виїздити здому «по закону», їхати дорогою «по закону» навіть спинятися в дорозі щоб пасти воли теж «по закону». (Цитовано в Ів. Липи «Призначення України», ст. 106).

Федір Щербина в праці «Нариси українських артілей» 1880 р. пояснив зміст слова «закон»: «Це форми, вибрані шляхом буденного історичного досвіду й традицій. Це — одвічні народні звичаї, передавані з роду в рід, з покоління в покоління, від батька до дітей. Форми що їх достосовано до загального розвою життя. Чесне слово, раз зложена обіцянка, предківські обичаї, передання старовини

— є тут позитивним законом. Зріст і розпад форми, взаємовідносини й загально прийняті права й обов'язки членів асоціяції укриті в самім обичаї, як у неписанім кодексі. Вистачить впровадити в дію обичай, щоб із нього логічно випливали всі формальні людські відносини.» (Там же).

Чумаки втішалися любов'ю та пошаною, особливо ж старі досвідчені «отамани», що бачили багато світу й людей. Дівчата ж упадали за молодими чумаками: «Ой, мамо, чумак іде та ще, мамо, рибу везе, та вся риба — осятрина, — гарний хлопець чумачина..» Чумаки й самі знали собі ціну і з деякою погордою дивилися на «простий» люд: «Ой, косить хазяїн та на сіножаті, аж кривавий піт ллється, — ой лежить чумак в холодку під возом та з хазяїна сміється...» Чумак цурався хліборобства, воно було йому не до смаку, він звик до пригодницького життя, що розпочиналося для нього з кожною весною: «А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, а вже тобі, вражий сину, мандрівочка пахне..»

І дійсно: «Ой по горах ще сніги лежать, по долинах води сходять, і по шляхах — маки цвітуть: то ж не маки червоненькі, то чумаки молоденькі битим шляхом у Крим ідуть...»

Про чумаків писали й деякі письменники у своїх творах, між ними М. Коцюбинський». Українські малярі захоплювалися чумацькою романтикою, напр., А. Куїнджі присвятив їм свій твір «Чумацький тракт у Маріюполі».

Назву «чумак» пояснюють з того, що на півдні України часто була поширена чума, а щоб не заразитися цією страшною недугою, чумаки почали вживати дьогтю, намочуючи в ньому полотняну одежу. ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ — див. БОГІВ ШЛЯХ.

ЧУПЕРКОВИЧ АРКАДІЙ (1823 — 1902) буковинський православний митрополит, від 1869 р., посол до австрійського парляменту в рр. 1885—91; підтримував домагання православних українців у Буковині.

ЧУПРИНКА ГРИГОРІЙ (1879—1921) — визначний поет і палкий патріот що своїми творами залишив помітний слід в нашій літературі і кров'ю свого гарячого серця записав своє ім'я в історії наших визвольних змагань. Народився 27. XI. 1879 р. в м. Гоголеві на Чернігівщині в родині селян, колишніх козаків, що ніколи не знали кріпацтва, і внаслідував від своїх предків їх волелюбний дух та ненависть до всіх отих, що гноблять наш народ. Тому вже в гімназії, звернув на себе увагу своєю національною українською свідомістю, і після конфліктів із учителями, мусів аж тричі зміняти місця навчання, поки не був примушений обмежитися до засобів самоосвіти. По всіх середніх та вищих школах України панував тоді московський дух, що не зносив проявів української національної свідомости.

З початком революції 1905 р. Чупринка поринає в національно визвольний рух, керує революційною організацією всієї Остерщини і, після поразки революції, потрапляє до в'язниці, де починає писати вірші, в яких, не зважаючи на невдачу тодішніх визвольних змагань, висловлює непохитну надію, що «скоро недоля минеться» і виявляє свій погляд на поета, як на виразника волі народніх мас. В одному з перших своїх віршів він звертається до України:

Розкішний степ... Убогі села...
Це ти, мій краю чарівний?
Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний!
Як часто я в своїх надіях
З тобою, краю мій, живу,
Бо вірю я — не тільки в мріях —
Ти будеш вільним на яву!
Твої сини на всі дороги
Старцями вбогими пішли:
Давно чумацькі круторогі
Вони попродали воли.
Давно степи свої широкі
Вони задарма оддали.
Гаї ж розкішні і високі
Другії власники звели.
Нащадки прадідів дебелих
В ярмі ідуть твої сини!
Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний!
Але ж надійним вільним жаром
Твої сини вже розпеклись;
О, краю! Може незабаром
Ти будеш вільним, як колись.
Розкішний степ... Убогі села...
Це ти, мій краю чарівний?
Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний!
Як часто я в своїх надіях
З тобою, краю мій, живу,
Бо вірю я — не тільки в мріях —
Ти будеш вільний на яву!..

Позбавлений права жити в рідній околиці, Чупринка оселюється в Києві, де перебуває під постійним поліційним доглядом і де розширяє свою поетичну творчість. В 1909—10 рр. виходять аж три збірки його поезій «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган», пізніше «Сон-трава», «Контрасти» (1912 р.), поеми «Лицар — сам» та «Байда». Чупринка пише про троянди, чари ночі, кладовища, заглиблюється в народні вірування оспівуючи чарівну квітку «огнецвіт», що розцвітає в ніч під Івана Купала. Вигляд Дніпра, що звільняється весною від криги викликає поезію «Льодолом», в якій поет висловлює знову певність, що й Україна звільниться від кайданів неволі:

Без упину, без утоми
В бурі, в громі,
В льодольомі
З-під зимової кори
Міцно вирвавсь Дніпр старий!
Крига кригу
серед бігу
Ламле, кришить в купи снігу,
В гори льоду! Дніпр реве. —
То він бореться й живе.
Царство сонне
Тане, тоне,
Бо прийшла весна...
Хто ж могутній забороне
Встати й нам від сна?

Григорієві Чупринці закидали що в погоні за красою звуків, за багатством рим, за отими всякими «дзеньками-бреньками», що в них він осягнув небувалої перед тим технічної досконалости, він часто в жертву цій блискучій формі приносив зміст, як от у такому вірші:

Викликає ясний дух
Вірш легесенький, як пух,
Вірш, як усміх неньки,
Вірш маленький, коротенький,
Без задуми, без вагання,
Без кохання, без благання. —
І серденьку легко-легко
Бо прогнали сум далеко
Дзеньки-бреньки...

Або ось другий вірш «У вікна», що в ньому Чупринка описує зимову природу:

Мов пушинки, порошинки,
На покрівлі, на будівлі
Ніжно падають сніжинки.
Так легенько б'ються, б'ються,
Так тихеньке в'ються, в'ються
В сніговій молочній млі.
Мов не хочуть пригорнутись,
Мов бояться доторкнутись
Де змертвілої землі...

«В багатстві звуків — сила Чупринки. Можна сказати, що він і сам зачарований і інших може чарувати отією ріжноманітністю тонів, музикою ритму й рим, яку посідає його ліра, і в них він милується, ними перебирає не як досвідчений співець, а просто з стихійною, чисто елементарною силою...» (С. Єфремов). Проте було б несправедливо обмежувати творчість Чупринки лише на осяги в зовнішній формі. Революція 1917 р. й початок боротьби за українську державу збуджують нові сили в Чупринки і він знову усвідомлює своє покликання поета - борця, поета виразника волі народніх мас, що співають «Гімн»:

Слава Вкраїні,
Любій Отчизні,
Слава довіку однині.
Єдність і згода,
Право й свобода —
Доля найкраща народа...

Малюючи загальне піднесення й радість з приводу здійснення давньої мрії, Чупринка не відділює слово від діла і вступає добровольцем у І. Козацький полк ім. Б. Хмельницького На численних фронтах він відзначається рішучістю й героїзмом і здобуває великий авторитет і любов серед старшин і вояків. Влітку 1919 року Чупринка очолює збройне повстання в Броварських лісах під Києвом Після придушення повстання його засилають у концентраційний табір коло Москви. Але він визволяється, приїздить до Києва, і розгортає широку підпільну акцію, готуючи загальне повстання, що мало вибухнути з початком другого зимового походу Ю. Тютюнника. Повстанську організацію через зраду одного з співучасників, було викрито, і всіх її 38 членів заарештовано й засуджено на смерть. 28 серпня 1921 року Чупринка разом із своїми друзями, безстрашно зустрічає страту у свідомості, що віддає своє життя за Україну.

Слава відважного поета-борця, що поклав голову за волю батьківщини, що складав найліпші любовні романси і організував повстанські загони, що своїми талановитими творами, легкістю й музичністю рими, чарівною красою форми, та її запальністю збагатив українську поезію, не вмре в Україні, а вічно житиме. Психологічний портрет свій — портрет незламного борця за кращу долю свого народу, — залишив Чупринка у вірші «Перемога»:

Як спалахне серце кволе
Палом страчених надій,
Я прийду де тебе, доле,
На страшне криваве поле,
На останній смертний бій.
Все одно я маю рану,
Нестерпучу, нездоланну
Рану смертного жалю,
Так на бій я сміло стану,
Гучно висловлю догану.
Хоч тебе і не зломлю.
Я не гнусь, мов раб, під гнітом,
Доле, мачухо лиха,
Знай, — з тобою, з цілим світом
Я поб'юсь з лицем одкритим
Проти злости і гріха.
Смерті в очі я загляну,
Жах могильний я стерплю, —
Все одно я маю рану
Нстерпучу, нездоланну. —
Рану смертного жалю.

І дійсно, в передсмертних допитах Гришько Чупринка не зігнувся перед чекістами, не каявся а гучно висловлюючи догану їм за катівську працю, сміло пішов на смерть. Героїзм Чупринки став прикладом до наслідуван-

ня, і Роман ШУХЕВИЧ (див.), ставши на чолі УПА після II світової війни і позичивши на своє бойове псевдо ім'я в Тараса Бульби чи в Тараса Шевченка, визнав за найкраще запозичити прізвище таки в Грицька Чупринки.

ЧУРАЇВНА МАРУСЯ (н. коло 1628) — дочка полтавського козака Гордія Чурая, що про нього збереглася згадка в пісні: «Орлику, сизий орлику, молодий Чураю, ой, забили ж тебе ляхи та у своїм краю» (спалили живцем).

Їй приписується авторство багатьох пісень, що стали потім народніми, як от «Ой, не ходи, Грицю», «Засвистали козаченьки...», «Сидить голуб на березі. . .» «Хилилися густі лози» та ін. Засуджена в 1648 р. на смерть за отруєння коханого Гриця, була помилувана Б. Хмельницьким за заслуги батька і за свої власні. Дальша доля невідома. Була героїнею драм Г. Бораковського та В. Самійленка.

ЧХАННЯ — несподіваний і нагальний рух діяфрагми, себто грудинно - черевної м'язової перепони, що відділює груди від шлунка, в наслідок якого повітря гучно вихоплюється через ніс і рот, часто з бризками слини.

З найдавніших часів вірили, що чхання може віщувати, залежно від обставин, щастя чи нещастя. У давніх римлян, як хто чхав у кого з правого боку приносив йому щастя, з лівого — нещастя. Були також ріжні прикмети в відношенні до особи, що чхала і коли саме — чи вранці, чи ввечорі, чи опівдні. У нас загально вважали, що коли чхала дитина під час «хресту», то це віщувало їй довге й здорове життя (МУЕ НТШ. VIII, 51). Уважали також загально, що чхання приносить щастя в такі урочисті моменти, як Свята Вечеря, бо, згідно з поширеним у давньому світі і ще досі у багатьох народів віруванням, чхання виявляло присутність якоїсь вищої сили, чи доброзичливого духа. Ксенофонт, описуючи Персію, згадував, що, коли хто чхав в присутності перського короля, всі низько вклонялиоя йому, бо в ньому тоді виявлялося божество. Тіберій виматав, щоб йому віддавали таку ж шану, навіть якщо він під час чхання знаходився на ношах. І у нас слід цього звичаю виявлявся в тому, що, напр., на Волині — «якщо хто на Свят-Вечір чхне, батько мусить йому щось подарувати» (К. Ст. 1896, II, 3). Також і на Кубані: «Якщо, хто за вечерею на Голодну Кутю чхне, то тому щонебудь дарують: або теличку, або бичка, або вівцю а як коли то й корову, або що з птиці..» (Крамаренко в Етн. Зб. НТШ I, 22). Ясно отже, що людей, які чхали, вважали щасливими, і чхання зробилося віщуванням щастя.

Арістотель, досліджуючи, чому чхання вважали за вияв божества, прийшов до висновку, що це залежало від обставини, що чхання виходило з голови, себто найшляхетнішої частини тіла. Але французький дослідник д-р Бріссар пояснив колишнє обожування чхання з загально - психологічних причин: воно не залежить від волі людини, приходить несподівано, як щось непереможне, як якийсь наказ згори. «Людина, що має чхнути, нараз перериває розмову, ввесь ніби скупчується в собі, її очі заплющуються, ідеї робляться неясними, губиться на мент свідомість існуючого, і людина вся ніби підноситься в якомусь надхненні. Ось нарешті момент легкого завороту голови, і нараз сильне й голосне чхання приводить нас знову до життя, даючи одночасно відчуття приємности. . . Хіба цей незрозумілий стан, що попереджає чхання, не віщує вам наближення чогось вищого — наближення бога, і самий звук чхання, дуже характерний, хіба це не голос того бога?» (Кабанес «Звичаї. . .» I, ст. 125—49).

Звідци й наше вірування, що чхання підтверджує правдивість якоїсь думки, якогось твердження: «Якще хтось щось говорить, а при тім чхне, то каже: «Бачите, що правду говорю!» (Етн. Зб. НТШ. V, 188). «На що погадав, на те чхнув» (Ів. Франко II, 558). Проте, чхати на кого — вияв зневаги, бо бризкання слиною споріднене з плюванням, а крім того може передати іншему приховану хворобу людини, що чхає.

У людей, хворих на артеріосклерозу, або гилу, гризь, чхання може викликати смерть. Це знають і у нас: «Колись, кажуть, від чхання люди вмирали. Тай тепер ще нераз клянуть, жартуючи: «Бодай тобі поганий (або тісний) пчих був!» (Етн. Зб. НТШ. V, 188). Тому власне, коли хто чхає, годиться сказати йому: «На здоров'я!», або: «Дай Боже здоров'я!» Коли дитина чхає, то мати звичайно каже: «На пса вроки!» (там же). Звичай поздоровляти людей, що чхають, поширений в усій Европі, і навіть у серці Африки, коли чхаєте можете почути: «Балао!» («На здоров'я!» (Кабанес, I, 493). Уважали також, що чхання віщує подорож: «Чхається! — дорогу чуєш». (Номис, 11357).

ШАБАШ — святкування суботи в жидів. ВІДЬОМСЬКИЙ ШАБАШ — збори відьом, що у нас ніби відбувалися раз на тиждень, а більші чотири рази на рік на Лисій горі під Києвом. За народніми віруваннями відьми вилітали на шабаш на мітлі через комин.

ШАБЛЯ — односічна рубна зброя, при кінці закривлена. Шабля прийшла до нас зі Сходу, від степових народів, уже в VII в., а від Х. в. почала витискати меч. М. Міллер в

«Музейних Вістях» 1959, I, 11). З України шабля почала поширюватися й до сусідніх народів. «Оскільки був розвинений український зброярський промисел вказує факт, що вже в середині XVI ст. був усталений термін КОЗАЦЬКОЇ ШАБЛІ, відмінної форми і виробу від інших. . . Збереглася між іншим історична звістка з 1549 р. про краківських мечників, де згадуються «козацькі шаблі» поруч із шаблями турецькими, волоськими і литовськими ..(Січинський «Нарс з істор. укр. пром.,» 1938, ст. 88).

ШАВЛІЯ, ШАЛЬВІЯ — зелиста рослина до ½ м висоти, із синім запашним цвітом. Назва походить від латинського «сальваре» — рятувати, звідки й італійська назва САЛЬВІЯ, що вказує на великі лікарські властивості шальвії, вивар із листя якої уживають на лік проти болю горла.

У нас шавлія була символом густоти, рясности: «Роди , Боже, синам жито, густе. як шавлія» (Чуб. V. 875). Тому дівчина ховається в шавлії, зберігаючи своє дівоцтво для милого: «Суботонька на неділеньку пішла, Маруся у шавлієчку зайшла; хто ж мене, молоду, в шавлієчці знайде, тому я, молода, дістанусь» (Чуб. IV, 888). Тому шавлія набирає й значення символу дівоцтва: Богородиця плете молодій дівочий вінок із шавлії (Потебня РФВ 1886, 533).

З другого боку, з огляду на свою густоту, шавлія робиться й символом забуття, занедбання, внаслідок якого доріженьки заростають шавлією: «Нема мого любка тутка, лиш за нього чутка, — Ой виросла через село шальвія та рутка..» (Етн. Зб. НШТ. XI, 150).

Як символ дівоцтва, шавлія тісно в'яжеться з любов'ю і стає приворотним зіллям: «У чім ти миленький купався що ти мені сподобався? Чи в барвінку, чи в шафрані, моє любе закохання? Чи в барвінку, чи в шальвії, що за тобою серце мліє?» (Етн. Зб. НТШ. XI, 219). Або: «Вона йому дала чари в пшеничнім пирозі: в однім розі та в пирозі шальвія та рута, в другім гадиночка люта: шальвія та рута— щоби ся любили. Гадиночка люта — щоб ся розлучили..» (Чуб. V, 434) Або ще: Посію шавлію зарані в неділю. За лютими морозами шавлія не сходить (кохання не розвивається через несприятливі обставини), ой хоть вона зійде — й од сонечка в'яне (надто воно кволе): ой іде з корчми милий п'яний, на мене й не гляне..» (Чуб. V, 608).

ШАГ — півкопійки. Відповідав він польському ТРОЯКОВІ (див.). Походження назви ШАГ досі не з'ясоване, хоч І. Свенціцький й намагався вивести його з англійського шіллінґа. За Української Центральної Ради шаги були найнижчою монетарною одиницею, — їх друкували на картоновому папері, вартістю в 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Шаги вартістю в 10 і 20 шагів надруковано за проектом мистця - маляра Ант. Середи, а в 30, 40 і 50 — Ю. Нарбута. Усі шаги, крім 50, мали на собі видрукований тризуб, а під ним напис: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». Але жінки на базарі сердилися: «Де там ходять, коли ж літають!», бо були легенькі, і вітер рвав їх із рук. Появилися вони вперше 18. IV. 1918 р. і були в обігу до кінця 1919 р., а то й початку 1920.. Спочатку їх було дуже цінено. і тому з'явилося чимало підроблених шагів, які потім в Державному банку нищено.

Крім шагів — грошей, були й шаги — поштові значки. Друкували їх на тонкому різаному папері без державного гербу і напису на зворотній стороні Траплялося, що й шагів — грошей вживано, як поштові значки

ШАДЛУН МИКОЛА (1883 - - ?) — міністер господарства УНР в 1919 р За професією геолог, був перше професором Гірничого Інституту в Петербурзі, в 1922—3 рр. Української Господарської Академії в Подєбрадах, потім університу в Люблянї.

ШАЛАНДА — дніпровий човен із плоским дном.

ШАЛАПУТИ — «духовні християни», раціоналістична секта, що була поширена в Україні, постала в 60 рр. XIX ст. Шалапути відкидали науку про св. Тройцю, авторитет Св Письма та ікони. Христос для них — надхнена людина, а тому вони допускали й дальші втілення Сина Божого в представниках своєї секти.. В нашій мові назва ШАЛАПУТИ почала означати навісних, навіжених, а то й безглуздих людей.

ШАМАНЕК АЛЬФРЕД (1883—1920) — полковник генеральної булави, німецького роду; від 15. IV. 1919 р. начальник булави(штабу) II корпусу, а від 6. VII. 1919 — начальник ген. булави УГА.

ШАМШУРЕНКО ЛЕОНТІЙ — український винахідник, засланий з України в Московщину на каторгу. Був винахідником моторового воза. В протоколах московського сенату з 1752 р. читаємо між іншим таке:

«До канцелярії сенату вплинуло донесення, що нижне-городський губернатор перевів допит арештанта ЛЕОНТІЯ ШАМШУРЕНКА, МАЛОРОСА, що відбуває покуту в яранському повіті. Він заявив, що може виробити віз, який буде рухатися без коней та возитиме двох людей. Машина може перебути довгу дорогу й

рухатись не тільки по рівному місці, але й спинатися вгору. Щоб виконати такий віз, треба три місяці часу, а обійдеться він не дорожче тридцяти рублів».

Шамшуренка вже знав сенат як винахідника. Вже перед кількома роками збудував він складну, машинову підойму (журавель), якою витягнуто велетенський дзвін на одну з московських дзвіниць. Тому-то сенат позволив окремим указом привезти арештанта до Москви, де йому відведено відповідну робітню з приборами, назначено харч і платню по 5 копійок у день.

Що сталося з винаходом Шамшуренка — невідомо. В сенатських актах не збереглися рисунки його «авта», але одна з записок з 1-го листопада 1752 р. каже, що «Шамшуренко виробив віз-самохід, що його обслуговує двоє людей». В квітні 1753 р. сенат зарядив видачу Шамшуренкові нагороди у висоті 50 рублів сріблом.

За якийсь час Шамшуренко повідомив сенат про свій новий винахід, яким були самогонні сани, порушувані якимсь спеціяльним, ближче невідомим апаратом. За цей апарат заплачено Шамшуренкові 130 рублів.

ШАПКА — покриття голови з хутра або з сукна. Хутряна шапка робиться з чорного або сірого смушка. Найпоширеніша форма — стіжок ріжної висоти — «Стовбовата шапка». Кудлата й висока зветься КУЧМА. З овечої вовни — БИРКА; смушева гостроверха — ШЛИК, ШЛИЧОК; повстяна — МАҐЕРКА, ЯЛОМОК, а з навушниками — МАЛАХАЙ, КЛЕПАНЯ; велика, кудлата — ПАПАХА' сукняна — ШОЛОМОК.

Була шапка в нас символом чоловічої гідности. Не могло бути гіршої ганьби, як зняти з чоловіка шапку на базарі, як розрахунок за крадіжку, чи за борг. Казали свого часу, що козак скоріше вийде з хати без штанів, ніж без шапки. А як приходилося коли козакові за гуляти, а грошей не вистачало, то він перше закладав свої чоботи, а вже на останку — шапку. То байдуже, що шапка та була вже зношена: «На козакові шапка - бирка: зверху дірка, травою пошита вітром підбита: куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджає» («Дума про козака Голоту»), але він ту шапку гордовито набакир тримав.

У Зах. Україні шапки носили тільки господарі, жонаті люди, парубки ж носили капелюхи, КРЕСАНІ. Тому й у пісні співали коли зведениця домагалася, щоб її колишній коханець з нею одружився: «Іди собі, дівчинонько до самого війта в мене шапка на голові (себто я вже одружений), а ти вже не дівка. . .» (МУЕ НТШ. V, 159). Коли хто хотів зайняти яке місце, клав на нього шапку — шапка заступала особу, її власника. Тим, мабуть, пояснюється заборона класти шапку на стіл, цей своєрідний вівтар господи, на якому лежав хліб святий, - тому й не можна на ньому сідати, бо то був би брак пошани до стола й хліба (Див. СТІЛ). А що шапка заступає людину, то не можна й шапку класти на стіл: «Не клади шапки на столі, бо тоді кертиця все поле порие». (Франко, III, 332). Можна було б подумати, що шапка на столі нагадує купку землі, що насипає кертиця на полі, а ця остання нагадує могилку на цвинтарі, звідси й заборона, але на Херсонщині ця заборона існує без усякого відношення до кертиць: «Шапки не можна класти на стіл: будеш часто сваритися...» (Ястребов у «Летоп. III, 118). «Будеш часто сваритися», власне тому, що виявляєш цим актом відсутність у вдачі такої важливої прикмети, як почуття пошани до святих речей.

«Як чоловік іде попри тебе і каже «Слава Богу», а шапки не здіймає, то вже певне, що він Бога в серці не має...» (Франко, III, 318). Звичай вітання вимагає здіймання шапки, і того ж вимагає згадування Божого імени. Коли чого просили, то звичайно здіймали шапку і тримали її в руках, звідти й припозідка: «Шапкою та палкою все зробиш» (там же).

Подекуди в Україні, щоб жінка легше родила, накладала вона на себе шапку чоловіка — що роблять і пізніше, щоб охоронитися перед злими духами» (МУЕ НТШ. VIII. 23). Треба проте думати, що тут мається на увазі використати при родах магічну силу чоловіка, відповідального за зародження дитини.

На весіллі, молодий і його почот сиділи в молодої звичайно в шапках і здіймали її тільки, коли хрестилися під час обіду й вечері. Ящуржинський вважав, що шапка тут фігурувала, власне, як символ гідности й величання, тим більш що вона прикрашувалася вінком та квіткою (К. Ст 1896. XI 248—59). Але може бути, що мають деяку рацію й ті дослідники, які вважають, що накриття голови в певних урочистих обрядах служило за засіб охорони від наврочення, чар та демонів (Є. Кагаров в Перв. Громад 1928 I. 34). ШАПКА З ВІНКОМ — атрибут молодого на весіллі, служила за символ парубоцтва і при похороні, коли вмерлому парубкові підкладали під голову його шапку, прикрашену вінком (Чуб IV. 703).

ШАПКА МОНОМАХА — одна із регалій московських царів. О. Токаржевська - Карашевич, що спеціяльно студіювала багату літературу, присвячену цій «шапці», писала:

«. . Щодо походження її, то російські дослідники - археологи Е. Барсов, Д. Беляев, В. Прозоровський, А. Вельтман і Н. Кондаков між собою не годяться. Але всі признають, що

конус з філіґранових платівок походження східнього, з Малої Азії, з Сирії або з Кавказу, приблизно з XI-XII віків, що маленька півбаня з хрестом були дороблені десь в XVI віці, що так само і великі самоцвіти по-варварському накладені на делікатну «стрічкову» філіґрану, ще пізнішого походження, мабуть, XVII віку. Російські історики й археологи не можуть зійтися і щодо первісного призначення «шапки». Найславніший з них. Н. Кондаков, рішуче заперечує її царське чи князівське значення (яке їй надано в Москві) та порівнює її до невеличких золотих шоломів, яких вживали високі достойники царгородського двора, як це подає в своєму відомому латинському енциклопедичному словнику (стор. 81—7 таблиця XII, 12-14) французький історик Карло дю Канж. «Інші, новітні вчені вбачають в її первісній формі повну аналогію з шапками східніх ватажків в Малій Азії й Сирії.

«Чи була вона колись у Києві й чи має щось спільне з Володимиром II Василем Мономахом, правнуком св. Володимира, то на це немає жодних історичних даних. Жодний історичний документ не згадує про якісь реґалії, що нібито походять від діда по матері великого князя Володимира II, царгородського базилевса Костянтина IX Мономаха. Про це оповідає в заплутаній формі і з різними варіянтами лише моск. леґенда. Не важне, що там перемішано і оповідання про трьох хлопців в печі вавилонській, про непереможного царя Навуходоносора, і родословну римського чи пак «всесвітнього» царя Августа, від брата якого Пруса походив в чотирнадцятому поколінні (!) Рюрик, пращур московських царів, і літописна згадка про реґалії св. Володимира перенесена в Москву на Володимира Мономаха. Не важне, що між Августом і Рюриком пройшло вісімсот літ, і що нормально повинно б бути принаймні двадцять чотири покоління, не важно, що все оповідання про Навуходоносора, трьох хлопців у печі, грецького царя Лева (охрещеного Василем!), та ті реґалії, що він видобув з Вавилону, так і тхнуть назбиранами зле прочитаними звістками з грецького тексту св. Письма і середньовічних лицарських романів, не важно, що історичні особи, як Юлій Цезар, небіж його Август візантійські базилевси Костянтин Мономах, Алексій Комнен чи один з Левів, або наші князі св. Володимир і його правнук Володимир Мономах перемішані між собою так, що життя їх мусіло б тривати сотки років або бути перенесеним назад на цілі віки, де про них не могло б бути й мови, але важно те, що реґалії ці символізують володіння «вселенною» і Навуходоносор або Август були «всесвітніми», «кафолічеськими» царями і що володіти всім світом покликані їх «авґустейші» спадкоємці — царі московські.

Початку всієї цієї сумбурної фантазії та леґенди, яку створила Москва, треба шукати в сказанії монаха Ферапонтового манастиря Спиридона - Сави, якого утотожнюють деякі російські учені (наприклад, А. Н. Пипін, Історія російської літератури, том II, стор. 27) з тим Спиридоном, що в 1476 році кілька місяців був київським митрополитом, а коли складав своє «посланіє» за часів великого князя Василя III, то був уже «старостію одержим многою», маючи дев'яносто один рік. Отже це той Спиридон-Сава, який вигадав, що цісар царгородський Констянтин Мономах прислав своєму внукові Володимирові до Києва через Ефеського митрополита Неофіта хрест з дерева пресвятого Хреста, царську корону, якусь коробку з «крававника» «із нее же Август кесар веселяшеся», ланцюг на шию та інші дарунки, які мали послужити для коронування Володимира та як ознака «вольного самодержавства велікія Россії». Далі це все «сказаніє» разом з абсурдною родословною Рюрика, — так стверджено такими ученими, як Бєляєв, і так записано в наших літописах, скандинавського Скіольдунга — а найважніше разом з уже встановленою засадкою «кафоліческого царства», різними способами сполученого з царством московським, ввійшло в низку офіційних московських творів, як от «Сказаніє о велікіх князех владімірських», «Родословіє велікіх князей руских», «Степенная кніга», «Густинський літопис», «Літописний сінопсис».

Треба було довести, що з давен-давна існувало вже щось, що «по Божім судьбам неізреченним претворяюще і преводяще славу греческого царства на російського царя» і, що ці «мономахові» інсигнії «перекладали» на російського «царя» незаперечне право до панування над усім світом. А так, як вся ця леґенда постала поміж 1480 і 1523 роками з перенесенням шапки з золотими арабсько - візантійськими прикрасами з археології до політики, зауваживши, що її не згадано в жоднім заповіті предків Івана Лютого, в жоднім списку московської князівської скарбниці, то можемо припускати, що вона потрапила до Москви поміж тою величезною здобиччю дорогоцінностей, захоплених кримським ханом Менглі-Гіреем в Києві в 1482 році, яку він великодушно передав своєму вірному союзникові Іванові III. В яких сорок років після упадку Царгороду, що ним заволоділи турки, після одруження Івана III з Зоєю Палеолог, племінницею Костянтина XII, останнього цісаря, за панування в Москві їх сина Василя I спільними зусиллями сербських книжників і московських дяків, з різних «приказів», постала ця леґенда, яку зв'язано з Володимиром Мономахом київським, щоб надати їй старовинний, династичний, спадковий, одідичений ха-

рактер. Згідно з нею, чи з деякими її варіянтами, Володимир Мономах, «благовенчаний цар», помираючи, вручив царські регалії своєму шостому синові Юріеві (прозваному Довгоруким) з наказом зберігати їх у своєму роді, аж поки Господь не поставить дійсного «самодержця всеросійського», поки не з'явиться дійсний «цар»! Див. ТРЕТІЙ РИМ.

І отже, 16-го січня 1547 року відбулася в Москві історична церемонія коронації Івана IV Лютого, першого «царя». При церемонії було вжито відомий археологічний предмет, названий «Шапкою Мономаха», і агатову «чашу Августа» — символічні знаки, що «цар» з'явився, що в «третьому» Римі зберігається право і бажання панувати над усім світом.

Цікаво при тім згадати, що предок суздальсько - володимирської, потім московської галузі Рюриковичевої династії, Юрій, прозваний Довгоруким не був законним сином Володимира Мономаха, як це безсумнівно доводять літописи і Н. Баумґартен, в своєму опрацюванні родословних Рюриковичів (Оріенталія Христіяна, том IX, ч. 35). Дивно виглядало б, коли б такий леґітиміст, гордий з свого походження і родинних зв'язків, як Мономах, доручив найпіннішу ознаку своєї суверенної гідности не синові законної, вінчаної жінки Гіти, англійської королівни, а бічному синові якоїсь приятельки, якої імени навіть не записав літописець. . .

В 1860 році випадково була знайдена автентична корона грецького царя Констянтина IX Мономаха і знаходиться в Будапешті в національнім музеї. Ані формою, ані виглядом, ані фактурою не нагадує вона і не має нічого спільного з московською «шапкою». («Укр Думка», Лондон. ч. 39/239).

ШАПОВАЛ МИКИТА (1882 — 1932) — поет і публіцист з убогої селянської родини в Катеринославщині, за фахом лісничий. Писав під псевдами М. БУТЕНКО та М. СРІБЛЯНСЬКИЙ і був провідним публіцистом і критиком місячника «Українська Хата» в Києві (1909 — 1914). За Центр. Ради був одним із провідників есерів і міністром пошт і телеграфів, за Директорії міністром земельних справ (до лютого 1919). На еміграції, оселившись у Празі, розвинув велику організаційну діяльність і створив в 1921 р. Український Громадський Комітет, якого був головою, і який зробив незвичайно багато для виховання української інтелігенції у власних високих школах. — Перо наша зброя! -- казав М. Шаповал учорашнім козакам, закликаючи їх до науки І його глибоке розуміння ваги української еміграції. Його жива й віддана любов до українського народу завершилась організацією. Господарської Академії у Подєбрадах, Педагогічного Інституту ім. Драгоманова у Празі, української гімназії в Моджанах, Українського Соціологічного Інституту (з робітничим університетом) у Празі, Високої студії українського мистецтва у Празі, Гром. Видав. фонду у Празі, Українських матуральних курсів у Подебрадах і Празі, різних фахових курсів, читальні, музею-архіву, їдальні, санаторії для хворих еміґрантів, організації стипендій для кол. старшин і вояків української армії, щоб вони могли вчитись не тільки в українських школах, але і в чеських (Л. Барисевич). Видавав він також (до 1926 р.) місячник «Нова Україна» та (під фірмою Соціолог. Інституту) власні праці: «Соціологія», «Велика революція й українська визвольна програма», «Місто і село», "Масарик, як соціолог» (Останню працю перекладено також на німецьку та чеську мови). «Стара й нова Україна» листи в Америку (накладом Укр. Громади в Нью Йорку, 1925). «Ляхоманія»

Надто непогамований темперамент М. Шаповала наробив йому багато ворогів, і при кінці його життя не було ні одної української політичної групи на еміґрації в Европі, з якою у М. Шаповала збереглися б не то що політичні відносини, але хоч би особисті взаємини. Єдино з групою російських есерів на чолі з Черновим Шаповал мав постійний контакт в Европі бо належав до спільно з росіянами заснованої «Соціялістичної Ліги Нового Сходу», а в Америці був у контакті з групою «Оборона України».

ШАПОВАЛ МИКОЛА (1886—1948) — генерал армії УНР, брат Микити і полковника АРТЕМА, розстріляного большевиками в 1919 р. За першої світової війни був співробітником СВУ в таборі Раштат в Німеччині, старшиною Січових Стрільців із полонених на Волині в рр. 1917—18 потім командиром I. полку Синьожупанників в 1918 р., начальником юнацької школи в Кам'янці Под. 1919. На еміґрації в Парижі очолював »Українську Громаду у Франції» від 1926

ШАПОВАЛ ОЛЕКСАНДЕР (1888 -- ?) — полковник армії УНР за Директорії (в лютому й березні 1919 р.) військовий міністер УНР. Від 1930 р. в США редактором часопису «Січ» та «наказним отаманом» амер. укр. Січей Скоропадського

ШАРАЇВСЬКИЙ НЕСТОР (1865—1929) —доктор теології, скінчив Київську Дух. Академію, співробітник митрополита Вас. Липківського в боротьбі за визволення Української Православної Церкви 21. X. 1921 р. на першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі висвячений на архиепископа Київського й заступника митрополита. Був голо-

вою Перекладової комісії і перекладав богослужбові книжки. Похований — єдиний із єпископів УАПЦеркви — з великою пошаною віриих коло св. Софії.

ШАРВАРОК — обов'язкова, здебільшого безплатна, праця селян при направі шляхів, мостів, тощо. Переносно — галас, розгардіяш. Селяни наші в своїх піснях з часів панщини скаржилися: «...Од неділі до неділі гонять на роботу, увесь тиждень на панщині, шарварок в суботу. . .»

ШАФАР, ШАПАР — комірник, господар (економ) у цехах — підскарбій. В колядках — Бог, що господарює на небі і землі: «Просим тебе, царю, небесний шахварю, даруй літа щасливії сему господарю. . .».

ШАФАРИК ПАВЛО (1795—1861) — словацький вчений, археолог, історик, філолог - славіст, поет і перекладач, етнограф. Людина криштальевої вдачі Його джерельні найважніші твори, якими заслужив собі і в нас, українців, на постійну вдячність, це »Слов'янські старовинності» 1837 і «Слов'янський народопис» 1842. На підставі того, що читав і довідався від українського славіста, спільного приятеля Осипа Бодянського, Т. Шевченко високо цінив Шафарика і присвятив йому свою поему «Єретик» («Іван Гус»).

ШАФОНСЬКИЙ ОПАНАС — письменник XVIII ст., син сотника, вихованець закордонних університетів, доктор медицини, голова карної палати чернігівського намісництва і автор дуже цінного «Топографічного опису чернігівського намісництва», 1786 р. 'моск. мовою).

ШАФРАН — зелиста рослина з синім лілієватим цвітом, споріднена з тюльпаном. В ній ціняться маточки (жіночі частини) квітки, ручно вириванi, сушені та спресовані. Мають вони темночервону гніду барву, але з водою пускають барву жовтопомаранчеву, що й є специфічно шафрановою барвою. Відзначаються вони сильним пряним запахом та гіркуватим смаком. Протягом століть приготований з тих маточок шафран вживано при релігійних церемоніях задля пахощів і як барвника, а також, як приправу до печива й м'ясних страв. З нього робили в нас і горілку — ШАФРАНІВКУ. Про неї згадував Котляревський в "Енеїді", зазначаючи, що її герої пили горілку не просту, навіть "не тютюнову і не пінну, но третьопробну перегінну, настоянную на бодян, під челюстями запіканку і з ганусом і до колгану, в ній перець і шафран". Вживання шафрану до печива, та ще й святочного, було масово поширене по всій Україні, і паска без шафрану, як зазначив Гавр. Гордієнко, "була просто немислима". Але за большевицько - московської окупації, що в наслідок антирелігійної та імпортової політики та зубожіння населення, шафран в Україні за останні десятиліття цілком вийшов із ужитку, і тепер його назва відома тільки старим людям. Зрештою, він завжди був дуже дорогим, і то не тільки в Україні а й у всьому світі. У народніх наших піснях при звеличуванні страв завжди підкреслювалося, що вони були приправлені перцем, шафраном та імбирем, і то саме тому, що вони були у нас рідкісним та дорогим крамом. Тому і в думі козацькій, що оспівувала поразку поляків на Жовтих Водах та полон гетьманів польських М. Потоцького та Март. Калиновського, співалося на адресу Потоцького: "Гей, пане Потоцький, чого у тебе розум жіночий? Не міг єси в Кам'янці Подільськ. пробувати, печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном уживати, а тепер не зумієш ти з нами, козаками воювати і муситимеш житньої саламахи з тузлуком (протиставлення перцеві та шафранові!) уживати!" Відвар із шафрану пили в нас для зігнання плоду (МУЕ НТШ, VIII, 12).

ШАХМАТОВ ОЛЕКСІЙ (1864 - 1920) — російський лінґвіст, член російської Академії Наук, дійсний член НТШ. Оборонець теорії тзв. "праруської мови", що її підірвали пізніші досліди, хоча московські імперіялісти продовжують її — з політичних а не філологічних мотивів — підтримувати. В російській Академії Наук він обстоював проте необхідність скасувати указ з 1876 р. про заборону української мови, указуючи на її цілковиту відмінність від московської мови.

ШАХОВСЬКИЙ кн. ОЛЕКСАНДЕР (1777 - 1846) — драматург, білорус з роду, один із директорів петербурґських царських театрів, автор трьох водевілів "Козак - стихотворець", "Актор на родіне" "Маруся малоросійськая Сафо" (про ЧУРАЇВНУ, див.) з українськими піснями.

ШАХОВСКОЙ кн. ОЛЕКСІЙ (1690 - 1737) — генерал і сенатор, в рр. 1734 - 37 — "правитель Малоросії" після смерти гетьмана Апостола. (Див. ПРАВЛЕНІЄ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ).

ШАХРАЙ ВАСИЛЬ — большевиць-

икй делеґат на переговорах в Берестї в 1918 р., комісар військових справ харківського большевицького уряду і автор протимосковської книжки: "До хвил! (Що дїється на Україні і з Україною") Саратов **1919**.

І. Лапчинський, теж видатний большевицький діяч, москаль, вмістив в "Літописі Революції" в кн. І. за р. 1928 в Харкові статтю "Перший період радянської влади в Україні" і в ній переповів розмову з В. Шахраєм, тодішнім міністром військових справ тої влади. Він говорив Лапчинському: "Що це за уряд "український" що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жадним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за український військовий міністер", коли всі українізовані частини в Харкові роззброюються, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну Антонов, і що на все українське дивиться, як на вороже й контрреволюційне".

ШАШЕЛЬ — червяк, що точить дерево. У Т. Шевченка ШАШЕЛІ — національні зрадники, ренеґати, що "гризуть, жеруть і тлять старого дуба" (образ державної України); "людськії шашелі! Няньки, дядьки отечества чужого!"

ШАШКЕВИЧ о. ГРИГОРІЙ (1809 — 1888) — греко - католицький священик, в 1848 р голова Руської Ради в Станиславові, посол до парляменту, в рр. 1848 — 65 радник міністерства освіти в Відні, якому підлягало галицьке шкільництво; в 1858 р. ректор духовної семінарії в Відні, в 1867 р. посол до сойму. Був автором граматики української мови для народніх шкіл.

ШАШКЕВИЧ о. МАРКІЯН (1811 - 43) -- греко-католицький священик, поет і письменник, пробудник української Галичини, один із т. зв. РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ, видавець "Русалки Дністрової". До нього, в Галичині, по всіх усюдах панувала або польська мова, або жахливе "язичіє" — мішанина церковно - слов'янської мови з деякою примішкою українських слів. До української народньої мови всі ставилися з презирством, бо то була мова закріпачених злиденних селян.. В священичій родині самого М. Шашкевича панувала польська мова, і перші свої вірші — ще гімназистом — писав він польською мовою. Та приїхавши до Львова на студії теології, М. Шашкевич запізнався по бібліотеках з писаннями апостолів національного відродження слов'ян, головно чехів, як Добровський, Шафарик та інші, що навчали про необхідність інтеліґенції єднатися з народом, говорити його мовою і розвивати його культуру і перед ним мимоволі встало питання: чому ж галицькі українці, чи як їх тоді називали — русини, — нехтують мовою свого народу, чому її соромляться? Чому воліють уживати чужої мови?

Саме тоді попалися йому до рук "Перелицьована Енеїда" Котляревського, що почала відродження української літератури на Наддніпрянщині, та збірник українських народніх пісень проф. Максимовича. Шашкевич так захопився ними, відчувши красу української мови, що почав і сам пробувати писати по українському, збирати народні пісні та записувати народні звичаї. Серед товаришів студентів швидко знайшов однодумців — Якова Головацького та Івана Вагилевича, що створили разом в 1832 р. невеличкий гурток. А що вони завжди між собою говорили українською мовою, то спольщені товариші називали їх згорда "Руською Трійцею". Щоб доказати, що українською мовою можна висловлювати н а в і т ь філософські та релігійні ідеї, М. Шашкевич, коли прийшла черга йому виголосити проповідь в св. Юрі, виголосив її українською мовою. І тим зробив на присутніх величезне враження — то була перша проповідь українською мовою, виголошена в Галичині з церковного амвону.

Але не задовольняючись цим, Шашкевич, разом із своїми двома приятелями, складає перший літературний збірник в українській мові і називає його "Зоря". Цензор Венедикт Левицький забороняє його друкувати, бо він, мовляв, — через свою мову і фонетичний правопис, — політично небезпечний. Шашкевич трохи той збірник переробив і вислав його до Будапешту, де Яків Головацький мав кілька приятелів серед сербських студентів В 1837 р. той збірник під новою назвою "Русалка Дністрова" вийшов з друку. Але з тисячі видрукованих примірників до читачів дісталося 200, — решту затримала цензура, і проти "Трійці" розпочалося слідство. На слідстві Шашкевич відповідав сміливо: "Я пробував своїх сил в українській мові, як у своїй рідній, бо знаю, що вона ріжниться і від російської і від церковної, і думав покласти тим підвалини

під її розвиток і зарадити недостачі української літератури".

Всеж і Шашкевич і його товариші знайшлися під наглядом поліції; духовна влада поставилася до них вороже, та й багато інших земляків дивувалися, не розуміючи, як це можна писати книжки "хлопською" мовою. Коли ж Шашкевич висвятився, духовна влада все призначала його на такі вбогі парафії, де він бідував, жив у великих злиднях, в наслідок чого набув хворобу легенів і дуже рано, маючи всього 32 роки помер в 1843 р. Але, вмираючи, мав ту моральну потіху й запевнення, що шлях, яким він ішов все своє коротке життя, був правдивий шлях, бо він мав ще можливість дістати й прочитати "Кобзаря" Шевченка, що вийшов у 1840 р.

Заслуга Шашкевича перед українською нацією величезна: він не тільки поклав початок українській літературі в Сх. Галичині своїми ліричними поезіями, з котрих згадаємо тут особливо "Веснівку", своїм оповіданням "Олена", своїми статтями, "Читанкою" для дітей та перекладами зі слов'янських літератур, але й розпочав бій за українську й культурну незалежність проти наступу двох імперіялізмів — польського та московського. Мало хто знає, що в уже згаданій "Веснівці", що її о. Віктор Матюк поклав на музику, відбито побоювання поета за долю ще надто ніжної української культури, уосібленої в Веснівці, яка звертається до Весни, своєї неньки, з таким бажанням:

Нене рідная! Вволи ми волю,
Дай мені долю, Щоб я зацвіла,
Щоб луг скрасила, Щоб я була,
Як сонце ясна, Як зоря красна,
Щобим згорнула Ввесь світ до себе.

Але холодний розум, матері, уосіблений у Весні, перестерігає:

Доню голубко. Жаль мені тебе,
Гарная любко, Бо вихор свисне,
Мороз потисне, Буря загуде,
Краса змарніє, Личко счорніє,
Головоньку склониш, Листоньки зрониш,
Жаль серцю буде. . ."

І дійсно невідрадні умовини українського народнього життя під тиском двох імперіялізмів, завдали чимало шкоди ніжній квітці відродженої української культури: навіть два найближчі приятелі Шашкевича, члени "Руської Трійці", з часом опинилися у ворожих таборах — Яків Головацький у московському, а Іван Вагилевич у польському. Але все ж зерно, що його посіяв Шашкевич, зійшло пишним колосом на ґрунті любови і пошани до його світлої, принадно-чистої ідеалістичної постаті серед його учнів, що зберегли до нього почуття побожности, яке висловив один із них, Мих. Казаневич, звертаючись уже до його загробної тіні: — "О, безсмертний Маркіяне, Ти запалив огонь у моїх грудях, що хіба тільки могильна земля загасити зможе. . ."

ШВАРЦБАРД САМУІЛ (1888 — 1940) — вбивник Голов. Отамана С. В. Петлюри, жид із Смоленська, аґент Москви, що виступив під маскою месника ніби за "60000 жидів, вимордованих військами Петлюри". Він убив С. Петлюру 25. V. 1926, на вулиці Парижа, випустивши в нього 6 куль (сьома затялась), причому дві, або й три з них, тоді, коли Петлюра вже лежав на землі.. На суді було встановлено, що Петлюра ніколи антисемітом не був і погромів не влаштовував, а навпаки карав погромників Колишній міністер Йосип Безпалко засвідчив, що Петлюра доручив йому провести виклади, щоб пояснити народові та армії, що погроми гостро заборонені, і бував особисто на цих доповідях. Олександер Удовиченко, кол. старшина російської армії, нагадав судові, що Гол. Отаман часто забороняв війську вступати в містечка, де було багато жидів, щоб уникнути нагоди для насильства. Проф. Славінський свідчив, що під час останнього сіоністичного конґресу в Карльсбаді Петлюра доручив йому підтримувати пропозицію про утворення автономної жидівської жандармерії в Україні.

Численні жидівські письменники точно й справедливо оцінювали його ролю Д-р Вішніцер визнав, що відколи успіхи національної армії повернули до влади український уряд відтоді життя і майно усіх було забезпечене. Пан Зангвіл віддав справедливість зусиллям Петлюри і вітав його мудрість надати жидам національних прав, а п. Жаботинський відмовлявся вважати Петлюру та його міністрів "погромниками", тобто спричинниками погромів

І все ж суд присяжних, піддавшись красномовності шварцбартового оборонця, адвоката Генрі Торреса, звільнив Шварцбарта від вини і кари, хоча в акті обвинувачення й було зазначено його вельми сумнівне минуле: 1906 року, живучи у Відні, він був засуджений на три місяці в'язниці за злодійство з вломом. У той час, він підтримував часті зносини з анархічними колами. Відбувши в Австрії свою кару, він переїхав у Мадярщину, де 1909

року був арештований у Будапешті за порушення права власности. Проти нього винесено заборону побуту і згодом його вислано за кордони держави. Натомість промовляло на його користь те, що під час першої світової війни він вступив до Чужинецького Леґіону у Франції і був у війні ранений. Після чого ніби повернувся до Росії і проживав то в Криму, то в Україні, де й був свідком погромів, що "розривали його серце". Виїхавши знову до Франції, натуралізувався і оселився на постійно в Парижі, де відкрив у 1920 р. маґазин годинників та ювелірних прикрас.

Під час еспанської громадянської війни, він брав участь у комуністичних відділах.

ШВАЧКА ЯКІВ — ватажок гайдамаків за КОЛІЇВЩИНИ (див.), що уславився своєю жорстокістю в відношенні до поляків і жидів. Головним його пристановищем був Фастів, куди до нього й приводили зловлених в околицях Василькова та Білої Церкви поляків і жидів. Тут їх судили і вбивали. Слідча комісія нарахувала потім таких убитих на 700 душ. Народня пісня так оспівала його страшне діло: "Ой хвалився та батько Швачка, та до Хвастова йдучи: ой будемо драти, панове молодці, з китайки онучі: Та ходить Швачка та по Хвастові та у жовтих чоботях; ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів та на панських воротях. . ." (М. Грушевський "Ілюстрована історія України" ст 452—53). В кінці 1768 р був засуджений на довічну каторгу. УЗЕ називає його МИКИТОЮ, а не ЯКОВОМ

ШВЕДСЬКА МОГИЛА — могила, де поховано, яких 3-4 кілометри від Полтави, 1.400 москалів, убитих в бою зі шведами й українцями в 1709 р. На цій могилі, з наказу Петра І, було поставлено великий дерев'яний хрест, оббитий залізом. В кінці XIX ст. замість нього поставлено гранітний хрест, а біля нього збудовано церкву в московському стилі. Ані шведів, ані українців в тій могилі нема зовсім. За московською традицією місце вічного спочинку шведів та українців зрівняне з землею, щоб населення України не знало, де поховані кращі сини батьківщини, що полягли за її волю, та їх союзники.

ШВЕЦЬ ФЕДІР (1882—1940) — геолог, від листопада 1918 р. член Директорії УНР; був членом партії есерів. На еміґрації — професор УВУ у Празі.

ШВІРЕНЬ, ШВОРІНЬ, СВОРІНЬ — дерев'яний, а в добрих возах і залізний стержень, що проходить вертикально через передню частину воза, зв'язуючи її з задньою.

ШЕБЕДІВ ВСЕВОЛОД — член російської партії соціялістів - революціонерів, учасник славнозвісної експропіяції Фонарного переулка в С. Петербурґу, всі учасники якої були пізніше перевішані, але Шебедів врятувався за кордон, і оселившись у Римі, став кореспондентом "Кіевской Мислі" (псевдонім Християн). З приїздом до Риму української дипломатичної Місії, став її дуже цінним співробітником, беручи дуже актину участь в редаґуванні тижневика "Ля Воче дель Україна" та містячи статті про українські справи в італійських часописах Пізніше переїхав у Литву, де й помер.

ШЕВАЛЬЄ П'ЄР (†1672) — французький аґент в Україні для вербування козаків на французьку службу. Він спричинився до того, що козацький відділ на чолі з Б Хмельницьким був у війську КОНДЕ (див.) при облозі ДЮНКЕРКУ (див.).

ШЕВЧЕНКО ТАРАС (1814 — 1861) — найбільший український поет, визначний мистець маляр і ґравер, апостол і пророк українського національного відродження" народжений в родині кріпака ГРИГОРІЯ в с. Моринцях на Київщині, малим хлопцем служив за покойового козачка в свого поміщика Енґельгардта. З його дозволом учився малярства у Вильні й Варшаві, потім у Петербурзі, де в 1838 р.. при помочі гуртка українських і російських малярів та письменників, був викуплений з кріпацтва і прийнятий до Академії Мистецтв, яку скінчив в 1843 р. Писати почав 1838 р., і 1840 р. вийшла перша збірка його поезій "Кобзар", в 1841 р. поема "Гайдамаки", в 1860 р. вийшло в СПетербурзі друге доповнене видання "Кобзаря". В 1847 р, у зв'язку зі справою Кирило - Методіївського Братства, його заарештовано і знайдено в нього поезії, насичені українським націоналізмом та образливі ("Сон") для царя і цариці. За ці вірші (див. ОРЛОВ АЛЕКСЕЙ) його заслано простим вояком в оренбурзькі степи з забороною писати й малювати. З заслання повернувся в 1857 р. Помер у СПетербурзі від водянки, побувши перед тим в Україні, де був знов арештований, а потім був під наглядом поліції.

Коли з віддалі ста років ми придивляємося велетенській постаті Т. Шевченка, не можемо стримати нашого подиву пе-

ред багатогранним багатством його духової особистости. Не дурно-ж Іван Франко, другий велетень української духовости, писав про нього:

"Був він сином мужика - селянина, і став володарем у царстві духа. Був він кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури. Був нін самоуком, і вказав нові — світлі й вільні — шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ томився він під вагою російської солдатської муштри, а для волі України зробив більше, ніж десять непереможних армій".

Ще будучи кріпаком, Т. Шевченко виявив талант мистця - маляра — талант, що не тільки спричинився до викуплення його з кріпацького стану, але й дав йому найвищий титул якого може жадати собі мистець: його було обрано на члена Академії Мистецтв. Образотворча спадщина Шевченка доходить до 1.000 образів, що дають високовартісний вклад у скарбницю української культури. Він перший відкрив у малярстві живу природу й український народній побут і випередив у цьому не тільки московських мистців, — він дав теж нові досягнення мистецького реалізму на тлі загально - европейського мистецтва XIX в. Як ґрафік Т. Шевченко дійшов до такої довершености, що під його творами міг би сміливо підписатися такий геній гравюри, як Рембрандт. Проф. В. Січинський відзначає: "Як творець новітнього мистецького напрямку і технічних засобів у ґраверстві, Шевченко значно випередив своїх сучасників та дав міцну основу дальшому розвиткові української ґрафіки . . . "

Але ж він був не тільки ґрафік: в образотворчому мистецтві він був такий же багатогранний, як і в усій своїй духовій обдарованості: він малював і чудові портрети, і картини релігійного характеру, і картини історичного та побутового жанру, і пам'ятки старовини. Але — характерно! — у творчості Шевченка, як у малярстві, так і в графіці нема нічого московського. Не мають цього характеру ані академічні твори, за які він діставав медалі, ані його твори з першої подорожі по Україні, ані натурально ті твори, шо ввійшли в великий альбом "Живописна Україна". Немає нічого московського і в тих творах Шевченка, що він виконав після 1845 р., себто від другого його приїзду в Україну, по закінченні Академії, коли його було іменовано членом "Археологічної Комісії", для якої він зарисовував пам'ятки української старовини до 1847 р., себто до свого арешту. Ні перед засланням, ні під час, ні після заслання Шевченко не намалював ані одного краєвиду з Московщини, ні одного твору з московською тематикою. Бо ж не можна визнати за такі кілька портретів тодішньої петербурзької еліти та ілюстрацій до деяких московських книжок, виконувані на спеціяльне замовлення. Ті ж праці, що Шевченко виконував не на замовлення, а з власної внутрішньої спонуки, мали тільки українську тематику. Вважаю потрібним це підкреслити, бо теперішня Москва, в своїй звиклій імперіялістичній захланності, намагається зробити з Шевченка — московського мистця.

Великий талант Т. Шевченка в образотворчому мистецтві визволив його з неволі, з кріпацтва. Другий, ще більший талант — талант великого поета, що ставить його нарівні з найбільшими поетами світу, — позбавив його знову волі, привів до заслання на 10 років солдатом в дику Кіргізію, та ще й з найжорстокішим присудом — з забороною писати й малювати — з найстрашнішим присудом, який тільки може впасти на людину, що її Господь Бог обдарував творчими талантами, власне малювати й писати.

За що ж такий жорстокий присуд, коли членів Кирило - Методіївського Братства, арештованих і суджених одночасно з Шевченком, засуджено було на далеко легші кари?

В урядових актах того часу знаходимо таке пояснення: "З огляду на надмірну пошану, що мали в відношенні і до Шевченка особисто і до його поезій всі україно - слов'яністи, спочатку здавалось, що він міг бути якщо не діевою особою між ними, то знаряддям, яке вони хотіли використати в своїх замислах, але, по-перше, ці замисли були не настільки важні, як видалося, при першому погляді, а, подруге, Шевченко почав писати свої обурливі вірші ще в 1837 р., коли слов'янські ідеї ще не цікавили київських учених, та і вся справа доказує, що Шевченко до Українослов'янського Общества (себто до Кирило Методіївців, Є. О.) не належав, а діяв окремо".

Як же він діяв?

Ґраф Орлов, що проводив слідство в справі Шевченка, пересилаючи його, вже після засуду, в розпорядження кн. Чернишова, писав: "Шевченко писав на малоросійском язикє вірші, де то оплакував вигадані нещастя України, то описував славу гетьманських часів".

Ось у чому був страшний злочин Шевченка! А в судовій справі про це говори-

лось так: "Шевченко набув славу знаменитого малоросійського письменника, і тому його вірші подвійно шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли засіятися, а потім і зрости думки про вигадане блаженство часів гетьманщини, про щастя повернення тих часів, про можливість існування України в вигляді окремої держави . . . ".

Тут зміст Шевченкового "злочину": сформульовано ясно й виразно: Шевченко провадив акцію, що мала звільнити Україну від московського поневолення. мала збудити приспану національну свідомість українського народу.

І дійсно, тоді вже були написані в Шевченка такі явно революційно - національні поезії, як "Розрита могила", що в ній Шевченко гостро дорікав Хмельницькому за Переяславську угоду з Москвою:

О, Богдане.
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну . . .

І вкладає в уста тієї Матері такі багатозначні слова:

Ой, Богдане, Богданочку!
Якби була знала —
У колисці б придушила,
Під серцем приспала . . .

Тоді ж були написані "Чигирин", і "Сон", і "Великий Льох", і "Кавказ", і "Суботів" і "Послання до мертвих, і живих, і ненароджених . . . " і славний "Заповіт" . . .

Московські большевики і тепер, даючи дозвіл на видання Шевченкових творів для широкого розповсюдження забороняють друкувати в них такі твори, як "Розрита могила" та "Великий Льох", де надто ясно виявлено антимосковське, національно - революційне наставлення Шевченка. Натомість "Заповіт", — розуміючи, що він надто знаний в Україні, і в світі (перекладений на 45 мов), що б його можна було виключити з творів Шевченка, — Москва намагається представити, як заклик не до національної революції, а лише до антимонархічної та соціяльної. . . Та всі інші поезії, писані в тому самому часі надто яскраво виказують, про яку саме революцію думав Шевченко, коли писав "Заповіт", і коли в "Суботові" докоряв Хмельницькому:

Оттак-то, Богдане!
Занапастив - єси вбогу
Сироту Україну . . .

А в !Розритій могилі" лаяв перевертнів, що допомагають москалеві в Україні господарювати та "з матері (України .к, Є. С.) полатану сорочку знімати" . . .

Засудила за це Москва Шевченка, страшно засудили. . Але і на засланні наш національний геній не змінив своєї думки і писав:

Караюсь, мучуся . . . але не каюсь.

Після заслання, за яких півтора року до своєї смерти, він знову картає Хмельницького за Переяславську угоду з москалями:

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув
Та на замчище подививсь,
Упився б, здорово упивсь . . .
Амінь тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже!
Як би ти на світ не родивсь,
Або в колисці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного . . . Амінь . . .

І цей вірш Москва виключила з творів Шевченка, дозволених в Україні. Все можливе робить теперішня Москва, як робила колись і царська, щоб не допустити до українського народу справжньої думки Шевченка, щоб пофальшувати його творчість, щоб представити його не ворогом московського імперіялізму, яким він справді був; і не пророком і надхнеником національного відродження й визволення України, яким його знає вже ввесь вільний світ, а приятелем, і навіть учнем московських революціонерів, попередників большевизму. Чернишевського, Курочкіна та інших, що, очевидно, не відповідає правді: ніколи він їх приятелем, а тим паче учнем не був і не міг бути, хоч би вже тому, що Чернишевський і Курочкін були значно молодші від Шевченка, і незрозуміло, як би ще неоперені молодики могли впливати на людину з таким великим життєвим досвідом, як Шевченко!

Але московська логіка перед цим не спиняється і заявляє, що, напр., вираз Шевченка "щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить сокиру" у вірші, написаному в листопаді 1858 р. виник під впливом Чернишевського, що два роки пізніше теж кинув гасло: "К топору зовіте Русь!"

Уся творча діяльність Т. Шевченка була глибоко оригінальна, самобутня, цілком національна і, одночасно, загально - людська, що з неї могли черпати інші. Бо тільки глибоко національне, а не запозичене в тих чи інших сусідів, може бути загально - людським, бо тільки людина, що глибоко відчуває болі й страждання своєї нації і втілює в своїх творах її праг-

нення й ідеали, творить речі, що промовляють всьому людству, всім народам. У тім величезне значення Т. Шевченка, саме, як великого поета, виразника української національної духовости і одночасно вселюдських ідеалів свободи для всіх народів і гідности й пошани для кожної окремої людини. Він, як ніхто, розумів значення рідного слова і ставив його на сторожу й на незломну вічну службу своїй нації і тому написав перший український Буквар.

Тяжке було життя Тарасове. Прожив він усього 47 років, і з того 24 роки був кріпаком, 10 років пробув у неволі на засланні, три з половиною років був під доглядом поліції, і лише 9 років прожив вільною людиною. Інша людина в таких обставинах сіяла б навкруги себе дух зневіри, пригноблення, постійних нарікань на свою важку долю. Так, інша людина, але не Шевченко. І в тому велич його духа. Він був глибоко життєрадісною й релігійною людиною. В товаристві він все бував його душею. Чудовий співак, баритон, незрівняний інтерпретатор української народньої пісні, а одночасно людина високої европейської освіти, що саме за день до свого арешту мав стати професором київського університету, з знанням трьох чужинецьких мов, і в тому — французької. Т. Шевченко любив веселе товариство, любив пожартувати — особливо з дітьми, яких дуже любив, — але й вмів і любив слухати та спостерігати. Це ще одна риса його багатогранної особистости.

З другого ж боку, на самоті він вмів зосереджуватися й підноситися на висоти справжнього релігійного надхнення, як про те засвідчують численні його молитви, та переспіви псальмів. Москва і тут намагається сфальшувати Т. Шевченка і представити його навіть атеїстом, використовуючи гострі його вислови проти московського православія, що поставило себе на службу імперіялістичній поліції московського царського уряду, як ставить себе і тепер на службу імперіялістичному безбожницькому урядові московських комуністів. Щоб спростувати ті московські твердження, вистачить навести листа Т. Шевченка до А. Козачковського 30. VI 1853 р.: "Смутний, невеселий мій друже! Чим, скажи, я потішу твоє бідолашне серце? Нічим! На такі сльози ми, люди, не маємо сушила. Дружнє співчуття зменшує наші малі терпіння, але велике горе, як от твоє тепер, може ослабити лише наш спільний Помічник і Серцезнавець! Молися, якщо можеш молитися, а молючися, віруй розумно, глибоко віруй й в позагробове. . краще життя . . . Віруй, і віра спасе тебе".

Який атеїст - безбожник був би в стані написати такого листа?

Т. Шевченко і сам молився, як про те писав і в 1859 р. Маркові Вовчкові:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало . . .

Молитва й глибока віра Т. Шевченка все були зв'язані з улюбленою Україною. Бачив він її тяжкі страждання і не раз виривався в нього крик болю:

Вкраїно,
Мій любий Краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко?

Але зараз же й відповідав, свідомий потреби покути за попередні гріхи та помилки:

За Богдана
Та за скаженого Петра . . .

Петра, що його москалі проголосили "великим", але, що його Т. Шевченко інакше не називав, як катом України . .

Невважаючи на своє тяжке життя, Т. Шевченко був природженим оптимістом і вірив, глибоко й сильно вірив, — і тому й пізнішим поколінням цю віру передав, — що страждання України одного дня таки скінчиться:

І забудеться срамотня,
Давняя година.
І оживе добра слава,
Слава України . . .
Встане Україна,
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти.

За яких півроку до своєї смерти Т. Шевченко констатував:

І тут, і всюди, скрізь погано!
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
"Прокинься, каже, — плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма,
І правди на землі нема".
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде. . .
І буде правда на землі!

А все ж, і найбільш тверді й життєрадісні люди зазнають хвилин сумніву і навіть розпачу. Одного такого дня — 5. листопада 1860 р., за п'ять місяців до смерти, Т. Шевченко написав лише чотири рядки:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

Т. Шевченко ясно бачив, що з того стану, в якому опинилася Україна в московській неволі, зможе вивести її лише якийсь геній, якась незвичайна людина, якийсь Апостол Правди і Науки, але в своїй скромності навіть і не усвідомлював собі, що такою людиною, справжнім висланником Божим був саме він — Тарас Шевченко, що його Панько Куліш назвав "Небесним світильником", "Трубою воскресіння".

Саме він, Тарас Шевченко, був отим нашим Апостолом Правди і Науки, — науки про те, "як в світі жить, людей любить, за правду стать. за правду згинуть". "без правди горе . . . !

Але — що ж таке правда?

З найдавніших часів філософи всіх народів дають ріжні тлумачення правди, і тому, коли Христос знайшовся перед Пилатом і сказав йому, що прийшов на землю свідчити правду, Пилат скептично завважив: "А, що таке правда?".

Та для Т. Шевченка в тому слові — "правда" не було жадної проблеми: він розумів під правдою людську і особливо Божу справедливість. Для нього правда утотожнювалася з самим Богом:

Молітесь Богові одному,
Молітесь Правді на землі,
І більше на землі нікому
Не поклоніться . . .

Правда ототожнюється в нього і з Сином Божим:

Тоді вже сходила зоря
Над Вифлеєм: Правди Слово,
Святої правди і любови
Зоря всесвітняя зійшла . . .

Тому-то служити правді значить служити Богові, виконувати дану від Бога місію. І тому-то так часто в своїх поезіях згадує Шевченко про правду, якій присвячує своє палке поетичне слово, як справжню, вірну зброю Бога на землі в обороні України та поневоленого народу:

Ну, що б здавалося, слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце — б'ється, ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди . . .
Неначе срібло куте, бите,
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, словеса
Твої, о, Господи, такії;
Розкинь же їх, Твої святії,
По всій землі . . .

Тому-то Т. Шевченко і молився і благав:

Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий,
І голос розумом святим
І оживи, і просвіти . .
Подай душі убогій силу.
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
І по Україні понеслось
І на Україні освятилось
Те слово чистеє . . .

Тим "словом чистим" все своє життя служив Т. Шевченко Божій правді і Україні, як сам констатував, звертаючись до своєї "Долі":

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою. . .

І до України звертався він із палким благанням:

Скажи, що правда оживе,
Надхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Розтліннеє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе. . .

На думку Шевченка тільки правдою та любов'ю можна дійти до бажаної волі.

Неволя ж у Шевченка ототожнюється з найбільшою неправдою, бо там, де "кати знущаються над нами",

Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи. . .

Тим-то його поезія залишається для нас — і для всього світу — живою й актуальною, бо в ній відбиваються вічно живі принципи Божої правди — справедливости. якій служив Шевченко, виконуючи довірену йому від Бога місію Пророка й Апостола Українського Духового Національного Відродження:

Жива
Душа поетова святая.
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах. . .

ШЕДЕЛЬ ҐОТФРІД (ІВАН) — визначний архітект німецького роду, що 1713 р. вступив на російську службу і 1730 р. опинився в Києві, де перебудував київську академію (1738—40) і побудував славну лаврську дзвіницю, що її М. Зеров назвав "білоколонним дивом". Прибувши до Києва майже одночасно з новим київським архиєпископом Р. Заборовським, він став його будівничим і пробув на його службі до смерти останнього в 1747 р. Проф. Д Антонович писав про нього: "Він остільки

просяк духом українського мистецтва, що виріс на ведучого будівничого українського рококо зо всіма ознаками спеціяльно української творчости. Його будови так вросли в загальний образ післямазепинського Києва, що Київ без них не до подумання, а це особливо відноситься до лаврської дзвіниці, яка панує над холмистою місцевістю на високім березі Дніпра і якої баня часами неначе ховається в хмарах. Над цією першою своєю працею в Києві він працював у роках 1731—45". Його учнями були такі видатні архітекти, як Ст. Ковнір та Ів. Григорович-Барський.

ШЕЙКОВСЬКИЙ КАЛЕНИК — етнограф і педагог, співробітник петербурзької "Основи", автор праць "Бит подолян" (1859 — 60), збірки "Народ. казок і приказок" 1871., "Опит южнорусского словаря" 1861, українського перекладу "Слова о Полку Ігор." 1885. Бувши добрим українським патріотом, він намагався пояснити назви Дніпровських порогів, що зустрічаються в Констянтина Багрянородного, з сучасної української мови. Назва "ессупі", за його поясненням означала б — "не сопи", "ульворсі" став "гуль-поріг", "гелянд-дрі— — "халяндра (рід танцю на підпитку, як він сам пояснював), "аейфар" — "гайворон", і т. д. З цього приводу Ю. Шерех завважив: "Не можна відмовити Шейковському винахідливости в підшукуванні звуково подібних слів, але мовознавчих знань тут нема й на копійку: не взято до уваги ні історії мови, ні часу, коли появляються ті чи інші слова в українській мові, ні теж можливости в перенесенні значень. Звичайно, методою Шейковського можна проголосити українськими не тільки ці назви, але й, скажімо, вавилонські або китайські . . " (В "Нові Дні" 1951, VI — VII, ст. 29). Див. НАРОДНЯ ЕТИМОЛОГІЯ.

ШЕЙН ПАВЛО (1826 - 1900) — білоруський етнограф жидівського роду, автор "Матеріялів для ізученія бита і язика руск. населенія сев. зап. края" т. І — III, що використовує УМЕ.

ШЕКЕРИК - ДОНИКІВ ПЕТРО (1889 - - ?) — член гал. радикальної партії, в рр 1918 — 19 посол до Укр. Нац. Ради в Станиславові, а в 1919 р. член Трудового Конгресу в Києві, в рр. 1928 — 30 посол до польського сейму . Провадив записи етнографічного матеріялу.

ШЕЛУХИН СЕРГІЙ (1864 — 1938) — правник і письменник (псевдонім С. Павленко), журналіст, член партії соц.-федералістів; в 1917 р. голова революційного комітету в Одесі, член Центр. Ради, генеральний суддя, міністер судових справ у кабінеті Голубовича, член найвищого суду (сенатор) і голова делеґації для переговорів із Росією, в 1919 р. член делеґації на мирову конференцію в Парижі, від 1922 р. професор УВУ в Празі, автор т. зв. кельтської теорії про походження України - Руси (праця "Звідки походить Русь", 1929.)

ШЕЛЯГ — досить поширена в Україні польська монета, яку карбовано в чималій кількості за Ст. Баторія (1575 — 86), але особливо багато за Сіґізмунда III (в рр. 1613 — 27). Вартість шеляга дорівнювала 1/3 ГРОША. За Яна — Казіміра зроблено спробу карбувати шеляги з чистої міді з примусовим курсом три шеляги на один срібний ґрош. Автором проєкту був орендар монетарень Т. Л. Боратіні. Від його прізвища шеляги дістали назву БОРЯТИНКИ. Упродовж 1659 — 67 рр. викарбовано кілька мільйонів тих шелягів. Вони поширилися на всіх польських землях і витиснули з обігу трохи не всю срібну монету, а це завдало тяжких утрат усьому економічному життю Польщі. Поруч із польськими і литовськими шелягами були в обігу й шеляги, що їх карбовано в прибалтійських монетарнях в Ризі та в Ельбіґу і в Ливонії приблизно в 1622 — 69 рр. Міста, де були ці монетарні, належали тоді до Швеції, і тому виготовлені там шеляги карбовано від імени Ґустава - Адольфа (1611 — 32), Христини (1632—54), (Карла Ґустава (1654 — 60- і Карла XII (1660 — 97). Шведські шеляги, особливо міста Ельбінґа, були нижчої якости, ніж польські — майже мідяні, лише злегка посріблені. В Україні переважали шеляги ризькі і ливонські 30 — 50-х рр. та мідяні боратинки 1659 — 67 р. Здається, що боратинки звалися в Україні ШЕЛЯГИ ТОВСТІ, бо вони дійсно були товстіші, ніж звичайні шеляги. На московську монету шеляг — 2/9 срібної копійки (Вал. Шугаєвський в "Наук. Збірн. УВАН, 1952 ст. 143 — 44).

ШЕЛЬМЕНКО - ДЕНЬЩИК — герой комедії Гр. Квітки, тип хохла-лакузи, прообраз "самотверженого малороса", що спарував малоросійську ідилію з темною московською реакційною ніччю під імперським двоголовим орлом. Б. Антоненко - Давидович писав у журналі "Життя й Революція" (передрук в ЛНВ. 1931, VI, ст. 547): "В інших народів мати в аналах історії літератури не сатиру, а позитивний тип Шельменка - Деньщика вважалось би за національну ганьбу, але у нас . . . у нас — ні. І

це не тільки через літературні злидні за доби українського нац. — кул.турного відродження, а й через те, що Шельменко — деньщик увійшов у плоть і кров пересічного міщанства, що треба було двох революцій, щоб типовий представник українського "громадянства" — витрусився б із Шельменкового мундира . . . Бо, що таке Шельменко? Шельменко — це насамперед вірний, але хитрий лакуза, що його хитрощі все таки припасовані на користь панові, це — посміховисько для культурних людей, це — вічний хахол. Шельменкіяда — це апологія вихолощеного малоросіянства, що його ідеал — унтерофіцерські нашивки. Що може бути гіршого в Україні за Шельменка?

ШЕМЕТ ВОЛОДИМИР (1873 — 1933) — член Братства Тарасівців, посол до І Державної Думи один з основників Української Громади, із видавцем братом Миколою в 1905 р. газети "Хлібороб" на Полтавщині. Після 1919 р. співпрацював в Українській Академії Наук але, переслідуваний большевиками, помер із голоду

ШЕМЕТ СЕРГІЙ (1875 — 1957) — брат Володимира й МИКОЛИ, що покінчив життя під час революції, один із організаторів в 1917 р. Української Хліборобської Партії, що перше не була гетьманською, аж стала нею на еміґрації. Проте в повстанні проти гетьмана вона участи не брала. На еміґрації С. Шемет проживав від 1919 р. в Тарнові, Відні й Берліні, і нарешті в Австралії, де й помер. На еміґрації він наблизився до гетьм. Скоропадського і взяв активну участь в гетьманському русі, як особистий секретар кол. гетьмана та член Ради Присяжних. Залишив в "Хлібороб Україні з 1920 — 25 рр. кілька цінних статтей мемуарного характеру.

ШЕПЕЛЬ ЯКІВ (1894 — 1921) - повстаньчий отаман; оперував проти большевиків в рр. 1919 — 21 в околицях Жмеринки, Вінниці, Літина й Лятичева.

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРІЙ (1865 — 1944) — великий митрополит української греко-католицької Церкви з старовинного боярського роду, що в кінці XVIII р. спольщився, а за Австрії одержав ґрафський титул. Сам будучий митрополит був спочатку римо - католиком, називався РОМАН МАРІЯ ОЛЕКСАНДЕР і одержав високу освіту: мав три докторати — з права, філософії і, згодом, із теології. Знав багато мов, усі значніші европейські та кілька слов'янських. Перед ним стелилася блискуча світська кар'єра, але він не захотів бути ні військовиком, ні бюрократом, ні дипломатом, а постригся в ченці, повернувшись до східного обряду в чині св. Василія Вел. і з мрією здійснити єдність православного Сходу з католицьким Заходом. Д-р М. Чубатий писав: "Митрополита Андрея з польського суспільства, в якім він народився та від дитинства був виховуваний, привела до українського народу стара традиція роду Шептицьких, так добре заслуженого в житті української Церкви. Це портрети єпископів та митрополитів Шептицьких — Варлаама, Атанасія і Льва - завернули його життєвий шлях на старі рейки роду Шептицьких, до українського народу. Ідея католицької України привела його до нас і між нас. . ." ("Митрополит Андрей та його ідея . . ." 1953, ст. 9).

В. Дорошенко теж писав: "Справа об'єднання православного Сходу, а передовсім України, з Апостольською Столицею була головною спонукою навернення молодого ґрафа Романа Шептицького, майбутнього митрополита Андрея, до унії. Вона стала його мрією ще геть перед формальним переходом з римо - католицтва на греко-католицтво й обранням духовної кар'єри. Ще юнаком звірився він 9.V 1886 р. з своїм задумом перед папою Львом XIII, і папа благословив молодого ентузіяста на його подвиг. З того часу аж до останніх днів митрп. Андрей не переставав працювати над здійсненням своєї мрії, що стала промотором усього його життя і діяльности . . . ("Великий митрополит", 1958 ст. 27).

У 1888 р. він вступив до Чину оо. Василіян і стає священиком в 1892 р. В 1899 р. папа Лев XIII іменує його станиславівським єпископом, а рік пізніше передає йому престіл галицьких митрополитів, на якому він перебув до смерти 1. XI. 1944 р. В початках XX ст. галицьке духовенство, а головне його верхи, було пересякнене москвофільством. Митрополит Андрій швидко зорієнтувався в згубності того москвофільства, що постало на ґрунті зручної пропаґанди . нібито в обороні галицьких українців від поляків. Він зреформував духовну семінарію у Львові, усунув москвофільські впливи з львівської капітули, збільшив науковий та культурний рівень духовенства, покликав до життя нові чернечі чини й згромадження — оо. Студитів, Редемптористів, сестер Мироносиць, Студиток, Йософіток та інших. Енерґійна діяльність нового митрополита поставила проти нього москалів і поляків, а тим ча-

сом і значна частина українського громадянства поставилася до нього з недовір'ям, з огляду на його походження із спольщеного роду. Та врешті патріотична діяльність Митрополита розвіяла тривогу українського громадянства, і він займає належне йому почесне місце в українському національному житті Галичини, а згодом стає й на його чолі. Він не жалував щедрих грошевих фондів на те, щоб поставити українську науку на власні національні рейки, та щоб українські науковці й мистці працювали в користь свого народу. Коли його заходи перед австрійською, а по війні й перед окупаційною польською владою, оснувати у Львові український університет не увінчались успіхами, він на власний кошт посилав десятки студентів і молодих науковців на студії за границю. Для духовенства оснував у Львові високу богословську школу — Духовну Академію, з добірним професорським складом і з ректором о. д-ром Й. Сліпим (пізнішим митрополитом) на чолі.

Немало уваги присвячував Митрополит Андрій і українській гімназійній молоді й боронив її перед польськими денаціоналізаційними впливами. Він щедро підтримував українські ґімназії "Рідну Школу", дівочі пенсіонати Сестер Василіянок і Малу Духовну Семінарію у Львові.

Зокрема вславився Митрополит Андрій як покровитель мистецтва. Мистці і їхні потреби мали в митрополита першенство перед іншими. Заходами і коштом Митрополита Андрія постав УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ у Львові 1913 р., де були зібрані найкращі й найцінніші пам'ятки нашої церковної і національної історії.

Д. Дорошенко писав: "В 1908 — 09 рр., на запрошення Митрополита, працював в його музеї на становищі помічника директора др. Іл. Свєнціцького наш відомий вчений проф. Вадим Щербаківський, який перебував тоді у Львові на примусовому вигнанні: замість заслання на Сибір царський уряд дозволив Щербаківському відбути призначений йому термін закордоном, і він вибрав Галичину. Як опікувався Митрополит великим малярем Олексою Новаківським та скульптором Михайлом Паращуком, православними земляками з Наддніпрянщини, це річ загально відома. Менше знають у нас про ту зичливу опіку, якою обгортав Митрополит т. зв. "петлюрівських" еміґрантів, що в 20-тих роках, з упадком української державности, осіли у Львові . . . . — "Митрополит дозволяв православним священикам правити в греко - католицьких церквах. З Його дозволу в березні 1944 р. у Преображенській церкві о. Попів відправив, при великій участі громадянства обох віроісповідань, панахиду по Шевченкові . . . Бувши в Києві в 1912 р. Митрополит сам відправив панахиду по Шевченкові в костелі св. Миколая і виголосив при цьому гарну й зворушливу проповідь . . . " ("Великий Митрополит". ст. 34 — 36).

Митрополит Шептицький рішуче виступив в обороні православних українців, як під час голоду 1933 р. в Наддніпрянській Україні, так особливо в часах нищення православних церков на Холмщині в 1938 р. В посланні, виданому 2. VIII. 1938 р. і сконфіскованому на першій сторінці "Діла", що вийшло з білою плямою, але нелеґально масово поширеному, Митрополит писав:

"Потрясаючі події останніх місяців на Холмщині змушують мене прилюдно станути в обороні переслідуваних наших братів, нез'єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, та завізвати Вас до молитви за них і до діл покути, щоб виєднати з неба Боже милосердя.

Коло сто церков розібрано і розвалено. Многі замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослуження, і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятники церковної архітектури. Часто нищили і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру в латинському обряді. Священиків удержуваних лептами бідного населення що з доручення своєї Духовної Влади виконували душпастирські обов'язки, виселювали та діймаючо карали грошевими гривнами або в'язницею. Неповинних людей нераз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехизму і проповідувати в матерній мові людей

Православна церква покрита жалобою. Православні церкви поза границями держави наказали молитви і пости в намірі виєднати з неба заперестання релігійного переслідування. Все православне населення Польщі затривожене. Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагороднішиx почуваннях. А всі з'єдинені з Вселенською Церквою восточні боліють над ударом, завданим самому ділу з'єдинення.

А те все сталось в хвилині, коли уряд предкладав до ратифікації уклад поунійних дібр, заключений між Апостольською

Столицею і Польською Державою. Тим хронологічним збігом обставин ініціятори й організатори діла знищення скидають на Апостольський Престіл одіюм того, що сталося. Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єдинених наших братів, саму гадку про можливість з'єдинення, представляють Вселенську Церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількамільйонового населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення. Отвирається нову пропасть поміж Східньою і Вселенською Церквою".

Одночасно Митрополит вислав о. Йосифа Сліпого з текстом Послання і з усіма зібраними в справі руйнування церков на Холмщині матеріялами до Зах. Европи. Папа Пій XII, одержавши ті матеріяли, негайно зажадав вияснення від польського уряду. За якийсь час скликано польський єпископат на наради до Ченстохови, де розглянено справу, що її порушив Рим у наслідок інтервецій Кир Андрія. Польський уряд був заскочений докладною поінформованістю Ватикану про події в Польщі. Польський єпископат ствердив тоді офіційно, що він не бере відповідальности за дії польського уряду та, що не має на нього впливу. Безпосередньо по тому польський уряд восени 1938 р. залишив ведену акцію нищення православних церков. Немає сумніву, що це сталося саме в наслідок заходів Митрополита Шептицького, та розголосу цієї справи на Заході.

Царський уряд вбачав в особі митрополита Шептицького найбільш небезпечного для московського імперіялізму ворога, і тому, як тільки московські війська заняли Львів в 1914 р., заарештували Митрополита, що не захотів покидати свій нарід, і вивезли його до Росії, де замкнули в манастирі. Аж революція 1917 р. звільнила його.

Не захотів Митрополит залишити свою паству і тоді, коли йшли на Галичину большевики. Проте, червоні московські окупанти дали спокій Митрополитові, вже від довгих років спаралізованому в руках і ногах, хоча існують підозріння, що Митрополит помер не своєю смертю, а був отруєний.

У Ватикані розпочався процес про беатифікацію митрополита Андрея, що його католицька преса й тепер інакше не називає, як СЛУГОЮ БОЖИМ.

ШЕПТИЦЬКИЙ АТАНАСІЙ — їх було три: 1. єпископ луцько - острозький, що помер 1687 р.; 2. єп. перемиський в рр. 1762 1779, що помер 1779 р., і 3. єпископ львівський в рр. 1715 — 46, що від 1729 р. був київським уніятським митрополитом. Помер 1746 р.

Крім того, був **ШЕПТИЦЬКИЙ ВАРЛААМ**, єпископ львівський в рр. 1710 - 1715 († 1715), і **ШЕПТИЦЬКИЙ ЛЕВ**, єпископ львівський в рр. 1749 —79, а від 1762 р. — митрополит. Він "заслужився обороною української нації перед латинщенням і польщенням. Його ясне національне становище стягнуло на нього закид із боку барських конфедератів, що він був інспіратором гайдамаччини . . Рідка в тих часах національна свідомість веліла йому всіма способами підносити рівень освіти українського духовенства. . . За Льва Шептицького доконано незвичайного на ті часи діла: опису великої частини сільських і міських українських парохіяльних церков, забудовань і ґрунтів. Цей опис містить у собі велику масу свідоцтв про цінні пам'ятки нашої церковної старовини й нашого старого письменства та й ще більшу масу топографічних відомостей про поодинокі місцевості. Довершив того великого опису візитатор о. Миколай Шадурський, висвячений в 1751 р. . ." (М. Возняк "Іст. у. літ." III, 97—99).

У часі прилучення Галичини до Австрії в 1772 р писав Л. Шептицький до православного єпископа Юрія Кониського Білорусі, що поляки перше хочуть знищити православних, а опісля візьмуться й за уніятів; тимто не пора уніятам і православним сперечатися між собою, а об'єднатися для відпору польського наступу ("Пробоєм", 1940, ст. 177).

ШЕРЕР ЖАН БЕНУА (1741—1824) — атташе при французькій амбасаді в СПетербурзі, масон, в рр. 1808—24 професор університету в Тібінґені, автор праці в двох томах (фр. мові) "Аннали Малої Росії або історія Козаків" (Париж 1788), в якій він перший популяризував в Европі відомості про Україну на основі автентичних джерел. Він писав: "Українські козаки були спокійний нарід; вони відповіли на узурпації польських маґнатів і кліру спочатку уступками; згодом, коли вони помітили, що існує тільки одна думка — їх роздавити, нема нічого дивного, що вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо та затвердити свій нахил до незалежности. . . Нарід цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, і цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили, щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне

повстання вважається за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі. . "

Вдачу українців Шерер так описував· "Українці — рослі, сильні люди, привітливі й гостинні, ніколи нікому не накидаються. але й не зносять обмежування своєї особистої свободи. Невсипущі, сміливі й чесні, але... трохи мають нахил до пияцтва. ." (В. Січинський "Чужинці про Україну" 1938 ст. 145).

ШЕРЕР МАРІЯ — професорка української літератури у Вищій Школі Східніх мов у Парижі, дослідниця й перекладачка на французьку мову "Українських Дум", що вийшла в Парижі в 1947 р. окремою книжкою. Див. КОЛЕССА ФІЛЯРЕТ Авторка цінної Монографії про Шевченка

ШЕРШЕНЬ — болонкокрила комаха, подібна до оси, тільки вдвоє більша. Укол її небезпечний людині. "Звивається. як шершень", кажуть про напастливого ворога, що все шукає нагоди до зачіпки (І Франко. II, 167).

У Гр. Сковороди в байці про бджолу й шершеня, шершень — образ людей, що живуть крадіжкою чужого і родяться лише на те, щоб їсти й пити... Багато шершенів без толку говорять: "Для чого цей. напр., студент вивчився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися і не мати багатства?", "Вони не розуміють, що сродна праця — найсолодша в світі річ... Що є гірше, як плавати в багатстві і смертно мучитися без сродної праці? . . Нема нічого радіснішого як жити відповідно до природи. Тоді є солодкою і фізична праця й терпіння тіла. Але ж треба розкусити, що то означає жити відповідно до природи. Це не закон тваринного бажання нашого, а бажання існування в сродній собі часті. Це те існування. про яке древній грецький філософ Епікур сказав: "Дякуємо блаженній природі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним". (Із збірки "Басні харьковскія" 1774 р). Див. ПРАЦЯ.

ШИБЕНИЦЯ — прилад до кари через повішення. Звідти ШИБЕНИК — людина, що заслуговує шибениці. "Борода, як у владики, а сумління, як у шибеника" (Номис 180).

ШИҐАЛЬОВЩИНА — філософія всезрівняльности, від імени Шиґальова, героя роману Достоєвського 'Беси', первісна програма демагогічного большевизму. На запит, що робили б шиґальови на другий день по революції, Достоєвський вустами Шиґальова дає таку прозорливу відповідь: "Ви раби і в рабстві рівні. В найскрайніших випадках. — наклеп і вбивство, а головне — рівність. Перш за все понижується рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний лише вищим здатностям — не треба здатностей. А вищі здатності не можуть не бути деспотами".

ШИЙКЕВИЧ ЗАХАР (†1704) — генер. суддя Брюховецького, їздив із ним в 1665 р. до Москви, дістав дворянство й нагороди, потім був усього позбавлений і засланий на Сибір Все ж таки звідти повернувся і грав ролю в генеральному суді Самойловича.

ШИЛО — шевський прилад проколювати шкуру. "Шило в мішку не втаїться" — бо воно гострим кінцем усе виткнеться, тим хочуть сказати, що таємниця мусітиме вийти на світло Боже. "Його й шило голить" — такий він щасливий, бо звичайна людина шилом не може поголитися. "Не вміє й шила загострити" — такий ні до чого нездатний, бо шило вже й так гостре. Див. ШВАЙКА.

ШИПШИНА — польова троянда. Належить до тих колючих рослин, що їх українська народня пісня не любить, називаючи "проклятими", бо їх колючки служили, мовляв. жидам для завдавання мук Христові. Тому й свекруха "посадила синові (на могилі) червону калину. а нелюбій невістці колючу шипшину" (Чуб. V, 714). У клясичних народів шипшина була присвячена підземним богам. Плоди шипшини використовуються в харчовій промисловості для надавання продуктам вітамінних властивостей.

ШИРИНКА — вишивана хусточка з грубого полотна. На Буковині кожна жінка, йдучи до церкви, чи на гостину, брала в руки ширинку: "це шматок полотна у квадраті з мережкою або вишивкою на берегах". (Збірник "Буковина. її минуле і сучасне". 1956 , ст. 56).

ШИРІНЬКА — розріз спереду в штанах.

ШИРІТВАС — невеликий і низький чан. Див. ШАПЛИК.

ШИРОЦЬКИЙ КОСТЬ (1886—1919) — історик мистецтва, професор Кам'янецького університету. Залишив праці про декоративне мистецтво української хати.

про дерев'яні хрести на Поділлі, про українське ґраверство, а також цінний провідник по Києву (1917) та "Старовинне Мистецтво в Україні".

ШИТИ — працювати голкою. Вагітній жінці дуже суворо заборонялося шити по святах та п'ятницях, бо діти могли б родитися із пришитими язиками, пальцями. чи якими іншими частинами тіла. (МУЕ НТШ. VIII, ст. 9). На Куп'янщині заборонялося вагітним також шити на собі, щоб не зашкодити дитині (там же).

І взагалі було поширене вірування, що "шити на собі" річ шкідлива "пам'ять собі пришиєш". В усякому разі, якщо вже шиєш. то візьми стебло в руки" (Франко. III, 585). "Коли у кравця, чи у швачки за шитвом нитка в'ється, то той, чиє шитво. того року ще не вмре" (Грінченко Слювар).

ШИФЕР — лупак мінерал, що лупається в тонки плити, вживані до накриття дахів та викладання підлоги; чорний шифер — вживають на таблички до писання. Червоний шифер дуже цінили в нас в XI—XII ст.. привозили його до Києва з горішнього Дніпра робили з нього домовини та обличковували ним мури по церквах (К. Широцький "Київ" 1917, 27,36; М. Груш. "Іст. У. Р." IV, 418(.

ШИФУНТ — давня міра сипких речей. 50 шифунтів складають приблизно один ЛАШТ (див.).

ШИШАК — старовинний бойовий шолом з прикрасою у вигляді звуженої вгорі рурки з шишкою на кінці. або конячим хвостом чи пір'ям. Інколи міг бути гребінь. З боків додавалися ще навушники, спереду дашок і наносник, а ззаду кольчуга — кільчаста сітка.

ШИШАЦЬКИЙ ВАРЛААМ — церковний діяч із Чернігівщини, ректор новгород - сіверської семінарії, від 1791 р. архимандрит. від 1795 — єпископ житомирський, від 1808 архиєпископ в Могилеві над Дніпром. В 1812 р., коли маршал Даву взяв Могилів, присягнув імператорові французькому, поминав його в церкві і бажав перемоги французьким військам над московськими. За це, по уступленні французів, був заарештований і, за рішенням Синоду, яке затвердив цар Олександер І. позбавлений духовного сану і засланий до Новгород - Сіверського Спаського манастиря на досмертне ув'язнення. Помер він, за УЗЕ, в 1831 році, за проф. Оглоблиним — в 1820 році.

ШИШАЦЬКИЙ ІЛЛІЧ ОЛЕКСАНДЕР (1828—59) — етнограф, в рр. 1854—59 — редактор "Черн. Губ. Ведомостей". Залишив збірку українських приказок, дві збірки віршів ("Українська квітка"), розвідки й статті про місцеві пам'ятки.

ШИШКА — весільне печиво. Весільну шишку робили з довгастої смуги дріжджевого тіста завтовшки в палець. З одного її боку робили прості й косі нарізи, а потім бинду скочували і знизу стягували кільцем із тіста: виходила ніби соснова шишка. звідки й назва (Ящуржинський в К. Ст. 1897, XI, 282). Молодий і молода роздавали шишки гостям на весіллі, а також під час запросин. Іноді виготовлялися особливо пишні шишки для подарунку старшій дружці. На Курщині пекли маленькі шишки й одну велику. Маленькі пекли в хаті молодої, і вона ходила з ними запрошувати на весілля та й залишала запрошеним. На весіллі роздавали їх боярам та гостям. Велику весільну шишку пекли і в молодої і в молодого. В неї затикали ГИЛЬЦЕ (див.). звичайне вишневе, обліплене тістом. З молодим везли його шишку до молодої, де обмінювали її на шишку молодої. На весіллі розділювано її межи боярами та дружками. (ЗНТШ. IV, 237). На Чернігівщині старша шишка — це хлібець із вирізаними зубцями тіста, подібний до соснової шишки. Його малювали на червоно і обліплювали сухозлотицею. Менші ж шишки — це невеличкі хлібці з одним або й двома голубчиками, наліпленими згори. Іноді їх теж малювали на червоно. (Литвинова в МУЕ НТШ. III, 87).

Хв. Вовк уважав весільну шишку за символ плідної сили природи ("Студії ." 247).

Пекли шишки й на Великдень. — ними прикрашали паски.

ШИШМАНОВ ІВАН (1862—1928) — болгарський вчений і політик. зять проф. Мих. ДРАГОМАНОВА, одружений з його старшою дочкою ЛІДІЄЮ (1865—1937) письменницею, перекладачкою та членкинею багатьох культурних і наукових установ Болгарії, де вона служила ніби зв'язковою між Болгарією й Україною. Її чоловік зробився також приятелем українського народу і після відродження української державности був призначений послом до Києва. де провадив цікавий для

будучого історика тодішнього українського життя щоденник. Був професором Софійського університету. членом болгарської й норвезької Академії Наук, дійсним членом НТШ..

ШКРАБА ОРЕСТ (1898 - ?) — адвокат на Буковині, в рр. 1930—31 посол до румунського парляменту, член буковинської єпархіяльної ради від українців.

ШКРИБЛЯКИ — династія гуцульських ремісників - мистців, різьбарів у дереві Почав її ЮРКО, званий ЮРНЮКОМ (1823 -- 84), батько ВАСИЛЯ, званого ТОКАРИКОМ (1856 — 1928). МИКОЛИ (1858 — 1920) і Федора (н. 1861).

ШКРУМЕЛЯК ЮРА (1895 — 1965) -- письменник і журналіст, редактор часописів "Народня Справа" й "Дзвіночок"; автор нарисів "Поїзд мерців", збірки поезій "Авлева Жертва" та повістей "Чета Крилатих" та "Огні з полонин". Також перекладав і писав для дітей.

Заарештований в 1946 р. повернувся з заслання в 1955 р. і з 1957 р. друкував поезії і статті в "Літературній Газеті" та в журналі "Жовтень".

ШКУРА — зовнішнє покриття тіла тварин і людей. Здерту й виправлену шкуру ріжних тварин. звичайно ссавців широко використовують у промисловості. Уже в княжій Україні над обробленням шкури працювали, як засвідчують літературні пам'ятки й археологічні знахідки, шевці, римарі, сідельники та кожем'яки - гарбарі. Вони виготовляли чоботи, постоли й подібне до них жіноче взуття, ремені, щити. сагайдаки, шапки, рукавиці, сідла тощо. В розкопах трапляються ножиці та ножі різати шкуру.

ШКУРУПІЙ ҐЕО (Ґеорґій) 1903 — 1943) — підсоветський поет і письменник із Бендер. Друкуватися почав в 1920 р. в альманаху "Ґрона", де видрукував два оповідання. Пізніше був автором 9 книг поезій "Психотези" 1922, "Барабан" 1923, "Жарини слів" (вибрані поезії, 1925), "Море" 1927, "Зима 1930 р." 1934. та книг прози: "Переможець дракона" 1925 і "Пригоди машиніста Горна" 1925. В поемі "Зима 1930 року" реалістично показав відпорність українського селянства примусовій колективізації. Його роман "Жанна Батальйонерка" викликав в 1930 р. гостру критику М. Хвильового. що назвав — вже після свого другого каяття — оцінку московського імперіялізму, яку дав Шкурупій в романі "зоологічним націоналізмом" Ця критика на сторінках "Пролетфронту" в тодішніх умовинах дорівнювала доносові. І дійсно потім Шкурупія було заарештовано і заслано в 1935 р. на Соловки. М. Хвильовий оскаржував Ґ. Шкурупія в тому, що герой "Жанни Батальйонерки" смів хотіти "збудувати свою державу — Україну". що смів думати, що "з України можна зробити зовсім незалежну державу! Вона може бути вільніша за Америку. В ній не буде капіталістів і визиску. В ній не буде московського купецтва й шинків із традиційними циганами". Він оскаржував Ґ. Шкурупія, що той уважав Центр. Раду й Директорію — "ці контрреволюційні інституції, що спиралися на куркулів" — революційними. і що він мав "чисто донцовську установку щодо націоналістичного руху" і "щодо Америки — Америки. країни звірячої експлуатації . ." і т. д. Особливе обурення М. Хвильового викликала заввага. що українцям "огидно вмирати з примхи Ґолубятнікова за його розхристану, дурноголову батьківщину" ("себто Росію", поспішився додати Хвильовий). Не менше обурення викликали в Хвильового й дальші слова роману, які він цитує: "Цілу культурну націю, що несла европейську освіту в Азію. підібгав смердючий чобіт російського самодержавства. Україна нещасніша за колонії, бо її посіли некультурні варвари. яких вона вчила колись абетки. Хто звільнить її синів від тієї темряви. віл вогких павучих обіймів, що несуть із собою брутальні завойовники? Лише татарське ярмо можна порівняти з тим ярмом. бо воно брудне й не несе зі собою ніякої культури. . Воно несе зі собою культуру пригноблення, дресировки й випікає з м'ясом будьяку свіжу думку. . ." (Цитати за Р. Задеснянським "Що нам дав М. Хвильовий?" вид. II. ст. 129—30).

Ґ. Шкурупій належав до літературної організації "Нова Ґенерація". що видавала журнал тієї ж назви.

ШЛЕЯ — частина кінської упряжі. Хв Вовк зазначав, що на Правобережній і в усій Зах. Україні "замість східнього ХОМУТА (див.) вживається шлея.." ("Студії..", ст. 77).

ШЛИК — смушева гостроверха шапка. В Галичині — кругла суконна шапка з загнутою футровою облямівкою. У запорожців шлик — суконна гостроверха торбинка, що творить дно шапки і звисає з

голови. Вона , очевидячки символізує запорозький ОСЕЛЕДЕЦЬ (див.).

ШЛІХТЕР ОЛЕКСАНДЕР (1868—1940) — наркозем РСФСР, в 1919 р. нарком харчових справ, в рр. 1921-23 — полпред в Австрії, в рр. 1923—24 голова управи Вукоспілки, в 1924 р. ректор комуністичного університету ім. Артема в Харкові, в рр. 1924—28 наркомзем УССР, від 1929 р. директор Інституту Марксизму - Ленінізму та віцепрезидент ВУАН. Див. ПРОДОТРЯДИ.

ШЛЮБ — церковне вінчання. Це слово ще недавно визначало в нас ПРИСЯГУ, шлюбувати ще й досі часто — присягати. Але слово шлюб давненько втратило своє первісне значення присяги, визначаючи тепер тільки ВІНЧАННЯ (див.). Про переміну значення цього слова писав проф. Ів. Огієнко: "Вдавнину в XVI—XVII вв. при вінчанні обов'язковою була й присяга на вірність один одному. Народ надавав цій присязі (шлюбові) таку силу, що все таїнство вінчання назвав шлюбом. себто присягою, що позосталося в нашій мові і тепер, хоч російська церковна влада в Наддніпрянщині викинула стару форму присяги при вінчанні. ." ("Рідна Мова" 1939 ст. 341).

Н. Полонська - Василенко теж писала: "Подібно до практики перших століть християнства, заручення в Україні вважалось окремим чином, і ті, що заручилися, повинні були взяти шлюб. Лише в 1702 р. дано було волю після заручин розійтися. Така практика Української Церкви викликала протест Російської, і в 1775 р., з наказу Св. Синоду, обидва чини були об'єднані в один, з забороною робити їх у ріжні часи. Ця заборона йшла рішуче проти нашої традиції. У Требнику Петра Могили, в описанні чину заручення й вінчання, підкреслено, що звертається священик до молодих "руською", себто українською, мовою. Він повинен спитати молодих, чи не давали вони обіцянки одружитися іншим і чи д о б р о в і л ь н о беруть шлюб. і чи була присяга молодих на додержання вірности. Основою шлюбу й заручення в цій присязі є слово нареченого: "я беру тебе на помошницю", а наречена: "я беру тебе за помошника". В обов'язковому слові до молодих священик казав: "Ти. . . повинен добре пам'ятати же малжонку свою маеш мати за сполного і сердечного себе приятеля і товариша, а не за невольницю і подножка, абовем не з ноги ті єси Бог сотворил, але з ребра, близко серця будучого. . ."

Цей чин зберігався в Україні до кінця XVIII ст. і залишився він у Галичині, в Церкві греко - католицькій. В народі українськім вдержалося слово "шлюб" (присяга), яким він замінив належне слово "вінчання". Цей приклад вказує, яка глибока прірва відділяла московський та український звичаї в розумінні завдань подружнього життя, і як високо стояла жінка в Україні перед приєднанням України до Москви. ." ("Український Збірник". Мюнхен, 1958, ст. 68).

ШЛЯХ — велика поштова дорога. Саме слово вказує, що такі великі поштові дороги прокладали в нас чужинці з метою насамперед стратегічною, а потім комерційною. Великі поштові шляхи, що їх попрокладав московський уряд, з наказу таких вищих адміністраторів, як Кокошкін. у нас обсаджувалися вербами Див. БОГІВ ШЛЯХ, ДОРОГА, ЧОРНИЙ ШЛЯХ.

ШЛЯХТА — провідна верства в становім суспільстві Польщі, що відповідала старо - українському БОЯРСТВУ, і західньо - европейському ЛИЦАРСТВУ. В Польщі шляхта розвинулася з населення, що мало обов'язок військової служби. Замкнулася вона в окремий стан із кінцем XIV ст. (кошицький привілей 1374 р.). Провідною верствою українського населення, інкорпорованого в Польщу, була теж шляхта, в величезній більшості ще православна. І хоча значення української шляхти в Польщі з часу інкорпорації до Польщі українських земель дедалі маліло і хоча вона не мала своїх окремих національних організацій, а входила в загально - державну провідницьку верству, та все ж в галузі конфесійній та почасти й судово-правній становила національну відрубну від польської шляхту. Доказ цьому — домагання української, чи б то "руської" шляхти в ділянці віри "східнього обряду" та "руської мови" в загально - державних польських установах на українських землях. Свідчать про це і акти обрання кандидатів на єпископа львівського, галицького і кам'янець - подільського від духовенства і православної шкяхти 5. IV. 1641 р., акт обрання митрополита київського Сильвестра Косова 25. II. 1647 по смерті П. Могили. а також інструкція на варшавський Вільний Сойм послів від шляхти воєвідства Волинського з 13. IX. 1646 та багато інших. За арґумент відрубности нашої "руської" шляхти найкраще виступає

факт справування її осібним на українськиих землях правним кодексом — Литовським Статутом та наявність вищої судової інстанції — Луцького трибуналу. Основну масу шляхти в польській державі, а значить і українській, становлять землевласники. З шляхетського права виростає й право посідання землі. Проте, той хто володіє землею, з самого факту володіння не набуває шляхетських прав, що виводяться не від здатности володіти землею, а від здобутого мечем лицарського, родового права. Приналежність до цього лицарського роду — вирішальний момент, і з нього виростають шляхетські права на землю. (В. Гришко в ЗНТШ т. 156, ст. 9.).

М. Грушевський і особливо В. Липинський знаходили велике число шляхти в козацьких лавах до 1648 р. Досить згадати про князів Пронських, Ружинських, Вишневецьких, про шляхтичів Кр. Косинського, Конашевича Сагайдачного, Мих. Хмельницького. Роля шляхти в козацтві була цінна: вона завжди була в проводі, вона постачала ідеологію козацьким масам, обертала степову безграмотну стихію в европейсько - сформовану політичну силу (там же, ст. 23). І в повстанні козаччини за Б.Хмельницького шляхта брала чималу участь. М. Грушевський писав, що шляхта "надавала тон ідеології повстань, займаючи, найбільш впливові, провідні позиції в козацькому війську, становлячи, так би сказати, його мозок" (Іст. УР." 1922, т. VIII, ч. II, ст. 118). В козацькому реєстрі 1649 р., укладеному по Зборівській угоді, В. Липинський нарахував 750 шляхетських родів у кількості коло 1.500 душ. В тому ж реєстрі Ролле нарахував близько 2.500 душ, але родів менше, ніж 450. Поза числовими показниками Липинський документально, навіть поіменно перелічує шляхту у Війську Запорізькому на становищі дорадників Б. Хмельницького, дипломатів, військових писарів і підписків, суддів, високого духовенства, тощо. (В. Гришко. в ЗНТШ, т. 156, ст. 24-25).

І по Б. Хмельницькому українська шляхта продовжувала відогравати ролю, хоча й поступаючись перед козацькою старшиною, що прирівнювала себе, як "лицарський стан" до шляхти. Навіть і в Українському Кодексі 1743 р. стверджується існування в Україні шляхетського стану. Під шляхтою Кодекс розуміє особи, що походять від предків шляхтичів, які набули права шляхетства народженням чи наданням прав за польської влади, і яким ці права визнала українська влада та московський цар на підставі договору 1654 р. До них прирівнювалося людей "військового стану", себто українських козаків, записаних в числі 40.000 в "реєстри", чи "компути". Прирівняння їх до осіб шляхетського стану базувалось на тому, що їхня козацька служба завжди вважалася за "лицарську" службу, яку вони відбували на таких самих умовах, як і природна шляхта: вони володіли маєтностями, даними їм для служби або придбаними іншими способами, з яких відбували військову службу; мали пасивне й активне виборче право й обиралися на всі військові посади аж до генеральної старшини й гетьмана. (ЗНТВ. т. 159, ст. 115). Крім того, з часів гетьм Брюховецького Москва почала надавати своїм вислуженцям московське ДВОРЯНСТТВО (див.), а в 1785 р. і всю давню українську шляхту включено в московське дворянство.

ШЛЯХЕТНІСТЬ ДУХОВА — шанування й плекання в собі і в інших людської гідности. Було б марною справою шукати цієї духової шляхетности в Москві, як царській, так і особливо большевицькій, як і взагалі в усякій деспотії, де плекається рабський дух, що виключає поняття людської гідности. Див. ОСОБИСТІСТЬ, ГІДНІСТЬ.

ШМИГІВНИЦІ — мала батерія XVI—XVII вв.: на одному великому возі ставили малу гармату, біля неї, або під возом, кілька ГАКІВНИЦЬ, чи півгаківниць. Таку малу батерію обслуговував один пушкар. У західній Европі такі сполучені рушниці звали ОРГАНАМИ. (Ів. Крип'якевич "Іст. у. війська" ст. 154).

ШМІДТ АКСЕЛЬ БЕРНГАРД (1870 —) — німецький журналіст і письменник із Дорпату в Естонії, в рр. 1896—1900 був редактором в Ревелі, потім Лібаві, в рр. 1908—11 головним редактором "Ріґаер Нахріхтен"; в 1911 переїхав до Берліну, де співпрацював у ріжних часописах, був редактором журналів "Дойтче Політік" (1917 — 1921) та "Дер Дойтче Ґеданке" (1925—28), одним із основників, разом із РОРБАХОМ (див.), Німецько - Українського Т-ва в Берліні в 1919 р. і його генеральним секретарем та редактором журналу "Ді Украіне". Був також автором книжок "Ді Руссіше Сфінкс", "Русслянде Ендціль" та ріжних статтей і брошур про Східню Европу, а зокрема про Україну й українську справу, до якої ставився дуже прихильно.

ШМІДТ ГАЙНРІХ ФЕЛІКС (1897-1963) — професор східньо - европейської історії віденського університету, дійсний член НТШ, президент Міжнародного Союзу Істориків, почесний член українського студентського Т-ва "Січ" у Ґрацу. Належав до беззастережних приятелів українського відродження.

ШНУР див. МОТУЗ. Також старо - українська міра довжини, коло 75 ліктів або 48,7 м. ШНУРОВА КЕРАМІКА — доісторичні глиняні вироби, прикрашені відтисками шнурка на горішній частині посудини.

ШОВГЕНІВ ІВАН (1874—1943) — інженер, батько ОЛЕНИ ТЕЛІГИ, в рр. 1911 — 18 доцент петербурської політехніки, в рр. 1918—20 професор київської політехніки, голова меліоративної секції ВУАН, в рр. 1922—31 професор Укр. Господ. Академії в Подебрадах і перший її ректор.

ШОВІНІЗМ — засліплений націоналізм, що надто перебільшує якості свого народу і ставиться з погордою й ненавистю до інших. Він не має нічого спільного з націоналізмом поневолених націй, що прагнуть визволення і ненавидять своїх гнобителів, але вбачають в інших поневолених націях товаришів у спільній боротьбі за краще майбутнє. Ненависть до поневолювача — це зовсім не шовінізм, а лише неминучий наслідок гноблення і необхідна передумова успішної боротьби за визволення з ворогом нації. Для шовініста існує лише його нація, якій всі інші мусять служити. Націоналіст поневоленої нації, навпаки, шукаючи визволення власної нації, високо цінить і шанує всі ті культурні нації, в яких знаходить можливість черпати духові сили для своєї виснажливої боротьби за визволення. Шовінізм — це змагання до нищення слабших націй, що його викликає не стільки дарвіністична "боротьба за існування", як імперіялістичні "око завидюще і лапа загребуща..."

В 1918 р., коли в Україні розгорілася боротьба з московськими імперіялістами п. В. П.(-існячевський) писав у часописі "Відродження" (Київ), 28 вересня: "Наше почуття ненависти родилось під впливом інстинкту самооборони, виховалось під впливом збройного нападу на нас спочатку з фізичною зброєю, а потім з духовною — газетами і взагалі всім симптокомплексом дужчої культури. Коли в здоровий організм попаде чужеродне тіло — тріска, бактерія — той організм посилає на боротьбу в місце зарази, чи травми, своїх оборонців — — білі кров'яні кульки, або лімфоцити. Людина, в медицині несвідома, дивиться на нарив, як на тяжку брудну болячку, але це — місце бою оборонців від зарази. І брудний, на перший погляд, гній складається з живих і мертвих оборонців славно впалих у бою з ворогом та вбитих ними бактерій. Наше вороже почуття до ворогів — теж брудне на перший погляд, але воно — реакція на ту заразу. В наше тіло, тіло молодої, жадної до здоров'я, багатої гарними соками і молодими оборонцями лімфоцитами нації налізла всяка нечисть. Організм здорової нації мусить з нею боротися, щоб безславно не загинути, і в гарячці боротьби у нас родиться почуття НЕНАВИСТИ (див.) до ворога, бажання спасти себе від чужоземної напасти. ."

Українці ніколи не були шовіністами, навіть і тоді коли, за київської держави, мали свою імперію. Москалі були завжди шовіністами. (Див. КСЕНОФОБІЯ). В. Ленін під час дискусій над національним питанням на VII З'їзді російської компартії, що відбувся 6—8.ІІІ. 1918 р. в Петрограді, відверто визнав, що, коли поскребти російського комуніста, з нього вигляне московський шовініст. 30. XII. 1922 В. Ленін вписав до свого щоденника продовження свого "Заповіту", яке було оголошено 1956 р. в московськім" Комуністі": "..Свобода виходу з союзу, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно - руської людини, великороса, шовініста, по суті негідника й насильника, яким є типовий російський бюрократ. Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянізованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці". Д. Ф. Соловей, в книжці "Україна в системі сов. колоніялізму" (1959, ст. 97) коментував: "Сьогоднішня дійсність в СССР показує, що прозорливе передбачення Леніна цілком збулося..."

XII з'їзд російської компартії, що відбувся в Москві 17—25. IV. 1923 р., схвалив таку резолюцію з національного питання, якою "націонал - комуністи" довго боролися проти російської централізованої політики ВКП(б): "...Розмови про перевагу російської культури і висування твердження про неминучість перемоги вищої російської культури над культурами відсталіших народів (української, азербайджанської, узбекської, киргизької й інші) є нічим іншим, як намаганням закріпити

панівне становище великоросійської національности".

Але в заяві до Виконкому Комінтерну, датованій 3—8 VI. 1928 р., що її подав Центр. Комітет КП(б)У, в пунктах V—VI зазначено:

V. Ми маємо на Україні передусім посилення російського шовінізму. Коріння російського шовінізму, не зважаючи на економічну експропріяцію кляс і груп, що являються його основною опорою (велика буржуазія, поміщики, висока військова і цивільна бюрократія), ще глибоко лежить у товщині російського міського міщанства (буржуазії) і серед інтелігентів - спеціялістів, при чому російський шовінізм на Україні має широку підтримку в масах російського міщанства на Україні. Зокрема шовіністично настроєні працівники нашого совєтського апарату, тисячами ниток зв'язані з такими ж працівниками, що обслуговують союзні апарати. Такі працівники до цього часу, всупереч політиці й лінії партії, часто намагаються використати потрібну для зміцнення совєтської влади централізацію для боротьби з економічним і культурним розвитком національних республік. VI. Потрібно констатувати тиск російської націоналістичної стихії на групи робітників і членів партії з метою зберегти на совєтській Україні за російською культурою те упривілейоване становище, яким вона користалася за царату. Російський націоналістичний ухил у партії полягає в ігноранції або недооцінці значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, які виявляються:

1) в применшенні значення України, як частини СССР, в намаганні тлумачити СССР як фактичну ліквідацію національних республік;

2) у проведенні нетрального ставлення партії до розвитку української культури, в трактуванні її, як відсталої, селянської в противагу до російської "пролетарської";

3) в намаганні всякою ціною зберегти перевагу російської мови у внутрішньому державному, громадському і культурному житті України;

4) у формальному ставленні до проведення українізації, яка визнавалась часто лише на словах;

5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілість цих поглядів серед партії;

6) в прагненні не переводити українізації в містах і серед пролетаріяту, обмежуючи її тільки селом;

7) у крайньо тенденційному роздуванні окремих перекручень при проведенні українізації і в спробах подати їх у формі цілої політичної системи порушення прав національних меншин (росіян, жидів).

Таку характеристику російського комунзму ЦК КП(б)У дав, опираючись на характеристику великодержавного шовінізму Виконком Комінтерну в серпні 1927 року:

"Великодержавний великоросійський шовінізм в Україні, що бере своє коріння в дореволюційному поневоленні царською Росією українських робітників і селян, їхньої мови і культури, підробляється під совєтську марку, через зміновіховство в формі "зміцнення" Союзу совєтських республік, намагається звести будівництво української соціялістичної республіки до ролі провінції, знищує її самостійне значення в Союзі республік і фактично має зробити панівною великоросійську культуру. Ці погляди певною мірою впливають на частину робітників і окремі групи членів партії. Великоросійський націоналістичний ухил в КП(б)У полягає в ігноранції або недооцінюванні національного питання в Україні, применшенні значення Української республіки в СССР, розцінюванні створення СССР, як фактичної ліквідації національних республік, проповідуванні невтрального ставлення партії до розвитку української культури, в трактуванні її як відсталої, селянської, протиставлячи її великоросійській пролетарській культурі, в змаганні всілякою ціною зберегти перевагу великоросійської мови у внутрішньому державному і громадському житті України, в фактичному небажанні запроваджувати українізацію в поширюванні шовіністичних великодержавних поглядів про штучність українізації і незрозумілості "галіційського язика", в намаганні не провадити політики українізації в містах і серед пролетаріяту, обмеживши її лише селом, в спробах висвітлити помилки в процесі українізації, як систему порушення прав національних меншин (росіян, жидів). Ці настрої, інколи в формі оборони національних меншин, спостерігаються серед окремих партійних робітників. Цей російський націоналістичний ухил в Україні — найнебезпечніша загроза зірвання союзу робітників і селян України і всього соціялістичного будівництва в Україні. КП(б)У успішно перемагала цей ухил і надалі мусить провадити з ним рішучу і нещадну боротьбу".

Увесь Централ. Комітет КП(б)У, що насмілився дати таку характеристику московсько - комуністичного шовнізму був фізично винищений, а московський шовінізм запанував на всьому просторі московської червоної імперії. Див. ПРЕЗИРСТВО, РУСИФІКАЦІЯ.

ШОВК — тонесенькі волоконця опряду гусениці ШОВКОПРЯДА, нічного метелика, що живиться листям (МОРВИ) й перед закукленням обпрядується ніжним волоконцем, яке снує з особливих усних залоз; волоконця тих опрядів (коконів) розсновують і виробляють із них шовкові нитки, що в наших народних піснях символізують волосся: "Ой, матінко та голубонько! Приснився мені сон дивненький: з раю пташки вилітали, чорний шовк поснували, дрібне золото порозсипали. — З раю пташки — то твої дружки; чорний шовк — то твої кіски, дрібне золото — то твої слізки" (Чуб. IV, 255).

Шовк був і символом м'якости: "А на теремі маківочка, а на маківочці ластівочка звила гніздечко з чорного шовку, вивела дітки однолітки (там же, 148). Тому й ШОВКОВА ТРАВА — взагалі м'яка трава: "Пуска свого коня вороного в шовкову траву . . . " (Чуб. V, 951). Звідти й символізація шовковою травою м'якої дівочої коси: "Як я потопала, три слова сказала: Не рубай, братіку, білої березоньки; не коси, братіку, шовкової трави; не зривай, братіку, чорного терну: біла береза — то я молоденька; шовкова трава — моя руса коса; чорний терен — то мої чорні очі" (Чуб. V, 202) "Бреше, як шовком шие", казали в нас про людину, що надто гладко брехала (Номис, 6954).

ШОЛОМ — накриття голови вояка зі шкури, а пізніше з металю. Шоломи княжої України, вироблені з залізної бляхи, мали форми стіжка, що загострюється догори. Спереду бляха здовжувалася в вузький виступ, що охороняв ніс. Деколи спереду шолома причеплювали залізну маску, що закривала все обличчя. На княжих шоломах були зображені святі. Пізніше старовинний шолом у формі стіжка вийшов з ужитку: почали вживати шоломів з круглим, випуклим дном: вони краще хоронили голову. Шоломи мали ріжні назви: МИСЮРКА — мілкий шолом, наче миска; ШИШАК з дашком, що отінював очі, КАПАЛИН і інші. ШОЛОМОК, ЯЛОМОК, МАГЕРКА — повстяна шапка, що її вживали на Волині та Чернігівщині, в формі стятого стіжка.

За козацьких часів панцирів, шоломів тощо уживала тільки козацька старшина, і то більше в репрезентаційних виступах, ніж у боях. (Крип'якевич "Іст. у. війська", 24, 146, 262).

Шольмер — німецький в'язень совєтських таборів примусової праці. Повернувшись до Німеччини, він написав книгу про "Воркуту"(Нью - Йорк, 1955), в якій виявив, що добре орієнтується в національному питанні в СССР та знає причини непропорційно великої кількости українців в совєтських концтаборах. Він навіть старається подати читачеві приблизну уяву про величину всіх жертв, що їх понесла Україна в боротьбі з російським совєтським режимом. Говорячи, наприклад, про кількість українських в'язнів, стверджує Шольмер таке:

"Не можливо навіть приблизно подати число жертв, що їх завдали Совєти Україні під час своєї кампанії радикального національного й соціяльного підкорення, але й найбільш помірковані зі старих українців засвідчують, що ввесь процес від 1917 р. коштував життя 9. мільйонів душ" (ст. 129)

ШОПА — приміщення для всякого хліборобського знаряддя, що коли має тільки три або дві стіни зветься ПОВІТКА. Коли в ній ставлять вози зветься ВОЗІВНЯ.

ШОПЕН ФРІДРІХ (1810 — 49) — найвизначніший польський піяніст і композитор. Польський шопенознавець ШАРЛІТ сказав, що в його ноктюрнах помічається вплив українських народніх пісень, і дальші дослідники ствердили такі впливи, особливо в ноктюрні оп. 37, ч. І., побудованому на мелодії української пісні "Вийду я на гіроньку" та в ноктюрні оп. 15 ч. 3, опертому на двох ріжних українських мелодіях: у першій частині ноктюрну бачимо мелодію пісні "Та забіліли сніги", а в третій частині характерну колядкову мелодію. У його "Фантазії на тему польських пісень" включено також одну коломийку. Пишучи музику до слів Б. Залеського, залюбленого в українських піснях, "Двоякий кінець" (де мова про смерть козака) і "Нема чого треба", Шопен також покористувався інтонаціями, близькими до української народної музики. З того всього наш музиколог В. Витвицький робить висновок: "Українські впливи у Шопена існують понад усякий сумнів. Приходимо також до переконання, що роля цих впливів не була підрядна. А коли візьмемо під ува-

гу те, що в історії музики XIX. в. творчість Шопена заважила дуже сильно, що вплинула на багатьох визначних композиторів і стала одною з підстав, з яких виростала новочасна музика — бачимо, що факт ствердження українських впливів у Шопена має для нас немале значення. Бачимо, як наш нарід вносив посередньо ріжні цінності у скарбницю загально - людської музичної культури".

Шопен помер, як політичний еміґрант, у Парижі. Умираючи, він попросив: "Я знаю, що Паскевич (тодішній московський диктатор в Польщі, Є О.) не дозволить перевезти моє тіло до Варшави, відвезіть туди моє серце", Серце Ф. Шопена покоїться в костьолі св. Хреста в Варшаві.

ШОРТІНО АНТОНІО (1879 — 1947) — скульптор із Мальти, брітійський громадянин. Довгий час очолював в Римі Брітійську Академію Мистецтва. Перед першою світовою війною, коли українське громадянство зібрало було понад 100.000 рублів на пам'ятник Т. Шевченкові і проголосило аж три інтернаціональні конкурси на пам'ятник, конкурс той виграв А. Шортіно. Проте, прийшла війна, і московський уряд наклав руку на "мазепинські" гроші, а проект пам'ятника Шортіно опинився в київському міському музеї. В 1933 р. автор УМЕ знайшов світлину того проекту в італійському ілюстрованому тижневику "Ґран Мундо" з 10. IV. 1920 р., де він прикрашує статтю про Т. Шевченка п. Мавріціо Розаріо. Тоді автор УМЕ відвідав славного майстра й запитав його:

— Скажіть мені, яким чином ви змогли так гарно й виразно передати в глибокій синтезі зміст поезій Шевченка, коли всі інші мистці — російські, польські і навіть українські — на тому скрахували?

Худорлявий, смаглявий, невеличкий на зріст маестро, привітно посміхнувся і, трохи поморгавши, ніби поринувши в спогади, відповів:

— Це, мабуть, тому, що я дивлюся на свою процесію, як на покликання. Перше, ніж братися за працю, я інтуїтивно вчуваюся в неї, в її оточення, в природу, з якої вона виросла . . . Адже я тричі був в Україні.Блукав її степами. Розмовляв з її людьми. Придивлявся до її життя, особливо селянського. . . Пам'ятаю, одного дня мене завезли до Чернігова — прегарне місто, все в садках . . . люди такі привітні, гостинні... Чудовий краєвид із гір на Десну і поля за нею . . . Але по двох днях я сказав своїм симпатичним панам із Комітету (пам'ятаю, була там одна премила пані, поетеса, тепер не пригадую її прізвища. . . (о, прізвища вже повилітали з моєї пам'яті!): — Відпустіть мене, будь ласка, самого походити трохи по ваших селах!

— І вас пустили? Як же ви порозумілися з селянами?

— Дуже просто. Ми ж, італійці, і дома багато говоримо рухами . . . Порозумівалися дуже добре . . . І це було мені дуже корисне. Приходилося зустрічати такі цікаві типи. Особливо поміж старшими віком людьми, з такими довгими вусами, з люлькою . . . Потім я бачив таких на картинах Репіна . . . До того ж я студіював старинні ґрав'юри, світлини . . . Ах, у вас там дійсно стільки краси і поезії! Нещасні люди, нещасна країна . . . "

З 1937 р. і до своєї смерти у Фльоріяні на Мальті Шортіно був директором відділу мистецтва Музею в Ля Валлета, мальтійській столиці.

ШОСТАК — польська монета в 6 грошів. Карбовано її, починаючи з 1528 р., рівночасно на різних монетарнях за Сіґізмунда І, Стефана Баторія, Сіґізмунда III, і Яна Собєського. Ті шостаки, що ходили в Україні, належать,поскільки можна судити із складу скарбів, головно до шостаків з рр. 1623 — 27 р. (Сіґізмунда III). Проте, було в обігу, головно на Правобережжі, і чимало шостаків Яна - Казіміра та Яна Собєського. Ціна шостака на московські гроші дорівнювала 4 копійкам (Шугаєвський в Наук. Збірн. УВАН, 1952, I, ст. 140).

Літописець Величко твердив (-I, 516), що після Полтавської битви шостаки, як і іншу"стародавню польську монету" в усій Україні виведено з ужитку, але в документах, а значить і в житті зустрічаються шостаки й пізніше: отаман артилерії войскової Жилович, доповідаючи про стан "армати" в 1721 р. гетьманові Полуботкові, писав: "того часу обротей на тіє коні і конопель на пута купил за два золотиє з шостаком . . ." (Ол. Лазаревський "Опис Старой Малороссії" II, ст. 133).

ШПАК — птах чорний із ясно-бурими плямками, металево блискучий; живе громадами, живиться комахами, зерном, легко привчається співати й повторювати людські слова. "Він шпаками годований" — кажуть у нас про розумну або хитру людину, що уміє вийти сухою з біди. Тому й ШПАКАМИ ЖИТИ — жити хитрощами, промишляти (Франко І, 375, III,343). ШПАКІВНЯ — хатка, чи клітка, для шпака, звідти переносно — в'язниця. Про людину,

що вже починає сивіти, кажуть, що вона ШПАКУВАТА.

ШПАЛЕР, ШПАЛЕРА — два ряди дерев, або стежки в саду. Також два ряди людей, між якими є прохід.

ШПАЛЕРИ, ТАПЕТИ — паперове, звичайно з візерунками, покриття стін. В Україні шпалери вироблялися вже в XVII ст. у друкарні Ставропігії, т. зв. КОЛТРИНИ. В домах багатих людей шпалери були звичайно з узористої матерії ріжних барв, — прийшли вони на зміну КИЛИМІВ, що перше вкривали стіни. Французький лікар ДЕ ЛЯ ФРІЗ (див.), описуючи палату ґр. Завадовського, в 1812 р., згадував, що одна з її заль мала "ґобелінові тапети". Паперові шпалери прийшли пізніше з демократизацією життя.

ШПАРАГИ, ХОЛОДОК — зелиста рослина з червоними трійливими ягодами але з соковитими їстивними пагонами. В Україні з'явилися перше на панських фільварках десь у XV — XVII вв., а вже пізніше перейшли й на селянські грядки.

ШПАХЛЯ — ножик до збирання фарб на палітрі. Деякі досвідчені мистці, як у нас В. Цимбал, В. Кричевський, Н. Макаренко-Сомкс, малюють не пензлем, а шпахлею, що вимагає непересічної певности й легкости руки.

ШПЕХТ ҐУСТАВ (1885 — —) — німецький журналіст і письменник, співробітник українського пресового бюра при українському посольстві в Берліні в рр. 1919—22, редактор "Остекспресу" до 1928 р., перекладач українських народніх пісень, поезій Франка, та п'єс Винниченка, автор численних статтей про Україну в німецькій пресі. В 1933 р. тримав в Берлінському університеті доповіді про українську культуру та історію.

ШПИҐУНСТВО — висліджування з ціллю доносу своїй владі, чи й за грошеву винагороду — чужій державі. Ніде не було так розвинене шпигунство, як серед москалів, що довели шпигунство — за комуністичної влади — до максимальної довершености. В кімнатах готелів і навіть в приміщеннях чужоземних послів в стінах повставлювано мікрофони, що реґіструють кожне слово. По всіх усюдах повно таємних аґентів, підслухачів, що примушують людей, розмовляючи, постійно оглядатися на всі сторони та знижувати голос до шепоту, хоча б говорилося й про звичайнісінькі речі, — така вже виробилася звичка в советському раю. Такий стан речей, зрештою, відповідає ідеалові суспільства, що його змалював у своїх мріях Шиґальов, герой роману Достоєвського "Бєси", ідеологічний попередник московських комуністів: "У ньому гарно в зошиті — — у нього шпигунство. У нього кожний член суспільства дивиться один за одним і зобов'язаний доносити. . ."

Що шпигунство завжди було одною з головних підстав московської державної системи, про це засвідчує Бравн, посол США в Росії, який 28. I. 1852 р., себто сто літ тому, скаржився Державному Департаментові, себто Мін. Зак. Справ:

"Становище посла тут не належить до приємного. Панує переконання, що жодне листування, навіть публічного характеру, не ґарантоване в поштовому уряді, його відкривають і контролюють, що є самозрозумілою річчю. Так само панує тут переконання ,що за амбасадорами постійно шпигують і навіть їх прислугу притягають для донощицтва про те, що робиться в приміщеннях амбасади, які розмови та які товариські зв'язки мають тут місце".

Шпигунство в нормальних формах і розмірі, як забезпечування держави від ворожих замислів і плянів чужинецьких агентів, потрібне, — ні одна держава без нього не обходиться, але шпигунство в розмірах і в формах, що практикуються в СССР — затроює загальну суспільну атмосферу, породжує загальне недовір'я одної людини до другої, породжує ШПИГУНОМАНІЮ і взагалі руйнує суспільне життя та підриває основи громадської моралі. Див. ДОНОЩИЦТВО.

ШПИЛЬКА — колючка, себто шпильчастий лист хвойних рослин, що так і звуться ШПИЛЬКОВІ. Також тонкий металевий дротик, загострений, як голка з одного кінця, щоб приколювати — ПРИШПИЛЮВАТИ — частини одягу, тощо. Іншу форму має ГОЛОВНА ШПИЛЬКА, що має в жінок тримати волосся: це трохи довший дротик, загнутий в вузьку дугу.

У нас існувала заборона дарувати шпильку. Якщо ж треба було її комусь дати, перше кололи йому руку тою шпилькою. Те саме і в Італії, де запевняють, що коли б кому дати шпильку не вколовши нею, то напевно виникла б сварка, а то й ворожнеча (Дзанаццо, I, 158). В італійців існує й відповідна приповідка: "Доно ке пундже, л'ямор діструдже" — "дарунок, що коле, руйнує приязнь".

ШПИТАЛЬ — тепер приміщення для лікування хворих. Але вдавнину, це були притулки, окремі будинки, де знаходили собі відпочинок подорожні, особливо ті, що йшли на прощу. Але тому, що такого відпочинку й приміщення потребували головно хворі, то поволі шпиталь став означати лікарню. В Україні шпиталі особливо поширилися з XVI ст., коли церковні братства пильнували навіть по селах такі шпиталі, де знаходили б притулок бідні, старі та подорожні. Старець, що жив у шпиталі, користувався пошаною, бо по шпиталях вчили дорослих і дітей, і дослідник українського життя за козацьких часів, М. Слабченко, називав шпиталі"розсадниками початкової освіти" ("Малор. Полк" ст. 245) "Тільки завдяки їм, — констатує він, — можливий факт, зареєстрований в Павла Алепського, що більшість українського населення, як чоловіки, так і жінки, в такі темні часи, як половина XVII ст., вміла читати й писати" (там же ст. 245). Але ґр. Рум'янцев, використавши нагоду, що в одному з шпиталів переховувався втікач-кріпак, змалював перед Катериною II шпиталі в такому непривабливому світлі, що ці "розсадники української освіти" було в 1778 р. зліквідовано (там же).

ШПІЦРУТЕНИ — жорстока кара, застосовувана в Росії. Т. Шевченко вималював її в серії "Блудний син". Засуджений переходив через шпалер солдатів, т. зв. "зелену вулицю", які на команду сікли його. В кілька хвилин тіло вкривалося широкими рубцями, червоніло, синіло, летіли криваві бризки. Врешті його заковували в кайдани з якимсь другим засудженим, і їх чекала вже або досмертна тюрма або безповоротне заслання на Сибір, (Наук. Зб. УВАН, 1952, I ст. 27). Див. ПЕШКЕВИЧ.

ШРАГ ІЛЛЯ (1847—1919) — адвокат, член I. Державної Думи і потім член Центральної Ради, Соціял - федераліст. Його син МИКОЛА (н. 1892) був членом Центр. Комітету укр. есерів і заступником голови Укр. Центр. Ради. В 1919 р. був радником української Дипломатичної Місії УНР в Будапешті потім у Відні співпрацював із проф. М. Грушевським в Укр. Соціологічнім Інституті. В 1924 р. повернувся в Україну і, заарештований кілька років пізніше, загинув — невідомо де і як.

ШРАМЧЕНКО ЛЕОНТІЙ (1877—1954) — статистик, соціяліст - революціонер; товариш міністра нар. господарства і державний секретар УНР в 1919 р.; від 1922 р. доцент Укр. Госп. Академії в Подєбрадах та УВУ в Празі; автор високошкільних підручників.

ШРАМЧЕНКО СВЯТОСЛАВ (1893 — капітан - ляйтенант української Державної Фльоти, товариш міністра морських справ УНР в 1919 р. Воєнно - морський історик, ініціятор свята Українського Моря; автор коло 200 ріжних воєнно - морських розвідок у нашій і чужоземній пресі; філятеліст, знавець українських поштових марок, що мав найбільшу в світі їх колекцію — коло 16.000 державних і недержавних. Співробітничав у світових каталогах марок і у 18 філятелістичних журналах світу на ріжних мовах.

ШРУБНИЦЯ — рід гармати XV — XVI ст., складена з частин, які були разом зішрубовані.

ШТАБ, БУЛАВА — військова установа для керування військовими частинами. ШТАБ ДІЄВОЇ АРМІЇ — головне командування арміїї УНР, зорганізоване в грудні 1918 р. з частин особистого складу головного управління генер. Штабу. ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ — установа, що складається з особливо вишколених старшин з вищою військовою освітою; до неї належить вишкіл і підготування армії до війни, а на війні кермування воєнними діями. ШТАБ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА — найвищий орган оперативного кермування всіма озброєними силами соборної України, створений 11. VIII. 1919 р. Він складався з представників наддніпрянської й наддністрянської армій. Начальником штабу (чи БУЛАВИ) був ген. М. Юнаків, генералом квартиймайстром — ген. В. Курманович.

ШТАЙН ВІЛЬГЕЛЬМ — довголітній кореспондент "Кельніше Цайтунґ", а потім "Фоссіше Цайтунґ". Він уже на весні 1932 р. повідомляв із Одеси, що українські селяни покидають спустошені села, що уряд позабирав у них силоміць усе збіжжя та харчові припаси, і що Україна стоїть в обличчі страшного голоду. Перша кореспонденція Вільгельма Штайна появилася 27 травня 1932 року, і їй хронологічно належить першенство перед усіма іншими голосами світової преси. Він зумів обійти заборону московського уряду і в літі 1933 року відбув мандрівку по Київщині, звідкіля перепачкував до своєї газети серію репортажів.

ШТАНИ — верхній одяг, що вкриває

живіт і ноги, північних народів, довгий час невідомий народам теплих країн. На території сучасної України штани були відомі ще за доісторичних часів, їх уже носили скити. Найраніші історичні згадки про них ми знаходимо в VI ст. у Прокопія, а далі, вже ясніші в XI ст. в київських та чеських хроніках. Як свідчив Чубинський, існували в нас два крої штанів, що відповідали двом головним типам сорочки: 1. штани вузькі, "до паска", себто пошиті з пояском та що застьобуються на два ґудзики і 2. штани широкі, "до очкура". себто без пояса, але з заложеним верхнім краєм та зашитим у форму широкого рубця, куди всередину протягають шнурок чи ремінь, що стягує штани та не дає їм спадати додолу. На думку Хв. Вовка, "первісною формою слов'янських, а значить і українських штанів були штани до очкура. Що ж до штанів "до паска"... то це форма пізніша, яка постала з уживання на штани не полотна, а якогобудь іншого матеріялу: цю форму запозичено в Зах. Европі. Щодо східнього впливу, то він виявився в формі українських штанів у збільшенні їх ширини, почасти у зміні їх матеріялу (у козаків), а почасти й у зміні їхнього крою.. широкі лівобережні, особливо старовинні козацькі штани з їх чотирикутними вставками, що об'єднують дві рівні штанини, — дуже близькі до такої самої одежі лазів, чеченців та інших кавказьких народів, а з другого боку — до штанів болгар, та почасти й сербів..." ("Студії .." ст 163—64). Штани в козаків були з тонких сукон або шовкових тканин.

Селяни ж шили собі штани з простого грубого полотна· з нього часто для цього робили ПЕЙСТРУ, себто набойку, переводячи з різьбленої дошки на полотно олійною фарбою візерунок у вигляді вузеньких продовжних смужок синьої або чорної барви. Заможніші шили собі штани з китайки або сірого черкасину. Хлопці до 15 років, а іноді й до шлюбу, не носили штанів (там же ст. 163).

ШТУНДА — раціоналістична секта баптистів, або евангеликів. Появилася в 60-х роках XIX ст. на Херсонщині, звідки поширилась по всій Україні. Штундисти відкидають церковну традицію, ієрархію та обряди (тільки частина штундистів признає хрещення й причастя), проповідують ідеал християнського життя, любов до всіх людей і непротивлення злу. Ширили штунду колишні батраки, наймити в колоніях менонітів: їм подобалася простота цього вчення. Від одної години ("штунде"), яку присвячували меноніти читанню Євангелії та співам псальмів з'явилася назва цього нового релігійного руху. В 1870 р. нараховувалося вже 700.000 штундистів, і під час першої світової війни — коло 4 мільйони. Довгий час штунда буда нібито приватним рухом, але в 1870-х роках штундисти відділилися від православної Церкви. Це відокремлення збільшило переслідування їх урядом: Штундистів засилали до Сибіру, і відривали дітей від батьків. Але це збільшувало їх престиж у народі, який вважав їх мучениками за віру. Лиш в 1905 р. штундисти одержали право вільно молитися.

ШУВАР, ЛЕПЕХА, ТАТАРСЬКЕ ЗІЛЛЯ — рослина, з грубих корняків якої виварюють запашний олієць, якого вживають до шлункових недомагань, а також до лікерів і пахощів. У нас росте понад водами і символізує в нар. піснях занедбання, занепад: "Бо тая річка шуваром заросла, ой що мене молодого за Дунай занесла..."

ШУЛА — стовп в паркані, що в нього (в стовпі) вроблені дошки паркану.

ШУЛІКА, ШУЛЯК — хижий птах, що полює на курей, завдаючи великої шкоди жіночому господарству. В Україні, головно на Поділлі, до кінця XIX ст. зберігалося жіноче свято ГОНИТИ ШУЛЯКА, що первісно мало характер охоронного магічного обряду з танцями і піснями, а пізніше набрало оргіястичних рис. Відбувалося воно в перший день ПЕТРІВКИ. Цей звичай описав докладно Венгржановський в К.Ст. 1895, IX. 282—313.

ШУЛЬГА ІЛЛЯ (1878—1938) — маляр мистець із Золотоношчини, професор Київського Художнього Інституту. Історичні та побутові картини мали суто українську тематику. З-поміж них особливо відзначають "В'їзд Хмельницького до Києва", "Козаки йдуть", "Полковник Джеджалій в с. Кропив'янці", "Дорошенко в засланні", "Мазепа", "Шевченко на етюдах", "Мати", "Діти на перелазі" портрет дружини, портрет М. Зерова та інші. 1. III. 1938 р. І. Шульгу було заарештовано, а 19. XII. 1938 р. він помер на засланні в Казахстані.

ШУЛЬГИН ВІТАЛІЙ (1822 — 78) — професор київського університету, історик основник і редактор україножерного "Києвлянина", який виховав і сина ВАСИЛЯ (нар. 1878 р.), відомого публіциста, видавця "Києвлянина" і члена II· та IV. Дер-

жавних дум, де діяв у тому ж україножерному дусі.

ШУЛЬГИН ОЛЕКСАНДЕР (1889 — 1960) — син ЯКОВА (1851—1909), українського історика, педагога, автора праць про Коліївщину, Полуботка та інш., члена київської "Старої Української Громади" що, хоч і був небожем ВІТАЛІЯ ШУЛЬГИНА, виховав сина на палкого українського патріота. Він сам фінансував видання "Громади" за кордоном і втримував постійний зв'язок із Драгомановим. За зв'язки із закордоном відбув п'ять років на засланні. Дім Шульгинів належав до небагатьох у Києві українських домів, де плекалася українська традиція, де розмовною мовою була українська, і де не раз збиралися на таємні засідання українські політичні гуртки. Сам Олександер Якович бере живу участь в українському житті з студентських часів. У квітні 1917 р. Українська Громада в Петербурзі висилає О. Шульгина до Центральної Ради в Києві, де він згодом виступав від Радикально - Демократичної партії. В липні 1917 р. О. Шульгин був уведений до другого складу Генерального Секретаріяту, на становище ген. секретаря міжнаціональних справ. На цьому становищі О. Шульгин залишився до заавансованої стадії мирових переговорів у Бересті. На період його міністерства припадає визнання Францією й Англією українського уряду та вислання до Києва цими країнами й Румунією їх перших дипломатичних представників при уряді УНР

Маючи зрозуміння до нової міжнародньої ситуації України і до необхідного кроку — Берестейського миру, О. Шульгин, вважав за неможливе очолювати українську дипломатію, яка розпочала інший зовнішньополітичний курс. Залишаючись в Українській Партії Соціялістів - Федералістів, О. Шульгин льояльно працював у розбудові української державности. На цей час припадає поява його книги "Політика", де зібрані його основні зовнішньо політичні статті і промови та деякі документи із зовнішньої діяльности УНР. О. Шульгин, як і його партія, ставився неґативно до гетьманського перевороту. Але не зважаючи на це, він думав, що з новою владою, оскільки вона творить Українську державу, треба співпрацювати. І тому він приймає іменування на посла до Болгарії, а ще раніше бере участь у мировій делеґації на переговори з Сов. Росією в Києві.

В 1919 р. Директорія призначила О Шульгина членом Мирової делеґації УНР в Парижі. В 1920 році він керував делеґацією УНР в Женеві, яка намагалася там здобути для України членство в Лізі Націй. З 1921 р. О. Шульгин очолив дипломатичну місію УНР в Парижі, яка після поступової ліквідації інших наших дипломатичних станиць, залишилася єдиною зовнішньо - політичною репрезентацією й осередком акції закордоном.

По смерті С. Петлюри, коли в екзильному центрі УНР настають зміни, а саме із перейняттям поста Головного Отамана Андрієм Лівицьким, а прем'єрства В'ячеславом Прокоповичем у Парижі, Ол. Шульгин стає знову міністром закордонних спрв і на тому пості працює до 1936. Впродовж цих 10-ох років він розвинув активну діяльність дипломатичного й інформативного характеру на різних форумах: в Міжнародній Унії для Ліґи Націй, в Комітеті Дружби Народів Кавказу, Туркестану й України, якого О. Шульгин був головою Два роки був він на становищі голови Головної Укр. Еміґраційної Ради. За цей час він зробив ряд заходів, в тому числі й успішних, на форумі Ліґи Націй в справі оборони національного статусу українських еміґрантів. На цей час припадає поява його двох книг французькою мовою про визвольні змагання України: "Україна і червоний кошмар" (1927), випущена з приводу процесу Шварцбарда, та "Україна проти Москви" (1935). Ця остання праця історично - мемуарного характеру подає синтетичний перекрій українських державних змагань з цікавим з'ясуванням національного та соціяльного тла цих змагань.

В тому ж часі появилися також публіцистичні праці українською мовою "Без території" (1934), яка є ідеологією державного центру концепції УНР, подає і огляд зовнішньої діяльности УНР та "Державність чи Гайдамаччина" (1934).

У грудні 1939 р. за президентури В'ячеслава Прокоповича, О. Шульгин стає знову міністром закордонних справ, очолюючи водночас екзильний уряд УНР. На тому становищі він був арештований німцями під час окупації Франції, просидів із своїм сином Ростиславом півроку в тюрмі Після війни О. Шульгин перебирає знову пост закордонних справ УНР, тепер уже з доручення президента Андрія Лівицького.

Очолюючи ряд громадських ініціятив у Парижі, О. Шульгин завжди проводив загальнонаціональну лінію ставив себе понад партії і зумів зберегти добрі взаємини з усіма патріотичними чинниками нашої спільноти. Він часто очолював ріж-

ного роду святкові комітети, виступав з промовами французькою мовою, на ріжних зборах і конференціях. Йому ж належить надзвичайно цінна гром. культ. ініціятива, а саме, засноване ним і очолюване понад десять років Українське Академічне товариство, осередок культурного життя Парижу.

Вже в 1923 р. О. Шульгин став професором Українського Вільного Університету, де, як приїздний викладач, читав лекції з новітньої західньо-европейської історії. З того часу походять його публікації: "Нарис новітньої історії" (1925) та "Уваги до розвитку раннього капіталізму" (1930). Пізніше проф. Шульгин працював дослідно над проблемою генези національности, вислідом чого була його праця французькою мовою "Походження модерного національного духу і Жан Жак Руссо". (1937) Ця праця була нагороджена премією Академії Моральних і Політичних Наук. Остання праця проф. Шульгина теж французькою мовою "Історія та життя" (Париж 1957) є поважним вкладом не лише в українську, але і загальну науку.

Був він автором і низки наукових та публіцистичних (але також добре удокументованих) статтей в різних — українських і чужих журналах, в тому числі, напр., французькій "Дипломатичній Енциклопедії" чи вже по війні в "Енциклопедії Українознавства". Перед війною він редаґував журнал французькою мовою "Прометей", який був спільною трибуною поневолених Росією народів. До цінних науково - організаційних ініціятив О. Шульгина належить заснування в 1949—50 рр. Міжнародньої Вільної Академії Наук, що гуртує учених з Середньо-Східньої Европи: і де він був незмінним віце-президентом. Від 1952 р. проф. Шулгин був заступником голови НТШ в Европі, а також містоголовою КоДУС-у студентської допомогової організації. Від 1952 року він брав участь з викладами майже на всіх високошкільних курсах українознавства ЦеСУС-у в Европі. В його особі блискуче поєдналися вчений науковець і громадський та політичний діяч

ШУМ — весінній хоровод, що символізує пробудження весни, пробудження природи, що й сама персоніфікується в мітичній особі ШУМА, про якого співається у веснянці: "А в нашого Шума зелена шуба... А Шум ходить по діброві, а Шумиха рибу ловить..." (Чубин. III, 50).

Шум, весінній хоровод, зветься подекуди ВЕРБОВОЮ ДОЩЕЧКОЮ (див.), або МОСТАМИ: дівчата, взявшись за руки, пробігають попід руками послідніх двох дівчат, що стоять на місці. Таким чином твориться сплетіння з рук хрест-навхрест межи двома рядами учасників. Тоді по цих сплетених руках примушують пробігти дівчинку років 6—10: це й є — ШУМ. Весінній шум природно в'яжеться в дівчат із мріями про весілля. Тому й пісня про Шума кінчається словами: "Зав'ю вінок із барвінка: або ж мені сукню крайте, або ж мене заміж дайте" (Чуб. III, 50—52).

Назва цього хороводу походить від первісного значення шуму, як ГАМОРУ, ГАЛАСУ (див.), що констатується в весінньому будженні природи. Але шум (клекіт) спостерігається при кипінні води, що дає накип, що теж зветься ШУМОМ. Звідси й досить дивне, на перший погляд, пов'язання того шуму, як наслідку кипіння води, зі шлюбом, як наслідком любови, що її збуджує весняний шум: "Варила я суху рибку, та й не шумувала (себто не давала шуму, не було видно жадних з того наслідків, бо рибка була "суха") любила я парубочка, та й не шлюбувала". Але це дівчину не надто бентежить: "Я ще буду раз варити, буду шум збирати, — я ще буду раз любити, буду шлюбувати..." Або: "Ой варила мама рибу, та й не шумувала: добрий розум мама мала, що й не віддавала" (Етн Зб НТШ, XI, 146). Див. РИБА.

В шелесті дерев помічається щось сумне, і тому ШУМ ДЕРЕВ символізує сум, горе: "Ой не шуми, луже, зелений, байраче, — не плач не журися, молодий козаче" "Шумлять верби коло греблі, що я насадила, — нема того та й не буде, що я полюбила .." (МУЕ, НТШ, XVIII, 223). Іноді шум дерев набирає й значення сварки: "Ой, вишенько - черешенько, не шуми на мене, а ти милий, чорнобривий, не сварись на мене" (Чубин IV, 512).

ШУМЕЙКО СТЕПАН (1908 — 1962) — співініціятор і перший довголітній (від 1933 р. до смерти) редактор англомовного "Українського Тижневика" ("Юкрейніен Вікли"), що виходить при "Свободі". "Сміливо можна твердити, що більшість, якщо не всі численні меморіяли та інші подібні репрезентації в обороні української справи та українців від 1933-го аж до 1950-их років вийшли з-під пера Ст. Шумейка. Він був одним із перших, якщо не перший, сівачів української правди серед англомовного українського загалу в Америці та серед його американських співгромадян. Він залишив чи не найбільшу спадщину пере-

кладів на англійську мову з української історії й літератури" ("Свобода" в серпні 1962 р.).

ШУМЛЯНСЬКИЙ АТАНАСІЙ (ОЛЕКСАНДЕР) — уніятський луцький єпископ в рр. 1965—95. ШУМЛЯНСЬКИЙ ҐЕДЕОН (†1706), син Атанасія, василіянин, від р. 1702 титулярний єпископ смоленський. ШУМЛЯНСЬЙ ЙОСИП (ІВАН) (1643 — 1708) — брат Атанасія, від 1668 р. єпископ львівський, приятель короля Собєського, близько стояв до гетьманів Дорошенка і Мазепи, в 1700 р. перевів свою єпархію на унію, але відзначався релігійною терпимістю і намагався оберегти нарід від латинщення й польщення. У свойому заповіті не забув записати гроші й на православні манастирі, в першу чергу на Скит Манявський, де були поховані його батьки. Був автором церковного підручника "Метрика" й думи про віденську війну.

ШУМЛЯНСЬКИЙ КИРИЛО — брат Ґедеона, помічник Йосифа при катедрі в Кам'янці Подільському, а одночасно ігумен православного манастиря. Як ніби уніят він став був луцьким єпископом, але заявив себе православним і мусів рятуватися втечею на Наддніпрянщину, де був в рр. 1715—24 єпископом переяславським.

ШУМСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР (1890 —) — український соц.-революціонер, член Центральної Ради, потім, як боротьбист, увійшов у склад комуністичної партії і в 1919—1920 рр. був радянським послом у Варшаві. Від 1924 р. був наркомом освіти УРСР. 12. травня 1926 року, Шумський, солідаризуючись із поглядами Хвильового, висловленими у статті "Московські задрипанки", заявив:

"У партії господарює росіянин - комуніст, що з підозрою і недружелюбністю, щоб не сказати більше, відноситься до комуніста - українця. Господарює, опираючись на презренний шкурницький тип малороса, який у всі історичні епохи був однаково безпринципно - лицемірним, порабському двоєдушним і зрадницьки підлизливим. Він зараз шеголяє своїм псевдоінтернацоналізмом, бравірує своїм байдужим ставленням до всього українського і готовий завжди оплювати його (може інколи і по-українському), якщо це дає можливість вислужитись і дістати посаду"

В листі до ЦК КП(б)У 3. лютого 1927 року О. Шумський писав: "Комуніст - українець почуває себе пасинком партії". Таке становище Шумського викликало в партійних верхах обурення і осуд. Його обвинувачено в тому, що він, як редактор "Червоного Шляху" виплекав на сторінках цього журналу хвильовізм, що він не бачить здійснюваного пролетарського проводу в українськім культурнім процесі і вважає, що в партії керують "жалюгідні малороси". (Таким малоросом в очах Шумського був насамперед М. Скрипник).

В запалі боротьби проти більшости ЦК, Шумський сказав: "Від нічого з мого минулого я не відрікаюся". Тоді йому нагадали, що ще в 1920 році, напередодні свого вступу до КП(б)У, він у своєму виступі характеризував компартію України, як організацію окупантів. Але Шумський не каявся і його прийшлося перевести на партійну роботу на Московщину, де він і був пізніше фізично зліквідований.

ШУХЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1850 — 1915) — педагог і етнограф, дійсний член НТШ, довголітній голова Т-в "Руська Бесіда", і "Боян", основник і редактор часопису для дітей "Дзвінок", редактор часопису "Учитель" і автор дуже цінної й солідної п'ятитомової праці "Гуцульщина" в Етн. Збірниках НТШ, яку часто використовує УМЕ. Його дружина ҐЕРМІНА (н. 1852) була дуже діяльна організаторка жіночих товариств, голова спілки "Труд", "Клюбу Русинок" та інш. Дочка ДАРІЯ, замужем СТАРОСОЛЬСЬКА (н. 1881) — організаторка й голова "Кружка українських дівчат" у Львові, редакторка жіночого журналу "Мета" і інш.

ШУХЕВИЧ ЙОСИП (1816—70) — батько ВОЛОДИМИРА, греко-католицький священик, перекладач Верґілія, Вальтер - Скота, Гердера та інш.

ШУХЕВИЧ РОМАН, більш відомий, як героїчний ТАРАС ЧУПРИНКА (1907—50) — генерал - хорунжий і головний командант УПА. Вже в шостій клясі гімназії Р. Шухевич вступає в 1923 р. в члени УВО і по матурі стріляє в 1926 р. в польського шкільного куратора, Собінського, а пізніше, під псевдом ДЗВІН організує замах на комісара поліції Чеховського, що очолював протиукраїнський слідчий відділ у Львові. Самий замах виконав шваґер Шухевича — Березинський. Ще пізніше, Дзвін став членом ОУН і перебрав пост бойового референта в Крайовій Екзекутиві, і на цьому пості працює два роки до арешту в 1934 р., заслання до Берези Картузької і процесу за замах на міністра П'єрацького, в якому був засуджений на 6 років, але вийшов скорше через амнестію. В

рр. 1938-39 Р. Шухевич бере діяльну участь в організації збройних сил Карпатської України. Після розколу єдиної колись ОУН Р. Шухевич знайшовся в таборі т. зв. революційної ОУН (Ст. Бандери) і заходжувався коло підготови кадрів української збройної сили Під псевдом сотника ТУРА, організує й очолює Український Леґіон "Нахтіґаль", що бере в рр. 1941-43 участь у військовій акції проти большевицької партизанки. На цьому пості він залишається, аж поки не пізнав правдивих намірів німців. Тоді він перебирає (в 1943 р.) ролю організатора протинімецького фронту, в вересні 1943 р. стає головним командантом УПА, і головою ОУН на Українських Землях В липні 1944 р. Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) вибирає його головою свого генерального секретаріяту, доручаючи йому також пост генер секретаря військових справ (псевдо Р ЛОЗОРСЬКИЙ). Протягом шести років він повнив складні обов'язки, аж поки не впав у бою з московським окупантом 5 III 1950 р в Білогорському Лісі б. Львова.

ШУХЕВИЧ СТЕПАН (1877—1945) — адвокат, небіж ВОЛОДИМИРА, в рр. 1914—15 отаман УСУС-ів, в рр. 1918—19 —отаман УГА, в р. 1919 командант IV бриґади УГА, потім персональний референт Начальної Команди УГА; оборонець у політичних процесах українців перед польськими судами; автор цікавих "Споминів" та збірок оповідань "Видиш, брате мій..." "Гіркий то сміх".

ШУШОН, ШУШУН — верхній жіночий одяг, відміна свити. В "Енеїді" Котляревського: "Цариця ж сіла на ослоні в адамашковому шушоні".

ЩАСНИЙ ГЕРБЕРТ ІВАН — перемиський магнат XVII в., українець римо-католик, що гостро виступав проти полонізаційного характеру унії. На погрозу клятви з боку латинського єпископа він відповів, що в обороні українського народу від насильства він готовий здоров'я й сили положили "при такім великім і зацнім народі, з котрого і кров моя, і котрому безправ'є ліється.." (А Річинський "Проблеми ." ст 265). У своїм творі "Здане о Народзе Рускім", виданім у 1613 р., він писав, звертаючись до Руси православної: "І я, і кожний з нас, шляхтичів добрих, повинен казати: будьте, просимо, нашої папської віри, бо вона одна і добра, і певна ,і догмати має непомильні. Але, коли ґвалтом хочуть вас до неї приневолити, то життя наше при вас і перед вами покладемо. . . Бо Русь має в розумах наших найкраще п р а в о і матір всіх прав — звичай. А чим же іншим єсть право, як не звичаєм, довгими літами за зобрий визнаним і потім, щоб його хто покалічити не міг, на папір вложеним. Писане право мертве єсть, коли його звичай не оживляє. Тих стародавніх звичаїв повна Отчизна наша, і коли б їх, не дай Боже, нам калічити мали, то жадна вільність наша на місті не устояла б. . . І коли хочуть вони, щоб Руси не було на Русі, то це річ неможлива, і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид, щоб був коло Ґданська". Во ім'я старих місцевих українських звичаїв і старих українських традицій виступав цей шляхтич, римо-католик "землі руської", проти тих своїх одновірців, що "сварку почали з Народом Руським, з братією єдинокровною нашою.." (Цитовано в В. Липинського "Україна на переломі", ст. 242).

ЩАСТЯ — стан внутрішнього спокою й задоволення. Не може бути щастя, коли душа в тривозі, хвилюється, турбується своїм сучасним і майбутнім, або терпить від докорів сумління за поповнені злі вчинки. Веселість — зовнішня прикмета щастя. "Людина може бути молодою, гарною, багатою, шанованою, але якщо хочуть знати, чи вона щаслива, питають, чи вона весела. Натомість, якщо людина весела, не має значення, чи вона молода чи стара, струнка чи горбата, бідна чи багата: вона — щаслива" (Шопенгавер)

Розуміння щастя незвичайно індивідуальне; те, що може бути щастям для одної людини, видається найбільшим нещастям іншій Науковець може знайти найвище щастя в можливості витрачати ввесь свій день замкнутим десь у своїй ляборaторії, або в архіві, над старовинними паперами, з а б у в а ю ч и за цією своєю р о ботою навіть про потребу їсти й відпочивати Інші люди, навпаки, вважали б себе найбільш щасливими, коли б могли цілий день їсти і нічого не робити, а коли б їх примушено працювати так, як працює отой вчений, то вони вважали б це найбільшим нещастям Т. Шевченкові притоку до роздумування над щастям дали "Загальні записки" прeромантика Ф. Шатобріяна, видруковані в петербурґських журналах. В листі до одної приятельки він спереча ється з тезою Шатобріяна, що справжнє щастя недороге, та що "дороге щастя — погане щастя", і приходить до висновку, що автор "Аталя" "про справжнє щастя

нічого не тямив". І тут, у тому ж таки листі, Шевченко приточує коротеньку імпровізацію про щастя, як він тепер його розуміє по десятьох роках "мученицького життя". "Данте Аліґієрі, — пише він, — тільки вигнали з рідного краю, але не забороняли йому писати своє "Пекло" і свою Беатріче, а я. . . я був нещасливіший за флорентинського вигнанця. Зате тепер я щасливіший за найщасливішого з людей. І виходить, що справжнє щастя не таке дешеве, як думає шевальє де Шатобріян. Тепер, і тільки тепер, я вповні повірив у слово: "любя, наказую ви". Тепер тільки я молюся й дякую Йому за безмежну любов до мене, за посланий мені іспит. Він очистив, зцілив моє бідне хворе серце. Він зняв із моїх очей призму, крізь яку я дивився на людей і на самого себе. Він навчив мене, як любити ворогів і ненавидящих нас. А цього не навчить ніяка школа, окрім тяжкої школи іспитів і довгої розмови з самим собою. Я тепер почуваю себе як не досконалим, то бездоганним християнином. Як золото з огня, як немовля з купелі, вихожу я тепер із темряви чистилища, щоб розпочати новий, благородніший шлях життя. І це я називаю істинно праведним щастям, щастям, якого Шатобріянам і вві сні не побачити". (Лист 9 січня 1857 р.).

У цьому відношенні Т. Шевченко зближався до Шопенгауера, який приймав за свою тезу Арістотеля, що "щастя належить тому, хто сам собі вистачає". І дійсно, — писав Шопенгауер у своїх "Афоризмах", — всі зовнішні джерела щастя і втіхи самою своєю природою надто непевні, скоро проминальні. . . З роками вони неминуче виснажуються, бо тоді любов, бажання розваг, пристрасть подорожувати чи їздити верхи, бувати в світі, — все це зникає, і до того ще й смерть відбирає у вас приятелів і родичів. Тоді, більше,, ніж коли важливо знати, що ти маєш у собі. . . Тоді той, хто має багато в собі, нагадує кімнату з різдвяною ялинкою, освітлену, теплу, веселу серед снігів і холоду грудневої ночі. Тому мати багату й вищу особистість, особливо багато інтелекту, без сумніву, найвище щастя на землі, як би воно не було відмінне від найбільш блискучої долі. . ." (вид. іт. 1933, ст. 45).

Можна було б навести дуже багато цілком відмінних поглядів на щастя ріжних видатних філософів і письменників, але вистачає й наведених, щоб ствердити ще раз, що кожний розуміє своє щастя по свойому Але саме тому, як може якась тоталітарна держава, претендувати дати однакове щастя людям із таким відмінним відношенням до життя і до щастя і з цілковито відмінними здатностями, нахилами, вдачами і темпераментами?! За московсько - большевицькою концепцією, людина, що хоче бути щасливою, повинна коритися не своїй внутрішній правді, не своїм власним нахилам, з якими вона приходить на світ Божий (див. ПОКЛИКАННЯ) але наказам певної кількости властей, що хваляться вмінням краще знати, що корисніше й потрібніше загалові. У цьому підмінюванню свідомости й нахилів окремої людини холодними розрахунками вищої влади виявляється найтрагічніший змисл московського комуністичного деспотизму, що намагається зрівняти всіх в одній системі плиткого УТИЛІТАРИЗМУ (див.) і засліплено вірить, ніби щастя людства може бути осягнено через позбавлення людей свободи вибору сфери своєї діяльности, згідно з власними уподобаннями.

Вже Арістотель твердив, що щастя людини полягає в можливості для неї вправляти свої здібності. Таку ж думку висловлював пізніше і наш Гр. Сковорода (див. ПРАЦЯ). Але саме такої можливости позбаляє людину совєтська тоталітарна система в Україні, що в ній молоді талановиті дівчата, покінчивши середні школи, замість продовжувати свої студії на вищих школах, примушені йти працювати, як . . . доярки! Яке щастя!

Наш нарід під ЩАСТЯМ розуміє часто також ЩАСЛИВИЙ ВИПАДОК, ЩАСЛИВУ ДОЛЮ, що ототожнюється з римською ФОРТУНОЮ. (Див. ДОЛЯ, ФОРТУНА, ЧЕПЕЦЬ), але, як ствердив французький письменник Ріварoль, — "можна мати щасливу долю (фортуну) і не бути щасливим, як можна мати жінок і не мати любови". І це саме стверджував вище А Шопенгауер.

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР — на Придніпрянщині вечір під Новий Рік. На Буковині і Галичині Щедрим Вечором звали Голодну Кутю, себто вечір під Йордан (ВОДОХРИЩА), а Буковині й щедрували під Водохрища. Див. КУТЯ. Пісні, що їх ЩЕДРУВАЛЬНИКИ співали, ходячи від хати до хати на Щедрий Вечір, звуться ЩЕДРІВКАМИ.

ЩЕЗУНИ — чорт на Гуцульщині: "На дверях усіх будинків вирізують, випалюють або вимазують дьогтем хрест, щоб щезуни не входили до середини, не нано-

сили хороби людям та маржині" (худобі). (В. Шухевич, І, 107).

ЩЕЛЕПИ — костяний пристрій біля усного отвору тварин, щоб хапати й жувати поживу. На Київщині для охорони пасіки замовляли над щелепами. Вони мали нагадувати ті славнозвісні ослячі щелепи, що ними Самсон побив філістимлян, і мали надавати й бджолам сили відбиватися від нападу чужих бджіл. Ці щелепи закопували потім під порогом пасіки. (Милорадович в К. Ст. 1903, II, ст. 194).

ЩЕПКИН МИХАЙЛО (1788—1863) — російський славний артист українського роду, з Курщини, приятель Т. Шевченка, був також свого часу кріпаком, але його викупив в 1818 р. на волю кн. Репнин, тодішній генерал губернатор України, якому дуже сподобалася талановита гра Щепкина, на сцені полтавського театру. В 1822 р. Щепкин переїхав до Москви і СПетербургу, де став головною окрасою імператорських театрів. Див. ЗАНЬКОВЕЦЬКА і СУВОРИН.

ЩЕПОТЬЄВ ВОЛОДИМИР (н.1880) — талановитий історик української літератури, професор Історико - Філологічного Факультету, пізніше ІНО в Полтаві, засуджений у процесі СВУ на заслання в Сибір. В 1936 р. він повернувся на Полтавщину, але в 1937 р. знову був заарештований, крайньо мучений при допитах і зрештою кудись вивезений. Залишив "Розмови про українських письменників" та статті про українську літературу та українську народню пісню, а також численні фолкльорні записи.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ВАДИМ (1876 — 1957) — етнограф, археолог і мистецтвознавець, дійсний член НТШ, що з молодих років став на шлях боротьби з Москвою за українську культуру, і за це в 1907 р. попав до Сквирської в'язниці, а просидівши в ній з півроку, мусів тікати до Галичини. Тут, у Львові, він віддається музейній праці. Повернувшись на Наддніпрянщину, бере участь в 1910 р. в розкопах, а в 1912 р. стає кустосом Земського Музею в Полтаві, де бере пізніше діяльну участь також в зорганізуванні Історико - Філологічного Факультету, що мав стати зародком повного університету. Примушений еміґрувати, він стає першим ректором Українського Вільного Університету (УВУ) в Відні, а потім у Празі, де й працює при університеті аж до 1945 р., а потім, по переїзді УВУ до Мюнхену, і в Управі УВУ до 1951 р. Того ж року він переїхав до Лондону для праці над праісторією України в тамтешніх бібліотеках, а головно в Брітійському музеї. Тут і закінчилося його плідне творче життя вченого дослідника українського найдальшого минулого. Він залишив по собі багато друкованих праць, як "Архітектура в різних народів і на Україні", "Понтійське царство", "Дерев'яне мистецтво", "Українська хата", "Українське мистецтво", "Украінский палеоліт", "Українські килими" "Кам'яна доба на Україні" і т. д.

В усіх цих працях, — як відзначив д-р В. Стецюк в "Свободі" 24. І. 1957, — поруч глибоко - наукової методи і великого фахового знання, пробивається основна ідея нашого вченого — показати перед світом, який капітал вклала на протязі довгих сторіч Україна в світову культуру і в якому саме відношенні стоїть український нарід від найдавніших часів до інших культурних народів, зокрема до тих народів, що входять в спільну індоевропейську сім'ю народів. Ось для прикладу візьмімо під увагу одну з праць проф. Щербаківського, а саме "Основні елементи орнаментації українських писанок і їхнє походження" (Прага 1925 р.). Уже з перших сторінок дається відчути, що автор має на меті подати не тільки форми і роди орнаментації українських писанок та їх генезу, але в першу чергу глибоко обґрунтовані докази на те, що ця орнаментація — це не якась загальнослов'янська духова продукція, але передусім і тільки витвір українського духа та його національного генія. Ці докази вже прийнялися в загальному в світовій науці, але до 1930-тих років ця проблема була в світовій науці зовсім хаотичною. Тож нічого дивного, що ще в 1931-му році на світовому з'їзді етнографів у Софії московські та промосковські вчені мали відвагу згадувати в своїх працях про чудову орнаментацію українських ("русских") писанок, як витвір російського духа. Проф. Щербаківський, який брав участь у тому конґресі, дав у зв'язку з тим окрему свою доповідь про українські писанки, і його глибоко обґрунтовані тези про те, що писанки — це витвір тільки українського народу, усунули в науковому світі Европи, мабуть, раз назавжди московські претенсії до українських писанок.

Розміри науково - дослідницької праці проф. В. Щербаківського дуже широкі, і чи взяти до уваги такі його праці, як "Кам'яна доба на Україні", "Український палеоліт" та ін., що в них проф. Щербаків-

ський показав свої досліди в ділянці археології і праісторії України, чи такі праці, як "Архітектура в різних народів і на Україні", що в ній проф. Щербаківський показав себе не тільки великим фахівцем у ділянці загального мистецтвознавства, але й першорядним знавцем античної культури, зокрема грецької та римської археології і мітології, чи врешті такі його праці, як "Трипільська культура" і "Формація українського народу" — професор Щербаківський показав себе не тільки великим дослідником минулого українського народу, але й вченим - патріотом і найвизначнішим етнологом України. Культура наша, на думку Щербаківського, аналогічна в праісторії з культурою гетитів, мікенців і егейців і, як така, органічно зв'язує Україну з південною, тобто з середземноморською культурою, з її духовим розвоем і здобутками. Вона сягає 3.000 років до Хр., є осілою, хліборобською, суспільно - політично розвиненою, з власними правними, соціяльними та моральними нормами і традиціями, що ще живуть в нашому народі по сьогоднішній день. Подібною праісторією, як український нарід, не може похвалитись ні один із наших слов'янських сусідів - народів, що, на думку проф. Щербаківського, є номадського походження з урало - алтайським підложжям (Московія) або з балтійським підложжям, як, напр., Польща (див. проф. В. Щербаківський "Синтетична таблиця праісторичної структури слов'янських народів"). Таку теорію висунув наш учений не на основі історичного всеукраїнського наставлення до цих обох наших сусідів - наїзників, але на основі глибоких студій праісторії слов'ян, на основі своїх довголітніх дослідів. Проф Щербаківський продовжував досліди в цій галузі аж до кінця свого життя (див. його праця "Доісторичний український лад". "Слов'янські і східньоевропейські огляди", том 31, ч. 77, Бристоль - Лондон 1953, "Формація української Нації"), з повною надією, що науковий світ Заходу зрозуміє врешті свої давні помилки і щонайменше в науці направить своє наставлення до культурної вартости нашого народу.

Проф. Щербаківський завжди твердо вірив, що "Україна мусить одержати по заслугах те, чого вона варта". Світ, на його думку, мусить знати, що праукраїнці, або трипільці створили перші в Східній Европі тривалу хліборобську суспільно - державну одиницю малоазійсько-еламського типу з матріярхальним ладом і з високим релігійно - моральним світоглядом. "Вони властне складали ввесь фолкльор, який ми маємо сьогодні, всі народні обряди, вірування і ін., майже всю усну словесність". (Див. "Формація українського народу"). Другою по трипільсько - праукраїнській культурі була т. зв. понтійська, або скитська культура, вплив якої на українські племена відіграв величезну ролю в нашій праісторії та історії, зв'язуючи наш народ безпосередньо з колискою старовинної культури — Грецією. В такому тісному зв'язку з гелленським світом стояв наш нарід аж до кінця Київського періоду нашої історії. Вплив цей позначився також і в психіці українського народу (т. зв. український демократизм) і в любові до краси (українське мистецтво). Про вплив московських племен чи, конкретніше, збиранини кільканадцятьох урало-алтайських номадських племен на Україні, не знає, на думку проф. Щербаківського, ані історія, ані тим більше праісторія. Такий вплив був з двох причин неможливий: 1. тому, що український нарід мав уже до часу появи в історії тих кочовничих племен свою високу культуру і 2. тому, що хліборобська раса не могла прийняти до себе незрозумілої їй і зовсім чужої духової домішки (див. В. Щербаківський "Етнографічний тип українця". Стецюк "Свобода".

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО (1877 — 1927) — брат Вадима, найзаслуженіший етнограф українських земель, знавець музейної справи, відданий до самопожертви, будівничий Українського Національного Музею в Києві, дослідник народнього мистецтва України і талановитий виховач багатьох сотень діячів української культури, серед яких десятки молодих вибрали собі шлях наукової діяльности в сфері українознавства. (П. Курінний).

Д. М. Щербаківський народився 1877 р. в с. Шпичинцях на Сквирщині. Середню освіту здобув у київській 3-ій гімназії, яку закінчив 1897 року з золотою медалею; вищу — в Київському Університеті св. Володимира на історично - філологічному факультеті, де й був залишений 1901 при катедрі російської історії, для підготови до професорської діяльности. Від того часу, під керівництвом славнозвісного історика Волод. Антоновича, розпочалась наукова праця Д. М. Щербаківського в галузі археології. Так, виконуючи плян В. Антоновича (з доручення Підготовчого Комітету до скликання XIII Археологічного З'їзду в Катеринославі), він провадить археологічні розкопи на пограниччі Київщини та Херсонщини, вміло інтерпретує

здобутий матеріял і цим кладе підвалину пляномого археологічного, етнографічного й фолкльорного дослідження цього району, яке не переривається й досі.

Року 1906 Д. М. Щербаківський був призначений на викладача історії і географії в Гуманській гімназії. Він відразу утворив гуманський центр для переведення археологічних та етнографічних досліджень, в якому брали участь сотні людей — учителів, священиків і гімназійних учнів. Під його безпосереднім керівництвом вони переводили збирання речей до музеїв київського, львівського (НТШ) та гуманського, записування фолкльорного матеріялу, збирання слів для словника української мови, накреслення і фотографування пам'яток архітектури і народнього побуту. Подібні центри єдиної великої національної експедиції для вивчення України (т. зв. експедиції проф. Мих. Грушевського) були тоді утворені по різних місцях Наддніпрянщини і були головним джерелом, з якого черпало свої матеріяли НТШ для своїх видань та музеїв; в умовах бо царської Росії можливостей для видання навіть суто наукових матеріялів з українознавства не було. Праця експедиції провадилась до самого від'їзду Д. М Щербаківського до Києва на посаду вчителя гімназії (сьомої) та на кустоса національного музею, заснованого щойно перед тим під шифрованою назвою: "Киевский Музей Общества изящных іскусств и промышленности имени имп. Николая II".

З переїздом до Києва Д. М. Щербаківський розпочинає жваві екскурсії для здобування пам'яток народнього мистецтва й творчости для полтавського й київського музеїв.

З метою розбудови музею за найновішою технікою, Д. М. Щербаківський відбуває подорож за кордон, студіює музеї Берліну, Нюрнберґу, Мюнхену, Дрездену, Праги, Відня, Верони, Венеції, Кракова, Львова та інші. Після повернення з-закордону праця Д. М. Щербаківського розгорнулася в двох напрямках: в напрямкові інтенсивної розбудови Національного Музею в Києві за програмом державного краєзнавчого центру та в напрямі педагогічному. Праця створення Національного Музею, що була провідною зіркою всього життя основоположників Музею — акад. Мик. Біляшівського та Д. Щербаківського — освітлювала українське життя далеко поза стінами Музею. Музей надовго зробився місцем зустрічі провідних національних діячів (М. Грушевський, В. Прокопович, С. Єфремів, Дм. Дорошенко і багато інших), і був немов би леґалізованим штабом української громадськости. Всі найкращі хвилини й довгі роки Д. М. Щербаківський віддав на реалізацію великої ідеї Народнього Музею України — величезного пам'ятника її історії та слави.

Одночасно розгорталась інша сторінка життя Д. Щербаківського — популяризація знання про Україну, наукових здобутків українознавства, серед громадянства та української молоді. Офіційне становище Д. М. Щербаківського було — викладача історії в 7-мій київській гімназії та в 2-гій реальній школі (1910 - 1914 рр.). Крім того, він віддано працює в часописі "Сяйво", сповнюючи його своїми високоцінними, часто реваляційними розвідками в сфері українського народнього мистецтва, публікуючи нікому доти невідомі матеріяли з поля української народньої культури. Як офіцер царської армії, він у час військових дій фактично несе обов'язки інспектора охорони українських пам'яток у районі боїв і збирає пам'ятки до музеїв. Разом з В. Кричевським та Г. Нарбутом, він складає найтісніше коло для заснування в Києві Академії Мистецтв і стає професором тієї Академії для викладу історії українського новітнього та народнього мистецтва. Він бере найдіяльнішу участь у заснуванні Всеукраїнської Академії Наук, стає на найвідповідальнішому місці щодо виховання нових українських наукових робітників. У вільні години він працює в Фребелівському Інституті, Археологічному Інституті, Інституті пластичних мистецтв, Архітектурному Інституті, Художньо - Індустріяльному Технікумі, в Київському Художньому Інституті (доки не були з нього видалені ректором — українським комуністом Ів. Вроною — всі національно-українські викладові сили), керує семінаром для підготови аспірантів при київській катедрі мистецтвознавства Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), а потім і в Художньому Інституті.

Талановитий педагог, він не тільки навчає своїх учнів, але й запалює їх до служіння українському народові, знаходить у себе час для пильної семінарської з ними праці, для індивідуального вивчення потреб і здібностей кожного з своїх учнів - дослідників. Тому, що радянська влада не підтримувала праці катедри державними коштами, він на свої власні кошти організує працю семінару катедри з фахівцями з потрібних для катедри галузей знання (напр., семінари малярський, різьбарсь-

кий, золотарства, емальєрства, килимарства, гаптарства тощо.

Виключні заслуги має Д. М. Щербаківський в справі охорони і рятування пам'яток української культури — пам'яток мистецтва, архівів, бібліотек, музеїв, церковних скарбів, пам'яток архітектури. Тут він завжди був першим. І праця ця була важкою та небезпечною, як з боку грабіжників, так і з боку комуністичного уряду. Ось 1917 рік. Збольшевизована царська армія вертає з фронту додому через Україну — ділити землю. Проходячи через Україну, збройні відділи насилують населення, палять і нищать старовинні панські садиби, вивозять із собою на Московщину коштовні речі — картини, килими, меблі — військовими обозами додому;палять садиби, фільварки, музеї, бібліотеки. Вогненними загравами палає Україна від Чорного Моря аж до Прип'яті. Ідуть криваві розправи з власниками. Гинуть музеї Сангушків, Острозьких, Вишневецьких, Потоцьких, Жолкевських, Скоропадських, Сулимів та інші. Треба всюди встигнути, і навіть туди, де наука досі не знала про великі родові цінності й архіви. Д. Щербаківський всюди перший, і вдень і вночі.

Якщо сучасним і майбутнім поколінням України тепер і в майбутньому буде що вивчати з історії України, то вони мають за це побожно молитись за тих, хто не лише творив цінності нової української культури, але й героїчно рятував історичну спадщину українського народу, в час небувалої доби катастрофи, від вогню і смерти. Д. Щербаківському тут належить найбільша честь, хоч є й інші імена рятівників: акад. Ф. Шміт (помер на засланні), М. Макаренко (загинув на засланні за те, що хотів урятувати від знищення храм св. Дмитра — XI стр. — в Києві) та інші.

Ось, 1919 - 1923 рр. За претекстом потреби допомоги голодуючим Росії, комуністичні уряди Росії та України вирішили пограбувати церковні скарби. За розпорядженням центрального уряду, місцеві комісії ГПУ несподівано приступили до вилучення церковних цінностей, відразу по всій Україні. Була видана також спеціяльна інструкція про те, що речі історичної та мистецької вартости не мають бути вилучені і мусять бути передані до музеїв. Так було в теорії. На практиці ж усюди йшов справжній грабунок.

Одного разу, коли Данилові Михайловичу прийшлося виривати коштовні реліквії з рук грабіжників, вони, не зважаючи на його документи від Комітету Охорони Культурно - Історичних Пам'яток, хотіли його розстріляти, але на щастя знайшовся серед них один, що знав його ще з війська, і заступився. 1923 року Д. Щербаківський їздив аж до Москви й там домігся дозволу переглянути в сховищах Наркомфіну вивезені з України церковні цінності. Частину речей, що мали історичну та мистецьку вартість, йому пощастило відібрати і він привіз їх до Київського Історичного Музею.

Під совєтським режимом Д. Щербаківський почував себе ввесь час, як під навислим обухом. Правдивий і чесний, завжди щирий та одвертий, що думав, те й говорив, він у своїй широкій діяльності все частіше зустрічався з неприємностями й перешкодами з боку влади, які дедалі ставали гострішими. Для московсько - большевицького режиму був нестерпним український учений, безкомпромісовий патріот, що мужньо і вперто обстоював українську національну культуру. 6-го червня 1927 р. о 10 год. вечора скінчив він життя самогубством, кинувшися в Дніпро біля Ланцюгового мосту в Києві. Він не міг витримати тих інтриг і провокацій, що були скеровані на те, щоб очорнити його світлу постать і позбавити його улюбленої праці, що становила зміст його життя. В передсмертному листі Д. Щербаківський писав: "Я втомився. Залишити музей, якому я віддав кращі роки свого життя, не маю сил. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука і Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі не можу".

Найважніші праці вченого такі: "Символіка в українському мистецтві", "Українські дерев'яні церкви", "Сторінка з української демонології", "Золотарська оправа книжок в XVI — XIX ст. на Україні", "Українське мистецтво" (українською і французькою мовами. Прага, 1926). Крім того слід згадати праці про розкопи на Волині та на Поділлі, про козака Мамая, про українські килими і т. ін. (П. Курінний).

УМЕ віддала Д. М. Щербаківському багато місця, — більше, ніж багатьом іншим видатним постатям України. Сталося це тому, що, по-перше, все життя й сама трагічна смерть цієї незвичайної людини це одна із сторінок історії української культури, а, по-друге, тому, що автор УМЕ мав привілеґію особисто, працюючи в 1918 р., бібліотекарем в Київському Музею, бачити з якою відданістю й любов'ю працював Д. М. Щербаківський в тому музею, що його залишити на призволяще нищівникам української культури він "не мав сил" і волів кра-

ще вмерти. Тоді ж у співпраці з Д. Щербаківським виникла в автора УМЕ ідея розпочати збирання матеріялів для Енциклопедії Укр. Культури, що й породила УМЕ.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ о. МИХАЙЛО — батько Вадима й Данила, священик с. Шпичинці на Сквирщині. Це був один із тих свідомих священиків, що дали українській національній революції і відродженій Українській Православній Церкві, керованій митрополитом Василем Липківським, багато передових діячів. Він співробітничав у журналі "Киевская Старина", приятелював із славнозвісним проф. Волод. Антоновичем, з Тадеєм Рильським, батьком поета Максима Рильського.

ЩЕРБАЦЬКИЙ (ЩЕРБАК) ТИМОФІЙ (1698 — 1767) — архимандрит печерський, потім в рр. 1747 — 57 митрополит київський, від 1757 р. митрополит московський.

ЩЕРБИНА ФЕДІР (1849 — 1936) — статистик і економіст із Кубані; від 1874 р. член одеської Громади, посол до II Державної Думи від Кубані, перший дослідник селянських бюджетів і поземельної общини в Україні, професор УВУ в Празі і УГА в Подебрадах, дійсний член НТШ, член кореспондент російської Академії Наук.

ЩИГЛИК — пташка з родини юркуватих, гарно співає. Живиться будяками. які, як і всі рослини з колючками, нагадують терновий вінець Христа і символізують Страсті Господні. Тому щиглик часто з'являється на картинах, (між іншим у Рафаеля) з Ісусом дитиною. виявляючи тісний зв'язок, що існує між Його втіленням і Страстями.

ЩИРИЦЯ — зелиста рослина, споріднена з лободою. Ця квітка довго не в'яне, а листя її вкрите чорними плямами, ніби жалобою, тому давні греки й римляни садили її коло могилок, символізуючи тим. що душа ще довго житиме на Єлісейських полях. Звідти, мабуть, у нас і вірування: "Як щириця виросте на призьбі під хатою (призьба нагадує могилку), то ворожать, що то вона когось викликає із хати на цвинтар" (Етн. Зб. XXXII ст. 303).

ЩИРИЦЯ ЮХИМ — педагог, член Трудового конґресу, в рр. 1917 — 18 з подільський губ. комісар освіти, в листопаді 1918 р. товариш міністра освіти; в 1919 р. розстріляний большевиками.

ЩИРСЬКИЙ ІВАН — ґравер, працював в рр. 1682 —1714 в Києві й Чернігові; від 1697 р. чернець київської Лаври під іменем Інокентія. Йому належать панегіричні ґрав'юри, присвячені Л. Барановичеві, Ст. Яворському, Ів. Мазепі та інші.

ЩИТ — дерев'яна, або металева заслона для оборони. Як писав Прокопій, слов'янські щити були невеликі. Більші щити поширилися в нас, мабуть, від варязьких часів. Святославове військо в поході на болгарів мало щити довгі, "великі, для безпеки пороблені аж до ніг". Коли вояки йшли до бою, перше несли щити на плечах, потім ставили їх перед собою.

На картинах в "Житті Бориса і Гліба", бачимо в нашого війська щити невеликі, що хоронять тільки груди, вгорі ширші, вдолині нижчі, вгнуті досередини. Щити були помальовані. "Слово о Полку Ігор." називає щити "черленими" — червоними. В галицькому війську XIII ст. щити були вкриті бляхою, на сонці блищали — "були, як та зоря". На щитах були й ріжні прикраси, може, й герби лицарів. Олег, за переказом літописця, повісив свій щит на воротах Царгороду, щоб зазначити таким чином свою перемогу. (Ів. Крип'якевич "Іст. у. війська" ст. 25).

Вживали щити і пізніше, як охоронну зброю піхоти. В XIV — XV вв. вживали т. зв. ПАВЕЖІВ (див.) щитів чотирокутних, високих на метер і більше. Легка кіннота користувалася невеликими трикутними або чотирокутними щитами. Круглий випуклий щит звали КАЛКАНОМ (див. там же ст. 146). Вираз УЗЯТИ ГОРОД НА ЩИТ означав не тільки, як писав І. Крип'якевич, його пограбувати, але й робити з його населенням усе, що забажається. Літопис вкладає в уста Ігоря Святославича такий опис взяття города (що він же і взяв): "Тоді не мало біди прийняли безневинні християни: батька відлучили від дітей, брата від брата, друга від друга свого, жінок від своїх чоловіків, доньок від матерей їх, товаришку від товаришки; неволя й туга все покрила, живі завидували мерцям, а мерці тішилися, що вони, наче мученики, очистили огнем своє життя. Старих забивали, молодим завдавали нелюдських ран, мужів били і розтинали, жінок знечещували . . . " (Іпат. 435. М. Грушевський "Іст. УР.", III, 253).

ЩОГОЛІВ ЯКІВ (1824 — 98) — поет із Охтирки на Харківщині, що залишив збірки "Ворскло" (1883), і "Слобожанщина" (1898). Почав друкувати в "Молодику" Бецького (1843) ще в 40-х роках, але Белін-

ський так його привітав, що він надовго замовк. В 60-х роках ім'я Щоголева знову з'явилося в Кулішевій "Хаті", а потім він знову замовк на цілі десятиліття аж до 1876 р., коли він почав складати поезії, що ввійшли в першу його збірку. У своїх поезіях Щоголів виявився "спізненим романтиком", що ідеалізував світлу козацьку минувшину та сумував над її занепадом. Проте, в творах, в яких він описував картини суспільного життя, не забракло в нього й панівного тоді реалізму. Він був одним із перших у нас, що почав брати героями своїх поезій людей ремісничої праці — ("Кравець", "Швець", "Крамар", "Ткач") Але в усякому разі поезія його, хоча й видавалася декому холодною, була щира, й оригінальна, визначалася великим багатством мови та іноді підносилась до висот справжнього ліризму. І вже П. Куліш так його характеризував у своїй "Хаті": "Яко поет правдивий, а не підспівач, має він у своєму голосі щось праведно своє, якусь власну повагу й красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не доглядишся; не чуже бо добро він собі присвоїв, а своїм власним добром нас чарує . . . ". Не дурно ж і Зеров пізніше зазначав,що він піднявся "до таких висот ліризму", як ніхто з поетів пошевченківської доби. Проте залишався він мало знаний і цінений при житті і залишається призабутим тепер. Образ старого лебедя, що самотній **"гордовито умирає непривітаний співець",** — образ, що ним закінчив Щоголів свою посмертну збірку, ("Слобожанщина" вийшла в світ в день його похорону, Є. О.), нагадує самого автора, що теж самотній, відокремлений від життя і помер самітно та гордовито, непривітаний ніким. "Непривітаний за життя може через те тільки, що сам тікав від привіту й ховався зі своїми співами" (С Єфремов "Іст. у. письменства" II, 75).

ЩОРС МИКОЛА (1895 - 1919) — українець із Чернігівщини, що юнаком був спантеличений большевицькою ідеєю, повірив, що тільки ця партія може дати соціяльне і національне визволення українського народу. Він очолив один із партизанських загонів на Чернігівщині, що боровся за перемогу московського большевизму в Україні. Пізніше цей загін розбудувався в цілу дивізію. Швидко Щорс визначився, як талановитий військовий провідник і організатор. Та передчасна смерть в серпні 1919 р. обірвала його карієру і, мабуть, врятувала його від гіркої зневіри в московськім большевизмі, що пізніше зліквідував увесь цвіт українського комунізму. В 1949 р. увесь СССР пишно святкував 30-літній ювілей його смерти. Цьому ювілеєві Москва надала особливе значення, щоб підкреслити большевицькі традиції на укрїнському ґрунті. Його іменем названі його рідне місто Сновськ, полки совєтської армії і вищі школи, музеї та підприємства, йому присвячені поеми, романи й кінофільми, навколо його імени творяться большевицькі міти.

ЩУКА — хижа риба до 2 метрів довжини. Самець щуки зветься ЩУПАК. І щука й щупак відзначаються своєю прожерливістю: хапають усе, що знаходять. Тому "у щупака в череві можна нераз знайти не тільки рибу, але навіть ящірку, або гадину. Такого щупака не годиться їсти" (Етн. Зб. НТШ. У, 179). "Коли у щупаковім череві знайдуть рибу ще свіжу, то її печуть і дають з'їсти хворому на бігунку, то йому зараз же буде ліпше". (там же, 178)". У щупаковій голові є такі кісточки, що виглядають так, як Христові муки — є хрест, є піка (спис), є драбина, є цвяхи, тростина. Як на Святий Вечір їдять щупака, то хто повіднаходить у голові всі ті кісточки, повинен сховати їх і мати ввесь рік при собі, то до нього не приступить ніяке лихо". (там же ст. 179). На Херсонщині теж "деякі кладуть у мед (яким годують бджіл) хрестувату кісточку з щучої голови та щучі зуби, щоб бджоли добре відгризалися від чужих бджіл". (Ястребов К. Ст. 1897, У, 65 — 6). Коли хто має жовтяницю, то мусить покласти щуку собі на долоню і дивитися на неї, поки не усне щука і не стане жовтою. Тоді в того жовтяниця минеться. (Ястребов в Летоп. III, 106).

У колядках і навіть в історичних піснях зустрічається нераз мітична щука-риба: "А в неділю против понеділка щука-риба грала, а Омельчиха свого сина сильно проклинала . . . " (Драгоманов "Політичні пісні. . . " ч І, в. II, ст.179). Або в коровайній: "У стозі пшениця, під стогом криниця, там щука-риба грала, золотеє перо мала . . . " "Золоте перо", мабуть, ішло на прикрашення гильця. Коли ж молода посилала молодому сорочку, співали: "Гримнула щука на морі, приплило золото до берега, старостовому коничкові до чола, щоб ся світив, як зоря, ой щоб з дорожки не зблудив, щоб сорочок не згубив . . . " (Чуб. IV, 184; Голов.IV, 224). У цих піснях відбилися казкові мотиви про щуку-рибу, що доказує ріжних чудес.

ЩУР — назва ПАЦЮКА в Галичині і

на Поділлі Також велика ластівка, що гніздиться по баштах і інших відлюдних місцях: "Сидить, як щур у горах" (Номис 1353). Символ відлюдности.

ЩУРАТ ВАСИЛЬ (1879 — 1948) — поет і літературознавець, член ВУАН, дійсний член і деякий час голова НТШ, директор жіночої гімназії СС. Василіянок, і ректор українського університету у Львові. Із збірок його поезій, що в них знаходимо багато релігійного змісту, назвемо: "Люкс ін тенебріс" ("Світло в темряві", "Мої листи", "На трембіті", "Раз до мене молодість прийшла", "Історичні пісні" (1937); з перекладів: "Слово о Полку Ігоревім", пісня про Ролянда, поезії з Горація та европейських поетів. З наукових праць: "Літературні начерки". "На досвітку нової доби", праці з шевченкознавства, з галицького відродження, тощо. Він автор молитовника, який видали в 1905 р. оо. Василіяни в Жовкві: "Із глубини воззвах". Багато завдячує йому за творчу співпрацю українська преса в Галичині, бо він дуже радо писав журналістичні статті на культурні та літературні теми.

ЮҐОСЛАВІЯ — королівство сербів, хорватів і словінців, що виникло після першої світової війни. Після другої світової війни воно стало комуністичною республікою на чолі з ТІТОМ, як президентом. В теперішній Юґославії (дані з "Гомону України" 27. X. 1956 р.), живе приблизно 40 тисяч українців. Вони поділяються на дві майже рівні групи: так званих карпатських русинів, що переселилися до Бачки перед двома стами роками, та українців галицьких, які прибули на Балкани, на хорватські землі, на переломі XX стол. Перших число буде на декілька тисяч більше. Вони живуть в Бачці навколо великого села Руский Керестур і сягають на захід аж поза Брод. Далі від цієї лінії знаходяться вже українці, яких віддавна українцями називають у відміну від "русинів". Русини скупчуються крім Р. Керестура передусім в чисто українських селах: Коцур, Миклошевці, Бачинці,Беркасово, Потровці, Пішкоревці, Андрієвці Чайковці та в мішаних містах: Новий Сад Вербас, Вуковар, Шід.

Українці замешкують приблизно 15 сіл Боснії — Дервента, Сібінь, Липовляни, Лишня, Канижа, КозорацьЬ, Прнявор та частинно місто Баня Лука, де творять приблизно третину населення.

І "русини" і "українці" члени одного українського народу. Крім спільного походження єднає їх ще й одна церква, бо всі вони греко - католики і мають свою церковну ієрархію (понад 40 священиків) і єпископа. Кир Гаврила Букатка з резиденцією в містечку Крижевці). Ще й тепер, не дивлячись на переслідування, вони гуртуються навколо своїх парафій, і офіційна преса мусить рахуватися з їхньою релігією, та дозволяти при будові нових колгоспів будувати нові церкви. Та все ж таки сербський центральний уряд зробив всі заходи, щоб розділити українську людність на дві групи і в той спосіб скоріше їх національно зліквідувати. Беоґрад не допустив української меншини до якого-будь контакту з Україною та українцями. І то не тільки з українською еміґрацією, але також і з совєтською Україною. Ані в часи повної залежности Юґославії від Москви до 1948 року, ані в часи розриву Тіта з Сталіном, не мали українці в Юґославії жодних газет, книжок, живих контактів чи інших зв'язків з українським народом чи то в Україні, чи в діяспорі. Лише коротко після перемоги над німцями совєтські висланники заагітували українців за поворот в Україну і поширювали серед них деякі брошури пропаґандивного характеру. Пізніше, коли та акція закінчилася, ніхто більше нашими людьми не цікавився, якщо не брати до уваги переслідування активного елементу, священиків, чи колишніх діячів. Українцям не дали жодних політичних прав, хоч би навіть таких, як їх мають інші чисельно слабші меншини. Залишилось єдине їх право називати себе українцем і мати в пашпорті зазначену українську національність.

Для "русинів", натомість, життя укладають інакше. Їм дозволили відкрити свої власні школи, творити спортові товариства, видавати шкільні підручники, організувати власні хори, театральні гуртки і навіть уряд фінансує їм газету — тижневик "Руске слово", що виходить реґулярно в Рускім Керестурі. У всьому послуговуються діялектом не згадуючи нічим про яку-будь єдність "русинського" народу та русинської мови з українською нацією. Офіційна преса і урядова мова приводять послідовно до повної сербізації. Серед численних "русинських" товариств різного характеру стрічається лише раз ім'я Тараса Шевченка. Це є КПД (Культурно - Просвітнє Дружство) ім. Тараса Шевченка в Дюрдьові. Інші товариства носять імена діячів бачванських українців: в Новім Саді ім'я Ґорького. а в Рускім Керестурі Гавриїла Костельника.

ЮЗЕФОВИЧ МИХАЙЛО (1802 — 1889)

— український ренеґат, помічник попечителя київської шкільної округи, голова київської археологічної комісії від 1857 р.; голова комісії для збудування пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві, ініціятор ганебного протиукраїнського закону з 18. V. 1876 р., яким заборонялося ввозити до Росії книжки "на малорос. наречії" з-закордону, друкувати на "том наречії" книжки в Росії (крім історичних пам'яток з правописом оригіналу і творів красного письменства з правописом російським), друкувати українські тексти до нот і уряджувати театральні вистави й публічні читання українською мовою. Цей "закон Юзефовича" повторено 1881 р. (дозволено тільки українські словники, але з правописом російським). В наслідок цього скандального "закону Юзефовича", навіть народні українські пісні приходилося співати у московському або й французькому перекладі!

ЮЗЕФСЬКИЙ ГЕНРИК (1892 — ?) — поляк з Волині, в 1920 р. товариш міністра внутр. справ УНР, в рр. 1928 — 29 і від 1930 р. воєвода волинський, в рр. 1929 — 30 польський міністр внутр. справ.

ЮЛЬ ЮСТУС (1664 — 1715) — данський дипломат, в рр. 1709 — 12 посол при царі Петрі І. В 1711 р. відвідав Україну і залишив записки про місцевості на Гетьманщині, поруйновані москалями. Цей данський дипломат про москалів писав: "Вживаючи огидну страву, до того ще вдягаючись надзвичайно неохайно й брудно, звичайно без білизни, москалі поширюють від себе такий огидний, поганий сморід, що, проживши 3 — 4 дні в тій самій кімнаті, остаточно затроюють у ній повітря і на довший час залишають після себе сморід, так що для чужинця кімната залишається неможлива для замешкання". (ст. 299). Натомість про українців: " . . . Все населення Козацької України відзначається великою ввічливістю й охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують доми".

Вразила Юля Юста також ріжниця в освіті москалів і українців. Тим часом, як у Москві данський посол мав великий клопіт із мовою, бо ні один із високих достойників, з якими приходилося зустрічатися послові, не знав ніякої іншої мови, крім московської, а кн. Меншіков "друга особа після царя" — не вмів ні писати, ні навіть читати, в Україні, навпаки, Юль Юст здивувався, що в Лаврі київській можна розмовляти з ченцями лат. мовою "Митрополит гожий увічливий старець, що дуже добре говорить латинською мовою". Юль Юст відзначає, що навіть по селах люди ходять до церкви з молитовниками, отже вміють читати. Про місто Королевець він писав: "Вулиці в ньому прекрасні, яких я в Московії ніде не бачив. Будинки гарні, міцні, чисті виступають на вулицю, як у Данії, а не стоять у глибині подвір'я, як у Московії. Перед Службою Божою дзвонять тут дзвони у три голоси, як у нас, а пізніше, під час самої відправи рідко подзвонюють. Козаки, як і москалі, грецької віри, але у дзвони дзвонять по нашому (данському), між тим, як москалі виключно "трезвонять" (без порядку, галасливо).

Про відносини між українцями й москалями данський посол відмічав: "Козаки, будучи народом вільнолюбним, невдоволені царем за призначення до їх фортець московських командантів . . . Вважаючи себе вільним народом, вони огірчені, що постійно мусять прислужуватися цареві й виконувати його накази . . . ". "Цар постійно тримає на Україні міністра, щоб той пильно слідкував за гетьманом . . . Крім того, під час походів при Скоропадськім стоїть московський генерал - майор Бутурлін, командант 3 чи 4 — тисячного відділу добре вивчених московських солдат".

В подорожі через Поділля посла супроводив відділ московських драґунів, як охорона проти татар та інших несподіванок. З цього приводу Юль Юст зазначає: "Я вживав чимало заходів, щоб стримувати призначених мені драґонів від грабунку й бандитизму. Свавілля їх доходило до того, що вони часто просто погрожували залишити мене, якщо я не дозволю їм робити, що вони захочуть. За моїми плечима вони грабували всякого зустрічного, продавали жидам мої коні, які потім, після отримання грошей, викрадали назад, щоб я нічого не помітив; зупинили раз одного жида, що гнав биків, на яких було випечене царське тавро, і стали запевняти, що бики належать цареві, що жид їх украв, і вимагали від нього по карбованцеві за штуку, погрожуючи, що за непослух відберуть у нього товар силою . . . " (Січинський "Чужинці про Україну" 1938 ст. 123 — 31).

ЮНАКІВ МИКОЛА (1871 — 1931) — до 1917 р. генерал російської служби, професор російської академії ген. штабу, історик північної війни 1708 — 09 рр., командант VIII рос. армії; після 1817 р. на українській службі: начальник штабу Головного Отамана, військовий міністер, голова Вищої Військової Ради та Укр. Военно - Історичного Т-ва; генерал - полковник генерал штабу.

ЮПКА — верхній одяг: у чоловіків це рід каптана хатнього виробу, більш тонкого сукна зі станом, із зборами та стоячим коміром; у жінок — легенька жіноча свита. Українська юпка не має нічого спільного з московською "юбкою" — спідницею.

ЮР — народньо - популярна назва Святоюрської гори у Львові з усіма її забудовами. За переказами, тут в 1280 р. засновано манастир і побудовано дерев'яну церкву. Перша мурована церква виникла тут в 1363 р., — її було розібрано в 1743 р. На її місці архітект Меретин побудував в рр. 1744 — 59 сучасну рококову катедральну церкву св. Юра, закінчену 1764 р. Тут же побудовано і митрополичу палату в 60-х рр. XVIII ст.

ЮРІЙ СВЯТИЙ — великомученик і побідоносець, що згинув мученичою смертю в Нікомедії 303 р. по Хр. А Пам'ять його святкують 23. квітня. Поміж святими християнської леґенди постать св. Юра в нас найбільш зіндивідуалізована й найбільш яскрава. Склалася вона, як писав М. Грушевський, головно з елементів натуралістичної мітології, свійських і мандрівних, світових, а з леґенди спеціяльно християнської, ввійшло до неї властиво дуже мало. Це в нас насамперед бог і персоніфікація весни, себто весняного відродження природи і всього того весняного буяння, що виявляється чито в зеленому ШУМІ (див.) чито в розбуджених весною звіринних іграх, чито в паруванні молоді, чито в господарських заходах хліборобів та пастухів, чито в організації воєнних дружин на новий воєнний сезон. Гуцули просто й називають весну св. Юрієм: "В цей день сходить весна на землю" (МУЕ НТШ. XV) До Юрія весну тільки викликали та виглядали, а від дня св. Юрія вона вже на землі, бо "Як май затрубив пресвятий Юрій, зазеленіли гори - долини, гори - долини щей полонини. Пішли голоси по всіх низинах, по буковинах, по всіх ручинах, та по річинах, по кирничинах. Усі низини зазеленіли, всі буковини ся зашаріли, та зозулечки повилітали — защебетали, і всі ся річки порозмерзали, всі ся кернички повиповняли, та всі овечки та заблеяли, всі ся вівчарі ізрадували . . . " (М. Ґруш. "Іст. У. літ," І, 183 — 84).

Тут св. Юрій виступає, як вісник, трубач весни, як св. Петро — вісник, трубач літа, а св. Дмитро — вісник, трубач зими Другий весняний образ св. Юрія — ВОРОТАР, чи КЛЮЧАР неба, що відмикає небо на дощ, на росу: " . . . Та Юрай матір кличе та подай, матко, ключа одімкнути небо, випустити росу . . . " (Чуб. 30). В одній пинській колядці оспівуються такі весняні та літні "святця": "Першее святце — святе Юріе, другеє святце — святий Петро, третеє святця — свята Ілія: святе Юріе землю одмикає, святий Петро жито зажинає, свята Ілія у копи складає. . ." (Чуб. 337). Отже, не диво, що роса на Юрія має цілющу силу. Тому намагаються того дня вигнати худобу на поле якнайраніше — "щоб попоїла Юрієвої манни", — себто роси, бо інакше худоба не була б ситою (Зап. ЮЗОтд. II, 956—57).

На думку М. Грушевського, св. Юрій, що титулується іноді навіть і "Сином Божим", перейняв на себе функції передхристиянського Рая, і Потебня теж доводив, що ім'я мітичної особи, що відмикає небо і землю, "по полю ходить, хліб — жито родить", колись було властиво РАЙ, а Юрій перебрав її функції внаслідок подібности імени. (Див. РАЙ). Не дурно ж і білоруський дослідник Шейн винайшов був у Раї нового слов'янського бога, якого ім'я залишилось в обжиночних піснях, як епітет обжиночного снопа чи вінка. . . .

Того дня справляли й урочисті обходи поля, в останні часи в церковній формі —зі священиком, хоругвами, іконами та з церковним свяченням води. а колись і з веґетаційними хороводами й танцями. які так обурювали Вишенського, що він закликав знищити цей "празник диявольський на поле ізшедших сатані офіру танцями і скоками чинити".

Після обходу відбувалась на полі трапеза: їли й пили ввесь день, при чому вживалися останки великоднього свяченого і, по скінченню трапези, дещо з того закопувалось у полі з примівками на врожай. Господарі качалися по засіву, на всі чотири боки, щоб тим способом викликати буйний врожай (Чуб. III, 30; МУЕ НТШ, VI ст. XV і 67) Обхід поля вважався засобом на дощ, він відповідав полуднево - слов'янським процесіям, де пісня вказує, що хмари повинні так іти небом, як іде процесія полем, і мають "протікати" для проростання збіжжя і вина. (М. Груш. "Іст. У. літ." І, 184)

Другий момент Юрієвого дня, коло якого збираються ріжні магічні акти, зв'язаний з господарськими заходами щодо охорони худоби. На Юрія худоба вперше виганяється до стада. В зв'язку з цим низка обрядів має своїм завданням охоронити її від усякої нечистої сили і забезпечити багату "манну" — добуток від неї.

Для цього переганяють худобу через жар від вогнища — "щоб така гостра була, як ватра". До вогнища вживали головно ҐЛОҐУ, щоб "хвороби не чіплялися, як ґлоґу ніщо не чіпляється" . . . Попіл, що залишався від вогнища, розсівали по царині, щоб корови та вівці, що будуть із цієї царини сіно їсти — "давали велико молока, прудко множилися, пишно котилися, та щоб кожна маржина чинила по двоє . . . " (МУЕ НТШ VII, 246). Крім того, годували худобу рештками свяченого, потріпували вербою, обливали пастуха водою, тощо. Вигоняючи коні в поле, проводили по їх спині червоною крашанкою, примовляючи: "Як яйце гладке й кругле, так щоб і кінь мій був гладкий та ситий". Крашанкою обносили також і стадо, щоб його не рвали вовки. (Сумцов в К. Ст. 1889, VII. 35 — 37).

Вірили загально, що в ніч перед св. Юрієм відьми особливо ходили по дворах і відбирали в корів молоко. Щоб не дати їм доступу до худоби, ще з вечора перед Юрієм писали дьогтем хрести на воротях усіх холодних будинків (себто, крім хати). Ті, що мали вівці, в'язали над ворітьми пучки терну й квітку. Усипали також двір маком, щоб відьми, перше, ніж підійти до худоби, мусіли зібрати ввесь мак. Цієї ночі відьми роздвоювали також кожному півневі два пера в хвості (Зап. ЮЗОтд. II,384). Відьми мусіли поспішатися робити всі ці свої злі вчинки, поки ще не прийшов св. Юрій, бо, коли б він їх знайшов, понищив би. Біля Вінниці на березі Буга показували камінь, на якому ніби залишились сліди пролятого молока, відбитки слідів коня св. Юрія та дірку від його списа: то ніби св. Юрій наздігнав був відьму, як вона несла молоко, відібране в чужих корів Тут він пробив її своїм списом, молоко пролялось і закам'яніло. (К. Ст. 1895, IX, ст. 304).

Згідно з християнською іконографією св. Юрій з'являється звичайно на білому коні, з довгим списом у руках, яким він побиває нечисту силу та, за церковною традицією, всяких зміїв. Проте, як завважив М. Грушевський, образ Юрія — змієборця розплився в мотиві багатирського змієборства: всі багатирі стали змієборцями, св. Юрієві ж припала особлива роля ПОЛІСУНА, патрона їздців, ловців, а також усякої звірні, а найбільше від усіх — вовків, яким, як і іншій звірині, він призначає їх здобич. Тому на св. Юрія не годиться відбирати від звірини те, що вона вхопить: то їй призначено від св. Юрія. "Звірята з одного гнізда" цього дня ніби сходяться й розмовляють між собою, а потім знову розходяться світами (МУЕ НТШ. XI,20).

Глибоке моральне почуття заложене в незвичайно популярнім оповіданні про Юрієві СУДИ над звірями. Часом у них Юрія заступає св. Микола, св. Петро, а то й св. Павло, але ідеологічно вони зв'язані зі св. Юрієм. В деяких варіянтах цих оповідань, ці суди представляються, як щоденний розподіл поживи вовкам. В інших варіянтах ці щорічні збори на св. Юрія так змальовуються: збираються всі птахи і всі звірі, і св. Юрій визначає всім від найменших до найбільших, де вони того року мають жити і що їсти. В деяких варіянтах св. Юрій представляється на цих судах не лицарем на білім коні, а сивим старцем, — але тут ми маємо, очевидно, відворотний рефлекс образа св. Миколая, або св. Петра, що в деяких варіянтах заступили св. Юрія.

Якщо сам Юрій виступає втіленням справедливости і тому має ті суди над звірми, що їх ніхто краще від нього не може розсудити, то зате його кінь чомусь у народі симпатією не користується: "Такий справедливий, як св. Юрія кінь", кажуть у нас про явно несправедливу людину (Франко, III, 163). Або: "Фальшивий, як св. Юрія кінь", — кажуть про облесну людину (там же 248).

Приписувано св. Юрієві й ще одну, дуже спеціяльну функцію — робити відміни місяця, при чому засіб до того мав бути дуже примітивний: св. Юрій мав би совати відповідну заслонку, то накладати її, то знову здіймати (О. Веселовський "Разисканія" II, 132). З днем св. Юрія в'язалися численні прикмети: "Як піде дощ до Юрія, то буде хліб і в дурня" (Номис, 427). "На Юрія ворона в житі сховається" (Номис, 435).

В паралель із весіннім Юрієм був і осінній — 26 листопада Цей день теж присвячували Юрієві, щоб вовки худобу не тягали, і називали його — ВОВЧЕ СВЯТО. До осіннього Юрія прив'язується приповідка: "Юрій мости мостить, Микола гвоздем прибиває". (Номис, 502).

Вдосвіта на самого Юрія (весіннього) збирали трав'янисту рослину — ЮРОЧКУ (Ранункулюс акріс) і потім давали її худобі, посікши дрібненько, та посоливши сіллю зі Святого Вечора: від того худоба мала давати "ладну сметану" і масло "жовте, як віск". (МУЕ. НТШ. VII. 247)

Св. Юрій — патрон українського ПЛАСТУ (див.). Ю. С. писав у "Нов. Шляху": "Як тільки Український Пласт вирив на свому щиті слова: "лицарськість", "чесна

гра", "боротьба за нове завтра" — стало ясним, що патроном такого Українського Пласту не може бути ніхто інший, як тільки св. Юрій. Той св. Юрій, що його леґенда обдарувала всіма прикметами і чеснотами, які стали пластунам взірцем. Із патрона став св. Юрій символом, став "Лицарем Білим", а день св. Юрія став пластовим святом, святом усього, що молоде, живе і творче, став "Святом Весни".

У св. Юрію ми бачимо того, що жив і згинув для Ідеї, що в боротьбі був відважний і чистий, як кришталь, що противникові казав віч-на-віч, а не йшов підступом, "ножем із-заду". — І такого св. Юрія вчили молодь бачити весняні таборові ватри, свята весни безчисленні буйні молодечі мрії!".

Папа Іван XXII визнав св. Юрія мітичною постаттю і виключив його із реєстру католицьких святих.

ЮРІЙ I, (б. 1250 — 1308) — син Льва Даниловича, король галицький в рр. 1300 — 1308. Ще за батька воював із поляками й уграми, заняв Люблин та частину Угорської України. Був на свій час одним із найпотужніших володарів Европи, бо мав під собою всі українські землі, включно з Києвом і Черніговом, сконсолідувавши їх в одній великодержаві. Він був заключив із папою Боніфатієм VIII політичний і церковний союз, внаслідок чого одержав від папи королівську корону в 1299 р., та дозволив встановити в Україні деякі латинсько - католицькі єпископства. Але зі смертю Боніфатія VIII в 1303 р. церковна і політична унія України з Римом впала (тривала не повних 4 роки) і латинські єпископства в Україні були скасовані.

ЮРІЙ II, БОЛЕСЛАВ, († 1340) — Князь галицький, син Льва I, вихований в католицькій вірі, ширив західні звичаї і загинув, отруєний боярами. З ним закінчився рід Романовичів та панування в Галичині української династії.

ЮРКЕВИЧ ВІКТОР (1808) — Історична головна праця "Еміґрація на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького".

ЮРКЕВИЧ ЙОСИП (1855 — 1910) — лікар, член старої київської Громади, співробітник "Ради". ЛНВісника, "Села" та інших часописів. Залишив нариси "Сучасні сільські малюнки".

ЮРКЕВИЧ ЛЕВ (1885 — 1918) — член УСДРП., партійне псевдо — РИБАЛКА, видавав місячник "Дзвін" у Києві, "Наш Голос" у Львові, "Боротьбу" — у Женеві за першої світової війни. Він, полемізуючи з московським "Соціял - Демократом", що його видавав за І. світової війни Ленін у Швайцарії, ясно вказав на суперечність у теоріях Леніна, що, з одного боку, ніби ставав в оборону поневолених націй, а, з другого боку, вказував на необхідність для перемоги соціялізму творення великих централізованих держав (Див. ЦЕНТРАЛІЗМ). Л. Юркевич в цій справі писав: "Партія оборони державної незалежности націй, яка своєю діяльністю причиняється до створення велетенських держав... чи можна вигадати більшу нісенітницю? Невже ж ті всі повстання, які обіцяє організувати "Соціял - Демократ" на другий день по російській революції, приведуть не до національних держав, а тільки до більшого зміцнення велетенських держав? Це за "здравіє" поневолених націй, яке кінчиться за їх "упокій", показує тільки, що розмови "Соціял - Демократа" про необхідність оборони права націй на державне самовизначення потрібне йому тільки, як **демагогічне** средство (засіб) **для заспокоєння** "всіх нині поневолених народів", щоб вони "вільно і безбоязно" позволили російській "велетенській державі" без перешкод гнобити їх . . . Люди, які проголошують право нації на державну незалежність і кажуть, що вони **обороняють** це право, тут же, на очах всієї "чесної громади", відкидають право робітництва поневолених націй навіть на автономну організацію!. Нам **обіцяють все**, навіть самостійну державу, але тільки для того, щоб ми повірили цим облудним і нечесним обіцянкам і відмовились навіть від права на свою соціялістичну організацію внутрі "велетенської" держави. Цей "інтернаціоналізм", який опирається на націоналістичну мораль сучасних "велетенських держав", воістину може глибоко обурювати . . . " ("Боротьба" травень 1915 р. Цитовано в П. Феденка "Марксистські і большевицькі теорії національного питання" 1960 ст. 51—52).

Л. Юркевич був перший, що розкрив софізми ленінської теорії національного питання і видав московською мовою в 1917 р. в Женеві брошуру: Л. Рибалка "Русские соціял-демократи і національний вопрос". Автор її негайно після упадку царського режиму виїхав на Україну, але подорозі помер у Москві, П. Феденко).

ЮРКЕВИЧ ПАМФІЛ (1827 — 74) — філософ українського походження професор київської Академії, потім московського університету (від 1861 р.), критик матерія-

лізму, представник "філософії серця", що мала великий вплив у Росії (учнем Юркевича був В. Соловйов).

ЮРТИК Г. — див. ТЮТЮННИК ЮРІЙ

ЮРЧЕНКО ВІТАЛІЙ, властиво **КАРАСЬ — ГАЛИЦЬКИЙ ЮРІЙ** (1900 — ?) — втікач із Соловок до Галичини, де вийшли його спогади "Шляхами на Соловки" та "Зі Соловецького пекла на волю" і повість "Червоний чад".

ЮРЧЕНКО ОЛЕКСАНДЕР (1904 — 62) — історик права та економіст, професор УВУ в Мюнхені, член Інституту по вивченню СССР, член Українського Національного Союзу, від якого ввійшов в УНРаду в 1948 р. Був Державним Секретарем УНР (1951 — 1954), заступником голови Вик. Органу УНРади та керівником ресорту внутрішніх справ (1957 — 61). Загинув у самоходовій катастрофі.

ЮХТА — шкура з молодої рогатої худоби, виправлена ялиновою, вербовою чи березовою корою та березовим дьогтем; вона не пропускає води, і тому її вживають на чоботи та ріжні інші вироби.

ЮШНЕВСЬКИЙ ОЛЕКСА (1787 — 1844) — декабрист, родом із Галичини, член "Союзу Благоденствія", один із провідників "Південного Товариства", генерал - інтендант російської II армії; засуджений на смерть, а потім засланий на 20-літню каторгу до Сибіру, де й помер.

ЮШНЕВСЬКИЙ СЕМЕН (1801 — 44) — брат Олекси, декабрист, член "Південного Товариства"; був ув'язнений в фортеці.

ЯБЕДА — наклеп. Колись ЯБЕДНИКОМ звали дрібного судового урядника, але ці "ябеди", як пояснював проф. Ів. Огієнко, (Рідна Мова, 1939, ст. 342) своїм поступованням так в'їлися народові, що цим словом охрещено всякого наклепника. В словнику П. Беринди 1627 року читаємо: "клевета, ябедництво, клеветник — ябедник". Вживається це слово і в значенні причепливої, влізливої людини: "То така ябеда!" Але частіше значення наклепу: "Ябеди за чвірку горілки пише" (Сл. Грінченко)

ЯБЛОНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР (1829 — 1913) — польський історик, що залишив по собі багато праць і розвідок з історії України під польським пануванням, зокрема щодо історії її заселення, адміністративного устрою, тощо. Розглядаючи "Етнічну постать України" у "Квартальнику Історичнім" з 1893 р., він писав, що "навіть монгольська буря не могла багато знищити Україну щодо самої суті. Ця відвічна земля, яка була колись кочовищем туранських народів, половців і їх побратимів, що один одного звідци випирали, стояла отвором для кожного, даючи рівне право кожному сміливцеві, але на цій землі вирішне було українське живло, що взяло верх над всіма іншими й вирішило про майбутнє цієї землі. І все, що відтоді попадало в Україну, мусіло розтопитись у цьому українському живлі. Бо всі географічні, політичні й культурні впливи діяли від віків у користь цього живла".

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР (н. 1870) — фельєтоніст українського роду московських часописів ліберального напрямку, як "Кіевская Мисль", (до 1918 р.), а на еміграції монархічного "Возрожденія" в Парижі Ренегат, ворог українського визвольного руху.

ЯБЛОНОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ ЯН (1634 — 1772) — польський державний діяч в 1664 р. воєвода руський, від 1676 р. гетьман польський, від 1682 р. великий коронний гетьман, учасник багатьох походів.

ЯБЛУКО — плід ЯБЛУНІ, дерева заввишки 8 — 10 метрів з біло-рожевим цвітом і дуже твердою та щільною деревиною З огляду на свій смак і соковитість, яблуко з найдавніших часів зробилося символом любови і кохання. У давніх греків та римлян яблуко було невідмінним атрибутом Венери, богині любови. Та й овоч, яким Лукавий спокусив Єву, був також яблуком: "І Бог сотворив чоловіка і дав йому рай, і казав йому по тім раї ходити і з усіх овочів їсти, а з тої яблуні, що посадив Сатана (так інтерпретує нарід заборону не їсти овочів з дерева пізнання добра і зла, Є. О.), з того дерева Бог заказав (заборонив) їсти". (Етн. Зб. НТШ, XII, 15). Порушення цієї заборони привело до поновної заборони — не їсти яблук до Спаса: "Кажуть, в кого діти померли, так їм на тім світі не дадуть яблучка за те, що їх батько чи мати, їли яблука до Спаса. Бог заборонив Адамові та Єві їсти яблука, вони не послухались, через те їх і викишкали з раю. Бог казав їм: "Їжте ви сливки, грушки й вишні, а яблук не їжте!" Через те і тепер не годиться їсти яблук без Божого благословення". (МУЕ НТШ.

VI. 137). Справа яблук у раю комплікується тією обставиною, що яблунь у Палестині не знайдено: Кавказ — південна межа їх поширення. Але ж не сказано, що рай був у Палестині!..

У нас яблуко, як символ любови, фігурує дуже часто в народніх звичаях. "Коли парубок ходить до дівки і думає її сватати, то йде до міста, купує пару червоних яблук і дає їй. Як прийме, то — знак, що піде за нього. Якби приймила і потім не пішла, то це такий гріх, як коли б зломила присягу". (Етн. Зб. НТШ,V, 170). Цю символіку знаходимо і в піснях: "їй в садочку — виноградочку зелена, зелена яблунька червоні яблучка вродила, і стерегла їх гречная панна. Виходить до неї батечко її: "Звержи мені, донечко, з пару яблучок" — "Ой не зверждy, милому держу . ." Те саме відповідає вона й на прохання матері та сестри, аж поки не приходить коханий: "Ой тобі я зверджу, давно тобі держу . . " (Етн. Зб. НТШ. XI. 16).

Трьома червоними яблуками прикрашали на весіллі коровай, настромлюючи їх на гильце (Франко, III, 358). Звідти й приповідка: "Минулися червоні яблучка", що її кажуть, коли дівчина вже замужем, або зі[illegible]рілася. (Там же).

Значення символу любови має яблуко і в пісні з Вороніжчини: "Як упав сніжок та на мій садок, ізбив із яблуньки красне яблучко, — Котись, яблучко, куди котишся, — оддай, таточку, куди хочеться..." Тому й прикмета: "Коли сняться червоні ябка, прибуде кавалер" (Франко, III, 139). В зв'язку з цією символікою стоїть й іронічна приповідка: "Ось тобі, Гапко, й червоне ябко!" — кажуть комусь, хто сподівався якогось добра, а натомість має клопіт, як дівчина, що до неї перше залицявся парубок, а потім покинув (Франко, I. 315).

Відповідно до еротичного значення яблука, і дерево, що породжує цей овоч, набирає еротичного значення. На Київщині оповідали: "А ото на яблуні сплітаються дві галузки, то люди й собі дуже запобігають цього листя й прутиків У нас то й купувала баба, бо вкрасти трудно через собак А як би можна було, то геть розкрали б ту деревину знаючі люди, щоб варити її й напувати тих, що або не люблятъся, або не мають дітей . . " (МУЕ, НТШ. VIII, 129). І сад яблуневий — сад любови: "Я два сади вишневих облітав, а в третьому яблуневому пробував, ой там я тебе, чорну галочку, сподобав. . . " (Чуб. IV, 75).

Як давнє райське дерево, фігурує іноді яблуня, замість верби, чи явора, в колядках, і як мітичне світове дерево: "А в пана Івана, в пана Івана стояла яблуня серед двора, на тій яблуні злота кора. Золотая кора — то його жена, а що почечка — то його донечка, а що віточки — то його діточки, а що сучечки — то його синочки" (М. Груш. I, ст. 207). У наших леґендах зустрічається нерідко мотив вирощування грішником яблуні з вугілля: цей мотив бере свій початок в апокрифічних оповіданнях про преблаженне дерево: біблійний кровосумішник Лот, покаявшись перед Авраамом, дістав від нього покуту — посадити головешки від райського дерева, що його посадив був Сатанаїл, і поливати їх, носячи здалеку воду, аж поки не проростуть. З тих головешок виросло дерево, що на ньому пізніше був розп'ятий Христос (М. Груш. "Іст. у. літ." IV. 540)

ЗОЛОТЕ ЯБЛУКО — символ сонця: "Котилося яблучко згори додолу (був захід сонця, Є. О.), — час вам дівочки з гулянки додому" (Чуб. III, 131). Фігурує яблуко й одночасно, як символ сонця і гарної жінки: "Ой що ж тота за мудрая сванечка! Укотилася сонцем віконцем до хати, покотилось жовтим яблучком по столі, покотилось старому старості по полі . . " (Потебня в РФВ. 1882. III. 67),

Як символ гарної жінки чи дівчини, яблуко зустрічається часто: "Ладне ябко свинка з'їла", — кажуть про гарну дівчину, що невдало вийшла заміж (Франко. III. 358). Або: "Червоне ябко, а хробатливе", — гарна дівчина, та хворовита (там же). Виступає воно і як символ фізичної краси, здоров'я: "Було личко, як яблучко, стало, як ожина", — було здорове, свіже, гладке, а потім укрилося зморшками. Тому й співають: "Питався мене парубок, чомусь така гладка: мене мати породила, та як цвіли ябка" (Етн. Зб. НТШ XI. 55): цвітіння, себто зародження яблук, магічно вплинуло й на дівчину, що народжувалася, і тому вона стала — "як яблучко". "В мене личко, як яблучко, а сама я, як ягода". (Чуб IV. 80).

ЯВІР — високе, ставне, гарне дерево, що найкраще росте на левадах над річками, чи на лугах біля лісів. Доживає до 500 років, і з нього в нас видовбували бандури. В українських піснях явір улюблене ідеальне дерево, що символізує гарного парубка, козака, взагалі мужчину: "Да нема дерева, ряснішого від явора, та нема роду, ріднішого від братіка . . . " (Чуб. V, 439). Або: "Що й у саду розвився яворко,

ой то в мене ріднесенький батенько" (Чуб V, 455).

Яворовим деревом, — писав Онищук в початку цього століття, — ніхто й досі не палить у печі, бо то — гріх: "Явір із чоловіка"; також на листю з цього дерева не можна пекти коржів, бо то — "долоня і п'ять пальців". Лиш, як прийде Свята Неділя, (тобто Зелені Свята), тоді всякий набуває яворових віток та й обмаїть ними в хаті, хату й обійстя. (МУЕ, НТШ. XI, 44).

У піснях не рідко співають про "три явори": "Ой у полі, полі є три явори, тонкі, високі, в корінь глибокі, — в корінь глибокі, зверху листяті . . . " Що це за "три явори", про це можна догадатися з стародавньої космологічної колядки, що її опублікував Новосельський: "Як то було спрежде віку? спрежде віку, звчаття світу? Вигравало синеє море. на синьому морі три явори. на тих яворах три крісленчки: на першому кріслі сам Господь, на другому кріслі святий Петро, на третім кріслі святий Павло. . . " В колядці, що видруковано в збірці Вагилевича, замість трьох яворів, фігурує лише один — справжнє предвічне світове дерево (див. ДЕРЕВО): "Тоді не було неба ні землі, але було синеє море, а серед моря зелений явір: на яворонку три голубоньки, радоньку радять, як світ снувати. . . " (див. ГОЛУБ). Це всесвітнє дерево переходить пізніше в двір господаря і приносить людям усякі пожитки: "У нашого брата обгороджено, красно обметено, серед подвір'я — зелений явір. Під тим явором чорнії бобри на осередку ярії бджоли, а на вершечку сиві соколи: чорнії бобри на шуби добрі, ярії бджоли — меду на столи, сиві соколи Богу на хвалу . . . ".

Схиляння явора в піснях — символ журби: "Стоїть явір над водою, в воду похилився, — на козака пригодонька, козак зажурився . . ." Місце під явором — звичайне місце кохання: "Ой вронила я віночок через свій дурний розумочок, в чистім полі без неволі. під явором зелененьким із Івасем молоденьким . . .

Підливання явора — плекання любови з коханим: "Ой дай мене, мамо, за такого, що він мене вірно любить, а я його .. Я в своїй неньці на відході, посадила яворонька на городі: рости, рости, явороньку, розростайся . . . Мати моя старенькая, здогадайся: нема дочки. нема дочки, лиш слідочок, що садила, підливала яворочок . . " (Етн. Зб. НТШ. XI, 163).

Хоча з явором лучиться звичайно ідея фізичного кохання, і то навіть і без любови, як от у пісні: "В мене молодої мачуха лихая: посилає мене ні сюди, ні туди — чистеє поле пшениченьку жати, під зелений явір постіленьку слати, — велить мені мати із нелюбом спати . . ." (Чуб. V, 565); все ж часто явір символізує й чисту духову любов, чи прихильність: "Зеленая дібровонько, чого в тебе яворів много, зеленого та й одного? Молодая Марусенько, чого в тебе батьків много, рідного та й ні одного? (Чуб. IV). Ця любов і прихильність виявляється навіть і в потустороньому світі: "Зрубай, батеньку, високу яворину, збудуй, батеньку, широку домовину. Положіть нас до купи головами, щоб на тім світі була розмова між нами . . ." (Чуб. V. 472).

Відповідно до цього, і на гробках парубкові, чи синові, все садили явора, що хилиться до дерева, посадженого на гробку любої дівчини, чи жінки: "Поховали сина під церковкою, а жену за церковкою. Виріс над сином зелений явір, а над жінкою біла береза: "Ой росли, росли та й схилилися, вище церковки та й зчепилися . . ." (Чуб. V. 713). Або: "Поховали сина на цвинтарі, а невістку під цвинтарем. Посадили синові яворину, а невістці тернину: корінь до кореня зростається, листок до листка зливається . . . " (Чуб. V, 715) Тесання явора має подвійне символічне значення: по-перше, воно в'яжеться з уявленням про роблення домовини з явору, і тому віщує горе: "Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину, молодому козакові та й на домовину . . ." (Драгоманов, "Політ. пісні" І, ч. VI, ст 117)

А, по-друге, в'яжеться з уявленням про стружки, що летять за вітром і тому симоволізують сплітки: "Ой, піду я в лісок-лісок. там люди явори тешуть; ой, стану я, послухаю, що за мене вороги брешуть . . . "

Іноді яворина, що росте самітно, символізує сиротину, спраглу любови. В такому разі, рубання тієї яворини, як і взагалі всякого дерева, символізує шлюбне єднання: "Рубай, сину, яворину, добре клиння буде: сватай, сину, сиротину, господиня буде . . ." (Чуб. V. 883).

ЯВОРНИЦЬКИЙ (ЄВАРНИЦЬКИЙ) ДМИТРО (1857 — 1940) — археолог, історик, етнограф і белетрист, член ВУАН і НТШ, дослідник Запорожжя, директор музею ім. Поля в Катеринославі, пізнішому Дніпропетровському, професор ІНО там і керівник Дніпропетровських експедицій в рр. 1927 — 30. В наукових працях, як от "Вільності запорозьких козаків", "За-

порожжя в залишках старовини й переказах народу", в праці про Ів. Сірка, Яворницький доводив, що вільне Запоріжжя було захистом національної свободи України. Ріпин називав Яворницького "безсмертною душею Запорожжя" і змалював з нього писаря в відомій картині "Запорожці пишуть листа . . ." Поза численними науковими працями з історії та археології України, Яворницький публікував чимало і з ділянки мистецтва, як, напр., пояснювальний текст до альбому "З української старовини" 1900 р. чи "З приводу картини С. І.: Васильківського" 1886 р. та інш. Помер він, зневажуваний совєтською владою, і смерть його пройшла непомітно в гуркоті другої світової війни.

ЯВОРСЬКИЙ МАТВІЙ (1885 — ?) — історик, старшина УГА — ЧУГА, пізніше комуніст, професор історії України в університеті ім. тов. Артема, пізніше завідувач Управління Укрнауки, голова катедри історії України в Інституті Марксизму в Харкові, член ВУАН (з призначення партії). Вичищений в 1930 р., був незабаром заарештований і опинився на Соловках, звідки незабаром до закінчення свого терміну написав, за посвідченням С. Підгайного ("Укр. Інтеліґенція на Соловках" II, 49) грізного листа Сталінові з обвинуваченням його в народовбивчій політиці супроти України. Закінчував він того свого листа, що в копіях був поширений на Соловках, заявою Яворського про зречення з права звільнення з ув'язнення, — "доки Україною будуть правити Сталін із москалями". Як тільки листа було передано, того ж вечора Яворського засадили до ізолятора, а за два — три тижні йому оголосили, що його термін продовжено ще на п'ять літ. М. Яворський пробув в ізоляторі до кінця 1937 р., коли був вивезений до "спецтабору" в напрямі Ухта - Печора, разом із іншими українцями. Дальша доля невідома.

ЯВОРСЬКИЙ СТЕПАН (СЕМЕН) (1658 — 1722 — визначний церковний діяч родом із Галичини. Вчився він у київській колегії, де звернув на себе своїми літературними здатностями увагу й ласку ректора, пізнішого архимандрита печерського й митрополита Варлаама Ясинського. Він був посланий на дальші студії до Польщі, де, щоб бути прийнятим на вищі теологічні студії в 1684 р. прийняв католицтво в 1687 р. повернувся на православіє і став професором і префектом київської Академії. Викликаний в 1700 р. до Москви в церковних справах, звернув на себе увагу Петра I своїм проповідницьким талантом і, проти своєї волі одержав з найвищих церковних посад — митрополію рязанську з обов'язком фактично пробувати в Москві і бути (в 1702 р.) по смерті патріярха Адріяна, "блюстителем патріяршого престола", себто головою російс. Церкви. Хоч він і потім усею душею поривався до свого Ніжина ще в 1718 р. на колінах благав царя відпустити його на батьківщину; всі свої вільні засоби пересилав Ніжинському манастиреві — "Богородичному Назаретові", який він заснував і який, за його наміром, мав стати центром науки й школою проповідей на всю Україну, і якому він заповів у спадщину все своє майно, цар задержав його при собі до смерти, в ролі номінального голови Церкви. Фактичну адміністрацію Церкви перебрав на себе сам цар, зробивши з Церкви лише одне зі своїх міністерств, але йому хотілося, щоб Яворський своїм іменем прикривав його церковну політику. Це бажання царя самому правити Церквою, його явні нахили в бік протестантизму, порушування церковних канонів і грубі висміювання православних церковних обрядів Яворський дуже гостро відчував, але не мав відваги відкрито протестувати. Отже йшла тиха війна. В 1712 р. Яворському заборонено проповідувати (це — ніби голові Церкви!). Коли в Москві в 1712 р. відкрито організацію "єретиків" — євангелистів, і цар хотів збути цю справу якнайлагідніше, Яворський, навпаки, всіма силами поривався йти слідами інквізиції, хотів вивести на світ всіх її прихильників і скомпромітувати самого царя, як підозрілого. Навзаїм, коли 1718 р. почався суд над царевичем Олексієм, як осередком реакції, цар і його прибічники сподівалися, що в тій справі заплутається й Яворський, як Олексіїв прихильник. Це не сталося, але з того часу і до смерти Яворський знаходився під постійним наглядом і слідством. Від часу заснування Синоду, якого ідеї він зовсім не співчував, хоча й був його президентом, Яворського примусом тримали в СПетербурзі, як перед тим у Москві. І тут він і помер, не побачивши більше своєї України, в ролі номінального голови Церкви, а насправді вічного підсудного, позбавленого всякої дійсної влади. Головною його працею лишилася книга "Камень віри . . .", скерована проти православних, що ухиляються до протестантства. Тут уділено багато місця виправданню кар на єретиків. Протестанти її, розуміється, сильно скритикували, але като-

лики, як домініканець Рібейра, її хвалили й боронили.

ЯГАЙЛО ВЛАДИСЛАВ (1348 — 1434) — син Ольгерда, вел. князь литовський (1377 — 1434) і король польський (1386 — 1434) одружений з польською королевою Ядвигою. В наслідок цього подружжя виникла польсько - литовська унія в 1385 р. потверджена в 1413 р. Ягайло охрестив Литву, що до нього була поганською, в 1410 р. оснував університет у Кракові; в 1410 р. погромив німецький орден під Ґрунвальдом. Литвою правив перше з дядьком Кейстутом, якого звів зі світу в 1382 р. Син Кейстута Вітовт повів проти нього війну разом із німецькими лицарями, і тому в 1392 р Ягайло залишив Литву Вітовтові, з яким заключив союз проти Тевтонського ордену. Від Ягайла пішла польсько - литовська королівська династія, шо протрималася з 1386 до 1572р . Останній король цієї династії ЯГАЙЛОНІВ був король Жиґмонт II Авґуст.

ЯГНУСИК — медальйон із білого чистого воску з відбитими на ньому пукнастими — з одного боку ягням, а з другого боку Іваном Хрестителем. Згадують його наші акти козацьких часів, як, напр., акти Бориспольського Уряду (стор. 66). Б. Грінченко в свойому словнику невірно пояснював, що ягнусик це — "буйне намисто з дукатами". З намистом ягнусик має тільки те спільне, що носили його на шиї, можливо, що й разом із намистом. Ягнусик це покалічений латинський вираз Аґнус Деї — Боже Ягня себто Христос. Вироблювати ягнусики почали в V ст., з часів Папи Зосима. Вироблювали їх з чистого воску, символізуючи душевну чистоту і безневинність Христові. Привілей вироблювати їх належав оо. Сістерсіянам, які й додали напис: "Аґнус Деі ке толліс пеката мунді" ("Боже ягня, що понесло гріхи світу"). Посвячення цих медальйонів зарезервував собі сам Папа. і це посвячення відбувається в перший рік його панування і кожного сьомого року на Великодньому тижні, а також з нагоди т. зв. Святих Років та інших надзвичайних церковних подій. Проте були й підробки ягнусиків, і Ґлоґер в своїй Енциклопедії польської стародавности (І. ст. 20) писав. "всі ті алебастрові, золоті, кам'яні ягнусики, що їх жінки польські (а за ними й українські Є. О.) носили в XVII столітті, були лише звичайними прикрасами, які тільки мали вигляд ягнусиків і вироблялися по всіх усюдах".

ЯГНЯ, ЯГНЯТКО — символ безневинности, і беззахистности. Ця символіка дуже ясно й гарно виступає в відомій байці Глібова "Вовк і ягня". В жидівському культі, який мав на меті святкувати дарунки землі, величезне значення надавалося весінньому святу Пасхи (Песах), яке було присвячене першим народженням худоби. На десятий день першого місяця року (Низан) кожна родина вибирала баранчика, без жадних вад і замикала його в стайню до вечора чотирнадцятого дня. Потім його різали і пекли при заході сонця, щоб з'їсти його без останку з прісним хлібом і гіркою салатою, стоячки, з підперезаними крижами і з палицею в руці — ніби готові до подорожі. Кров'ю ягняти вимащували сволок і двері хати. Ця церемонія захистила жидів в Єгипті, коли Бог наказав покарати цю країну смертю первенців.

Давні письменники вказували, що Ісаія закликав Бога післати на землю ягня, яке опанувало б світ. Іван Хреститель вказав народові Христа зі словами: "Ось ягня Господа". І як ягня безкровне врятувало жидів від меча Господнього янгола, так Христос своєю кров'ю врятував увесь світ. А тому ап. Павло писав Корінтянам: " . . . бо пасха наша(себто ягня пасхальне, Є. О.) Христос, заколена за нас" (У, 7). Пасхальне ягнятко представляється на Заході з хрестом, з якого звисає маленький прапорець теж із червоним хрестом, і часто з німбом. Константинопольський Собор 680 р. поклав кінець представлюванню Христа в образі ягнятка, наказавши поклонятися РОЗП'ЯТТЮ (див.).

В християнській археології ягнятко представляє часто також вірного християнина, бо Христос сказав ап. Петрові: "Паси ягнята мої" (Івана, XXI, 15). Тому в найдавніших християнських пам'ятках Христос фігурує, як пастух із ягнятком на плечах — це т. зв. Добрий пастир, повторення постаті Гермеса Кріофора.

ЯГОДА — плід городних рослин, символ свіжости й приємности, яку дає людям, тому застосовується особливо до дівчат: "Молода й хороша, як ягода". "Дівча як ягідка" (Номис, 8340). У Шевченка: "Моя голубко сизокрила, моя ти ягідко". Ягід не можна їсти до Купала, як яблук до Спаса: "Як уже той час настане, Господь Бог розсилає своїх янголів, щоб роздавали межи діти (померлі) ягоди, яблука або грушки. То янголи розносять та й усім роздають, лише тим ні, що їх мами їли до

Івана ягоди, а до Спаса грушки й яблука.." (Етн. Зб. НТШ: V, 43).

ЯГОРЛИК — містечко біля Балти на р. Ягорлику, засноване в XVI ст., як укріплення проти татар, називалося перше Орлик, або Кайнарда і було місцем пограничних польсько - татарських конференцій. В 1583 р. його зруйнували козаки.

ЯҐІЧ ВАТРОСЛАВ (1838 — 1923) — відомий славіст, член усіх слов'янських академій та наукових товариств, основник і довголітній (45 років) редактор "Архіву Слов'янської Філології", член австрійської палати панів, москвофіл і тому рішучий противник українського визвольного руху. Коли в 1915 р. українські парляментарні посли звернулися до австрійського уряду з проханням урядово замінити назву "русини" на "українці", Яґіч виступив проти. В 1905 р. в листі до акад. О. Шахматова, члена комісії рос. Академії Наук в справі скасування обмежень українського друкованого слова, встановлених законом 1876 р., Яґіч писав: " . . . Я співчуваю нашому Грушевському, Франкові і т. д. доки вони зростають на ґрунті науки й освіти. Одначе творити незалежну Україну — в цьому я не бажаю їх підтримувати. Ми, слов'яни, і без того надміру дробимося, через те й мало значимо . . . " Коли в 1907 р. серед деяких членів рос. Академії Наук зродилася думка вибрати І. Франка на члена-кореспондента, ця думка зустріла рішучий спротив Яґіча з політичних мотивів 2. березня 1907 р. він писав Шахматову : "Я боюсь, що наш "Відділ" піде ховзьким шляхом бистро вниз, якщо Ви й Ваші одно думці не будете дуже обережні. Я бажав би помилятись, але боюсь, що Ваш новий вибранець буде своїм напрямом дуже близький не Вам, а іншим. Признаюсь Вам, що й мені видається вибір Франка передчасним . . . Я бажаю свобідного розвитку малоруської мови, але не згідний на витиснення спільної літературної мови. Наскільки ж я знаю мрії малоруської молоді, всі вони думають, що в них самостійна незалежна держава вже в кишені З цим я незгідний, доки вірю в можливість перебудувати теперішню російську державу на нових ліберальних підставах" (М. Возняк" До становища проф. Яґіча до укр справи".)

ЯҐОДА ГЕНРІХ (1891 — 1937) поляк із Галичини (с. Бірки Великі, Терноп. п.). Під час першої світової війни він попав у російський полон і, з вибухом революції 1917 р., вступив до червоної армії. Тут, уже в ранзі командира полку бере участь в наступі червоної армії на Польщу в 1920 р. Від 1924 р. був заступником голови Чека, і по смерті Менджінського став шефом НКВД. Втратив ласку Сталіна і був фізично зліквідований і заступлений Єжовим.

ЯЗИК — орган мови, допомагає жуванню й ковтанню харчів. Символ балакучости: "Язичку, язичку, маленька штучка — велике лихо робить". "Що вимовиш язиком, того не витягнеш і волом" (Номис, 1104, 1105). За литовським статутом 1566 р. за зганьблення шляхтича не-шляхтичеві урізували язика (М. Груш. "Іст. УР".V,56). "Брехливому по смерті язик шилами колють". (Франко, І, 124) В давнину полоненого, що давав відомості, називали ЯЗИКОМ. Від того залишився й вираз: "Не дістане він язика" — себто не дістане відомостей (Франко, III, 361). Язик — зброя обмовника: "Гірше болить від язика, ніж від ножа" (Франко, III. 360). "Доведе язик до Києва (якщо хто розпитує), але й до кия" (якщо хто обмовляє). "На язиці мід, а в серці лід" — кажуть у нас про облесливу людину. Або: "Має Бога на язиці, а дідька в зубах" — кажуть також про зовнішньо побожну, а насправді лиху людину ПОКАЗУВАТИ КОМУ ЯЗИКА — значить дрочити, ображати його. ПРИКУСИТИ ЯЗИКА — вчасно втриматися від вислову думки,

ЯЙЦЕ — (головно куряче) — не тільки важливий складник поживи людей, що відограє значну ролю головно в жіночому господарстві, але й об'єкт різноманітної та багатої символіки. Насамперед, яйце — символ життя, що в ньому заложене. "Коли молода боїться, що для неї буде зла свекруха, кладе в пазуху яйце, і, як переступає через поріг хати, намагається те яйце впустити. Коли яйце впаде і стовчеться, свекруха вкоротці помре . . ." (Етн. Зб НТШ, II стр. 19). Залишаючи на боці неморальність, а навіть злочинність ідеї, що випливає з цього забобонного вірування, записаного в Карпатській Україні, відзначуємо те, що нас безпосередньо цікавить, тобто символізацію яйця, як життя свекрухи. Згідно з оповіданням, яке залишив нам Геродот, світ народився був із яйця, що його знесла птиця ФЕНІКС (див.) в капищі Геліоса, бога сонця. Про походження світу з яйця оповідає й фінська космологія Калевали: мати вод Ільматарх жила перше в повітрі, але потім спустилась на океан, який

вкривав землю. Сімсот років гойдалась вона на воді. Дика качка, прийнявши її коліно за землю. зробила на ньому своє гніздо і поклала на ньому одне залізне яйце й шість золотих. Але Ільматарх поворохнулася, і яйця побилися. І з цих яєць створився світ: з нижньої частини — земля, з горішньої небозвід, з жовтка сонце, а з білка — місяць.

Казки про походження світу з яйця записано й у поляків, чехів, хорутан, та в різних місцевостях Сх. Европи. В українській казці ми знаходимо горобця і мишу, що не могли поділитися просом і посварилися. Внаслідок цієї сварки виникла війна птиць, що допомагали горобцеві, з усіма звірями, що встали в обороні миші. У цій війні люди допомогли птицям і в подяку за це дістали яйце, з якого вийшло ціле царство . . . (П. Куліш "Записки о Южной Русі", II, стр. 31). До варіянтів цієї казки належать і казки про яйце, що в ньому перебуває життя (або смерть). З цих казок найбільш поширені були казки московського походження про Кощея Несмертельного. Його душа була схована в яйці, яйце в качці, качка в замкненій скриньці Іван Царевич дістав те яйце й розбив його, і внаслідок цього Кощей помер. У білоруській казці бачимо легку відміну: душа Кощея знаходиться в яйці, яйце в птиці, птиця в кублі, на камені, під дубом, на острові. . . Відомі подібні оповідання і в інших народів. Найдавніші їх джерела знаходяться, мабуть, у Вавилонії, де оповідали, що Хаос був запліднений Божим подихом. Внаслідок того виникли жіночий і мужеський елементи, що створили яйце, яке, розбившись, сформувало небо й землю . . .

Давніші дослідники українських народніх вірувань, головно мітологічної школи, вважали яйце, особливо червоне —крашанку, за символ сонця Проф. Сумцов писав у "Культурних переживаннях": "Культове шанування червоного яєчка дуже давнє — воно випередило християнство . . . Поганинові яйце представлялося символом сонця, яке, як відомо було для нього головним об'єктом культу. Шанування червоного яйця первісно було викликане ідеєю про весняне відродження сонця, або, певніше, всієї творчої сили природи Палке літнє сонце слов'янинові - поганинові представлялося в різних виглядах — чи то Божеського Лиця, чи то колісниці, чи то обручки , чито птиці. В казках часто оповідається про жар-птицю, як символ літнього сонця. Одного пера її досить, щоб освітити ввесь сад. Чародій краде жар-птицю, але не вбиває її, бо неможливо вбити силу природи, що постійно відроджується. Перше, ніж втратити свою свободу, жар-птиця вспіває знести яйце: вдягнене в тумани і хмари, сонце представляється золотим яйцем, що його поклала жар-птиця . . . " ("Кіевс. Стар". 1889, VII, 35 - 37).

Для пізнішого дослідника, проф. В. Щербаківського, яйце, а властиво крашанка, чи писанка, має бути символом сонця з двох причин: 1. Воно має в собі зародок півня, соняшної птиці (але й курки, що за соняшну птицю не вважається Є. О.): 2. Воно, як писанка, вкрите орнаментом, що складається головно з символів сонця "На Великдень, себто коли день стає більше ночі (але ж день "стає більше ночі" не на Великдень, а на Різдво — Є. О.), коли сонце посідає вже повну свою силу (і це теж далеко не точне — Є. О.), тоді й знаки сонця набувають більшу силу, і писанка, себто яйце, вкрите знаками сонця, являється найкращим антропейоном, себто чортогоном, оберегом проти всякої нечистої сили... (Праці Укр. Іст. Філол. Т-ва в Празі, 1926, стор. 116). Але ж не треба забувати, що **всі** речі, освячені в церкві (і поза церквою), а **не тільки** писанки, стають "чортогонами". Коли залишити осторонь домисли вчених, то треба признати, що в наших народніх віруваннях ніде не слідно символізації сонця в яйці. Великоднє яйце — це символ весняного відродження сил природи, і, як таке, воно зробилося найвиразнішим і найпопулярнішим символом Христового Воскресення. У сільському господарстві яйце — перший приплід, і, як таке, воно з найдавніших часів набрало у весняних святах обрядового значення, бо що ж було б природнішим принести в жертву, як не перший приплід? З другого ж боку, в християнській Церкві яйце все вважалося скоромною стравою, якої не можна їсти в піст. В католицькій Церкві заборона їсти яйця в піст проіснувала до 1551 року, коли папа Юлій III її зніс. В православній Церкві вона дотрималася до наших днів, і Великоднє Свято визначалося насамперед можливістю "розговітися яєчком". Отже, за Великого Посту яйця накопичувалися Щоб вони не псувалися, їх треба було варити. Але, коли Великий Піст кінчався, наставав момент зробити приємність знайомим і звільнитися одночасно від занадто великих припасів яєць. — звідти такі популярні колись в усій Европі звичаї дарувати чи обмінюватися великодніми яйцями А, щоб дарунок виглядав краще, яйця фарбували, або розписували. У нас яйця, пофарбовані од-

ною фарбою, називалися КРАШАНКАМИ (див.), розписані — ПИСАНКАМИ (див.).

Французькі королі після Великодньої Служби Божої отримували в дарунок незвичайно цінні, мистецькі писанки, розписані такими славними мистцями, як Вато, або Лянезе. У Версальській бібліотеці до останніх часів зберігалися дві такі писанки, що їх було піднесено доньці Людвіка XV. Спеціялістом від розписування писанок у Франції був Жан Степан де Бель в 1774 р. він виставив був у Сальоні яйце струся, на якому була намальована сцена з карнавалу. Пізніше, прийнялась мода дарувати штучні великодні яйця — з дерева чи з шоколяди, з цукру, з воску і т. п. У 1798 р. одна французька панночка, що жила в Лондоні, отримала від свого нареченого величезне шоколядне яйце з 500 кіло солодощів та чудовим добором білизни та суконь.

Час появи писанок на наших землях точно не визначений. У першій книзі "Висли" за 1891 р. польський дослідник Глоґер указував, що найдавніше свідоцтво про писанку на слов'янських землях зустрічається в хроніці Кадлубка з XIII ст. І тому, хоча культове шанування яйця, з огляду на культ кур і особливо півня, в дохристиянські часи, не можна ані категорично ствердити, ані категорично заперечити, все ж можна припускати, що звичай писанок прийшов до нас із Візантії разом із християнством. Проте, наші українські дослідники, головно з патріотичних мотивів, досить однозгідно твердять про ще дохристиянське походження наших писанок. Те, що писав у цій справі проф. В. Щербаківський, цитовано під гаслом ПИСАНКА.

Як і всяка "святощ", яйце, очевидячки, свячене, служило за оберег від нечистої сили. В. с. Голе Равського пов. тримали писанку в хаті "від пропасниці", а в с. Пристань Жовківського пов. — "від грому" (Щербаківський). На Куп'янщині вважали, що, хто терпить на пропасницю, і ніщо інше йому не помагає, то треба йому повісити на шию крашанку, що була в церкві під Великдень. Таке ж вірування записано і на Кубані. На Куп'янщині великодне яйце, отримане в церкві від священика, берегли, як талісман від пожежі. Вірили також, що від пожежі охороняє яйце, покрашене під час виносу плащаниці. На Кубані писанку, отриману від священика на Великдень, кидали, коли була пожежа, в той бік, звідти дмухав вітер, щоб він змінив свій напрямок. Такий самий звичай існував і у хорватів. (Сумцов "Писанки" в Кіевс. Стар. 1891, V).

У рукописі Чепи з 1776 р., видрукованому в Кіевс. Стар. в 1892 р., (I, 128). збереглася така порада на випадок пожежі:

"Взявши писанку, оббігти навкруги пожежі тричі, примовляючи: "Во ім'я Отця . . . і т. д. Огню Лавриче! Як твоя жена на залізних сковородах іспеклася, як вона не шуміла і не стогнала, і не боліла, і своєї сили не розширяла, так і ти, Огню Лавриче, тепер своєї сили не розширяй і більш не гори, і не шуми, по цей час, і по мої слова . . . "

Від вірування, що великодне яйце охороняє від ріжних хвороб, як від пропасниці, та від жовтяниць, не трудно було перейти й до вірування, що свячене яечко, а особливо червона крашанка надають здоров'я. Тому наші селяни, почувши перший весняний грім, вмивалися з червоного яєчка на здоров'я, на красу і щастя. Збираючись на заутреню під Великдень, всі члени родини, а особливо молодь, вмивалися звичайно водою, в яку були покладені дві крашанки: обличчя від цього вмивання ставало, як вірили, гладеньке, червоне та здорове Виганяючи на Юрія худобу в поле, селяни водили великодним яйцем по спині коням, від голови до хвоста, примовляючи: "Як яйце моє кругле та гладке, щоб і кінь мій був гладкий та ситий . . . " (Сумцов "Писанки . . . . ").

Із звичаю обмінюватися крашанками та писанками і давати у дарунок близьким та знайомим, розвинувся звичай приносити їх і на могилки та закопувати там у землю, як дарунок покійникам. Цей звичай був поширений в усій Україні. Похристосувавшись із живими, треба було похристосуватися із покійними родичами та свояками. Робили це, котячи великодне яйце по могилці. Потім ці яйця споживали, але найчастіше віддавали їх бідним: це була своєрідна жертва. В с. Араповці на Куп'яншині крашанки закопували в могилках на Великдень, а на другий день їх відкопували і роздавали дітям. Якщо всі крашанки залишалися цілі, то значить душа того покійника була вгодна Богові. Вірили також, що, коли на могилку покласти першу крашанку, отриману на Великдень, то покійник набирав сили все чути що того дня говорилося навкруги нього, і брати таким чином участь у великодній радості.

Подекуди старший в родині роздавав на Великдень людям у церкві писанки, виготовлені в Великий Четвер, на поминання дітей, що вмерли нехрещеними. У зв'язку

з цим стоїть також звичай кидати лушпиння крашанок в річку для русалок та потопельників. В Зах. Україні це лушпиння від великодніх яєць кидали Рахманам, до яких воно припливало аж на 25 день по Воскресенню Христовім, і сповіщало їм, що на Україні люди вже відсвяткували Великдень, — тоді й вони починали святкувати свій РАХМАНСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ (див.)

Звичай кидати лушпиння від великодніх яєць в річку стоїть у зв'язку з іншим, звичаєм, колись дуже поширеним в усій Европі, що наказував ламати те лушпиння на дрібні шматочки. Цей звичай виник із забобонного страху, що лушпиння виїденого яйця хтось може вжити в злих цілях для чарування. Уже давні римляни знали цей забобон і, по обіді, дрібно ламали лушпиння яєць "на щастя". У французькій Вандеї оповідали, що, коли б не поламати яєчну лушпину, то чаклуни використали б її для збирання роси, яку потім вони колотять чорною шпилькою: в міру того, як роса в тій лушпині висихала б, висихала б і та людина, що проти неї було вжито тих чарів. У судових процесах Бельгії збереглися записи про вірування, що відьми літали до Англії в нічних посудинах або в яєчних лушпиннях (Сумцов у "К. Ст." 1890, XII, 70 — 71).

Що і у нас лушпини з яєць в'язалися в деякій мірі з віруванням у відьом, видко з такого запису В. Гнатюка:

"Взяти кусник лушпини з яйця, звареного на пущення і пригадувати собі про неї кожного дня аж до Великодня. На Великдень узяти лушпину під язик, а відьма зараз же приступить і зачне випитувати, що той тримає під язиком . . . " ("Знадоби до української демонології" II, 775).

На Полтавщині, коли робили закрутку, підкладали під неї яєчну лушпину, вугіль і глину. Лушпина виявляла побажання, щоб хата власника того поля спорожніла, як ота лушпина. (Сементовський "Малор. і галиц. загадки" 1851, 44). Ця остання вказівка дає ключ до зрозуміння забобонного страху перед порожньою лушпиною з яйця: поскільки яйце вважалося за символ життя, потенціяльної життєвої сили й розвитку, або, як казав св. Авґустин, "надії, що ще не здійснилася, але має здійснитися", то випорожнена лушпина символізує кінець тієї надії, символізує смерть і спустошення і може тому послужити знаряддям у руках нечистої сили.

Яйце, як символ життя, було й символом плідности, родючости. Яйце — це ж сім'я, з якого виникає життя. Тут асоціяція думок дуже проста й зрозуміла. І в народній магії збереглося чимало обрядів, що ґрунтуються на цій символіці. Так, на Лебединщині, з великодніх яєць залишали пару крашанок до св. Юрія, а тоді йшли в поле, котили яйця по зелених паростках, а потім закопували їх на ниві в землю, щоб хліб був повний і не лягав. Або підкидали крашанки вгору, висловлюючи побажання, щоб хліб ріс такий високий, як високо крашанка підлітає. На Катеринославщині потовчену лушпину з свячених яєць вживали для весіннього годування бджіл. (Сумцов, у К. Ст. 1891, V, 188 з 209).

Тому, що нормальне яйце — символ життя і здоров'я, яйце, що виявляє якусь ненормальність, породжувало, як зрештою і всяка інша ненормальність, в простого люду забобонний страх. Ненормальність яйця виявляється подвійно: або в ньому, замість одного жовтка, бувають два, або й три жовтки, або яйце з'являється на світ Божий без шкаралупи, або зовсім без жовтка. Щодо першого випадку, то нарід твердить: "Не годиться яйця з двома жовтками класти під курку, бо з нього може вилупитися дідько" (Етн. Зб. НТШ, V, 195). Вірування в несамовиту силу такого яйця, як писав Ів. Франко в "Приповідках" (І, 372), аналогічне віруванню в несамовитий характер людини з подвійною душею, що її звуть дводушником або упирем.

Коли ж яйце було без шкаралупи, або без жовтка, то таке яйце приписували півневі, що в такий спосіб давав можливість з'явитися на світ страшному ВАСИЛИСКОВІ (див.), який розвивався власне з такого яйця. В 1474 р. у Бадені відбувся процес проти старого півня, що був обвинувачений в цьому страшному злочині. Суд визнав його винним і присудив спалити його живим, як чаклуна . . .

ЯКИМЕНКО (АКИМЕНКО) ФЕДІР (1876 — 1945) — композитор із Харківщини, брат Якова СТЕПОВОГО — ЯКИМЕНКА. В протилежність своєму братові, що був головно вокалістом, Ф. Якименко був головно інструменталістом, вихованим під впливом таких московських композиторів, як Балакірев, Римський - Корсаков і Лядов у яких він учився в СПетербурґу в консерваторії. Ще перебуваючи в Петербурзі, Ф. Якименко включається в українське музичне життя, беручи участь, як композитор і, як піяніст, в концертах Укр. Літ. — Художнього Т-ва. В червні 1918 р. він виїхав до Києва і тут у зустрічі з С. Жуком повідомив його, що аранжував уже 75 українських народніх пісень ("Укр. Самостійник" 16. VIII, 1953). Мабуть, частину з тих

народніх пісень, а може й деякі інші, було видано в збірці його 30 пісень, видрукованій в-вом "Україна" (Київ — Ляйпціґ). Але, як відзначила українська критика, в цих перших опрацьованнях народніх українських пісень Якименко виявив надто вплив своїх московських учителів і не віддав характеру української пісні. Більш щасливий був він у цьому відношенні в пізнішому опрацюванні українсько - карпатських пісень. Але, як вже зазначено вище, головна увага композитора була звернена на інструментальну музику, в підставу якої він клав українську народню пісню. Із інструментальних творів знані 62 опуси. Між якими є такі твори: 27 фортепіянових прелюдій соната "Фантазія" ч. 2 та ін. Відомі і більші твори: Лірична поема і увертюра для оркестри; дві симфонії, смичкове тріо ін С: соната для віольончелі, соната для скрипки, опери "Королева Альп" і "Руди", як подає Муз. Енциклопедія Р. Гуґнес Нью - Йорк 1939. В Інтернаціональній Енциклопедії О. Томсона, Нью-Йорк, в числі творів згадується також і фантастичний балет. Із інстументальних творів на українські теми згадаємо "Українські картини", "Три українські п'єси", "Шість українських п'єс, "Українська Сюїта", що передавалася через французьке радіо та по кінотеатрах Европи. Врешті багато творів Ф. Якименка лишились недрукованими, а між ними досить на українські теми і зберігаються вони в архіві товариства "Друзі Ф. Якименка" в Парижі.

З. Лисько писав про нього: "Якименко один із небагатьох українських композиторів, що здобули собі ім'я на закордонному мистецькому ринку і відомі там більше, ніж в Україні. Загальний імпресіоністичний характер Якименкових композицій, досить густо перетканих неоромантичними рисами, є причиною, чому він залюбки звертається до малих форм (напр., фортепіянових прелюдів), які власне являються доволі типовими імпресіями, не дивлячись на те, що здебільшого не мають програмових наголовків. В плеканні великих форм, напр., форми сонатної, Якименко виходить поза рамки клясицизму і розвиває їх вільно в романтичному стилі, через що і сам називає їх напр., Соната - Фантазія, тощо. Типова для романтизму форма "Симфонічної Поеми" з програмовим наголовком заступлена в Якименка також, як напр., . . . "Ангел". З'єднання романтичного духа з імпресіоністичними композиційними елементами витворює ориґінальне мистецьке обличчя Якименка. Його різноманітні фортепіянові твори, як і можна сподіватися від доброго піяніста, мають потрібну барвистість і добру фортепіянову фактуру. Шкільний підручник "Практичний курс гармонії" (Прага 1926) є цінним вкладом Якименка в українську педагогічну літературу" ("Урк. Самостійник"", Мюнхен 5. VII 1953. ст. 4—5).

Якименко помер у Парижі, знесилений від злиднів, в яких жив останній час.

ЯКІР — залізний прилад на линві чи ланцюгу з двома, трьома і більше кінцями в формі гаків, що чепляють за дно моря чи річки і утримують корабель на місці. Служить символом сталости. В християнській символіці символізує надію, бо як у небезпеці морських бур якір допомагає морякам, так надія підтримує людину в боротьбі з життєвими бурями. В такому значенні якір часто зустрічається в катакомбах. Символ якоря, як захисту, спокійного місця, пристані зустрічається вже в Біблії. В українських і польських шкільних драмах XVII — XVIII вв. якір — постійний атрибут втіленої надії. Ю. Яновський у вірші "На майдані", вітаючи нову Україну, висловлюється, що оновлення Україні може дати тільки якір, що вгрузне в землю, бо якір — надія. І корабельники в його ж "Майстрі корабля" стверджують: "На якір дивляться з надією тоді, коли море топить кораблі".

ЯКІРЕЦЬ — залізне вістря з трьома кінцями, загнутими в ріжні боки: запорожці кидали їх в бою під ноги татарським коням.

ЯКОВЛЕВ ПЕТРО — московський полковник, чи генерал, що під його проводом москалі зруйнували в 1709 р. Січ, спалили Переволочну та всі українські села в Надпоріжжі. Проф. М. Міллер, що працював в Дніпрельстанівській Археологічній Експедиції 1927—1932 рр., писав про наслідки переведених розкопів в с. Військовому навпроти Ненаситця:

"Загальна картина дала вказівки на те, що тут колись існувало велике й багате українське село. На початку XVIII ст. воно було знищене упень, і його населення частково перебите, а частково, можливо, розбіглося (якщо мало час і можливість, Є. О.). Таке ж саме, судячи й з інших аналогічних пам'яток, відбулося й по всьому Надпоріжжі. Після зруйнування тут усіх сіл та винищення населення, Надпоріжжя на довгий час повернулося в дике поле. В дальшому. очевидно, вже після повернення запоріжців із еміґрації, в 1733 р., ця країна почала знову заселюватись. Нові

люди вже нічого не знали про старе село, і с. Військове розташувалося за новим пляном, ніж попереднє . . . (Те ж саме сконстатовано і в інших місцях). Нема сумніву в тому, що це наслідки сумної слави карної експедиції полковника Яковлева, що після нещасної Полтавської баталії **винищив і вимордував усі села по Дніпрові** від Переволочної аж до Запоріжжя **включно.** Зв'язок між населенням попереднім і наступним було повністю і на довго порушений. Це непохитні археологічні факти, яких не можна ні відкинути, ні перекрутити, самі говорять за себе і особливо яскраво виступають, тепер, коли совєтськав лада, в в'язку з 300-літтям Переяславської угоди, розгорнула шалену пропаґанду про те, як український нарід завжди прагнув до об'єднання зі своїм "старшим братом", і як той "старший брат" завжди допомагав українському народові в його боротьбі з поляками та панами. Знищені Надпорізькі села та братські могили замордованих українських селян свідчать про те, які форми мала та допомога . . . " (Науковий Збірник УВУ. т. VI. Мюнхен, 19л6 р. ст. 160 — 61).

ЯКОВЛІВ АНДРІЙ (1872 — 1955) — народжений в Чигирині, скінчив духовну семінарію в Києві (1894), Університет у Дерпті (1903). Від 1913 р. — адвокат округи Київської Судової Палати, від 1907 р. член Українського Наукового Т-ва в Києві та член Управи київської "Просвіти".

Після революції 1917 року став одним із діяльних організаторів українських фахових сил: організував Товариство Українських Адвокатів у Києві та був у числі фундаторів Українського Правничого Товариства в Києві. На конґресі в квітні 1917 року був обраний членом Української Центральної Ради. В березні 1918 року був призначений директором канцелярії Української Центральної Ради. В кінці квітня 1918 року був призначений надзвичайним послом до Австро - Угорщини. В липні того ж року був відкликаний урядом гетьмана П. Скоропадського на посаду директора департаменту чужоземних зносин міністерства закордонних справ і повернувся до Києва. В січні 1919 року урядом Директорії УНР був призначений надзвичайним міністром і головою Дипломатичної Місії УНР до Голляндії і Бельгії. Керував місією до її ліквідації в 1923 році.

Від 1923 р. почалась наукова і педагогічна праця А. Яковлева в Українському Вільному Університеті УВУ, яка тривала безперервно до весни 1945 року. Спершу Андрій Яковлів був доцентом, а від 1928 року — професором. Двічі, в 1930 і в 1944 роках був обраний ректором. В УВУ викладав цивільний процес, а від 1935 року також очолював катедру цивільного права.

А. Яковлів брав діяльну участь у праці різних наукових і громадських установ: 1926/27 був обраний дійсним членом НТШ, був фундатором і головою (1930 — 1931) Українського Академічного Комітету при Міжнародній Комісії для Інтелектуальної Співпраці при Лізі Націй в Женеві, головою і постійним представником Українського Товариства Ліґи Націй, одним із фундаторів, членом управи, заступником голови і головою Музею Визвольної Боротьби в Празі. членом Історично - Філософічного Товариства в Празі, директором Українського Наукового Інституту у Варшаві (1939).

В кінці квітня 1945 року А. Яковлів виїхав з Праги до Зах. Німеччини, а пізніше переїхав до Бельгії. В 1952 році прибув до Нью - Йорку. Тут, як дійсний член УВАН, Андрій Яковлів зразу ж включився в її працю. На наукових засіданнях УВАН, він прочитав кілька доповідей, як наприклад, "Спомини про службу в міністерстві закордонних справ за гетьманату", "Про автора Історії Русів", "Договір Богдана Хмельницького 1654 року" та інші друковані в "Аналах УВАН у ЗДА". В 1954 році вийшла книжка А. Яковлева — "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року".

А. Яковлів залишив велику наукову спадщину. Друкувати свої наукові праці почав у 1901 р. і друкував їх в українській, російській, французькій, німецькій і англійській мовах. Був співробітником багатьох українських наукових видань, місячників і часописів. Також лишив кілька праць, готових до друку. (М. Вєтухів).

ЯЛИНА — високувате дерево із поодиноко розміщеними шпильками й довгуватими шишками, що, дозрівши, розсипаються . . . Було в нас символом дівчини: "Похилеє те деревце та ялина, покірнеє те дитятко та Марина, низенько у ніжечки та кланяється . . . (Чуб. IV, 17). Або: "Зеленая ялиночка на яр подалася, — молодая дівчинонька в козака вдалася . . . " (Чуб. V, 122 — 23). Причину цієї символіки треба вбачати в свіжості вічно-зеленої хвої ялини. Одночасно ця незмінна зеленість була й причиною, що ялинку садили на могилках. "Ой піду я, гукаючи да матері

шукаючи; ой не найшла я матінки, да найшла я ялину, матінчину могилу . . . " (Чуб. V, 453). І в Т. Шевченка: "Посадили над козаком явір та ялину. . . "

Звичай РІЗДВЯНОЇ ЯЛИНКИ німецького походження. Леґенди приписували введення цього звичаю Лютерові, який, ніби, побувавши однієї передріздвяної ночі в лісі, був захоплений величним образом ялинки, всипаної снігом. Хотячи викликати подібне захоплення і в дітях, він ніби й влаштував першу різдвяну ялинку. Проте, першу автентичну вістку про різдвяну ялинку ми маємо лише в однім манускрипті з 1605 р. із Страсбурґу, і пізніші вістки ніби стверджують, що звичай різдвяної ялинки пішов таки із Страсбурґу. Він так поширився, що прийшлося видавати спеціяльні заборони щодо рубки хвойних дерев. Пізніше ріжні ерудити почали виводити різдвяну ялинку із леґенди про дерево вічного життя в раю.

У нас звичай різдвяної ялинки був значно поширився по містах до приходу большевиків до влади, але большевики заборонили були цей "забобонний звичай". Проте Постишев відновив його в 1933 р. з умовою, щоб робили ту ялинку не на Різдво, а на Новий Рік.

ЯЛІВЕЦЬ, ЯЛОВЕЦЬ — шпилькова рослина — дерево, або кущ — із родини кипарисових; деревина його міцна, гнучка вживається в токарстві; чорні ягоди — на ліки, настоянки; живиця — на кадило. У нас вживали його для обкурювання: "Куривсь для духу яловець" ("Енеїда" Котляревського, І, 19). Що це курення ялівцю мало колись релігійно - магічне значення, видно з того, що донедавна на галицькому Підгір'ї на Святий Вечір, перед тим, як родина засідала за стіл, господар набирав до черепка жару, насипав на нього ялівцю і ставив під стіл (Етн. Зб. НТШ. 205). Дослідник Сибіру Потанін теж засвідчував: "Рослина ця зустрічається в шаманських леґендах і вживається при куренні під час шаманських містерій" (ЖМНП р.1882, І, 123). Італійський фолкльорист Массаролі зазначав: "Яловець дуже сильний амулет для заклинання фей і проганяння відьом. Є згадка про цей амулет в одному фінляндському тексті 1400 р." ("Ля Фата". стор. 10). З огляду, мабуть, просто на римову асоціяцію, яловець в'язався з удівцем: "Ой яловець, моя мати, яловець, яловець, усім дівочкам парубочки, лиш мені удівець . . ." (Етн. Зб. НТШ, XI, 160).

ЯЛІВКА, ЯЛОВИЦЯ — молода корова, що ще ні разу не отелилася. На Чернігівщині ЯЛОВИЦЕЮ звали чорну курку, що її молода приносила з собою до хати молодого і кидала її під пічку.

Звали ЯЛОВИЦЕЮ також курку в весільному обряді, що її вбивали без ножа (кололи пером через голову), а потім пекли й з'їдали, під супровід відповідних пісень. На здогад дослідників, ця курка заступила давню спряжню яловицю, чи ялівку, що її приносили в жертву в весільному обряді. Цей обряд приношення курки в жертву, за описом п. Литвинової з Чернігівщини, так відбувався:

"В понеділок рано старший дружко бере курку і питається: "Старосто, пане старосто! Благословіть яловицю заколоти". — "Боже благослови!". (так тричі). Колють звичайно твердим пером, видертим із крила, або хвоста, щоб перо пройшло через потилицю в рот. Треба, щоб ніж до "яловиці" не торкався. Цього дотримуються й пізніше. Курку ту несуть на ношах на город самі чоловіки, обскубують, обсмажують, пір'я пускають на вітер, потім приносять до хати, кладуть цілою в великий горщик, щоб так спеклася. Співають: "Сокотала курочка, сокотала, чула вона весіллячко, не сказала. Заріжемо курочку та в юшку, і пір'ячко Марієчці на подушку . . ." Коли яловиця спечена, її прибирають калиною, барвінком і червоними жичками, кладуть поверх 9 пар пиріжків, намащених медом і все те разом обмотують двома червоними поясами. Це все молодий везе з поїздом до тестя.

Старший дружко подає курку й пиріжки теші, яка дякує й ставить на стіл, спитавши благословення розділити курку на люд хрещений. Голова курки йде матері: "Мати всьому ділу голова . . ." "Батькові — гузиця:" "Йому слід вим'я(!) дати!" (МУЕ НТШ. III. 156 — 164).

ЯЛОВИЙ МИХАЙЛО — (1891 — 1951) — підсоветський письменник, відомий під псевдом ЮЛІЯН ШПОЛ, постійний активний співробітник місячників: "Шляхи мистецтва", "Всесвіт", "Червоний шлях", "Семафор у майбутнє", "Значення" і нарешті "Вапліте", де містить свої поезії, оповідання, драми і повісті.

Будучи з 1921 р. організаційно пов'язаним з футуристичним рухом Мих. Семенка, належачи до Аспанфуту (Асоціяція Панфутуристів), що пізніше перейменовується на АсКК (Асоціяція Комункульту), він з 1925 р., коли під проводом М. Хвильового створюється "Вапліте", покидає разом з О. Слісаренком і М. Бажаном футу-

ристів і прилучується до "Вапліте". Тут він стає одним з найдіяльніших і найактивніших її членів і провідників (президент), і від того часу його доля пов'язується з М. Хвильовим і О. Досвітнім, що їх часто тоді жартома називали "трьома мушкетерами". У добу масового винищення української інтеліґенції, зокрема її найвидатніших культурних діячів і письменників, заарештували (12. травня 1933 р.) М. Ялового і запроторили у табори поступової смерти. Залишив збірку поезій "Верхи", комедію "Катіна любов", роман "Золоті лисенята".

ЯЛТА — давня грецька ЕЛІТА, що в середньовіччі перейшла була до ґенуйців, пізніше до турків, місто в Криму, чорноморський порт, кліматична морська місцевість, де лікують нервові хвороби, недокрів'я, тощо. Тут в лютому 1945 р. відбулася конференція між Рузвельтом Черчілем і Сталіном, на якій пороблено фатальні уступки Сталінові, що його президент Рузвельт називав "добрим дядьком". Див. РЕПАТРІЯЦІЯ, СМЕРШ.

ЯНГОЛИ — невидимі духи, створіння Божі, що виконують Його накази і допомагають людям у добрих ділах. Слово янгол, чи "ангел", грецьке і значить — вісник, бо Господь посилає їх сповіщати Божу волю. Як видимий світ поділяється на ріжні категорії, вищих і нижчих істот, так і світ невидимих духів, або анголів поділяється на 9 чинів у такому порядку I. Серафими, Херувими, Престоли; 2. Господства, Сили, Власті і 3. Начала, Архангели, Янголи. В українському народі віра в янголів чисто християнська й поширена через Церкву. Уявляються вони крилатими, з великими білими крилами. У західній католицькій іконографії трапляється, що янгольські крила прикрашують павиними перами, особливо в арх. Гавриїла (напр. "Благовіщення" Філіппа Ліппі), або у херувимів. Але в православній іконі таке яви ще незнане ("Віра і культура" 1958 I, 29).

Цілком натурально янголи вважаються безгрішними сотворіннями ("Чоловік не янгол, щоб не согрішив" Номис, 100), бо ті янголи, що мали нахил грішити, пішли свого часу за САТАНАЇЛОМ (див.) і зробилися слугами Пекла. Янголи, як слуги дому Божого, де має панувати, як у церкві, побожна тиша, уявляються також істотами, що не люблять галасу і поширюють мир і спокій: "В хаті тихо, як би янголи через дім перелетіли" (Номис, 3315). Все те, що має чар ніжности й приємности носить у нас назву "янгольського": "янгольський голос", "янгольський спів". "янгольська добра людина" і т. п.

Ще за життя апостолів появилися в християнстві єретики — ангелопоклонники, проти чого ап. Павло застерігав Колосян: "Нехай ніхто не обманює вас удаваною покорою та службою янгола, навчаючи того, чого не бачив, і нерозсудливо пишаючись своїм людським розумом . . " (II. 18), Лаодікійський Собор 365 р засудив, як "тайне ідолослуження", поклонення янголам, як ніби творцям і управителям світу. Проте, відгуки цієї єресі знаходимо в давній Україні: за Єпіфанієм Епірським у нас поширилися були вірування, що янголи кермують силами природи. Вже в XI ст. по наших церквах були відчитувані Епіфанієві тлумачення Біблії, де він навчав про стихійних янголів. Відгомін цього навчанн знаходимо і в літописі Нестора: ". . .як пише премудрий Епіфаній, до кожної твари приставлено янгола: "янгол хмар і імли, і у сніга, і у града, і у мороза. . ."

Церква навчає, що, крім загального служення янголів людському родові в плянах Божого Провидіння, є ще й окреме приватне служення їх спасенню кожної окремої людини. Церква навчає, що кожний християнин має свого ЯНГОЛА ХОРОНИТЕЛЯ, згідно з давнім віруванням, висловленім в псальмі Давидовім (90, II): "Янголам своїм заповість Господь хоронити тебе на всіх путях твоїх". А в Нов. Заповіті сам Христос сказав: "Стережіться зневажити й одного з малих цих, бо кажу вам, що янголи їх на небесах повсякчас бачать Лице Отця Мого Небесного" (Мтв. XVIII. 10). Проте, в відмінність від християнської правовірної доктрини, наріd наш уважав, що в людини може бути й більше янголів- хоронителів: якщо їй вдасться дати ім'я й кинути крижмо душі якогось ЗБІГЛЕНЯТИ (див.), то це збігленя, врятувавшися від перспективи зробитися чортом, відлітає з тим крижмом на небо і робиться для тої людини її янголом - хоронителем. (МУЕ НТГ, XVIII, 122). Див. АГИЛ.

ЯНИЧАРИ — вибране турецьке військо, утворене 1329 р. з християнських бранців, присилуваних прийняти іслям. Турки вміли так перевиховувати цих ренеґатів, що їх ім'я стало синонімом вірних і відважних вояків на чужій службі. А проте вони часто й бунтувалися. 1828 р. султан Махмуд II розв'язав цю військову формацію. Не бракувало відданих українських яничарів і на московській службі. "Є, без сумні-

ву, багато причин упадку української державности, і про сукупність їх ще зарано судити, але є один факт, на який жадний українець не сміє заплющувати очей, а саме, що остаточне здобуття України Московщиною сталося можливим виключно через акцію низки українських яничарів, з котрих Юрко Коцюбинський був хронологічно першим. Тільки їх акція, акція сотворення у Харкові українського Совуряду поставила проти Національного Українського Уряду значну частину селянства і робітництва та перетворила українсько-московську війну в боротьбу політично - клясову, на якій виграла лише Москва". (М. Єреміїв).

"ЯНИЧАРКА" — рушниця XVIII ст. Перша звістка про неї з 1638 р. В 1720 рр. "чудові" яничарки вироблювалися в с. Кубиче біля Башлі на Слобожащині. (Ів. Крип'якевич "Іст. у. війська" ст. 260).

ЯНОВСЬКА ЛЮБОВ, з роду ЩЕРБАЧЕВА — (1861 — 1933) — письменниця, що писала оповідання й повісті з селянського життя: "Смерть Макарихи", "Городянка", "За високим тином" та інш.; пізніше повісті з інтеліґентського життя "Мій роман", "Тайна нашої принцеси", "Метелик"; драми — "Повернувся з Сибіру", "Дзвін до церкви скликає . . ." та інш; комедії: "За Зелений Клин", "На сіножаті" Популярна була в репертуарі українських театрів її "Лісова квітка".

ЯНОВСЬКИЙ ЮРІЙ (1902 — 1954 — визначний підсоветськ. письменник з Єлизавету, поет, новеліст, повістяр і романіст, великий майстер українського слова, найцікавіший і найталановитіший із усіх своїх сучасників. Почав друкуватися в 1924 р. Як поет залишив по собі збірку "Прекрасна Ут" (1927) сім пісень - заспівів у романі "Чотири шаблі" і силу розкиданих по українських місячниках і щоденниках того часу. Як прозаїк, він залишив нам такі збірки оповідань і романи: "Мамутові бивні" (1925), "Кров землі" (1927), "Майстер корабля" (1928), "Чотири шаблі" (1930), "Вершники" (1935), книгу новель "Короткі історії" (1940). Під час війни він написав "Земля батьків", "Київська соната", збірку новель — "Ґенерал Макадзьоба", "Новели", "Американський кум", "Коваль" "Заповіт", "Дівчина у вінку". По війні дав великий роман "Жива вода".

Як кіносценарист, він написав сценарії: "Гамбург", "Фата морґана" (за повістю М. Коцюбинського), "Царський острів", , "Золоте весілля, "Пристрасть" та інш. Як драматург, він створив п'єси "Завойовники", "Дума про брітанку", "Потомки", "Син династії", "Райський табір", і остання п'єса, "Донька прокурора".

ЯН УСМОШВЕЦЬ — герой староукраїнських леґенд, переможець печенігів, що згадується в літописах під рр. 992, 1001 і 1004.

ЯНЧУК МИКОЛА (1859 — 1921) — етнограф і письменник, один із організаторів та довголітній голова музичної комісії при етнографічнім відділі рос. Т-ва прихильників природознавства, антропології і етнографії, основник та кустос московського етнографічного музею та фактичний редактор журналу "Етнгр. Обозрѣніє" в Москві. Написав українські п'єси "Вихованець", "Святий Вечір", "Пилип Музика".

ЯРИЩЕНКО ОЛЕКСАНДЕР (н. 1890) — д-р теології, що скінчив московську Духовну Академію та юридичний факультет Київського університету. В 1921 р. на першому Всеукраїнському Церковному Соборі його було висвячено в єпископа УАПЦ. Перше він працював у Лубнях, потім, на прохання вірних, у Харкові. Був першим заступником голови Всеукраїнської Православної Церк. Ради та член Ідеологічної Комісії в рр. 1924 — 26). Проповідник великої сили. Був заарештований в квітні 1926 р. і висланий до Середньої Азії. В 1934 р. його було перепроваджено до Курська, а потім до далекосхідніх таборів примусової праці. На Україну він уже не повернувся. (прот. М. Явдась).

ЯРИЛО — давній слов'янський бог, що уособлював родючу силу весняного сонця. Відповідає більш-менш таким символам літнього сонця, КОСТРУБ і КУПАЛО. В давній старо - руській письменності про нього нічого не згадується, але він залишив досить сильні сліди в народній традиції, головно на Московщині, а в нас в обряді похоронів Ярила в перший понеділок ПЕТРІВКИ (див.), Наш дослідник Венгрженовський звернув увагу, що в нашій мові дуже поширений пень слова ЯР, що включає в собі ідею світла, тепла, палкої пристрасти, сильного розятрення й любашности людини. Сюди належать ЯРИНА, в розумінні не тільки весінніх хлібних посівів, але й в розумінні городини; ЯРКА і ЯРОЧКА — молоденька вівця; ЯРИЙ ДУБ — дуб, що розвивається весною; ЯРИЙ ВІСК найчистіший віск від бджіл першого літа; ЯРЕ ПЕКЛО — вог-

няне, пекуче пекло; ЯРЧУК — собака народжений в березні, небезпечний відьмам; ЯРИТИСЯ — палати, розпалюватися. ЮР — мабуть, теж походить від цього пня, бо московський "яр", що означає статеву пристрасть у птиць "соловьи от яру околевают") знаходить собі паралелю в польському "юр", що значить любашний, похотливий. З цього приводу Новосельський здогадувався: "Можемо з цілковитою правдоподібністю гадати, що пам'ять св. ЮРА святкувалась того дня, коли пізніше святкувалося пам'ять якогось поганського бога ЯРА чи ЮРА, бога весни, сили й життя" (I. 126). Кожний, хто проїздив селами Поділля й Басарабії, — додає від себе Венгрженовський, — звертав напевно увагу на кінські черепи, що висіли по кілках на плотах та частоколах навкруги городів. Новосельський і з цього приводу писав: "Прияп, в вигляді кінської голови, як він охороняв сади та городи римлян, досі зустрічається в українців". Отже, пояснює Венгрженовський, — Прияп в Україні це властиве Ярило, а факт існування культу Ярила на Поділлі стверджується знахідкою бронзової статуї Ярила, яка переховується в університеті св. Володимира в Києві. Прияп часто фігурував із ослячою головою, бо осла йому приносили в жертву, а в Україні, де ослів не було, кінь заступав осла. Прияп уважався, крім того, опікуном овець та кіз, звідци й зв'язані спільним пнем з Ярилом ярка, ярочка, ярина. Він піклувався і про пасічництво, тому — ярий віск. На шану Прияпа влаштовувалися ПРИЯПЕЇ, в яких тільки жінки брали участь, на шану Ярила влаштовувалось у нас свято ШУЛЯКА (див.), в якому теж самі жінки мали брати участь . . . Св. Тихон Задонський писав, що ще в 1763 р. в Воронежі відбувалося свято Ярила. Воно починалось у середу чи п'ятницю після Духового дня і закінчувалося непогамованою гульнею в перший понеділок Петрівки, коли на Поділлі "гнали Шуляка" (К. Ст. 1895, IX, 302 — 08).

З поширенням в українській літературі вітаїзму й бажання наблизитися до прадавніх джерел української духовости, в українській поезії все частіше зустрічається Ярило, як усосібнення весняного відродження:

Теплинь! Теплинь!
Пречисте небо заясніло.
На плечі звісивши чекмінь,
Шляхом безжурно йде Ярило.
. . . .
Щезає сніг з озимини,
Там преться туга житяная.
Ярило йде.
Куди ступне — підніме зело;
Куди погляне — квіт цвіте;
Ярило йде навпрост весело.
(О. Лятуринська)

ЯРИТНИК — УПИР (див.) на Валуйщині: "А яритники теж ходять глупої ночі і їдять дітей. Де попаде у колисці, як не перехрестить яка баба колиски, так вони забирають тих дітей і їдять . . . ". "Яритники як саме умирають, то коло їх тисячами чортів ухаджує. Як яритники кінчаються, так тоді ніхто не ходе до його в хату, і після скончення у його тілі сидять чорти, а душу понесуть, як ляльку, куди треба ." (Етн. Зб. НТШ, XXXIV, з, і 205).

ЯРЛИК — татарська охоронна грамота, давана князям і духовенству, з визначенням у ній їх прав, привілеїв та обов'язків. По ярлики для духовенства мусіли їздити митрополити, щоб при цій нагоді складати ханові чолобитні та подарунки. З 1313 р., на основі розпорядку хана Узбека, при кожному новому хані треба було відновляти старі ярлики. Ярлики забезпечували духовенству Української Церкви такі права: 1. Християнської віри зневажити не вільно; 2. Священні предмети мали бути під охороною; 3. Церковне майно було забезпечене; 4. Духовенство не платило податків і було вільне від державних обов'язків; 5. Церковні слуги були звільнені від публічних робіт; 6. Духовенству надається право суду своїх людей.

Перший ярлик, який до нас дійшов, з 1267 або 1279 р , хана Менґу - Теміра митрополитові київському Кирилові . . . Але одержавши ярлик від ханів, митрополит, єпископи і все духовенство мали молитися і благословляти завойовників української землі. В ярлику з 1267 р. читаємо: "Ми пожалували попів і ченців і всіх богодільних людей, щоб справедливим серцем молили за нас Бога і за наше плем'я, без печалі, і щоб благословляли нас . . . Щоб не кляли нас, але в спокої молилися за нас . . . А коли хто буде молитися за нас Богові несправедливим серцем, то нехай той гріх буде на ньому . . ."

"Таким чином, — завважує д-р Г. Лужницький, — справді азійським способом Монголи творили прірву між духовенством і вірними, — прірву, створену на матеріяльному добробуті Церкви й нужді народу . . . Не кажучи вже про те, що за ці ярлики митрополити дорого платили ханам, їхнім жінкам, усяким монгольським вельможам, що вони упідлювалися перед ворогом, але — що найважніше — упідлю-

валися й корилися в першу чергу ради матеріяльної користи: згідно з списуванням населення на Україні, що його наказав Батий, всі (крім жінок) від десяти років мусіли давати десяту частину свого майна, рухомого й нерухомого, значить, від овець, коней, ставів, озер, млинів і усякого ремесла. Татари брали в орду що — десятого хлопця і що — десяту дівчину, а хто не міг дані платити, того убивали. . . "Хто хотів зберегти своє добро й життя, ішов у манастир і все своє добро записував манастиреві, і манастирі дуже швидко багатіли, бо не платили ніякої дані . . . " "В той час ті, що повинні були стояти в обороні нещасних, яких убивали, або в яких дитину брали в ясир, не тільки, що цього страшного лихоліття не переживали зі своєю паствою, але ще при Богослужбах і молилися й благословляли тих, які несправедливо й незаконно мучили вірних, корилися й упідлювалися, щоб розбагатіти. . ." ("Укр. Церква між Сходом і Заходом" 1954 ст. III — 12).

Церква стала повністю на послуги завойовника: за наказом митрополита, псковських міщан відлучено від Церкви, бо вони скривали між собою князя, якого переслідували татари (там же, ст. 112 і 113). Як зазначив московський історик Греков, "публічна молитва духовенства за ханів прищеплювала масам думку про необхідність упокорення татарській власті", і, зрештою, утотожнення Держави з Церквою стало потім одною з прикмет московської Церкви (там же ст. 636).

ЯРМАРОК — періодичний з'їзд купців та ремісників для продажу свого краму та своїх виробів. В Україні козацьких часів і довший час пізніше торгівля мала власне ярмарковий характер. У кожному місті, чи містечку, було кілька крамниць, які задовольняли потреби місцевого населення тільки щодо першої необхідности. Але в певні визначені дні місто нараз оживало: з околишніх місцевостей, іноді й дуже здалека люди привозили зайвину свого господарства та вироби свого ремісництва. Зі всіх сторін з'їздилися купці з усіляким крамом. Сусідні землевласники та старшина теж з'їздилися на ярмарок. Звичайно наїздило стільки народу, що не вистачало в місті помешкань. Кожний міг знайти на ярмарку все, що йому було потрібно, і тому використовував нагоду.

Українські ярмарки можна розділити на дві категорії: ярмарки, що тривали й кілька тижнів (від 2 до 5) і були відомі далеко за межами України, і ярмарки, що мали значення тільки для більш-менш значної округи. В другу групу входять і сільські ярмарки. В першій групі натомість треба поставити в першу чергу Ніжинські ярмарки. Їх було 3: на всеїдному тижні, на Тройцю і на Покрову. Перший і останній тривали місяць, другий — два тижні.

Потім треба відзначити Роменські ярмарки: — на сирному тижні, на Вознесення, на Іллю, на Михайла. Вознесенський та Ільїнський продовжувались 4—5 тижнів, другі два —два-три тижні, іноді й довше

Значні ярмарки були в Стародубі — один від першого тижня посту до четвертого, і другий — на десятий тиждень по Великодню: він продовжувався два тижні. До цієї групи належать і Кролевецькі ярмарки, особливо Воздвиженський 14. вересня. Два другі — 6. грудня і на Вознесення — були лише однодневні. В Миргороді було 4 ярмарки — на середпусному тижні, на Вознесення, 8. вересня і 6. грудня. Перший продовжувався 4 тижні, другий — 3, останні — 2. В Києві — 3 ярмарки: в середині лютого славні Контракти, потім 9. травня і 15. серпня. В Чернігові — Прокофьевський (від 8. липня), Євстафієвський від 20. липня, і Богоявленський 3-6 січня. Були 4 ярмарки і в Полтаві, 4 ярмарки в Гадячому, 4 ярмарки в Пирятині, й ярмарки в Прилуках, 4 ярмарки в Лубнях, 3 ярмарки в Переяславі і т. д. По багатьох містечках і селах влаштовувано ярмарки на храмові свята.

Були ярмарки і в Зах. Україні. У Львові головний ярмарок був на св. Аґнесу в січні. В XVII ст. тут стали славні святоюрські ярмарки, що відбувалися під церквою св. Юра під протекторатом львівських епископів, пізніше митрополитів. В Ярославі був дуже великий ярмарок на Успення — такий великий, що його ставили на перше місце по славних ярмарках у Франкфурті на Майні.

Ярмарки відживляли промисловість, викликали збільшену виміну ріжноманітних продуктів. На ярмарках відбувались комерційні зговори. особливо на т. зв. контрактових ярмарках, що на них привозили не самі товари, а тільки їх зразки. Термін боргів залежав від часу, на який припадали ярмарки, тому під час ярмарків відбувалися звичайно розрахунки по векселях. Загалом ярмарки були ніби місцем великих народніх зборів ("людей, як на ярмарку" — так багато), і тому на час ярмарку відкладалися події, які вимагали великого розголошення, як напр., кари на голову злочинців.

Особливий характер мали в давнину ЯРМАРКИ ДІВЧАТ, що відбувалися в за-

хідніх Карпатах на Петра й Павла біля гори Раїни. У Петрівку всі родичі складалися на придане для дівчини, що вже повинна була вийти заміж. У день Петра і Павла дівчину разом з приданим вивозили на "Раїну". Бджоли, корови та інші домашні скарби доповнювали багатство молодої. На ярмарку кожна така родина займала окремий курінь, у якому складали все придане і там чекали приходу молодого Хлопці ж ходили дивитися на дівчат також у супроводі батьків та всіх родичів. І дівчата, і хлопці того дня одягалися, як на весілля.

У більшості випадків парубки раніше домовлялися з дівчатами, а на ярмарку тільки робили вигляд, що нібито вибирають собі дівчину. Після вибору відбувалися прилюдні заручини в присутності священика. При заручинах обмінювалися вишитими хустками.

ЯРМО — дерев'яний прилад, що ним пару волів запрягають до плуга, або до воза. Верхня його частина, що лежить на шиї у волів, називається ЧАШОВИНА, нижня частина, під шиєю — ПІДГІРЛЯ, середня, що їх єднає — СНОЗИ, СНІЗКИ; палички, що затикаються з боків — ЗАНІЗИ, ЗАНЮЗ. До чашовини, з допомогою ПРИВОЮ, приладовується дерев'яне плетене кільце — КАБЛУЧКА, що її надягають на ВІЙО; кілочок, що ним припинають каблучку до війя (дишля) — ПРИТИКА.

Ярмо — символ упокорення, поневолення; "Гне шию, як віл у ярмі". Іти неначе у ярмо — іти дуже неохоче. У Т. Шевченка: "Розкувать козак сестру не хоче, сам не соромиться конать в ярмі у ляха . "

На Бойківщині, після весільної ночі, молодий сідав на стільці, держачи на колінах ярмо, на яке сідала молода. Свахи здіймали з неї вінок, символ дівочої незалежности, і молодий накладав їй на голову ЧЕПЕЦЬ (див.) — символ подружнього узалежнення. Вона скидала чепець двічі, за третім разом молодий вкладав у чепець гроші, і молода дозволяла себе очіпити. Тоді свахи обкутували їй голову рантухом і утинали їй косу. (Етн. Зб. НТШ, XI, 19).

ЯРОПОЛК ПЕТРО ІЗЯСЛАВИЧ († 1087) — князь волинський, турівський, потім володимирський. В 1075 р. в. кн. київський ІЗЯСЛАВ, що його прогнали з київського престола брати Святослав чернігівський та Всеволод переяславський, вислав свого сина Ярополка до Папи Григорія VII просити в нього "королівства руського", як лену св. Петра і заскаржити польського короля Болеслава II Сміливого, який , коли Ізяслав втік до нього,, забрав у нього гроші й дорогоцінності, але Києва йому не допоміг відібрати. Папа відповів Ізяславові, що бере його, як руського короля, під свою опіку, а іншою б у лею до Болеслава велів йому звернути Ізяславові гроші (але той не звернув).

На відомій ТРІРСЬКІЙ ПСАЛТИРІ (див.) маємо образок коронування Ярополка Христом. Дехто називав тому Ярополка "першим королем України". (Т. Коструба в "Укр. Робітнику" 24. VI. 1953). В дійсності той образок має лише символічний характер, і на ньому, здогадувався проф. Андрусяк ("Наші королі . . ."), Христос, за молитвами Ґертруди, матері Ярополкової, вінчає його "короною мученика". Ніякої королівської гідности під час перебування Ярополка в Римі, йому не надано, і пізніше, після смерти Ізяслава, він залишився другорядним удільним князем, а київський стіл зайняв Всеволод, що ще й обмежив володіння Ярополка в Зах. Україні, викроєнням із нього Дорогобузького князівства для Давида Ігоревича, та Перемиського, Звенигородського й Теребовельського князівств для Рюрика, Володаря І і Василька Ростиславичів Ярополка убив в 1087 р якийсь "Нерядець проклятий", коли Ярополк ішов походом із Володимира Волинського на Звенигород.

ЯРОСЛАВ І МУДРИЙ (978 — 1054) — син Володимира В. і Рогніди, вел. князь київський в рр. 1019 — 54, один із найславніших українських днязів. Сівши, по тяжкій боротьбі, на батьківському престолі в Києві, всі свої сили й здібності віддав Ярослав на зміцнення границь своєї держави та на господарське й культурне її піднесення.

Насамперед звернув він увагу на західньо - українські землі й відобрав загарбані поляками "Червенські городи". Сильною ногою став він на Заході, де заснував місто свого імени "Ярослав" над Сяном, як пограничну твердиню. А на півночі поширив кордони своєї держави аж до Балтики, де заснував твердиню свого імени — Юріїв, пізніший Дорпат, а останньо Тарту, нинішню столицю Естонії.

Обороняв Ярослав свою батьківщину і від степових наїздників, розгромивши за 20 років перед своєю смертю Печенізьку Орду, що від того часу перестала шарпати Україну. Ярослав посунув далі на південь фортифікаційну лінію свого великого

батька й збудував над Россю третю твердиню, що дістала назву Юріїв від його християнського імени. За Ярослава відбувся останній морський похід на Царгород 1043 року.

Великі заслуги поклав Ярослав Мудрий і на полі освіти й культури. за які славили його сучасники словами літописця: "Батько Ярослава зорав землю, Ярослав засіяв, а ми споживаємо".

За Ярослава Мудрого почала "рости й множитися християнська віра" в Україні, писав старий наш літописець. Він збудував у Києві манастир Юрія й Ірини. За нього ж постали перші келії славної Печерської Лаври. Ярослав дбав про збільшення єпископських катедр та унезнлежнення Української Церкви від влади царгородського патріярха. Незадовго до смерти, р. 1051. скликав Ярослав собор українських єпископів, на якому київським митрополитом вибрано гарячого українського патріота, визначного письменника й проповідника Іларіона.

Крім манастирів, будував Ярослав також церкви. З-поміж них славнозвісний Собор св. Софії. А при цій катедрі заснував Ярослав першу українську бібліотеку. Він сам любив і цінив письменство й за словами літописця. "днями й ночами читав книжки". Він зібрав письменників і добрих писців та звелів їм перекладати й переписувати церковні книги, та складати їх при катедрі. Змушував Ярослав бояр учити своїх дітей. Він упорядкував законодавство й судівництво. Плодом цих його зусиль і заходів була славнозвісна "Руська Правда", перший збірник законів, куди ввійшли й давніші правні приписи й звичаї й нові, видані вже за його володіння.

Завдяки таким заходам високо поставив Ярослав Україну в очах тодішнього Західнього світу. Україна тоді не була "землею незнаною". а відомою й славленою, щільно зв'язаною з західніми державами й західньою культурою. А ці політичні, господарські й культурні зв'язки зміцнював він родинними вузами. Ярослав був справжнім "Тестем Европи", як звуть його історики.

Сам він був одружений з донькою шведського короля, св. Оляфа. Інґіґердою. Одна дочка його Єлисавета була замужем за норвезьким королем Гаральдом Сміливим що склав на честь своєї милої пісню, що її переклав на українську мову Іван Франко. Друга донька. Анна. була замужем за французьким королем Генриком. Третя — Анастасія. за угорським королем Андрієм. Один його син. Святослав. був жонатий із онукою цісаря Генріха II., другий, Ізяслав. із сестрою польського короля Казіміра, а третій, Всеволод, з візантійською цісарівною. Споріднений був володар України також з англійським та угорським королями й з німецькими князями. (В. Дорошенко) в "Америці" в 900-ліття Української Держави).

Перед смертю поділив Ярослав державу між синами. установивши такий порядок. що найстарший у Києві мав заступити іншим батька. Його було поховано в Софії київській, де було й віднайдено його мармурову домовину (Див. САРКОФАГ).

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ (1153 — 87) — син Володимира Володаревича, князь галицький, один із найсильніших українських князів свого часу. славлений в "Слові о Полку Ігоревім" (див. ОСМОМИСЛ).

ЯРОСЛАВЕНКО, властиве ВІНЦКОВСЬКИЙ ЯРОСЛАВ (1888 — 1958) інженер, композитор, автор тексту й музики сокільського гімну "Соколи, соколи". Він написав і пластовий марш на слова Ів. Франка, "Сонце по небі колує". а згодом другу популярну пластову пісню до слів Черкасенка "Гей, пластуни, гей, юнаки . . ." Головною ділянкою його музичної творчости була вокальна музика: сольоспіви з форт. і хоральні твори, яких він залишив поважне число. Крім того — опера "Відьма" і оперета "Бабський бувт", які були в репертуарі українських театрів в Галичині.Треба ще згадати його збірник лемківських пісень для хору у виданні радянського видавництва у Львові.

Ярославенко був основником і власником музичної накладні "Торбан" у Львові, у якій появилися не тільки його твори, але також твори Дениса Січинського, Я. Лопатинського, К. Стеценка Р. Безкоровайного та інших українських композиторів. Понад 200 чисел випусків тої накладні — це незаперечна заслуга Ярославенка, бо без друку вони були б певно затратилися в рукописах (головно твори Січинського і Лопатинського). Хоч не всі твори Ярославенка мають мистецьку вартість, бо деякі писані "від руки". без глибшого музичного змісту, все таки не можна недоцінювати значення Ярославенка в розвитку нашої музичної культури. Будучи музикою - дилетантом. вложив він немало праці в будову нашого культурного життя і цим заслужив собі на місце в пантеоні діячів українського мистецтва (**О. Залеський**)

ЯРОСЛАВА — ЄФРОСИНІЯ — донька

Ярослава Осмомисла, дружина Ігоря Святославича, оспівана в "Слові о Полку Ігор".

ЯРОШЕВСЬКИЙ ЮРІЙ (1872—1923) — митрополит укр. прав. Церкви в Польщі, убитий. Замолоду був співробітником бібліографічного відділу Записок НТШ.

ЯРОШЕНКО ВОЛОДИМИР (1893 — ?) письменник із Полтавщини: збірки поезій "Світлотінь" (1918), "Луни" (1919), байки (1924), повість "Гробовище". В середині 30-х років засланий. З заслання не повернувся.

ЯРОШЕНКО МИКОЛА (1846 — 98) — маляр, передвижник, відомий творами з революційним підкладом "В'язень", "Студент", "Отруїлася", "Всюди життя", "Невський проспект". "Курсистка"; портрети Б. Короленка, В Соловйова і інш.

ЯРЧУК — пес із вовчими зубами, пострах для вовків і відьом. Народжується він в березні. "Коли перше щеня-сука народить перше щеня - сучку, а це перше щеня самця, то це буде ярчук: може бачити відьом і злих духів та проганяти їх" (Чуб. І. 53). Драгоманів теж відзначав із народніх уст, що ярчука не легко виховати: "Коли хочеш виховати ярчуків, то треба сучку, як ощениться, вбити, і цуценят усіх перебити, оставить одну тільки сучечку, та так аж до дев'ятого покоління, а тоді вже дев'ята сучечка і наведе ярчуків". (Малор. преданія.". 69). Відьми натурально дуже бояться ярчуків і намагаються їх нищити, поки вони маленькі та слабі. Тому треба ярчуків старанно берегти (В Гнатюк "Знадоби . . ." II в. II, ст. XIV — XV).

У Т.. Шевченка в поемі "Великий Льох" ярчуком називається "новий Ґонта". що має ось-ось народитися. "Польська ворона" погрожує, що зжене його зі світу: "Побіжить наш ярчук в ірій їсти гадюк за мною"

ЯСА — військове віддання шани стріляниною: "Із дванадцяти штук гармат гримали, ясу воздавали . . ." (Сл. Грінченко)

ЯСЕНИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1844 — 1934) — видатний буковинський діяч родом із самбірської шляхти. Працював у перших українських видавництвах у Львові. і був співосновником матірної "Просвіти" в 1868 р. Від 1873 р. — судовий адьюнкт в Чернівцях, потім начальник суду в Вижниці і нарешті судовий радник у Чернівцях, де розвинув запопадливу діяльність у розбудові українських установ — "Руської Бесіди" "Народнього Дому та Бурси ім. Федьковича. Від 1890 р. до 1918 р.. був він членом міської громадської ради в Чернівцях, де заступав та обороняв інтереси чернівецьких українців.

У часі світової війни вибрано Володимира Ясеницького, тоді вже старшого судового радника, членом Загальної Української Ради у Відні (в 1915 р.), як представника буковинської української народньої партії. Тоді постала була Загальна Українська Рада у Відні, як розширення Головної Української Ради у Львові, що обіймала тільки галицькі українські партії, на політичну репрезентацію всього українського народу на час війни. В Загальній Українській Раді у Відні працював Володимир Ясеницький і визначався громадянською характерністю, що не знала ані особистих амбіцій, ані крамольних підходів, та завжди мала на меті наші ідеологічні змагання до вільної України, без огляду на партії та особи.

По світовій війні відкрив Ясеницький адвокатську канцелярію в Чернівцях, де працював аж до смерти. Його патріотична хата була завжди місцем гостинних сходин і нарад буковинських українців.

ЯСЕНЬ, ЯСЕН — гарне лісове дерево з високим та грубим стовбуром, з розлогим гіллям та листям непаристо — пірчатої форми Доживає до 40 літ і доходить до 40 метрів височини. Деревина його тверда й гнучка, — вживається в столярстві: "Обіддя гнуть із ясеня бо це гинке дерево" (Сл. Грінченка І, 325). Тому й вживається в літературі за символ гнучкости: "Гнеться, неначе молодий ясенок" — кажуть про високого стрункого парубка.

У Т. Шевченка на одному його малюнку фігурує знахар, що хапає гадюк голими руками. В примітці, яку зробив, мабуть, сам Шевченко, сказано, що українські знахарі, маючи діло з гадюками, натирають руки й тіло соком ясенового дерева. (Сб. Харк. Общ. 1887, І. 462 — "2). І проф М. Сумцов писав, що у нас, якщо вкусить гадюка, прикладали до рани ясеневого відвару (К. Ст 1889, II) Вплив ясеня на гадин був відомий вже давнім римлянам (Пліній. XVI. 13) М. Сумцов здогадувався, що українці могли навчитися поводитися з гадюками, натираючись ясеневим соком, від циган.

ЯСИР — населення, що його татари забирали в полон, як здобич. А що такий полон іде звичайно безладним натовпом, то іноді ясир означає переносно і всякий натовп.

ЯСЛА — місце в стайні, іноді в формі колиски, куди накладають сіно в поживу коням, і взагалі худобі. "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Так зветься відомий роман Панаса Мирного, в якому виявлено думку, що суспільна мізерія не може не доводити до розруху та революції. Ясла часто згадуються в наших колядках, як первісне ліжко немовлятка Христа: "На Ордані тиха вода стала . . . Там Пречиста свого Сина купала, а, скупавши, в шовкове сповила. а, сповивши, в яселках положила . . . ".

ЯСПІС, ЯШМА — мінерал, відміна кременю червона, жовта. або бура, непрозора. Яспіс був одним із 12 самоцвітів Ефода, одягу жидівських первосвящеників, і символізував у ньому плем'я Гада. Взагалі ж. яспіс уважався приємним богам, — той, хто його носив на собі, ніби легко здобував симпатії людей.

ЯСТРЕБОВ ВОЛОДИМИР (1855 — 99) — археолог й етнограф, дослідник степової України, з роду москаль; автор "Матеріялів по етнографії Новоросійського края". Одеса, 1894 р. та тритомової "Летописи".

ЯСТРУБ — птах - хижак до нів метра довжини, зверху бураво - попелястий, сподом білявий. Див. ШУЛІКА. "Спав на нього, як яструб на курку" — казали в нас на якусь несподівану напасть "Ловить яструб безкарно кури, а голуба й за просо б'ють", — кажуть також про великих хижаків. що уникають кари, тим часом, як малим дістається (Франко, III. 396)

ЯТАҐАН — крива коротка турецька шабля.

ЯТВЯГИ — давнє литовське плем'я, зближене до прусів: жило в XIII ст. між Нарвою і Бобром. Ятвяги були дуже войовничі і згадувалися в укр. літописах від X в., коли виходні з ятвязької землі служили в княжих дружинах. На них ходив походом Володимир Вел. 983 р. і Ярослав Мудрий 1038, 1040 і 1044. Пізніше грали ролю в західньо - український політиці.

ЯТЕР, ЯТІР — сіть ловити рибу в вигляді стіжка на кількох обручах.

ЯТКА — крамарська будка, ярмаркове шатро. У Т. Шевченка: "Я зроблю яточку під тином, торгувать, шинкувать буду чарочками. . . ".

ЯТОВТ ЯКУБ (псевдонім — Яків ҐОРДОН) — польський революціонер, який описав свою зустріч із Т. Шевченком в Уральську 1850 р., коли його везли на друге заслання: "Говорив я з Шевченком довго про се і те. Не любив ляхів, та не терпів москалів. Незалежна Україна була ціллю його мрій. революція — його прагнення .." Московська советська цензура не пропустила цього уривку в збірці "Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників" Київ, 1958 р. Див. ПОЛОНСЬКИЙ Я., СЕЛЕНСЬКИЙ Д., ЧЕСТАХІВСЬКИЙ Гр.

ЯХИМОВИЧ ГРИГОРІЙ (1792 — 1863) — походячи з селянської родини. став професором, а потім і ректором львівського університету. мав три докторати і за це дістав від австрійського цісаря титул барона. Був ректором духовної семінарії, в рр. 1849 — 59 — перемиський єпископ. потім митрополит львівський від 1860. Від 1848 р. був провідником галицьких українців, очоливши тоді створену у Львові Головну Руську Раду.

ЯХИМОВИЧ ТЕОДОР (1800 — 70) — мистець маляр, перший український театральний декоратор з Золочівщини. Після закінчення студій у віденській Академії Мистецтв. Т. Яхимович протягом 15 років працює декоратором в Йозефштадт — театрі. а в 1851 р. його покликано на становище сценографа імператорської опери в Відні.

Яхимович залишив багату малярську спадщину, недоступну для загалу, бо майже всі його образи містяться по приватних збірках тодішньої австрійської аристократії. У єпископській каплиці в Перемишлі був його образ "Хрещення Ісуса". В історії сценографії австрійського театру займає Яхимович чільне місце й хоч у I. пол. XIX, ст. належав він до найвидатніших постатей мистецького світу Австрії. в історію культури Австрії Яхимович увійшов не як Австрієць, а як Українець (Рутене), бо завжди з гордістю підкреслював своє українське, священиче походження.

ЯХІЯ — грек із Єгипту, лікар, свояк Олександрійського патріярха Євтихія (939 — 46), що його арабську хроніку "Добре намисто" зредаґував і продовжив до 1031 р. Вона містить багато відомостей про візантійсько - українські справи.

ЯХІЯ ОЛЕКСАНДЕР — авантюрист, що видавав себе за сина султана Махоммеда III і претендував на турецький престіл.

Грав ролю в українській політиці XVII ст.

ЯХНЕНКО КІНДРАТ (1783 — 1868) — промисловець із кріпаків, голова фірми братів Яхненків і Симиренків, що побудувала перші цукроварні на Наддніпрянській Україні, запровадила пароплавство на Дніпрі, тощо (Див. СИМИРЕНКО).

ЯЦИМІРСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР (1870 — ?) — славіст українського роду, профеор с.петербурського університету. Автор монографії про Г. Цамблака. Співпрацював у Кіев. Старині.

ЯЦИНЕВИЧ ЯКІВ — композитор. дириґент, довголітній помічник М. Лисенка в його хоровій діяльності. Автор хорових композицій, з котрих найпопулярніший "Кант про Юрія".

ЯЦКІВ МИХАЙЛО (1873 — 1961) — письменник, член "Молодої Музи" у Львові. Автор побутових новель та символічних нарисів: "В царстві сатани", "Душі кланяються". "Казка про перстень", "Пластом меча", "Чорні крила", "Смерть бога", "Блискавиці" та повістей "Огні горять", "Танець тіней".

ЯЧМІНЬ — збіжжя коло метра височини, колос з довгими остинами, зерно коротке й грубе. Походить із Малої Азії. . . Це, мабуть, найстарше збіжжя, знане вже в єгиптян. давніх жидів та в греків. Зерен ячменю вживають для виробу СОЛОДУ, пива, крохмалю, на крупу. замість кави, та на хліб. Тому, що ячмінь відомий з праарійських часів, ячмінна каша належить до найдавніших і, значить, обрядових страв. В народніх піснях ячмінь лучиться зі згадкою про кутю, а значить і зо смертю.: "Попід лісом, лісом, попід дубиною, аж там руба козак ячмінь сокирою. — Ой годі, козаче, ячменю рубати та ходім до мене пшениченьку жати. Що з твого ячменю та кутя буде, з моєї пшениці коровай буде. — Ой, мати, ти не гай мене та в військо - дорогу виряжай мене . . ." (Чуб. У. 873). Тут протиставлення ячменю — куті (атрибут похорон) короваєві (атрибут весілля) дуже ясне й характерне.

Шорстка ячна полова з остюками, в протилежність перині, символізує сумне, трудне життя: "Поїхай Сенько та й на полювання. покинув Касеньку та й на горювання... Казав кладовити (Касю) спати на пухових перинах. Мати Яся не слухала . . . Казала їй спати у ячній полові. . ." (Чуб. У. 726).

ЯЩІРКА — плазун, укритий лускою з малими ногами і довгим хвостом, що легко відпадає; живиться комахами. У нас вірили. що дівчата дають парубкам для привороження, чи отруї, пити сухі ящеричені яйця, з яких ніби виводилися в шлунку живі ящірки. що від них людина може видужати, лише вивригавши їх. Інакше занидіє й згине. (Етн. Зб. НТШ. XXXIV. 174 — 76). Аналогічне вірування записане й в латишів (В. Миллер "Матеріяли. . ." II, 119). Чи не тому й назва "ящірка" вживається в нас. як лайка для жінок (див. "Енеїда Котляревського, VI, 12).

ЯЩУР, САЛАМАНДРА — плазун, дуже подібний до ящірки. З його чорної шкури, всіяної жовтими плямами, без луски, постійно виділяється клейка матерія в тим більшій мірі, що ящур більш подрочений. Йдучи за Арістотелем, давні натуралісти твердили, що цим своїм міцним потом саламандра в стані загасити полум'я, і розпалена цими твердженнями народня фантазія почала поширювати вірування, ніби саламандра й живе в полум'ї. Вірили також, що саламандра така отруйна, що досить їй впасти в криницю, щоб вода тієї криниці зробилася теж отруйна. Якщо саламандра вилазила на дерево, плоди його робилися теж отруйні, і навіть дрова з того дерева, якщо на них пекли хліб (Пліній). Сліди цих вірувань знаходимо в нашій пісні: "Вона мня, Івасеньку, та й счарувала, лютими мня ящурами нагодувала.." (Головацький, I, 77).

В весінньому хороводі. що так і зветься ЯЩУРОМ, співають: "Сиди, сиди, ящуре, в хорошім місті, май собі жінку, як перепілку. Кого ймеш, обдереш, собі грошей набереш й ящурку. (себто, свою жінку, Є. О.) спом'янеш . . ."

В іншому варіянті цього хороводу співали: "Сиди. сиди, ящуре, горохв'яний вінку, піймай собі жінку, як перепілку". (Чуб. III, 96). Тут ящур символізує якогось хижака.

На Карпатській Україні ящур користувався кращою репутацією: його вважали "подібним до худоби": "Як би щось напало худобу як надується. пускає через руку ящура і б'є рукою по клубах, то й зараз легче худобині: (Верхратський в ЗНТШ, IV, ст. 237). Ящура перепускали через руку також і для того, щоб рука легка була, щоб усе добре вдавалося (там же 274). Ці вірування в'яжуться з іншими, поширеними на Заході, що ставили в зв'язок здатність саламандри виходити живою

з вогню з Святим Духом. Великий Леонард на цій підставі зробив з неї алегорію добродійства. Але вірувань про перебування ящура в вогні і взагалі його зв'язків з вогнем у нас в народі не зустрічається.

ЯЩУРЖИНСЬКИЙ ХРИЗАНТ (*1852 — археолог і етнограф, член одеської Укр. Громади в 80-тих роках XIX ст., співробітник "Кієвс. Старовини" та "Ізвестій Таврійської Ученої Архівної Комісії".

МИРОН ЛЕВИЦЬКИЙ **Святий Юрій.**

ГОЛОВНІШІ ПОВТОРЮВАНІ СКОРОЧЕННЯ

А. Крапп — A H Krappe "Le Genèse des Mythes", Paris. 1938.

Андрієвський — В. Андрієвський "Звичаї й обряди українського народу. Краків. 1941.

Аничков — Е. В. Аничков "Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян". Спб. 1903 Т. I-II.

Анучин — Дм. Анучин "Сани, ладь и конь. как приналежности похороннаго обряда". Москва, 1890.

Антонович В. — В. Антонович "Чари на Україні" Львів, 1905.

Ар. Ю. и З. Р. — Архив Южной и Западной Россіи. Кіев.

Афанасьєв — А. Афанасьев "Поэтическия воззренія славян на природу" тт. I—III. Москва 1865—69.

Брікнер — A. Brüskner "Mitologia slava", Bologna 1923.

Ваккаі — G. Vaccai "Le Feste di Roma antica", Torino 1927.

Ван Ґеннеп — Van Gennep "Les Rites de Passage". Paris 1920.

Веселовський — А. Веселовский "Разысканія в области русскаго духовнаго стиха". "Историческая поэтика". "Опыты по исторіи развитія христіянской легенды", "Собраніе сочиненій.

Віконська — Д. Віконська "За силу й перемогу": Львів 1938.

Вовк — Хв. Вовк "Студії з української етнографії та антропології". Прага 1928.

Вундт — G. Wundt "La Psicologia dei popoli". Torino 1929.

Гн. — В. Гнатюк "Галицько - руські народні леґенди" тт. I—II. Лвів 1902. "Знадоби до галицько - руської демонології" тт. I—III Львів 1904, 1912.

Гол. — Я. Головацький "Народныя песни Галицкой и Угорской Руси" тт. I—IV Москва 1878. "Твори" Вид. "Просвіти" "Руська Письменність". Львів.

Ґрім — Jak Grim "Deutsche Mythologie" 1854; Deutsche Rechtsalterthumer· Göttingen 1854.

Грин. — Б. Гринченко "Из уст народа". Чернигов 1900. "Етнографическіе матеріялы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерніях" Чернигов, тт. I—III. 1895, 1896, 1899.

Гр. Сл. — див. СЛ. Гр.

Груш. М. — М. Грушевський "Історія української літератури" т. I. Київ — Львів. 1923; т. IV. Київ — Львів, 1925.

Груш. М. ІУР. — М. Грушевський "Історія України - Руси", т. I. Київ, 1913, т. II. Львів 1905; т. III, Львів, 1905; т. IV. Львів — Київ, 1907; т. V, Львів 1905; т. VI. Київ—Львів, 1907; т. VII, Київ — Львів, 1909; т. VIII, Київ—Львів, 1913.

Груш. М. Поч. Гр. —М. Грушевський "Початки громадянства". Відень, 1924.

Грушевська К. — К. Грушевська "З примітивної культури" Київ. 1924.

"Гуцульщина" — див. Шухевич.

Ґлоц — G. Glotz "La Civilisation Egéenne". Paris 1923.

Де Ґубернатіс — De Gubernatis "Storia comparata degli usi natalizii en Italia e presso gli altri popoli indoeuropei". Milano 1878; "Storia popolare degli usi funebri indoeuropei"· Milano 1873.

Дзанаццо — G. Zanazzo "Usi, costumi e pregiudizi del Popolo Romano". Torino 1908.

Дик. — М. Дикарів "Посмертні писання з поля фолкльору і мітології" Львів 1903.

Драг. — М. Драгоманів "Розвідки про українську народню словесність і письменність" Львів тт. I—III, 1900—1906.
Драг. Пол. П. — М. Драгоманів — Політичні пісні українського народу XVIII — XIX ст." Женева 1885.
"Древности" — Древности Моск. Археолог. Общества. Москва.
Дюркгейм — E. Durkheim "Les formes elementaires de la'vie religiense". Paris 1912.
ЕЗ — Етнографічний Збірник НТШ у Львові.
ЕУ — Енциклопедія Українознавства.
ЕТН. Вісн. — Етнографічний Вісник Етнографічної Комісії Української Академії Наук у Києві.
Етн. Зб. — Етнографічний Збірник Української Академії Наук у Києві.
Етн. Об. — Етнографическое Обозреніе (від 1888 р.).
Етн. Сб. — Етнографическій Сборник Импер. Русск. Географ. Общества.
Ефименко — П. Ефименко "Сборник малороссійских заклинаній" Москва 1874.
ЖМНПр. — Журнал Министерства Народнаго Просвещенія".
Ж. Ст. — Живая Старина".
"Знадоби". — див. Гн.
ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.
ЗОЮР — "Записки о Южной Россіи" П. Куліша Спб. тт. I—II. 1956 — 57
ЗЮЗОтд. — Записки Юго - Западнаго Отдела Импер. Русскаго Географическаго Общества.
Кабанес — Cabanes "Moeurs intimes du passé" vol. I—V. Paris.
Каїро — G. Cairo "Dizionario ragionato dei Simboli". Milano.
Кв. — Гр. Квітка - Основ'яненко "Малороссійскія повести..." Харк. 1887. тт. I-II.
Кайзерлінґ — V. Kayserling "Journal de voyage d'un philosophe" v. I—II. Paris 1930.
"Analyse spectral de l'Europe". Paris 1930
"Le monde qui nait". Paris 1929.
"La vida íntima". Mexico 1937.
Кольберґ — O. Kolberg "Pokucie. Obraz etnograficzny". I—IV. Kraków 1882—89.
Кост. — М. Костомаров. Собраніе сочиненій. Спб. 1905.
Котл. Ен. — Котляревський "Перелицьована Енеїда". Харків, 1842. Берлін, 1922.
Крачковський — Ю. Крачковскій "Быт Западно - Русскаго селянина" Москва 1874.
Кроче — B. Croce "Filosofia dello Sririto". v. I—III. Bari 1926.
"Cultura e vita morale". Bari 1926.
"Etica e Politica". Bari 1943.
К. Ст. — "Кіевская Старина", Кіев, 1882 — 1906.
К. ЧК. — П. Куліш "Чорна Рада" Спб. 1857.
Лазаревський — А. Лазаревскій "Описаніе Старой Малороссіи" тт. I—III. 1888. 1893, 1898.
Ланґ — Lang "Mythes, Cultes et Religions, Paris 1896.
Лет. — Летопись Истор. - Филологическаго Общества при Новоросійском Университете.
ЛНВ — Літературно - Науковий Вісник. Львів.
Ляное-Віллен — G. Lanoe-Villéne "Le Livre des Symboles". Paris 1927.
Ле Бон — G. Le Bon "Psychologie des foules" Paris 1937.
"Les opinions et les creyances" Paris 1911
"La vie des verités". Paris 1914.
"Les incertitudes de l'heure presente" Paris 1923.
Макс. — Максимович "Собраніе сочиненій"; "Сборник украинских песен". Кіев 1849.
Мангардт — Manhardt "Wald und Feldkulte" 1905.
Марк. — Мик. Маркевич "Обычаи, поверия, кухня и напитки малороссіян", Кіев 1880.
Массаролі — N. Massaroli "La Fata nella tradizione popolare della Romagnola (Folklore comparato)". Forli 1927.
Менар — R. Menar et C. Savageot "La vie privée des Anciens" Paris. Vol. I—VIII.
Метл. — А. Метлинскій "Народныя малорусскія песни", Кіев 1854.
Море(т) — Moret "Mistères Egyptienes". Paris 1922.
МУЕ — Матеріяли до українсько - руської етнології Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові.
Наук. Зб — Науковий Збірник Історичної Секції Української Академії Наук у Києві.
Наук. Зб. Пр. — "Праці Українського Наукового Педагогічного Інституту в Празі". Прага, 1934.
Нечуй "Світогляд" — Ів. Нечуй - Левицький "Світогляд українського народу" Львів. 1876.
Новосельський — Novoselski "Lud ukrainski.." I—III. Wilno 1857.
Ном. — М. Номис "Українські приказки, прислів'я і таке інше" Спб. 1864.
О. — "Основа" Спб. 1861—62.

Ортеґа — Ortega y Gasset "La revolte des masses". Paris 1937.
Перв. Гр. — "Первісне Громадянство та його пережитки на Україні". Київ, 1926—29.
Петрушевич — Ант. Петрушевич "Общерусскій дневник церковных народных семейных праздников и хозяйственных занятій примет и гаданій" Львів, 1865.
Потебня — Ал. Потебня "О некоторых символах в славянской народной поезіи". Харков. 1860; "О мифическом значеніи некоторых обрядов и поверій" Москва 1865.
"Об'ясненія малорусских и сродных народных песен". Варшава 1883.
Поше — V. Pauchet "Le Chemin du bonheur" Paris 1939.
"Права" — "Права, по которым судится малорос. народ", 1743.
Рейнах — S. Reinach "Cultes, Mythes et Religions". I—IV. Paris 1904—1912.
"Orpheus". Paris 1922.
Ронкетті — G. Ronchetti "Dizionario illustrato dei Simbeli". Milano 1922.
Ростовцев — M. Rostovtzev "Mystic Italy" New York 1927.
Рудченко — Ів. Рудченко "Народныя южнорусскія сказки" Кіев 1869—70; "Чумацкія народныя песни. Кіев 1874.
РФВ — Русскій Филологическій Вестник, Варшава, 1882—1887.
Сахаров — Ив. Снхнрав "Сказанія русскаго народа". Народний дневник. . . Праздники и обычаи. Спб. 1885.
Сб. Харк. Фил. Общ. — Сборник Харковскаго Истор. - Филологическаго Общества.
Сл. Гр. — Б. Гринченко "Словар украинкаго языка" тт. I—II. Берлін 1924.
Сл. Ум. — М. Уманець і Спілка. — "Словар російсько - український. Берлін 1924.
Сл. о П. I. — Слово о Полку Ігоревім.
Сумнер — W. G. Sumner "Folkways". Boston 1906.
Сумцов — Н. Сумцов "Культурныя переживанія" Кіевс. Старина 1889—1890.
"О свадебных обрядах" Харков, 1881.
"Хлеб в обрядах и песнях" Харков. 1885.
Терещенко — А. Терещенко "Быт русскаго народа" Спб. тт. I—VII.
Тільґер — Tilgher A. "Filosofi e moralisti del novecento". Roma 1942.
"Moralitá". Roma 1938; "Estetica". Roma 1935.
"Filosofia delle Morali". Roma 1937.
"Mistiche nuove e mistiche antiche". Roma 1946.
"Uomo Faber". Roma 1929.
УЗЕ — Українська Загальна Енциклопедія" Львів. тт. I—III. 1931—1932.
Фвреро — G. Ferrero "I simboli". Torino 1922.
Франко — Ів. Франко "Галицько - руські народні приповідки" тт. I—III в ЕЗ тт. X, XVI, XXIII, XXIV, XXVI.
"Апокрифи і леґенди" в "Пам'ятках українсько - руської мови і літератури Археографічної Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові тт. I. II, III, IV, VI.
Фразер (Фрезер) — Sir James G. Frazer "Il ramo d'Oro" I—III. Roma 1925.
Фюстель де Кулянж — Fustel de Coulange "La Cité antique". Paris 1920.
Чіпріяні — L. Cipriani "Creta e l'orgine mediteranea della civilta". Firenze 1943.
"Чтенія" — Чтенія Общества Исторіи и древностей при Московском універси тете.
Чуб. — Труди Етнографично - статистической експедиціи в западно - русскій край. . . Матеріялы и изследованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинским. тт I—VII. Спб. 1872—78.
Шейн — "Матеріяли для изученія быта и языка русскаго населенія сев. - западнаго края". тт. I—III.
Шін — Fuelton Sheen "Filosofia de la Religione". B. Aires 1956.
"Il camino della Felicitá". B. Aires 1956.
"La vida merece vivirse". B. Aires 1954.
Шухевич — В. Шухевич "Гуцульщина" тт. I—V. (МУЕ тт. II, IV, V, VII).
Юнґ —Jung "Il problema dell'inconscio nella psicologia moderna". Torino 1942.
Ястребов — В. Ястребов "Матеріялы для етнографіи Новоросійскаго края". Одеса. 1894.
Ястребов — J. Jastrebow "Storia dell'errore umano". Milano 1942.

ЗАВВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

На стор.

6 у першому стовпці два перші рядки "му, так, як були виховані в тому царському абсолютизмі" треба перенести під рядок 35, а рядок 36 ("му"- треба скреслити.

168 переставлено п'ять останніх рядків другого стовпця. Має бути: Найдавніший образ ясел Христа з ослом і волом знаходиться в римських катакомбах св. Аґнеси, де він фіґурує на одному саркофаґу з 343 року. В наслідок "побожности" вола, а також, мабуть, і його рогів — "нечиста сила боїться волів і дає їм дорогу, а коням по ночах просто проходу немає".

170 рядок 10-тий згори видруковано: "про віник, як оберег таку гіпотезу". Цей рядок має йти на стор. 172 між рядками 24 і 25.

170 стовп. І. Переставлено рядки 12 і 13.

520 5 рядків згори першого стовпця починаються словами: "що його та дівка переходить" до слів "Я мушу вми.." треба перенести на стор. 521 під третій рядок перого стовпця вгорі. Переплутано текст.

749 В другому стовпці поплутано рядки: п'ятий рядок знизу має йти на місце останнього, а останній на місце п'ятого.

800 Третій рядок знизу треба читати: КУТАС — китиця з ниток або шнурок для прикраси одягу.

1954 Український Технічний Господарський Інститут проіснував в Подєбрадах до 1945 р., і був відновлений того ж року в Реґенсбурґу, звідки його було пізніше перенесено до Мюнхену.

1955 В гаслі Українська Національна Рада має бути таке чергування Голів цієї інституції: першим Головою УНРади був проф. Б. Іваницький (1948—52), далі Ів. Багряний (1953—54), потім О. Бойдуник (1954—1957); потім знову Ів. Багряний; від V-ої Сесії УНРади в жовтні 1961 р. вдруге інж. О. Бойдуник (†1966).

1965 В гаслі про УПА зроблено відповідальним М. Лебедя за розгром штабу УПА отам. Т. Бульби - Боровця. Проф. Л. Шанковський в "Гомоні України (квіт. 1966) виявав, що М. Лебідь не стояв уже тоді на чолі ОУНр та Служби Безпеки і тому відповідальности за згадані події не несе.

Стор.:	ряд:	видруковано:	має бути:
6	21 згори	звернено	звернене
6	17 згори	ні кому	нікому
6	22 згори	з Боссюе	за Боссюе
8	10 зг.	самотвержениї	самоотвержениї
7	15 згори	незадовольняються	не задовольняються
13	30 згори	Батько - Отамане	Батьку - Отамане

15 11 згори підбуває підбиває
15 20 знизу тргічної трагічної
15 14 знизу підгоняючи підганяючи
17 15 згори Да, скіфи ми, азіяти ми
Да, скіфи ми. Да азіяти ми
21 3 знизу сідне гідне
29 14 згори вдімінних відмінних
29 21 знизу осина осика
30 30-31 знизу якоїсь катаклізми якогось
[катаклізму
34 20 зн. одуховлоними одуховленими
38 8 знизу національну національно
39 27 знизу що щоб
40 5 згори Апокаліпси Апокаліпсу
41 4 - 5 згори чернецтві чернецтва
41 1 знизу яе яке
44 26 - 27 згори л'одяні льодові
48 1 - 2 згори льонґобарди лянґобарди
52 30 знизу передавені передавнені
52 22 знизу Вашінтону Вашінґтону
53 21 - 22 згори народав народам
56 9 знизу інтрисувала інтриґувала
60 3 згори протона електрона
69 19 знизу розкошу розкоші
69 18 знизу розкош розкіш
72 18 згори од церкви до церкви
72 24 знизу чепляли чіпляли
72 8 згори тебі тобі
72 26 знизу фондації фундації
73 13 знизу миитецтву мистецтву
74 29 згори бачучи бачачи
74 23 знизу Пракрашався прикрашався
78 19 знизу станув став
80 9 знизу Болю Куна Белю Куна
82 28 згори европейські европейської
82 6 знизу аке але
85 12 знизу першог першого
86 9 згори сієш ссеш
86 25 знизу фолькльорам фолкльором
87 14 знизу порора порода
88 4 згори меиі мені
89 2 згори затишилася залишилася
89 23 знизу вита болгір бита болгар
90 28 знизу у зв'язку у зв'язок
91 24 згори Евангекії Евангелії
91 20 знизу Писька Письма
91 2 згори Пикип Пилип
91 6 знизу Пулія Пулюя
92 17 згори пряла прала
92 20 зг. квітом заквіла квітом зацвіла
92 13 знизу Оскел Оскіл
93 7 знизу Лули Луки
93 16 знизу пидносити підносити
95 7 знизу виявляючись виявляючи
95 12 згори за безцін за безцінь
95 28 - 29 знизу ближндого ближнього
96 7 згори Достоєвикий Достоєвський
96 15 зг.соціялітичного соціялістичного
96 32 зг. один на одного одне на одного
97 17 знизу Україна Україні
98 3 згори мило мила
98 16 згори огном огнем
98 25 згори осьвіт освіта
99 9 згори Стрибожиними Стрибожими
101 20 згори духових духовних
102 4 згори фольклорі фолкльорі
102 2 згори звані званої
103 27 згори 1924, V, 18 1924, V, 8
104 5 згори підповідають відповідають
105 5-6 згори писів писав
106 6 згори Ленінґтраді Ленінґраді
111 5 згори радити рядити
112 1 згори переконана переконаний
113 11 - згори Брутльности брутальности
114 6 знизу Московськгоо московського
115 21 згори вії від
115 1 знизу а та
116 25 згори Вол. Іванисові Вас. Іванисові
116 9 знизу Іст. Малор Історії Історія
[Малої Россії
117 6 знизу сумволізує символізує
119 17 згори тими тими тими
123 14 згори на ругій на другій
124 4 згори відіб'єься відіб'ється
124 10 - 9 знизу таим таким
125 27 знизу почки точки
126 18 згори XI ос. XI ст.
129 13 згори породілі породіллі
132 5 згори висланни висланник
132 36 згори 1805 1808
132 11 знизу установчщика уставника
133 5 знизу тлумачучи тлумачачи
133 18 знизу у леґенті у леґенді
134 32 і 34 згори Воскресіння Воскресення
135 12 згори зничаях звичаях
135 18 згори Воликодні Великодні
136 8 згори Олександрівських Олексан-
[дрійських
136 13 згори Олександрівський Олексан-
[дрійський

136 19 згори требе тебе
137 4 згори мативів мотивів
138 13 знизу вкиите вкрите
139 4 знизу породилю породіллю
139 25 згори усюдає усюдах
140 7 згори ссвв св. св.
141 27 - 28 згори викликала викликав
141 11 знизу зробив зробила
143 8 - 9 згори набиграє набирає
143 17 знизу проханняи проханням
144 2 - 3 знизу схоплнню схопленню
144 14 згори на кожник на кожний
145 1 знизу Обрізання Обрітення
145 20 знизу в форми в формі
147 6 знизу у дальному у дальшому
147 12 згори розування роззування
147 17 згори розування роззування
147 19 згори розувати роззувати
147 23-24 знизу житня життя
147 15 знизу біло біле
147 8 знизу Закарпаття Закарпатті
149 4 знизу породиля породілля
152 11 згори посні пісня
152 18 згори любов'ю Любови
152 7 знизу безпардоння безпардонне
153 28 знизу у спорні у спорі
153 24 знизу молобень молебень
154 29 згори викотпа викотця
156 20 знизу вскопану скопану
157 25 знизу катакомбех катакомбах
159 26 згори магометанських мохаме-
[данських
159 3 згори якій який
160 18 згори полькклорним фолкльорним
161 8 згори у Лубнах у Лубнях
161 22 знизу що щоб
161 8 знизу на якому на якій
162 11 згори забооонних забобонних
169 4 згори вірувінь вірувань
171 2 знизу архитект архітект
172 20-21 знизу резметають розметають
173 30 знизу зілляв зіллям
173 30 знизу ні на
175 29 згори яблоками яблуками
175 19 згори Номи Номис
176 13 згори церковні церковне
176 1 знизу до вам до вас
179 18 зг. Однородного Осмородного
181 2 знизу цо це
181 22 знизу Кетерину Катерину
183 19 згори тлькн тільки
185 згори індивідунльні індивідуальні
187 3 знизу країнього крайнього
188 13 знизу звідси звідки
19- 3 знизу циплята курчата
198 14 знизу непряні непрані
198 6 знизу заверухою заверюхою
199 11 знизу кожний котрий
199 8 знизу котре зовсі котрий зовсім
202 26 згори обсолютсуму абсолютизму
202 29 згори людські і права людські
[права
208 27 - 28 згори цілкмо цілком
209 24 знизу їжи їжі
211 22 знизу записне записане
211 22 - 21 знизу невимих невидимих
211 3 згори ці дн ці дні
212 14 знизу коли гаю коло гаю
212 25 - 26 згори собі бі собі
217 2 знизу нн не
217 1 згори остотаточно ас остаточно
218 9 знизу грівен гривен
220 5 - 6 згори Вишиеаний Вишиваний
221 9 знизу звій змій
222 18 знизу зогостреним загостреним
223 25 знизу цирицини царицині
223 2 знизу Аввустові Авґустові
226 1 знизу сокірою сокирою
227 16 згори моальними моральними
227 14-15 знизу лромисел промисел
228 18 знизу дині диню
230 28 знизу провославну православну
230 4 знизу а на
231 26 знизу рінности рівности
231 17 згори далеку далеко
235 19 знизу молодої молодого
237 7 згори взяла взяли
238 22 - 21 знизу збирали збирала
242 19 знизу 1828 1728
248 25-26 згори двінадцять дванадцять
248 17 згори приношеним приношених
249 3 згори відцижувати відціджуєте
251 20 згори принити принизити
253 2 знизу понирися понурися
254 17 згори з новим з новими
254 25-24 знизу богомильмильства
[богомильства
256 10 знизу Святиною святинею
261 6 згори часіб часів
262 26 згори прокуроньку проскуроньку

262	22 зн.	космвогонічних	космогонічних
265	27 знизу	19004	1904
265	18 знизу	та	там
268	4 знизу	спраседливо	справедливо
272	3 зг.	“Зол. Галузда”	“Зол. Галузка”
273	6 знизу	допоуожеш	допоможеш
273	24 згори	вд	від
275	10 згори	якою	якоюсь
275	20 знизу	дітячих	дитячих
275	29 згори	носіїв	носії
280	22 згори	пом’ятають	пам’ятають
280	221 знизу	самі	сама
282	28 згори	ненавидитиме	ненавидітиме
284	5 знизу	засадичео	засадниче
284	8 згори	яблонею	яблунею
284	знизу	грушечка	грушечки
285	31 знизу	яблока	яблука
289	11 згори	вибори	вироби
289	13 згори	в нашіх	в наших
290	3 зн.	ґравірованного	ґравірованого
290	1 зн.	виґравировано	виґравіровано
292	10-11 згори	магометами	мохаммеда- [нами
294	21 згори	зі ріжих	з ріжних
295	1 згори	Олександрівський	Олек- [сандрійський
296	2 згори	було	була
297	10 знизу	барокковову	барокковому
298	2 - 3 згори	1762—1720	1672—1720
306	20 згори	недатримання	недотримання
306	13 згори	1765—1821	1265—1321
312	29 знизу	післі	після
316	19 зн.	завадовськогої	завадовської
318	18 знизу	сівільські	Сівілліни
319	16 знизу	замна	заємна
320	17-18 згори	загальноми	загальними
320	32 згори	процесу	процеси
321	9 згори	дрібні	дрібної
326	20-19 знизу	ґрутується	ґрунтується
326	11 згори	прорицання	прорікання
327	26 згори	ясінь	ясень
331	14 згори	господаря	господаря
331	16 згори	в літератури	в літературі
331	14 знизу	князького	княжого
335	17 знизу	корінні	корені
335	8 згори	кожнн	кожне
335	26 знизу	поті	потім
338	16 знизу	йоденник	щоденник
340	30 згори	Мініях	Мінеях
342	1 згори	яку	якої
354	15—16 згори	кочуває	докучає
356	19 згори	були	було
358	10 згори	в усіх	з усіх
358	17 знизу	ДОБРОЧИНСТВО	[ДОБИЧНИЦТВО
359	25 згори	повчав	почав
361	4 згори	втікали	втікати
362	5 знизу	протяом	протягом
366	9 знизу	згадка	згадку
367	18 згори	кам’янці	камінці
368	29 згори	токе	таке
368	16 згори	здерева	з дерева
369	8 згори	Святинщині	Снятинщині
371	3-4 згори	Санча Панча	Санча Панци
371	18-19 згори	Санча Панча	Санча Панцу
372	11-12 згори	Морозові	Морозову
372	11 знизу	вме	вже
379	27 знизу	фольклорі	фолкльорі
382	20 знизу	забобана	заборона
383	5 згори	завоойвник	завойовник
386	16 знизу	друковано	друковане
389	4 знизу	не випускати	випускати
392	24 знизу	змішувти	змішувати
395	7 згори	організмові	в організмі
396	11 знизу	комірувати	потурбувати
402	23 зг.	К. Голоскевич	Гр. Голоскевич
418	27 знизу	виконували	виковували
424	14 зн.	Гришевського	Грушевського
454	25 згори	Гандя	Гандзя
459	8 знизу	1885	1785
493	30 знизу	1830-1938	1890-1941
493	20 знизу	1928	1938
503	14 згори	змій	змія
524	20 згори	його	її
524	24 згори	менши	менш
525	12 згори	бортьбу	боротьбу
543	5 знизу	1885	1885—1963
544	6 знизу	Галичина	Галичини
567	12 знизу	пові	нові
572	27 знизу	зі скону	з кону
579	17 знизу	Мехаммед	Мохаммед
584	20 згори	вки	вкине
584	28 згори	песку	піску
613	23 згори	покласті	покласти
617	4 знизу	Ястрембов	Ястребов
644	9 знизу	чисельні	численні
662	26 згори	колиба	кобила
676	18 знизу	взамерзана	відмерзала
734	22 знизу	1957	1657
738	21 знизу	1949	1649
749	23 знизу	1897	1897—1937
772	29 знизу	—	+

835	22	знизу	хор	хор "Боян".
846	24	згори	Авраама	Адама
876	26	знизу	М. Мицюк	Ол. Мицюк
924	13	знизу	1893	1893—1945
926	11	знизу	при по можливости	[при по можливо
927	2і 3	зн.	Досит пригля-нутися в етнографію, епос, мистецтво, музику, куль-туру	Досить при-глянутися етногрофії, е-посові, мистецтву, музиці, культурі.
938	17	знизу	липня	серпня
352	15	знизу	Рейвах	Рейнах
953	20	згори	багато	багатьох
1039	9	згори	Кракова та Падуї	Кракова, [Падуї і в Римі
1048	1	згори	музик	мужик
580	23	знизу	в України	в Україні
591	15	знизу	Богославник	Богогласник
1097	21	згори	ровважають	розважають
1106	6	знизу	видим	видимим
1127	23	знизу	4. XV	4. XI
1174	26	знизу	весільний	весінній
1267	29	згори	1888	1887
1270	28	знизу	1937	1637
1293	1	згори	критноцватна	критноцвітна
1334	14	знизу	МУН 1841	1846 МУЕ
1342	11	знизу	вали	Мали
1342	7	знизу	цеха	цехах
1359	27	згори	жалобу	жалоби
1386	23	згори	пам'ятник	пам'ятки
1387	12	згори	1550—1570	1571
1388	11	знизу	Учраївна	Чухраївна
1595	1	згори	рі	ріг
1905	10	знизу	1983—94	1083—94
1908	10	знизу	1946	1846
2109	5	знизу	1817	1917
413	30	знизу	ще	що
413	8-9	знизу	де ніщо вже це є	де ніщо [ще не є
416	24	згори	епікуреїм	епікуреїзм
418	19	знизу	Вольфанґ Ґете	Вольфґанґ [Ґете
425	17	згори	один часом	один час
428	5	знизу	в свої	в своїх
430	7	знизу	потвара	потвора

Золоті ворота в Києві.

ПІСЛЯСЛОВО

Нарешті довгу працю закінчено. Залишається ще тільки оповісти її історію, що нею цікавиться чимало читачів, запитуючи, як я наважився на таку велику працю? Коли почав збирати для неї матеріяли? Коли почав писати? і т. д.

Ще студентом Київського університету, вступивши в 1912 р. на Історико - Філологічний факультет, а одночасно і до нелеґальної Української Студентської Громади, куди ввів мене старший брат Олександер, я почав активно цікавитися українською історією та культурою. Ходячи по київських букіністах та вчащаючи що-неділі на київську «толкучку», я зібрав досить таки поважну бібліотеку з українознавства, в якій мав не тільки всі козацькі літописи, а навіть такі рідкісні книжки, як «Історія Русов» та «Права по которым судиться малорос. народ» 1743. Мав комплект річників «Кіевской Старіни». Читаючи ці свої книжки (я не любив ходити по бібліотеках), я робив показники, а цікавіші для мене речі виписував на окремих листках, складених в абетковому порядку. Проте, я тоді ще не думав про жадну Енциклопедію. От просто студіював собі. Не думав я про неї ще й тоді, як, шукаючи професора, який міг би дати тему для дипломної роботи з української історії (що не було тоді легкою справою!), одержав нарешті дозвіл писати про «Родину Полетик», що в ній мав би знаходитися автор «Історії Русов». Для опрацювання цієї теми я мусів в 1916 р. поїхати до Чернігова, де в музеї Тарнавського знаходився архів не тільки Полетик, але й інших споріднених з ними родин. Працюючи над цими архівами вже звиклим для мене методом виписування всіх цікавих речей і розкладання виписок в абетковому порядку (на жаль всі ці виписки я покинув у Києві, і вони загинули, як загинув і архів Полетик разом із музеєм Тарнавського) я познайомився з Вад. Л. Модзалевським, відомим знавцем української культури гетьманських часів, і це знайомство потім продовжувалося в Києві і спричинилося до того, що я ввійшов в гурток людей, які, як Ю. Нарбут, П. Зайців, живо цікавилися українською культурою і створили журнал «Наше минуле», в якому я вперше мав можливість використати свої архівні та інші виписки, пишучи рецензію на такий спеціяльний твір, як нумізматична розвідка В. А. Шугаєвського «Монета й денежный счет в Лев. Украине в XVII в.»

Проте думка про написання — не Енциклопедії, але Словника Української Культури — зародилася в мене аж в березні 1918 р., коли я, вийшовши з партії укр. соц. революціонерів, а одночасно і з президії Укр. Центр. Ради, поступив бібліотекарем в Історичний Міський Музей Києва, де директором був М. Біляшевський, а його заступником Дан. Щербаківський, археологічним відділом керувала В. Козловська. Приходили туди часто такі ентузіясти української культури як К. Широцький. В. Прокопович, Ф. Ернст. . І от в цьому незвичайно культурному оточенні людей, що

цілковито і з захопленням віддавалися студіям над українською культурою й історією, я, працюючи далі над збиранням цікавих мені матеріялів, наскочив на гарне видання двотомової «Енциклопедії Польських Стародавностей» Зиґмунда Ґловера. От тоді, в мене й зародилася вперше думка: чому б не скласти подібну Енциклопедію Української давньої Культури. Цю мою думку підтримав дуже гаряче Дан. Щербаківський який проте, завважив, що такий твір повинен прийти як наслідок дуже довгої й пильної праці.

Дальші події так, проте, розвинулися, що я мусів виїхати закордон, як казали — «на три місяці» — в складі Делеґації на Мирову Конференцію в Парижі, везучи з собою тільки дві валізки, повні книжок, що мали б мені служити в моїй праці журналіста при Делеґації. Були в тих валізках 8 томів «Історії У. Руси» М. Грушевського, «Права, по которым судится..» і багато інших книжок що напевно для журналістичної праці були б непридатні, але мені видавалися необхідними...

До Парижу я не доїхав, а лишився в Швайцарії, де, перебуваючи в Лъозанні, міг протягом яких п'яти місяців працювати в дуже багатій бібліотеці В. Степанківського. В жовтні 1919 р. я вже був в Римі, де мені припала функція Голови Пресового Бюра при Дипломатичній Місії. Тут уже було не до виписок. . Але з припиненням діяльности Місії і переборення перших моментів зрозумілої депресії духа й важких матеріяльних труднощів, маючи, зрештою, багато вільного часу, став я вчащати до Бібліотеки Інституту для Сх Европи, якого я був одним із перших членів. Тут знаходив я такі рідкісні й важливі для мене книжки, як журнал «Первісне Громадянство та його пережитки на Україні», що його редаґувала К. Грушевська при найближчому співробітництві її батька Мих. Грушевського, журнал «Україна« під редакцією М. Грушевського та багато інших книжок. Виписки мої почали набирати солідних розмірів.

Якось приїхав до Риму Іл. Свєнціцький, директор Національного Музею у Львові. Йому я вперше (після Дан. Щербаківського), звірився з моєю думкою про Енцилкопедію Української Культури. Але він поставився скептично: »Якщо це доконаєте, — сказав він, іронічно посміхаючись, — вас зараз же зроблять академіком...» При цій нагоді він забрав у мене «Права по которим судится...» що їх музей у Львові досі не мав.

Коли у вересні 1943 р. ґештапівці прийшли до мене, щоб мене заарештувати, почали вимагати, щоб я показав їм моє листування. Я відчинив шафку на три відділи з п'ятьма полицями в кожному, що були повні течок із паперами: — Ось, прошу! — Вони безрадно і сердито глянули на мене: — Та ні! Ваше останнє листування! Усе моє листування тут! — Гештапівець простягнув руку, витяг якийсь папір навгад, перекладач почав читати: — «Це з давньої історії», — каже. Гештапівець спробував ще раз. Ті ж наслідки. — Треба було б це все забрати, але для цього треба спеціяльного ваговоза, і потім, хто це буде розбирати?! — Мене забрали, папери покинули.

Коли ж я, вже в червні 1945 р. повернувся з «Вавилонського полону», вирішив я, що треба негайно приступити до оброблювання моїх матеріялів, бо була б шкода, коли б вони марно загинули, а небезпека, як показав досвід із німцями, була. Оттоді я і написав у трьох примірниках «Енциклопедію українських символів, вірувань і звичаїв» (871 сторінка машинопису). Один примірник я вислав до Осередку Української Культури в Вінніпеґу, другий до проф. М. Гайдака в Міннеаполісі в США (потім проф. М. Гайдак передав той примірник до УВАН в США), а третій залишився у мене.

Переїхавши в 1947 р. до Б. Айресу в Арґентіні, я пробував містити уривки з моєї Енциклопедії на сторінках »Нашого Клича», який я редаґував, але зустрів опозицію серед деяких читачів, що знаходили — не безпідставно, — що такими речами не можна заповнювати часопис, і тому я ці спроби припинив...

Забув сказати, що, здається вже в р. 1932 я спробував був опрацювати для «Нового Шляху», в Канаді, частину моїх матеріялів, головно політичного змісту. Сл. п. Полк. Є. Коновалець обіцяв мені, що «Нов. Шлях» робитиме відбитки з кожної окремої літери, що мали окремими брошурами служити для політичного вишколу націоналістичної молоді. Але після того, як всю літеру А було видруковано (при чому дуже неуважно. з численними переставленнями рядків, що позбавляли текст логічного зв'язку) і відбитки не зроблено, я припинив дальшу працю в цьому напрямку.

Як редактор місячника «Дзвін» Братства св. Покрови УАПЦеркви в Б. Айресі, я не раз ставав перед фактом браку матеріялу. Тому вирішив зараджувати лихові, подаючи частинно ті гасла з моєї Енциклопедії, що свого часу друкувалися в «Нов. Шляху», а частинно, доповнюючи їх новими, що відповідали церковно - релігійному характерові «Дзвону». І так у лютому 1954 р. в »Дзвоні« почала друкуватися моя УМЕ. Не обійшлося і тут без опозиції, але тверда постава о. Б. Арійчука, як Голови Братства, і моя також, як редактора, врятували Енциклопедію.Вона далі друкувалася в «Дзвоні» і почала знаходити численних прихильників, що нею поважно зацікавилися. Проте було чути все частіше голоси, що в темпі, яким Енциклопедія друкується в «Дзвоні», її далі кількох перших літер ніколи не буде видруковано. Одного дня о. Б. Арійчук запропонував мені видавати УМЕ книжками. Те, що було вже видруковане в «Дзвоні», має бути перебране, частину, якої набір зберігся, буде відбито, а решту буде вже друкуватися безпосередньо. Братство відмовилося від ризика видання, і те ризико перебирає на себе сам о. Б. Арійчук.

Видавання книжками, незалежно від «Дзвона», дозволило мені поповнювати дальший текст УМЕ більшою кількістю гасел біографічного та політично - соціологічного характеру. В основу УМЕ лягла, майже вся «Енциклопедія українських вірувань, звичаїв та символів», але не ввійшла присвята, вміщена на першій сторінці Енциклопедії. Тому, користуюся цією нагодою, щоб її тут переписати:

Своїй любій Дружині,

Самовідданій, незломній і світлій Товаришці життя,

Що на шляху еміґрації, порослому тернами,

Вміла знаходити тільки квіти Любови, Надії та Віри,

Цю книгу вірувань Українського Народу
Присвячує
Безмірно вдячний Автор.

У цій присвяті треба лише заступити слова «Цю книгу вірувань Українського Народу» словами« цю Українську Малу Енциклопедію».

Перша книжка УМЕ вийшла в жовтні 1957 р. Були рецензії (нечисленні!), що привітали вихід УМЕ у світ, але з'явилися й рецензії, явно неприхильні, а то й просто ворожі. Про це дивись гасло «РЕЦЕНЗІЯ».

Але з Божою допомогою та моральною підтримкою українських патріотів, а зокрема Архиєп. Кир Йвана Бучка, д-ра Є. Вертипороха, Голови КНТШ, бл. п. Директ. В. Дорошенка, бібліотекаря НТШ, ред. О. Бойкоґва, що на кожну книжку УМЕ писав прихильну рецензію в «Укр. Слові» в Парижі, та інж. М. Селешка (яким за це складаю щиру подяку) Українську Малу Енциклопедію таки закінчено друком, хоч із великим запізненням: закінчив я її писати ще в червні 1962 р., а закінчено її друком аж у травні 1967 р. Причина цього — перевантаженість єдиної в Б. Айресі української друкарні друком українських часописів та Календарів Альманахів, як і інших матеріялів актуального характеру. Ця перевантаженість не давала авторові можливости робити більше двох коректї. Це, а також послаблення зору та старі деколи знищені матриці, що не все відповідали лінотипістові, відбилися великим числом друкарських помилок, з котрих найбільш прикрі помилки хронологічного порядку: прошу читачів відразу їх виправити.

Я свідомий того, що моя праця повинна б мати показники речей та осіб, які зустрічаються в тексті. Але моя УМЕ так розрослася (спочатку була запроєктована на 12 книжок), що автор був примушений в трьох останніх книжках повикреслювати багато уступів, та вже оброблених гасел, що могли б заповнити ще одну книжку. Отже нема місця для показників. Тим більше нема місця для доповняльної книжки, що в ній могли б бути вміщені біографічні гасла ріжних осіб, пропущених у перших книжках МЕ, а також тих осіб, що, як Ст. Бандера, полк. А. Мельник та інші, померли тоді, як книжки з гаслами на відповідні літери, вже були видруковані, — в передмові ж було попереджено, що, в УМЕ не міститимуться біографічні гасла ще живих людей.

Прийшлося відмовитися і від повної бібліографії використаних праць, що забрала б занадто багато сторінок.

Приношу тут свою подяку п. Осипові Кузьмичові власникові друкарні та інж. А. Постоловському, що допомагали авторові в коректі трьох останніх книжок, а останньому також і

за допомогу у виявлюванні помилок в попередніх книжках. Належиться подяка також лінотипістам М. Фесоловичеві та Ст. Кузьмичеві за уважне набирання УМЕ.

Але найбільша подяка належиться протопресвітерові о. Б. Арійчукові адміністраторові УАПЦеркви в Арґентіні, що, не маючи на те відповідних капіталів, але оцінюючи належно вартість УМЕ, відважно, як то належить колишньому УСУСОВІ, взявся за видання цієї моєї праці, виконуючи одночасно й обов'язки адміністратора та експедитора УМЕ: без нього моя праця певно, в наших еміґраційних умовинах, не побачила б світу.

Буенос Айрес, 10 травня 1967 р. Б.

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

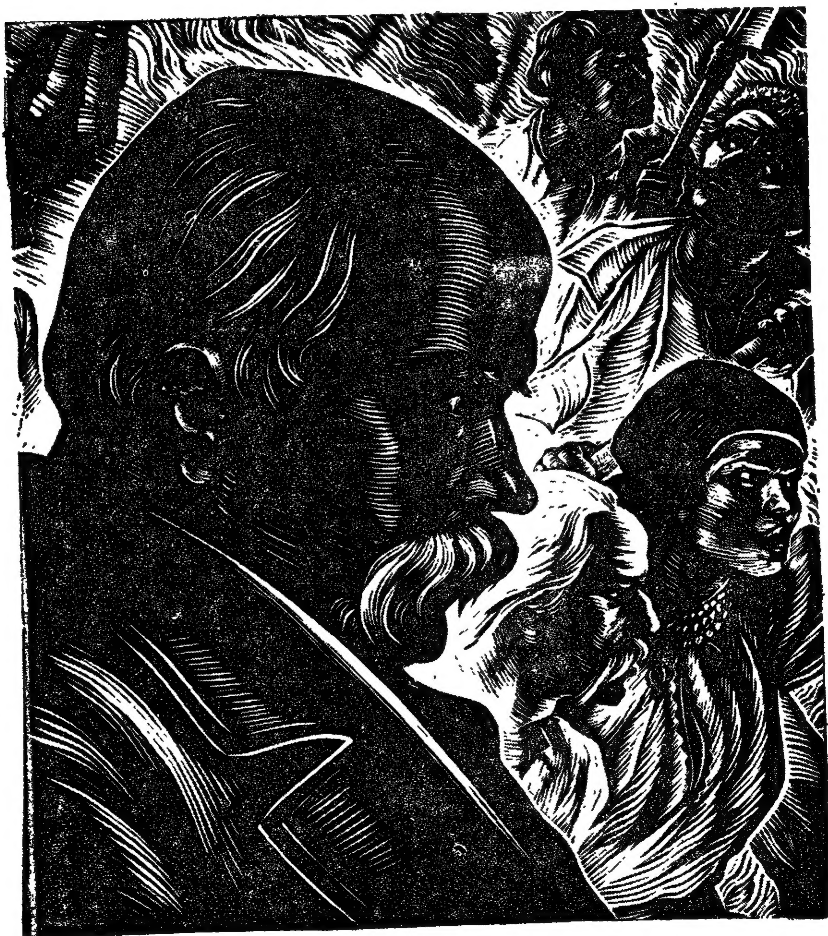

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Дереворит **Василя Касіяна**

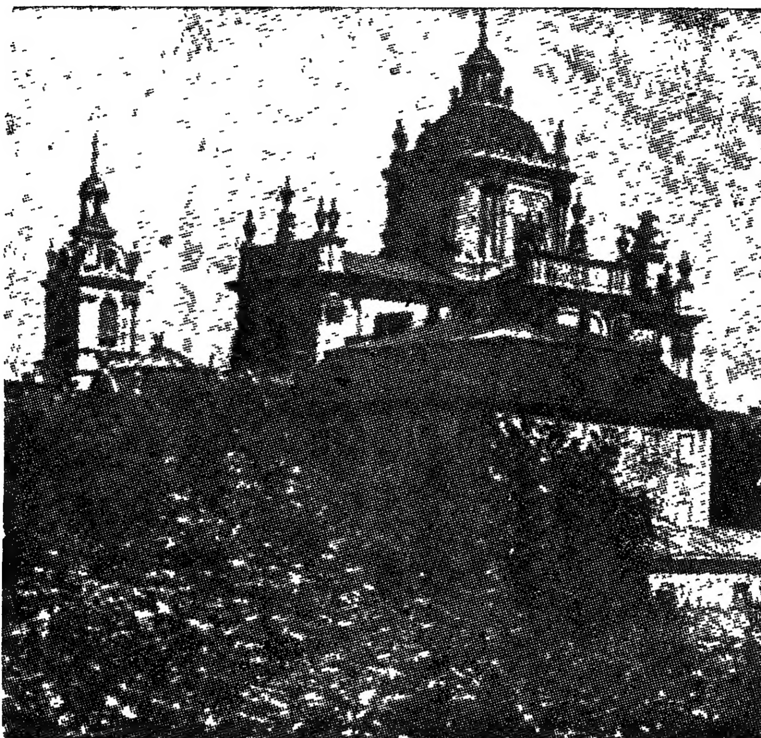

Церква св. Юра у Львові.

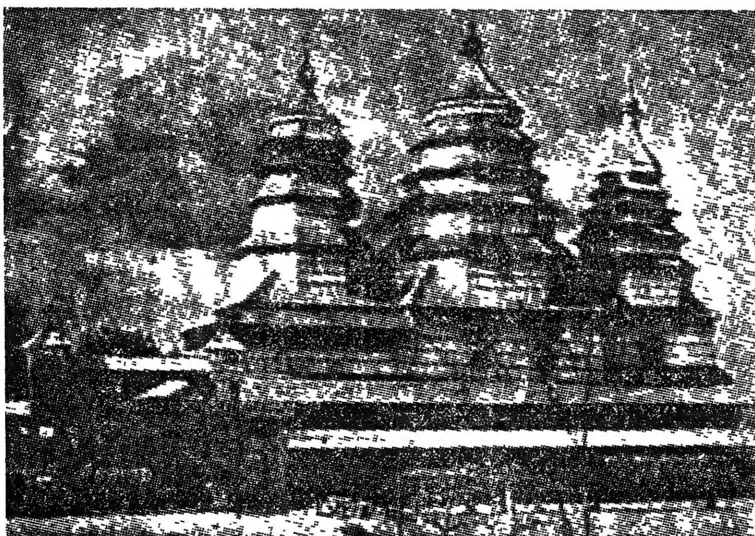

Дерев'яна церква в селі Кривки в Галичині.

Este libro se terminó de imprimir en el mes de
Mayo de 1967 en los Talleres Gráficos
"Champion", c. Mercedes 2163 — Buenos Aires.
República Argentina.